

OB
92.683

Balázs Ildikó

1923—1944

**Wass Albert
erdélyi
korszaka**

WASS ALBERT ERDÉLYI
KORSZAKA

1923–1944

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Megjelent a Communitas Alapítvány támogatásával

WASS ALBERT
ERDÉLYI KORSZAKA
1923–1944

BALÁZS ILDIKÓ

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

MENTOR KIADÓ MAROSVÁSÁRHELY • 2010

© Balázs Ildikó, 2010
© Mentor Kiadó, 2010

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
BALÁZS, ILDIKÓ

Wass Albert erdélyi korszaka (1923-1944) / Balázs Ildikó.
- Târgu-Mureș : Mentor, 2010
352 p.; 20 cm.
Bibliogr.
Index
ISBN 978-973-599-425-9

821.511.141.09

OB 92.683

2011

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
Versek (1924–1934)	15
Első versei folyóiratokban	19
Kötetbe nem rendezett zsengek (1924–1926)	22
Reményik, Ady, Áprily nyomdokain: <i>Virágtemetés</i> (1927)	33
Ady szimbolizmusának jegyében: <i>Fenyő a hegytetőn</i> (1928)	41
<i>A temető megindul</i> . Kórusjáték (1933)	50
Elbeszélései (1924–1944)	65
Irodalmi hatások (Lagerlöf, Hamsun, Turgenyev, Reményik, Áprily)	65
Lapokban, folyóiratokban	71
Német rövidprózák a <i>Pester Lloyd</i> -ban	74
Tanulmányok, szakcikkek, közéleti írások	79
Antológiákban	81
A két világháború között (1931–1940)	81
A háború idején (1940–1944)	86
Elbeszéléseinek tematikája, motívumrendszere	90
A titokzatos őzbak (1941)	118
Tavak könyve (1943)	133
Regények és színművek (1934–1943)	149
Az erdélyi arisztokrácia múltja, jelene	150
Farkasverem (1934)	150
Mire a fák megnőnek (1940)	176
A kastély árnyékában (1943)	194
<i>Tavaszi szél</i> . Színmű (1943) és egyéb dramatikus kísérletek	221
Romantikus múltidézés	236

Csaba (1940)	236
Vérben és viharban (1943)	254
A jelenkori történelem forrásaiban	266
Jönnék! (1940)	266
Erdélyi Simplicissimus	281
Egyedül a világ ellen (1943)	281
Utószó	289
Felhasznált irodalom	295
A szerzőnek az értekezés tárgyából megjelent publikációi	327
NÉVMUTATÓ	337
REZUMAT	343
ABSTRACT	345
ABSTRAKT	347

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ELŐSZÓ

Irodalom iránt fogékony diákként, majd bölcsészhallgatóként, gyakoroló magyartanárként Wass Albert író ismeretlen volt számomra. 1989-ben bement a halálhíré a Magyar Rádió, közöltem tehát én is az osztályommal magyarórán. Nemcsak az ország figyelmét irányította rá a halálhír, hanem családom tagjai is emlékezni kezdtek rá. Apám, Balázs András (1909–2000), akitől az író vagy a „gróf” nevét gyerekkoromban többször is hallottam, a Wass család vasasszentgothárdi uradalmának gazdatisztje volt 1937–1938-ban. Gróf Wass Albertet képzett gazdaszként, íróként és munkaadójaként tisztelte.

Később a családi kapcsolódás egy másfajta személyes kötődésre is ráirányította a figyelmem: gyerekkoromban több nyarat töltöttem apai nagyanyám, Balázs Rózália falujában a mezőségi rokonoknál, Nyíresen, Déstől nyolc kilométerre. Azonos földrajzi környezet, azonos kulturális, nyelvi és nemzetiségi közeg, mint Wass Albert szülőföldjén. Nyíres északi irányba mintegy húsz kilométer Vasasszentgothárdtól. Az ottani sós vizű, tarka kövecses patak, a szelíd lankák, kaszálók, nagy kiterjedésű, több száz éves erdők, bivalycsordák; romános akcentusú, elnyújtott beszédű, archaikus nyelvű magyarok beleépültek gyermekkorom vakációs világába. Ahogy feltámadt az író iránti országos és határokon túli érdeklődés, ugyanúgy kezdtem elmerülni nyelvi és szellemi világában – s a felismerés meglepetésével találtam meg sorai közt apám nyelvi fordulatait, szólásait, gondolkodásbeli hasonlóságokat.

Az ösztönzés viszont, hogy Wass Albert íróval foglalkozzam, műveit felkutassam, érmelléki apósomtól, Deák Andrástól (értarcsai lakos, szül. Piskolt, Románia, 1930) származott. Elhangzott a Magyar Rádióban az *Üzenet haza* című vers, s feladatul kaptam, hogy kiderítsem, ki a szerző, és szerezzem meg a verset. Írtam a rádióknak, elküldték a gépelt szöveget. Elmentem a sárospataki városi könyvtárba, és kivettem Wass Albert összes könyvét; nem volt sok.

Utána kutatni kezdtem a Sárospataki Református Kollégium Nagy-könyvtárában, s elém helyeztek olyan kiadványokat, melyek csodálatot és borzongást váltottak ki belőlem: az Erdélyi Szépművés Céh abaposztós kiadványai még hagyján. Hanem az ötvenes években, Amerikában megjelent *Magukrahagyottak* műbörkötésben! Olyan kiadványok, melyekhez az Országos Széchényi Könyvtár raktári állományából z (zárolva) jelzettel, csak kutatói igazolványom ellenében juthattam hozzá.

Elhatároztam, hogy feldolgozom az életművét. Konzultáló tanáromtól, Márkus Bélától azt a tanácsot kaptam, hogy a Wass-könyvek megjelenési évében kutassam át az erdélyi irodalmi folyóiratokat, keressem meg a könyvekről szóló recenziókat, kritikákat, hogy legyen kiindulási alapom. Óriási anyag tárult fel. Csak a *Csaba* című regényről mintegy negyven ismertetés került elő. Összeállítottam saját kutatásom megkönnyítése végett egy bibliográfiát, mely könyv formában megjelent, s amelyet végig kézikönyvként használtam a disszertáció írása közben: a *Wass Albert életmű-bibliográfia 1923–2003* című művet.

A kutatás során feltárult előttem a két világháború közötti erdélyi irodalmi élet – egészen más megvilágításban, mint ahogy Erdélyben a középiskolában vagy Debrecenben az egyetemen tanulhattam. Egy világ, melyhez csak kegyelettel nyúlhatunk az eltelt évtizedek távlatából: egy kisebbségbe szorult nemzet emberfeletti önfenntartó, azonosságmegőrző mozgalma, kultúra- és irodalom-szervezése; a Kemény Zsigmond Társaság munkája, melynek Wass Albert fiatalon tagja volt; különböző irodalmi, közéleti és szaklapok tevékenysége, melyeknek munkatársa volt; az Erdélyi Szépművés Céh munkássága, mely öt könyvét adta ki, valamint az *Erdélyi Helikon* szépirodalmi lap élete, melyben Wass Albert mintegy hússzor publikált prózát – mintha a kisebbségbe került nemzetrezs panteonjában járnék.

A korabeli antológiák vizsgálata nagy értékű dokumentumanyagot fejt fel: az *Új Arcvonal*, a kétnyelvű *Cot la cot – Vállvetve*, melyben Wass Albert román szereplőjű és témájú írással szerepel; az *Új erdélyi antológia*, *Séta bölcsőhelyem körül*. *Erdélyi elbeszélők* és a Kemény Zsigmond Társaság által kiadott *Erdélyi Hírmondó*, mely a

társaságnak Észak-Erdély anyaországához való visszatérte utáni magyarországi felolvasó-körütről tudósít.

Wass Albert végigélte a huszadik századot, beleszületett az egykori monarchiába, eszmélésének ideje az első világháború idejére esett. Írói kibontakozása a két világháború közötti romániai magyar irodalmi életbe vitt. A második világháborúban harcolt, aminek következményeként először Németországban, majd az Egyesült Államokban több mint fél évszázadot élt emigránsként. Szülőföldjére nem térhetett vissza látogatóba sem.

A Mezőség világa – a jellegzetes természeti alakzatok, az ott lakó magyar és román, valamint szórványosan előforduló örmény, zsidó, szász nemzetiségek, a különféle hit- és mondavilág – elkápráztatja a félárvasága folytán érzékeny lelkületű, érdeklődő gyermeket. A vadászat és halászat, a természetjárás fiatal életének tartozéka. Ezt írásaiba építi, mint környezetet, gondolkodási és nyelvi világot, s ebből építkezik még akkor is, amikor fizikailag nagyon távol kerül a szülőföldtől. Többféle nyelvi hatás éri: Szentgothárdon természetes a románok jelenléte – gyermekkorában megtanulja a nyelvüket. Édesanyja apjától való elválása után Bécsben él, a gyermek Wass Albert néhány nyarát ott tölti, németül is megtanul olyan szinten, hogy a későbbi külföldi tanulmányok nem okoznak gondot. A Mezőségen és Kolozsváron töltött gyermekkor és a diákévek, majd mezőgazdasági felsőfokú tanulmányai (Debrecen, Hohenheim/Németország, Párizs) után hazatér szülőföldjére gazdálkodni.

Főúri származása sokféle kötelezettséget ró rá. 1934-ben hazatér a vasasszentgothárdi családi birtokra, amelyből a román földosztást követően mindössze 200 hektár megművelhető föld maradt, valamint további pár száz hektár erdő.

Ugyancsak 1934-ben veszi át nagyapjától a Széki Egyházmegye gondnokságát, mely szintén kötelezettségeket rótt a családra. A Wass család ugyanis a pujoni és szentegyházi református egyházközség fenntartója volt. (Vasasszentgothárdon nem volt már száz évvel korábban sem református gyülekezet, a hívek száma elenyészett. Az udvarház lakóin kívül alig éltek magyarok a faluban s az uradalomban.) A református egyházban tisztséget viselni ugyanakkor nemcsak kötelesség, hanem lehetőség is. Wass Albert műveiben – nyelvi, képi világában – többszörösen megnyilvánul református, vallásos

műveltsége. Világképét átszínezi a természet szeretete és ismerete folytán valami fűben-fában élő istenben való hit – egyfajta panteisztikus-animisztikus gondolkozás. Írásainak különlegessége a megszemélyesített természetleírás, melyben mesefiguraként elevenednek meg a domborzati formák, a természet elemei. Erdélyi helyszínei a Mezőség (Kemény Zsigmond és Sütő András világa) és a Keleti-Kárpátokban a Kelemen-havasok, az Andrenyásza, az Istenszéke, a Borgói-havasok. A felvillantott helyszínek: Marosvásárhely, Szamosújvár, Kolozsvár, Szászrégen, Déda, Galonya, Ratosnya, Szalárd. A vadászat, mint írásainak toposza és életvitelének szenvedélyes tartozéka, szinte minden művében téma és motívum. Ezzel fonódik össze a komplex jelentésű puska – az emberi méltóság, önrendelkezés, hatalom – motívuma.

Ugyanebben az évben megnősül, s ez a feladat ugyancsak kötelezettségekkel jár: hat fia, akik közül öt megérte a felnőttkort, ma képzett tagja a társadalomnak. Apjuk emlékére tett alapítványuk révén az erdélyi magyarság támogatói.

Wass Albertre nemcsak irodalmi tevékenysége rótt feladatot: szakcikkíróként dolgozik vadászati szaklapoknak, 1940-ben pedig Szolnok-Doboka vármegye vadászati szakfelügyelője lesz. Ugyanez év elején neki ítélik a Baumgarten-díjat írói tevékenységéért. Az első, nagy sikerű regényét, a *Farkasvermet*, megjelenését követően szlovákra és csehre fordítják.

Különös módon a magyarországi lapokkal és kiadókkal (Révai) is kapcsolatot tart olyan módon, hogy nemcsak anyaországi magyar, hanem a magyarországi németek lapjában is megjelennek rövidprózái német nyelven. Fordítójuk a *Pester Lloyd* munkatársa, akinek személyét illetően csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Később egy másik jelentős fordítója első felesége, Eva Wass von Czege (született Eva Siemers), aki még az erdélyi korszakban írt, lebegő líraiságú *Tavak könyvét* fordítja németre (*Märchen vom See*). A későbbi időszakban további két könyvét fordítja nagy empátiával, kitűnő nyelvi fordulatokkal, hely- és háttérismerettel: *Erdők könyve* (*Märchen vom Wald*) és *Adjátok vissza a hegyeim!* (*Gebt mir meine Berge wieder!*). Egyetlen német fordítója sem érte el azt a színvonalat és művességet, amit Czegei Wass Éva. Később összesen hat nyelven jelentették meg műveit – szlovák, cseh, német, angol, holland, spanyol

nyelven –, folyamatban van japán és török fordítása. Sajnos, idegen nyelvterületen nem vált ismertté.

Erdélyi és mezőségi íróként különös téma- és motívumvilágot hozott létre. A *motívum*, a latin 'mozgó, mozgásban levő' jelentésű szó a mű alapegységét, legkisebb jelentéshordozó elemét jelöli. Olyan ismétlődő, variálódó eleme, mely egy alkotó életművében, egy műfaj, nép vagy térség művészetében visszatérő és alapvető jellemző. Mivel Wass Albertről az elmúlt években – e munka vizsgálódásaiba nem tartozó okokból is – nagyon sokat írtak, szükségesnek láttunk olyan elemzési szempontot keresni, mely irodalmi munkásságának alapegységét felfejtve, objektív fogódzót nyújt az életmű értelmezéséhez.

Motívumainak, világalkotó elemeinek egy része a természettel függ össze, annak valamely eleme (fa, őzbak, kék hegyek, természet), más részük olyan, mint például a társadalom szerkezetét, folyamatait irányító képviselők, a papok. Széles teret kapnak a misztikummal, mágiával kapcsolatos elemek is, mint a rontás, szem, időből kiszakadt (látó) öregember. Ezek minden írásában visszatérő motívumok, melyek a regények és egyéb prózai művek szövedékét átfonják. A fáknak, kivétel nélkül minden művében megelevenednek, a különböző fajtái: leggyakoribb a fenyő, kőris, dió, elszórtan fellelhető a jegenye, kökény(bokor). Szorosan összefüggenek a helyállás és a hazaszeretet, az otthon és a szülőföld fogalmával. A keresztény kultúrkörben a lélek szinonimája a madár – ennek fajtái Wass Albertnél a bagoly, vércse, holló, későbbi írásaiban pedig gyakori a lappantyú. Ezek részben éjjeli, másrészt, mint ragadozó madarak, uralkodói szimbólumok. A temetés-motívum lehetőséget teremt a társadalmi keresztmetszet elkészítéséhez. Fiatalkori motívuma, a csajka, hajó vagy csónak – a létsíkok összekötője – későbbi írásművészetében válik szervező elemmé, akárcsak a sokrétű nyom-motívum, mely fiatalkori termésében még a vadászathoz kötődik, később az életműhöz, amit egy ember létrehoz, és örökségül hagy (*Elvész a nyom*). A teremtéstörténet és a mítosz is teret kap Wass Albertnél (*Tavak könyve, Csaba*).

Figyelmet érdemel Wass Albert időfogalma, időkezelése. A természet változásainak nyomon követése, a szubjektív és objektív idő ábrázolása impresszionisztikus vonást kölcsönöz leírásainak. Gya-

kori a címadásban jelzett évszak. A köznapi (havasi, román) emberek nemcsak főszereplők számos művében, fiatalkori elbeszélésében, később pedig nagyregényeiben, hanem írói azonosulást kínáló figurák, olykor cselekvési alternatíva-hordozók. Ennek ellenére nem minden írásában ábrázolja a más nemzetiségűeket életvitel-azonosságot kínáló alakokként, hiszen a történelem változásai a történelmi folyamatok értelmezésére, az együttlakó népekről árnyaltabb gondolkodásra készítetik. Olyan időszakot, századot élt át egy többnemzetiségű országban (először az Osztrák–Magyar Monarchia, majd a Románia részeként létező Erdélyben), melyben minden gondolkodó rákényszerült a történelmi folyamatok, és azokon belül nemzeti és önazonosság-kérdések boncolgatására. Így a legtöbb regényéről nem állapítható meg egyértelműen, hogy történelmi regény lenne. A történelem nála vagy cselekményhordozó vagy háttér. A konfliktusok többnyire a lélek síkján zajlanak.

Ha címadását vizsgáljuk, sokszor világít rá valamilyen jelenségre a fonákjára, árnyoldalára, amit a *Farkasverem*, *A kastély árnyékában* cím asszociál. A *Mire a fák megnőnek* címe az életmű egyik alapvető elemét, a *Csaba*-mítoszt tartalmazza; nevelődésregény a világgal való szembehelyezkedést kifejező című *Egyedül a világ ellen*. A *Tavaszi szél* – kettős motívumot tartalmazó cím – a lélek és újrakezdés motívumainak egyesítése. Hasonló a vihar – változás, a történelem forgataga – a történelmi témájú, a hunokról szóló kisregény címében: *Vérben és viharban*. Műfajilag nehezen elhelyezhető a *Jönnek!*, mely – címadása folytán is – a publicisztika irányába mutat: irodalmi riportregény.

Wass Albertet az erdélyi irodalom ígéretes tehetségeként tartották számon a helikoni közösségen belül. Írói termékenysége mintegy húsz év alatt mutatkozott meg, amíg Erdélyben alkothatott. Minőségi irodalmat erdélyi korszakában a *Farkasverem* megjelenésétől számított tíz év alatt alkot. Gyakran említik Nyirő Józseffel és Tamási Áronnal egy sorban, ám a tematikai, földrajzi-helyszíni, valamint a szereplőiknél megfigyelhető hasonlóságokon túl mindhárom életmű olyan színesen egyéni, hogy nehéz az összehasonlítás. Az ígéretes tehetség valójában a német emigrációban bontakoztatja ki szárnya-ait, legszebb regénye, *A funtineli boszorkány* című trilógiája már ott keletkezik.

A Wass-életmű folyamatos megjelentetése az emigrációs és hagyatékban lappangó műveket is lassan hozzáférhetővé teszi. Számos apróbb részlet helyezi az életművet más megvilágításba, s mutat rá nagyobb összefüggésekre. A német emigrációs anyag feltárása folyamatos, így német nyelvű műveinek kiadása is remélhetőleg hamarosan elkezdődik.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

VERSEK (1924–1934)

„... a kolozsvári Református Kollégium diákjaként versekkel indult el pályáján. 1925 és 1930 között sűrűn jelentek meg költeményei, s 1944 után, a kényszerű emigráció nehéz esztendeiben ismét visszatért tovatűnt ifjúsága kedvenc műfajához: versekben (is) megfogalmazta, kifejezte a hazátlanná vált magyar bujdosók keserveit. Vallomásos lírája szerves része a gazdag, súlyos életműnek: versei világának fényénél emberi-írói arculata meghatározó jegyeire ismerünk” – írja **Nagy Pál**.¹

A versek bemutatását a jelenkori befogadással indítjuk, hiszen a versek megjelenését csak elvétve kísérte kortárs recenzió. Hogy ennek értékjelző szerepe lenne – mint ahogy a *Vérben és viharban* című könyvről sem talált e sorok írója egyetlen kortárs recenziót sem –, a továbbiakban kiderül.

„A '90-es évek elején is éppen verseivel ragadta meg a hazai közönség figyelmét. A személyét és műveit borító köd mértékét jellemzi, hogy egyik legismertebb költeménye – *Üzenet haza* – szerzőségét hónapokon át nyomozta a Magyar Rádió: a köztudatban Mécs László műveként szerepelt...” – olvashatjuk **Inámi Zsófia** tollából.²

Lírájának a rendszerváltást követő korai ismertetője **Várdy-Huszár Ágnes**. 1991-ben azokról az amerikai magyar költőkről – Zilahi Farnos Eszter, Tóth-Kurucz Mária, Csighy Sándor, Fenyvessy Jeromos, Flórián Tibor, Fáy Ferenc – tartott előadást³, akik kimaradtak a *Nyugati Magyar Költők Antológiájából*⁴ és a *Vándorénekek*⁵ című antológiából, a nyugati magyar irodalom bemutatására vállalkozó, úttörő jellegű két gyűjteményes kötetből. S noha **Várdy-Huszár** a fenti költők közül Wass Albertet tartja a legtöbbre, ifjúkori verseit nem

¹ Nagy 2002a: 396.

² Inámi 1998:3–8.

³ Várdy-Huszár 1993:939–953.

⁴ Kemenes Géfin 1980:391.

⁵ Béládi Miklós 1981:402.

említi, csak az emigrációban keletkezettek: *A láthatatlan lobogó* és az *Üzenet haza* címűeket.

Hajnal László Gábor 1992-ben mutatja be Wass Albertet, Fáy Ferencet, Kannás Alajost, Szitnyai Zoltánt és Dunai Ákost (Wass Albert műveinek fiatalon, tragikus körülmények közt elhunyt amerikai kiadóját), mint az amerikai magyar emigráció reprezentatív alakjait. „Valóságos hazatérése az lesz, az lehet, ha könyvei újra helyet kapnak abban a szellemi térben, amelyet az élő, az olvasott magyar irodalom jelent” – írja **Hajnal László Gábor**.¹

Pomogáts Béla 1993-ban², majd 1996-ban mutatja be Wass Albertet *Politika és poétika. Tanulmányok a népi irodalomról* című kötetében: „Versekkel kezdte pályáját, már diákévei alatt *Virágtemetés*, majd *Fenyő a hegytetőn* címmel megjelent egy-egy kisebb verseskötete. Ezekben az erdélyi líra hagyományai szerint vonta költői fénybe szülőföldjének természeti szépségeit.”³

„Első könyveivel nem tudott berobbanni az erdélyi irodalom élvonalába, bár voltak, akik felismerték már akkor, hogy ez a hallgató, komoly és végtelenül becsületos fiatal arisztokrata, ott a Mezőség önmarcangoló magányában, tobzódó szépségében az erdélyi, illetve magyar irodalom nagy ígérete. Vívódásai, útkeresései, küzdelmei végül is hosszú hallgatás után meghozták számára a sikert és az elismerést” – írja **Pápay Szabó György**.⁴

Először két verseskötete jelent meg, a sikert a műfajváltást követően a *Farkasverem* című regénye hozta meg. Ugyanezt írja **Rónay László** *Wass Albert költészete*⁵ (1997) című tanulmányában: „Wass Albertet általában nem lírikusként méltatja az irodalomtudomány, ha egyáltalán méltatja.” Csak az emigrációban írt verseket ismerteti, bár tanulmányának címe teljességet ígér.

Inámi Zsófia pozitívan nyilatkozik a pályakezdő versekről: „A nyilvánosság elé először verseivel lépett. Két esztendő leforgása alatt két kötetnyivel, a húszas évek végén [...] Ám ezek a költemények korántsem értékelhetők csupán időtöltésül végzett főúri kedvtelés-

¹ Hajnal 1992:1–2.

² Pomogáts 1993:31.

³ Uő. 1996:254–250.

⁴ Pápai Szabó 1997.

⁵ Rónay 1997:367–371.

ként”¹. **Fráter Olivér** szerint két első verseskötete „nem keltett különösebb irodalmi szenzációt, de sejtetni engedte, hogy létrejöttük sokkal több, mint egy unatkozó fiatal arisztokrata unaloműző próbálkozása”.² **Medvigy Endre** szerint Wass Albert a versesköteteivel „keresi a helyét az erdélyi irodalmi életben”.³

Lőcsei Gabriella a pályakezdő verseket nem sokra tartja: „Diák-ként, fiatalemberként is verselgetett [...], ám ezek az írásai – noha a szerző irodalmi igényességét tanúsítják – még nem hordozzák a Wass Albert-i eredetiséget, a megszenvedett élményt, a hontalanságot és a megátalkodott hűséget a szülőföld iránt.”⁴ **Lőcsei** szerint Wass „az írósgágot, poétaságot Kuncz Aladártól, Reményik Sándortól, Kós Károlytól tanulta”⁵; „a népdalmotívumokat és az Ady Endrétől örökített poétikai hevületet újkori Mikes Kelemenként ötvözte egyéni hangú lírává”.⁶

Eva Wass von Czege, az író első felesége, munkatársa, fordítója jól ismerte Wass Albert első pályaszakaszának szépírói természetét, valamint a két világháború közötti irodalmi életet. „Verseket persze már tizenhat-tizenhét évesen ír, s meg is jelentet [...] még otthon Erdélyben.”⁷ A „persze” mintha csak arra utalna, hogy kamaszkorban természetes dolog a versírás. S az, hogy „meg is jelentet”-te, azt sugallja, hogy a fiatal szerzőnek volt önbizalma, esetleg pénze a kiadásra, és vállalta a kritikát.

Amikor 1998-ban, az író halálának évében a Püski Kiadó megjelenteti *A bujdosó imája*⁸ címmel az összegyűjtött verseket, **Fábián Gyula** esszé szerű előszavában a pályakezdő verseket nem említi. A Püski-kiadványt **Szénási Sándor** ismerteti *Dalol a honvágy*⁹ című recenziójában: ismertetőjének java részét a korai verseknek szánja, igyekezve kiemelni néhány szép sort belőlük. **Kanyar József** is méltó

¹ Inámi 1998:3–8.

² Fráter 1999:4–11.

³ Medvigy 2000:44–46.

⁴ Lőcsei 1998b:18.

⁵ Uo. 1998a

⁶ Uo. 1998b:18.

⁷ Szabó T. 1994:199–215.

⁸ Wass 1998a:112.

⁹ Szénási 1999:21.

tatja a Püski által kiadott *Összegyűjtött verseket*. Ismertetőjében felsorolja a Wass Albertről szóló kritikákat, melyek a háború előtt jelentek meg. Számba veszi a kötet verseit: szám szerint 125-öt, melyből „25 búcsúzó őszi vers, a lemondások fájdalmasan igazat mondott megfogalmazásai”.¹

A megoszló értékelések sorát **Szakolczay Lajos** véleményével zárjuk, ő írta az egyik legigényesebb, lényeglátó ismertetést Wass Albert *Összegyűjtött verseiről*.² Imponáló filológiai tudása, az összefüggések felismerése mellett igaznak tűnik az a meglátása, hogy **Dsida Jenő** „nagyvonalúan” nyilatkozott Wass Albert második verseskötetéről, s nagyvonalú volt abban is, hogy az Ady-, Áprily- és Reményik-reminiszcenciákat nem vette számba. Az életre készülő kamasz a halál gondolatával kacérkodik, ami a pubertás velejárója – írja **Szakolczay**. Megállapítja, hogy költőnk nem ismeri a verstant, és nem ösztönös, zseniális költő, mint Petőfi. Valójában Wass Albert versírásakor nemcsak tanulmányaira és olvasmányaira támaszkodhatott, hiszen számára műhelyt teremtettek olyan tanárok és pártfogók, mint Áprily vagy Reményik. **Szakolczay** antológia-költői karriert jósol Wass Albertnek, aki – véleménye szerint – „rühell poklot járni”. Valóban, versei csak későbbi antológiákban olvashatók, közülük is elsősorban már az emigrációban írottak, de figyelemreméltó, hogy az első pályaszakaszban íródott *Előszó egy verseskötethez [Tudom, a költőt megveted...]*, *Emlékezés egy régi márciusra*⁴, *Vizek felett*⁵ és a *Prófétafa*⁶ is bekerült egy-egy későbbi válogatásba, valamint az amerikai magyar újságok évkönyveibe.

Szakolczay szakszerűen kimutatja a két Wass-verseskötetben a Reményik-, Áprily- és Ady-hatásokat.

¹ Kanyar 1999:116–118.

² Szakolczay 2002:115–118.

³ Szabó F. 1971:219.

⁴ Medvigy szerk. 1997:171–172.

⁵ L. Dala – Lothringer szerk. 2002:55.

⁶ Uő. 2001:42.

Első versei folyóiratokban

A versírásnak elsősorban a diákévek kedveztek. Wass Albert 1924 és 1926 között a kolozsvári református kollégium diákja, érettségi után, 1926–1928 között Mosonmagyaróváron, 1928–1931 között Debrecen-Pallagon, majd a németországi Hohenheimban és a párizsi Sorbonne-on végzi felsőfokú mezőgazdasági tanulmányait.

A legkorábbi verse a marosvásárhelyi *Vadász Újság*ban jelent meg 1923-ban *Hókirály* címmel. Ekkor tizenöt éves – a kolozsvári elemi iskola diákja. 1924-ben publikál az *Ifjú Erdély* című református ifjúsági folyóiratban, melynek családi hangulata, az ifjú írókat-költőket lelkesítő szerkesztői oldala ösztönzően hathatott a diák versfa-
ragó munkálkodására.

Mintegy 32 versét a *Vasárnap* című irodalmi és társadalmi hetilap közli¹, a *Pásztortűz*ben 1925–1928 között publikál. Ehhez a laphoz mind próza-, mind versíró tevékenysége folyamán mindvégig hűséges marad.² A *Pásztortűz Reményik Sándor* szerkesztése alatt az irodalmi élet központja, s az *Erdélyi Helikon* megindulásáig annak egyik legjelentősebb fóruma. Az *Ellenzék* című politikai, közgazdasági és társadalmi napilapban³, illetve a *Keleti Újság* című politikai és közgazdasági napilapban⁴ csak elvétve publikál.

Reményik Sándor fontos szerepet játszik az induló Wass Albert életében. „Kis gimnazista voltam a Majális-utcában. Egy délután, ma is emlékszem: hideg, zimankós, téli délután volt – házunkhoz jöttél. Akkor láttalak először. Félelemmel s nagy-nagy tisztelettel álltam előtted. Versemet mutatták. Szégyenemben legszívesebben elszaladtam volna. Te olvastad a verset, rám néztél, s nagyon komolyan eze-

¹ Kéthetenként (1920–1924), később havonként (1924–1940) jelenik meg Aradon.

² A *Pásztortűz* hetilap, majd folyóirat, 1921–1944 között jelenik meg hetenként, majd kéthetenként, később pedig havonként. Lásd Záhony Éva 1984: 2 db:752.

³ 1880–1944, Kolozsvár, naponta, szerk. Grois László. Lásd Záhony 1984: 2 db:752.

⁴ 1918–1940, Kolozsvár, hétfő kivételével naponta, szerk. Szentmiklósi József, Címváltozás: *Keleti Magyar Újság*.

ket mondottad: »vigyázz, fiúcskám, a szépen csengő szó, ha céltalan, semmit sem ér«¹ – írja Wass Albert **Reményikre** emlékezve.

A debreceni évek az útkeresés időszaka, itt figyelhető meg a leginkább a műfajváltás folyamata. Szép számmal írt a helyi lapokba (*Debreceni Újság–Hajdúföld, Debrecen, Pallag*), verset és rövid prózadarabokat vegyesen. Debreceni korszakáról és itt keletkezett írásairól **Bakó Endre** írt tanulmányt.² Bár első rövidprózái 1924-re datálhatók (*Vadász Újság*), 1930-ban elbeszéléssel jelentkezik a *Debreceni Újságnál* is (*Tavaszdodik, Őszi levél*), ugyanakkor olvashatunk verset tőle még 1932-ben is (az Ady stílusában írt *Anyám meg én*³ címűt). A *Fenyő a hegytetőn* kötet anyagából is küld még a lapoknak (*Szívpalota titka, Szivárvány*).

Tanulmányai befejezése után mozgalmas időszak következik: 1932-ben hazatér családi birtokára immár okleveles gazdászként, 1932–1933-ban egy évet tölt a bukaresti Roşiori-huszároknál, majd leszerelve 1934-ben átveszi a vasasszentgothárdi gazdaság irányítását, és megnősül, felesége a hamburgi **Eva Wass von Czege** (Czegei Wass Éva), született **Eva Siemers** (1914–1991). Az első alkotói korszak végéről már csak egy háromrészes, minden műgondot nélküli alkotás, a *Három vers neked* jelenik meg (*Szamosújvári Híradó*, 1934), amelyet udvarló versnek szánt, a publikálás fórumát is feltehetőleg aszerint választva meg, hogy a címzett kezébe kerüljön. Erdélyi korszakában több verset nem közöl. S e jelentéktelen, utolsó versével egy időben, ugyancsak 1934-ben jelenik meg a *Farkasverem* című regénye, íróvá avatva szerzőjét.

Az Országos Széchényi Könyvtár folyóirat-állománya alapján készült repertóriumban⁴ mindössze 67 vers szerepel. (A repertórium hiányos, hiszen összeírása a meglévő folyóirat-állomány alapján készült, és a két világháború között az elcsatolt Erdélyből akadozva jutottak el Budapestre a folyóiratok.) Valójában 1924 és 1928 között évi 15–31 verset jelentet meg, 1930-ig közel 300-szor publikált verset a korabeli lapokban. Ezeknek a zömét – a *Vadász Újság* anya-

¹ Wass 1941b:803.

² Bakó 2002:6.

³ Wass 1932:101.

⁴ Záhony 1984:2 db:752.

gának kivételével – felveszi köteteibe: a *Virágtemetésben* (1927) 61 vers és egy prózában írt lírai *Előhang*, a *Fenyő a hegytetőn* (1928) című kötetben pedig 41 vers szerepel. Wass Albert versíró korszakában tehát a mosonmagyaróvári időszak (1927–28) bizonyult a legtermékenyebbnek.

A Kráter Műhely Egyesület posztumusz adja ki az *Összegyűjtött verseket* (2001)¹. A Mentor Kiadónál megjelent *Nagypénteki sirató* (2002) című gyűjteményes verseskötetbe **Nagy Pál** szerkesztő belevevett a *Vadász Újságból* mintegy 41 zsenget *Hulló csillagok* cikluscímmel. Hasonlóképpen közöl a hagyatékból előkerült verseket is, melyek 2000–2002 között láttak napvilágot a *Szászrégen és Vidéke* című regionális kulturális lapban.² **Nagy Pál** a kötethez írt utószóiban³ valamint egy recenziójában⁴ megjegyzi, hogy – bár összeállítása az eddig megjelent *A bujdosó imája* és az *Összegyűjtött versek* mellett a legteljesebb gyűjteménynek tekinthető – a teljességre törekvés csak eszmény, hiszen az erdélyi és emigrációs lapokban, valamint a hagyatékból további művek felbukkanása várható.

A Kráternél megjelent *Wass Albert minden verse*⁵ (2003) című kötet *Ünnepvárás* című, a szerkesztő által összeállított ciklusa ugyancsak érdekes filológiai csemege: egy másfajta kínálat a diákkori zsengekből. **Turcsány Péter** szerkesztő a kötet előszavában (*A veszélyeztetett nemzet költője*) felhívja a figyelmet néhány, eddig csak korabeli lapokban megjelent fiatalkori versre (*Erdély, Gyertyaláng, Kolozsvár: 1930, Látogatás*), melyeket „Erdély-hitvallású dokumentumok”-nak nevez, és fájjalja e versek ismeretlensége kapcsán „irodalomkutató-sunk emlékezet-kihagyását”.

Meg kell említeni **Danis István** vadászirodalom-kutató *Wass Albert zsengei és egyéb szakmai irományai* (2008)⁶ című fénymásolt gyűjteményét, melyet kilenc példányban állított össze, és bocsátott rendelkezésünkre. Ennek első részében közzéteszi a fiatal Wass Al-

¹ Wass 2001d

² Az író fiainak személyes kapcsolatai a Maros megyei, Szászrégen-közeli Holtmarosra nyúlnak. A Szerző.

³Nagy 2002a:389–390.

⁴Uó. 2003:2.

⁵ Wass 2003a

⁶ Danis szerk. 2008.

bert *Vadász Újság*¹ című havi szaklapban 1923–1929 között megjelent összes írását. Ezek többnyire versek (*Karácsonyest, Az én múzsám, Őszi melódiák, Tavaszi séta, Lövés, Egyedül, Éjjel a tetőn, Nyár*), rövidprózák, egy rövid kabaréjelenet (*Az első róka*) és szakmai beszámolók. A felsoroltakat a *Wass Albert életmű-bibliográfia 1923–2003*² nem tartalmazza.

Kötetbe nem rendezett zsengek (1924–1926)

Ritka termékenység, közel száz vers mintegy három év alatt (1924–1926). Peregnék a kalendárium lapjai, ma még tavasz, holnap érett nyár, bíborszín ős, majd halált hozó tél követi egymást e versekben. Vadászat, természet, virágok, madarak – képek alkonyati megvilágításban, szürkés tónusú hangulatok. Levél, sóhaj, múltó kacagás, céltalan vágyak, kacérkodás a halállal, s borongós elkomorulás a „vén Útitárs” hűvös lehelete nyomán. Az élet mese, nem komoly, hisz ha valaki komolyan venné, örömtelen, szakadatlan küzdelem várna rá – a „kegyetlen sorsú” erdélyi diákra. Halvány körvonala egy-egy felbukkanó személynek: együttérző sorstestvérnek, testetlen, futó szerelemnek. Egy tizenéves fiú fegyverzetét próbálja: szókincsét, kifejezőképességét gyakorolja. Próbálkozásainak formája a vers, a többnyire melankolikus, itt-ott szimultán lüktető kétütemű tízes, mely helyenként kilencesre vagy éppenséggel tizenegyesre sikeredik. A vers, mely csak „jött, és íratta magát”. Nyolcvan év múltán, az irodalmi ízlés és az olvasási szokások megváltozásával szinte érthetetlen, hogy volt akkoriban olvasói igény egy kamasz rímbe fogott kis színesekre, melyek az évszakok változásáról, a vadászi ény beköszöntéről vagy a természet tavaszi megújulásáról tudósítanak. A baccalaureusok pedig búcsúsorokat idéztek ballagási kártyájukra verséből (*Búcsú elégia*).³

¹ *Vadász Újság*. Szerk. Földesy György. Targu-Mureş–Marosvásárhely (1923–1929).

² Balázs 2004b:57–85.

³ Kraft Géza orvostanhallgató ballagási kártyája: Orvosi Egyetem, Marosvásárhely, 1940.

A tizenéves verselőt leginkább az idő múlása foglalkoztatja. A *Nagypénteki sirató* Hulló csillagok című fejezetében található nyolcvan versének címe ezt bizonyítja. A legtöbb címben évszakok és napszakok váltakoznak, más címek az elmúlásra, az idő múlására utalnak. A helyszínek csekély szerepet játszanak Wass Albert gondolatvilágában. Ugyanannyi szimbolikus, mint konkrét helyszín szerepel. Ennél fontosabbak a természet képei, részei, jelenségei (virág, fa, állat) és a vadászat. Külön csoportot alkotnak a költészettel kapcsolatos fogalmak. A versek megszólítottja is külön címkéző elem: helyenként szerelmét, társait, másutt önmagát szólítja meg. Biblikus címeit szinte kivétel nélkül Adytól kölcsönzi.

Az alábbi táblázatban követhető, milyen verscímekeket és -témákat választott:

Idő	Évszak	<i>Hókirály, Nyári éj, Tél, Megint ősz, Téli hangulat, Tavaszi séta, Nyár</i>
	Hónap	<i>Március, Február, Februári álm, Márciusi ballada, Májusi zivatar, Március</i>
	Napszak	<i>Hajnal, Alkonyati rózsák, Éjjel a tetőn, Alkony, Est</i>
	Az idő múlása, elmúlás	<i>Hókirály, Egy emlék, „Fuit”, Cserkészeten, Egy régi emlék, Hulló csillagok, A régi képek, Búcsú elégia, Ünnepvárás, Láttam a Halált, Halottat visznek</i>
Hely	Konkrét helyszín	<i>A havason, Temetőben, Tóparton, Havasi dal, A patak, Ere, Szeressétek az iskolát!, Vonaton, Éjjel a tetőn, Erdélyi levél</i>
	Elvont helyszín	<i>Valahol messze susognak a lombok, Memnon szobor, Magyar vágyak szekereén, Mély vizek hajója</i>
Természet	Vadászat	<i>Szalonka-húzáson, Vadász bajtársaimhoz, Dianához, Cserkészeten, Húzáson, Lövés</i>

	Állat	<i>Szalonka-húzáson, A fajdkakas, A vadgalamb, A csalogány, A fehér holló, Igazgyöngyök</i>
	Virág, növény	<i>Csillagvirágok, Rózsaszirmok, Az első levél, Valahol messze susognak a lombok, Erdélyi levél</i>
	Természeti jelenség	<i>Jön a vihar, Hulló csillagok</i>
Költészet		<i>A múzsához, Poesis, Megnémultam, Csak vers, Tavaszi levél, Három vers neked</i>
Megszólított személyek		<i>Vadász bajtársaimhoz, Jókai Mórhoz, Dianához, Az én múzsám, Álomtündérhez, Reád gondoltam, Szeressétek az iskolát!, A múzsához, Gondolsz-e rám?, Chryzanthémnak, Egyedül, Harangot kongatok, Három vers neked</i>
Biblikus, misztikus képek		<i>Idill, Titok, Kezet kézbe, Szeretném..., Tragédia, A csend, Barabás!, Én és az Isten, Láttam a Halált, Harangot kongatok, Halottat visznek</i>
Műfaji megnevezés		<i>Idill, Búcsú elégia, Márciusi ballada, Havasi dal, Tavaszi levél, Három vers neked</i>

Az egyszerű, általában egy- és kétszavas címek és témák arra utalnak, hogy a kamasz költő részben még a gyermekkor mesevilágában él. Mesealakok (Hókirály, tündér) bukkannak fel, s az iskola szintén gyakori ihletforrás. Ám az idő múlik, s a kamasz megválnak a gyermekkortól, kilép a felnőtt életbe, melyet még távolít kissé szirupos, helyenként misztikus, nyugtalanságtól vibráló, másutt giccsesen idillikus álmvilágba (hangulat, emlék, titok, csend stb.). (Bíró Béla a giccs fogalmát, mint Wass Albert stílusának jellemzőjét, a teljes életműre vonatkoztatja¹).

¹ Bíró 2008:208.

Az évszakok közül mindegyiket megverseli, ezért mintegy kalendáriumot készít. Kedvencei az évet kibontó, az elindulást jelző hónapok: február, március, május. Kedvelt napszaka az est és az éj, illetve a napnak sejtelmesen az éjbe (alkonyat, est), az éjnek pedig a napba fordulása (hajnal). Hasonló, borzongást, borzongatást előidéző költői szándék vezérli, amikor temetőről, halálról, Istenről ír.

Mivel zsengeinek java részét a *Vadász Újság* jelentette meg, ez részben meghatározta témáit is (természet, vadászat, az évszakok váltakozása). A növényneves című verseiben biedermeier képet fest (csillagvirág, rózsaszirm, igazgyöngy). E képekkel próbálja megfogalmazni a költőmesterség mibenlétét, többször reflektálva saját költő voltára. 1925 tavaszán háromszor egymás után is megfogalmazza gyermek, meseszerű „ars poeticá”-ját: „Verseim piciny csillagvirágok, / S én egy [...] hulló csillag vagyok” (*Csillagvirágok*, 1925. március). Valaki elvesztése miatti hiány, az ebből fakadó keresés, s a keresés eredménytelensége miatti fájdalmas, melankolikus hangulat üli meg ezt a költői világot. „Én is ilyen gyöngyhalász vagyok, / És verseim igazgyöngyszemek...” (*Igazgyöngyök*)

Cs. Gyimesi Éva hívja fel a figyelmet a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom e két visszatérő alakzatára, ideologikus-erkölcsi többletjelentést hordozó szimbólumára, a kagylóra és a gyöngyre, bár „kétezer éve ismerős közhelyről, a szenvedést értéként tételező etikai hagyományba teljesen beleillő jelképről van szó”.¹ Az igazgyöngy „keletkezéséről azt tanítja a természettudomány, hogy sebzésből lesz, mellyel idegen test, többnyire homokszem sérti meg a kagylóállatot. A megsértett állatka testének a fájdalom által kiváltott reakciója indítja meg azt a kiválasztást, melynek végső eredménye az igazgyöngy”² – írja **Áprily Lajos** *Álom egy könyvtárról* (1921) című tanulmányában. A kagyló jelkép, amelyben a magzat a gyöngy. A tengerfenéken megbúvó kagylóba zárt gyöngy a nehezen felismerhető igazság szimbóluma – olvashatjuk a *Jelképtárban*.³ Wass Albert tehát egyetemes kultúrkincsből építkezik.

¹ Cs. Gyimesi É.: *Gyöngy és homok. Ideológiai értékjelképek az erdélyi magyar irodalomban*. In Cs. Gyimesi 1993:22.

² I. m. 23.

³ Hoppál et al. 1995:79–80.

Hókirály a címe az első költeménynek, mely a *Vadász Újságban* 1923 decemberében jelent meg, szerzője ekkor egy hónap híján tizenhat éves. *Goethe Rémkirálya (Erlkönig)* villan fel a címben, ám a vers műfaja nem ballada, hanem zsánerkép: fent a szirten, a „bércek között óriási léptekkel jár a Hókirály”, kutyái pedig „semmit mindentért” keresnek a ködben. Az oximoron jó hangzásán kívül funkciótlan, az ellentétes szerkezet értelmetlen. A vers meseszerű, sejtelmes köpenybe burkolt természetleírás.

A zord sziklák magasában sásfészek, tündérleányok és tündérr király lakozik, **Áprily** verseszéjére (*Álom a vár alatt*) emlékeztető, meseszerű hangulatú *Idill* derék versforma-utánezat Áprily szókinésének kölcsönvételével:

Ott a hegy orma,
zeng a hatalma.
Látod a fészket a büszke királynak?
Benne vigyázva,
napba kiáltva,
villogó szemmel sasfiúk állnak.
(Wass Albert: *Idill*)

Barna patakja
napra kacagva
a lomha Marosba csengve siet.
Zeng a csatorna,
zeng a hegy orma,
s zeng – ugye zeng, ugye zeng a
szíved?
(Áprily Lajos: *Március, I*)

Áprily Tavaszodik, I. (Sáncban a hóvíz... kezdetű), illetve szókinését tekintve a *Március, I.* (A nap tüze, látod...) című versének ritmusára, formájára írt Wass-zsenge ritmusa helyenként megakad. Áprily ehhez képest teljesen szabályos ritmust követ mindvégig. (Kiemelések a Szerzőtől.)

Hasonlóképpen **Áprily** strófaszerkezetére ír variációt *Március* című versében. Szövegéből lépten-nyomon kihallatszanak az idősebb, már előtte járó pályatársak sorai. **Áprily** első verseskötetei nem sokkal korábban jelentek meg (*Falusi elégia*, 1921, *Esti párbeszéd*, 1923, *Rasmussen hajóján*, 1926). E kötetek darabjai visszaköszönnek Wass Albert verseiben. Címeit, témáit is a legtöbbször **Áprily**tól kölcsönzi, mintegy mesteréül választja őt.

Felismerhető az **Áprily**-hatás *Szalonka-les* című versében is: **Áprily** szerelmes szalonka-párjának tragikus történetét átírja a „dürgő fajdkakasra”. **Áprily Halálmadár** című balladájának cselekménye is felsejlik e Wass-versben. Az ifjú verselő viszont nem ismerte fel, hogy

Áprilynál a madár önszimbólum (ugyanúgy, mint a szarvas is). A műfaji hasonításon és szép kidolgozáson túl nem tudta továbbfejleszteni a tragikus sorsú szerelmes madárpár balladáját, ő elsősorban a párzást – a dalolást, a szerelmi megfedekezést – írta le.

Egy évvel később, 1926 májusában az előzőhöz hasonló verse jelenik meg a *Vadász Újságban*, ugyancsak szalonkákról, *Tragédia* címmel. Ebben felsejlik Wass későbbi kék hegyek-motívuma, az elérhetetlen utáni vágyakozás:

A szalonkáknak már nyugalomuk sem volt.
Csalogatott a kék havas, s a köd. [...]
Együtt csapongtak víg-szerelmesen [...].

Wass Albert madárverseinek sorában *A csalogány* időmértékes, szép formájú zsánerkép:

Már reszket a holdfény a lombos akácon,
Már esti homály ül a néma tanyán,
És bent a berekben, egy korhadó ágon
Már himnuszát zengi a kis csalogány.

Néhány apró egyenetlenségtől eltekintve szabályosan hullámznak öt szakaszon át – Petőfi *Szeptember végén* című versének mintájára – az anapesztusok.

A fehér holló Áprilynak *Az irisórai szarvas* című versére írt gyakorlat. A történet is azonos: a családját veszített szarvasborjút Wassnál egy hollófióka helyettesíti; a balladisztikus történet kifejelete is azonos:

S mint tépett lomb, ha őszi szél
sodorja,
Sötét havasra búsan visszaszállt.
Fehér holló a fekete gyászban...
S a köd elnyelte orgona-szavát...
(Wass Albert: *A fehér holló*)

S akkor: párát zihált remegve szája,
idegen lett palánkos otthona,
idegen lett testvére, mostohája –
s a ködbe hördült, mint az orgona.
(Áprily Lajos: *Az irisórai szarvas*)

A balladai feszültséget keltő konfliktus viszont más és más: **Áprily** megrajzolja a magára találó és saját éltető világába visszavágyó szarvasfiút, **Wass** viszont egy kiválasztottsága tudatában önként a másságot vállaló, majd eredeti világába visszatérő hollófiú történetét verseli meg. Hogy a hollófinak orgona-szava lenne – ez inkább a tudatos mester-követés, mint odaillő hangutánzó stíluseszköz; a metafora nem talál.

Említeni lehet még *A fehér holló* kapcsán reminiszcenciaként a *Tetőn* című Áprily-verset is: „Ősz nem sodort még annyi árva lombot, annyi riadt szót: Minden összeomlott.” **Wass** Albertnél: „S mint tépett lomb, ha őszi szél sodorja” (kiemelés: a Szerző).

A havas is gyakori költői kép **Áprily**nál, ám míg versei sohasem maradnak jelképes tartalom nélkül (*Búcsú a havastól*, *Az irisórai szarvas*), **Wass** Albertnél ez a téma kimerül a szép tájleírásokban (*A havason*, *Havasi dal*).

A havason című **Wass**-versben is felismerhető **Áprily** hatása:

A völgyből felkúszott csörögve
egy régi hang: a csermelyé,
és azt csörögte: „mindörökre
tenger felé – tenger felé...”
(Áprily Lajos: *Búcsú a havastól*.
1921.)

A szirttetőről habzó mélybe
Harsogva omlik egy szilaj patak,
Szívet döbbsentő, szédítő morajjal
A rengetegen zúgva átszalad.
(**Wass** Albert: *A havason*. 1925.)

A hegy – a **Wass**-életműben többszörösen visszatérő motívum – egyébként Isten lakhelye, ég és föld találkozásának pontja, a misztikus felemelkedés lehetősége, az „égi lajtorja” analógja.¹

1926 év végén ismét verset ír a hegy-motívumra immár egyéni megközelítésben. Későbbi meséinek, regényeinek témája itt villan fel először: a *Havasi dal* tárgya a romboló ember megjelenése a szűzi természet világában. (A romboló ember az *Erdők könyve* meséskönyvének meg *A funtineli boszorkány* harmadik kötetének domináns motívuma.)

A romboló ember művének következménye, hogy az ősvadon sorvadni kezd, s a vadon dalában, susogásában ott a memento mori.

¹ Hoppál et al. 1995:93.

Wass Albert erőteljes képe, gondolata szép formai megvalósításra talál:

Hallgasd, amit a fenyvesek zenélnek,
mikor közöttük szellő lengedez,
mert egy haldokló őserő szívének
a végtelenbe dobbanása ez.

További versrészletek is sejtetik az oroszlánkörmököt, ilyen például a ballagásra írt *Búcsú elégia* utolsó része. Sok „piciny ladik”, sok kis életsors indul útnak az iskolát maga mögött hagyva az Élet-tenger útra. A hajó, ladik a szimbolista francia költők és Ady gyakori jelképe. A vízi járművek (hajó, ladik, bárka, csónak) a mitikus utazások, a más létformába való átlépés eszközei.¹ A végzős diák is létformát vált, felnőtté válik, s a felnőtt-léttel járó szabadság félelmetesnek tűnik, hiszen harcmezők várnak rá: „Élet-cirkuszokban várnak / mogorva bánat-gladiátorok” – Adyt halljuk ezekben a sorokban: „Hányszor fogunk elbukni tört reménnyel” (ld. *Lábaidhoz hullok tört reménnyel* kezdetű hitvalló ének).² Semmitmondó szóvirágai nem is egyéni lelemények.

Komor falát a régi iskolának
Kacagásunk többé nem csengi át,
Minket az élet Golgotái várnak,
S lelkünket visszük áldozat gyanánt.

Mivel versei a korhangulatot érzékeltették, így nem véletlen, hogy más diákok is magukénak érezték és idézték sorait. Megjegyzendő, hogy a „golgotás út” más kortárs szerzőnél is előfordul, pl. az egykori királyhalmeci katolikus plébános, **Mécs László** versében, kinek apja „nem járt oly mezőkön, hol virít az úri hóbort, / kinek golgotás volt útja, mert csak kántor-tanító volt”. Vagy másutt: „Kegyelmes úr, pohárköszöntők hőse, / ezt üzeni a Felvidék regőse: / mint front-

¹ Hoppál et al. 1995:82.

² *Református egyházi énekeskönyv...* [é. n.] 275. ének.

harcost harctéri fecsegések, / az ön magyarkodása minket untat, / és felidézi golgotás utunkat” (*A bányafütytös válasza*).

Wass Albert elégiának, balladának, dalszövegnek, levélnek, versnek nevezi saját költeményeit. Múzsája a „komor rengeteg”, a „zúgó vadpatak”, a „susogó lomb” – ám a múzsát, a pihentető, üdítő természet képeit el kell kergetnie, mert „hív az élet, a prózai élet”, hisz „most már igazán oda megyek, / hol örökön, örökké áll a harc”.

Mégis eljátszik a költői hivatás gondolatával: „Szeretném, ha egyszer az lehetnék, / ami leginkább lenni akarok” – írja *Szeretném...* (1925) című versében. Önmagának mintegy teremtői gesztussal kíván irányítója lenni:

Erő legyek: jövő ködébe látó,
Erő legyek: nagy eszmékért csatázó,
Zengjem a ködös mindenségen át
Egy új teremtés király-himnuszát!
S ha majd egyszer az idő műhelyéből
Jőnek tüzesebb világ-hajnalok,
Tudjam, hogy élek, dalolok, vagyok!

Nem kell különösebben jó fül ahhoz, hogy kihalljuk a fenti sorokból **Petőfi** világmegváltó elszántságát, lendületét: „Legyek fa, melyen villám fut keresztül”; „Ha majd minden rabszolganép / Jármát meg-unva síkra lép” – (*Egy gondolat bánt engemet*). Az ifjú Wass Albert dalaival, eszméivel és a jövőbe látás képességével szeretne új világot teremteni, költészetével így kíván hatni.

A *Harangot kongatok* nemcsak egyszerű átírása az *Atlantisz harangoz* című **Reményik**-versnek. **Reményik Sándor** 1925-ben húzta meg a harangokat a Romániához csatolt Erdély magyarságáért. Wass Albert 1928-ban képet fest önmagáról „a ti lelketek a szentlélek temploma”¹ bibliai gondolat alapján. Az istenkereső ember a gondok elől Isten közelségébe menekül, és magányába vonulva, bűnbánó imát mond:

¹ 1Kor 6,19.

Miséket tartok önmagamnak,
Önön szívemből száll az ének.
Fekete dómban, egymagamban,
harangot kongatok az Éjnek.

Ez a gondolat visszatér későbbi regényeiben is (a *Magukrahyottakban* Johannes Transilvanicus egyedül misézik az elhagyatott templomban; *Az Antikrisztus és a pásztorok* című regény végén pedig már csak az Isten harangoz az elpusztult falu templomában). Nem idegen ez a gondolat a két világháború közötti erdélyi magyar költőktől sem. **Jékely Zoltán** *A marosszentimrei templomban* (1936) című versében például így ír: „Tizen vagyunk: ez a gyülekezet, / a tizenegyedik maga a pap, [...] / tizenkettedikünk maga az Úr”.

A cikluscímet adó vers **Reményik**-cím: *Hulló csillagok*. **Reményik**nél az azonos című vers allegória: miután az ember előtt értékét veszíti minden földi hívság (Dicsőség, Hatalom, Korona), majd az eszmék (Szabadság, Hit, Remény) is értelmetlenné válnak, marad a halál előtti Csend és Sötétség. Wass Albertnél apró lelki történetet ábrázol a *Hulló csillagok* című vers. (Talán egy olvasmányélménye is közrejátszott e vers keletkezésében, ugyanis 1928-ban egy ilyen témájú könyv ismertetése jelenik meg az *Ifjú Erdélyben* a *Hulló csillagok kurucz csillagok* című műről.¹)

Egy égő csillag száll keletre,
útja ezüstös lángban ég;
távolba tűnt... szikrázó útja
már nincs sehol, már újra kék.

Ha lelkünkben lehull egy csillag,
nyomába égő seb fakad,
de vér-rubintól fényes útja
örökre fáj a fény alatt.

¹ Szalacsy-Rácz: *Hulló csillagok kurucz csillagok*. In *Ifjú Erdély*, VI/12. (1928. augusztus). 240. (Megjegyzés: bár forrásaink egy, feltehetően Wass Albert által írt recenzió létezését jelzik ezen a helyen, a folyóirat fenti számában nem található ez a cikk, így a Szerző nem járhatott utána sem a szerzőnek, sem a cikk tartalmának.)

A vers két részre osztható, szimmetrikus szerkezetű. Az első szakasz történet-vonala akár a betlehemi csillag útját is követheti, hiszen a keletre szálló csillag utat mutat a megváltás felé; de lehet egyszerű meteorit, lidércfény, csalóka ördög lángja, hiszen kék. A párhuzamos szakasz a lélek történetét helyezi párhuzamba az első szakasszal: míg az égboltról lehulló meteorit nyomtalanul tűnik el, az emberi lélek sebei örök hegek maradnak, helyük rubinpiros, vérvörös. A lélek fájdalma sohasem múlik el nyomtalanul.

Ha megvizsgáljuk e két szakaszt, gazdag mondanivaló tárul fel. A vers a csillag ősi szimbólumára épít: az „égő csillag” utalhat a betlehemi csillagra, ezt a jelentést erősítené a „keletre száll” kép; de lehet egyszerű meteorit: hullócsillag, amint azt a verscím is sugallja, vagy üstökös, akár **Vajda János** versének önszimbóluma. Elterjedt hiedelem, hogy a csillagok szemek, világító ablakok, az ég sátrán át-szűrődő fények.¹ Későbbi versében egyedülálló képpé dolgozza át ezt a gondolatot: „Likasszák már az égben fönt a rostát / s a csillagok tengelyét olajozzák / szorgalmas angyalok” (*Üzenet haza*).

E versbeli csillag „útja ezüstös lángban ég”, s ez megerősíti az üstökös-asszociációt, a csillagnak kométaként való értelmezését. Az üstökös útja magányos, különleges, nem szokványos pályán jár, a maga útját futja, mely egyszeri és megismételhetetlen. Feltűnése mindig világfordító eseményt jelez.

Az első szakaszban felvillantott üstökös képe párhuzamot alkot a második szakaszban megjelenített csillaggal. Ám itt a lélek csillaga nem diadalmasan vonuló üstökös, csak hullócsillag: kis meteorit. Szemben a távoli, hideg, égi, kék csillaggal, ez bensőséges, meleg, fájdalmas és rubinvörös. A lélek lehulló csillaga égő sebet fakaszt – s az előző strófa hidegség, higgadtság, fenség, angyali, égi képzetével szemben az égő seb érzéki képzetet kelt: a csillagfakaszotta seb „vér-rubintól” fényes.

Az ellentétbe állított két csillagkép feszültséget kelt. Míg a méltóságteljes üstökös nyomtalanul tűnik tova megfoghatatlanságában az égbolton, a lélek hullócsillaga maradandó sebet, fájdalmat okoz.

A vers utolsó sorában – „örökre fáj a fény alatt” – a fény a Teremtő képze, ki versbeli jelenlétével mintegy hitelesíti az emberi fájdal-

¹ Hoppál et al. 1995:47.

mat, szenvedést. Ezzel a keresztényi megnyugvással veszi tudomásul a lírai én a fájdalom állandó jelenlétét az emberéletben.

A költő minimális formakészlettel dolgozik. A szimbólum – a csillag mint csalódás, fájdalom –, illetve az ellentét stilisztikai eszközét alkalmazza. Az időmértékes lejtés, illetve az xaxa képletű félrímek a versnek lankadtságot, a rezignáció érzését kölcsönzik. Az ellentétre épített két négysorosból álló vers többszörös szimbolikus telítettségével, értékes formakincsével immár figyelemre méltó teljesítmény. Wass Albert ekkor 16 éves.

Reményik, Ady, Áprily nyomdokain: *Virágtemetés* (1927)

Az 1927-ben megjelent *Virágtemetés* című verseskötetéről¹ a *Pásztorútkönyv*ben olvasható rövid ismertetés: „Mindent egyetlen húrra hangolt lelkén dalol el. Alaktalan vágyak nosztalgiája teszi a költő lelkét érzékennyé, az ősz, a csodás, bús őszi este, a csend, a magány ragadják a fájdalomba” – írja k.e. [Kövér Erzsébet?]. A könyvismertető elismeréssel zárul: „Ügyes és kellemes verselő, nyelve színes, és hisszük, hogy további alkotásai változatosabbak is lesznek” – biztatja a cikk írója, megjegyezve, hogy a valóság örömeit is fel kellene fedeznie.²

Ugyanezért marasztalja el az *Ifjú Erdélyben* Györi Ferenc is: a pesszimizmusért, a sötét tónusaiért. A hit, remény és szeretet keresztényi hármásából az ifjú Wass Albertnél épp a remény hiányzik. „Tagadhatatlan, hogy megkapóak a versei, itt-ott el is ragadnak és a hangulat hatása alatt együtt sírunk vagy együtt temetünk a költővel, hogy aztán részben *csalódottan* tegyük le kezünkben a kötetet: *nem ezt vártuk*. [...] ne hívjon minket temetni, ne kényszerítsen a virághullás felett való szomorkodásra, hanem emeljen azon felül.”³

¹ Wass 1927.

² [k.e.] 1927:215.

³ Györi 1927:195.

A budapesti *Napkelet*ben, a Magyar Irodalmi Társaság lapjában is találhatunk egy rövid elismerést Gál János tollából: „Ha e versek fájdalma nem lenne több ifjúkori szenvedésnél, ha nem lenne igaz, szóvá sem tennők. De kell-e ma ‘tenyészteni’ Erdélyben a fájdalmat? Ahol ‘egy évben kétszer hull a falevél [...]’ Valami határozatlan bús érzelem tölti el a költő szívét, de egy kötetten keresztül ugyanaz az elégikus hang kissé fárasztóan hat. Formaművészetén meglátszik, hogy sokat tanult az újabb költőktől.”¹ Gál János szerint a történelmi viszonyok kötelezővé teszik, hogy minden erdélyi művet figyelemmel kísérjen az anyaország.

Majd egy recenzió hetven évvel későbbről: „Jellemző rájuk bizonyos kesergő, melankolikus hangulat. Ez a búsongás – a *Werther keservei* óta – a fiatal szívek sajátossága. Szinte adys pózzal »az ősz rokonának« mondja magát, akit Isten arra rendelt, »hogy megsirassak minden hantra hulló, / reszketve hulló őszi levelet«. Magát »szél-tépett, árva, vad bogáncshoz« hasonlítja. Egyre a »magányosság erdejében« járkal, Erdélyt is így látja: »Ott ezredéve csak az ősz dalolják«. Néha szép hitvallást formáz: »Arasznyi életünk alatt / nincs egy csalóka pillanat, / mikor ne lenne látható az Isten«. Alázatosan vallja másutt: »Szeretemben, hitben és reményben / a koldusnál is koldusabb vagyok«. A háttérben mindig erdélyi tájak, fenyvesek, bükkök, nyírfák, kóbor szelek, harangvirágok, csillagok. Költeményeinek kulcsszavai: ősz, hervadás, temetés.” Kanyar József különösen figyelemreméltónak találja azt a gondolatot, hogy az „Erdélyi fák között [...] kétszer hullnak a levelek” (*Erdélyi fák között*), s a trianoni országvesztés szimbólumaként értelmezi.² Méltatja a kötet első darabját is, mely egy új »oszlopot építő varázslóról« szól.³ Az *Előhang* című prózadarab egy rövid ars poeticát vagy életprogramot fogalmaz meg: az emberek akár bolondnak is nézhetik azt, aki homokszemcsékből és ködből oszlopot épít az ő Istenének. Hiszen az oszlopot az ember hite tartotta össze. S amikor irigyei ledöntik a szobrot, újraépíti „hittel az ő szívében”.

¹ Gál J. 1927:563.

² Kanyar 1999:116–118.

³ Uo.

Első olvasásra visszalépésnek tűnik e 61 vers és egy prózadarab. A *Virágtemetés* tudatos szerkesztői munka eredményeként jött létre többnyire a korábbi 2–3 év folyamán (1925–1926-ban) lapokban megjelent versekből, kevés új darabot közölve. Verseit ciklusokba rendezte, ezek: *Rügyek*, *A bércek énekelnek*, *Hangulatok*, *Őszi csokor*, *Virágtemetés*.

„*Idill a magasságban* című, Reményik Sándornak ajánlott költeménye [...] a transzszilvanizmus lírájának egyik jellegzetes motívumára épül. Az orkánban elpusztuló »vén fenyő-Titán« s az őt átölelő szomszédos fenyő képe a nagyság pusztulása miatt érzett fájdalom s az összetartozás fontosságának kifejezője és példaadója a veszélyessé vált világban” – írja Szakács István Péter.¹

Mint korábbi versei esetében *Áprilyt*, itt is tudatosan mestert választ: „házi feladatot” ír *Reményik* verseire, s hogy nem plágiumról van szó, hanem a „jó tanuló munkájáról”, a cím teljes átvételével jelzi: *Idill a magasságban*. Összehasonlításként álljon itt a két vers:

Reményik Sándor

„*Idill*” a *magasságban*. 1921.

Vihar ment végig a hegyélen. – –
A gyökerei megmozdultak.
Az órjás, látva végétét,
Társa felé nyujtá kezét:
Tarts meg, – vagy téged is lezúzlak!
És tompa jajjal rázuhant.

Elállt a hegy lélekzete,
S egy percre a patak alatt.

A másik meghajlott bele,
De felfogta és megtartotta őt.
Egyik a másra támaszkodva:
Most így állnak a Teremtő előtt.

Wass Albert

„*Idill a magasságban*”.

Reményik S.-nak. 1926.

...És jött az orkán. A vén fenyő-
Titán recsege dőlt...
egy közel-álló átölelte őt.
S most áll tovább,
mint akire végtelen béke vár... csak
ők tudják ketten: hogy vége már.

Ha egyszer csöndes, fenyves
életembe
nagy lelki harcok fergetegje jó,
tudom: gyöngébb leszek mint ez
a vén,
zuzmó-szakállú aszkéta-fenyő.

S ha lelkem akkor összeomlana,
titokban, csendben, hogy ne tudja
senki:
ki fog majd engem karjaiba venni?

Reményik versének alapgondolatát, a két fenyő példázatán illusztrálni kívánt „Egymás terhét hordozzátok” bibliai tanítást Wass Albert továbbviszi – igaz, nem a keresztény tanítás irányába: két utolsó strófája segélykérés, a magánytól, „életharcoktól” gyötrődő kamasz segélykiáltása. A vers szép lett volna, ha nem zár nótafasan: „S ha lelkem akkor összeomlana, / titokban, csendben, hogy ne tudja senki”.

A gróf Bethlen Beátához írt versek (*Együtt, Örök búcsúzás*) a Wass-életrajz szempontjából lehetnek fontosak. Bethlen Beátáról egy évvel később, 1928-ban így ír Molter Károlynak egy levélben: „Képzeld csak: volt egy menyasszonyom, aki kétévi mátkaság után egész egyszerűen faképnél hagyott.”¹ A Molter-levelezésben az idevágó lábjegyzet pedig ezt tartalmazza: „Gróf Bethlen Beáta, a későbbi báró Atzél Edéné, akihez Wass Albert több verset is írt”.² (Ezt a fájdalmas élményt dolgozza fel később *Csalódás* című novellájában.)

A *Magányosság erdejében* **Ady Endre** *Az ős Kaján* és a *Jó Csöndherceg előtt* című verseit egyaránt felidézi, hasonlóan az 1929-ben írt *Halottat visznek* és *Magyar vágyak szekerén*. Fogalmi készletét („magányosság erdeje”, „van itt egy álmom”) Adytól kölcsönözte. Ám az a „valaki”, aki a „magányosság erdejében” „egyszer majd elébe lép”, nem félelmet keltő, mint Ady Csöndhercege, inkább várakozást ébreszt. A lírai alany társra vágyik, ám a társ még alaktalan, épp csak kissejlik a versből: „Ez itt a magányosság erdeje. / Itt én vagyok csak: én és valaki, / Valaki, akit nem ismerek, / és akiről még tudnom sem szabad: / Bár jobban szeretem, mint magamat.”

A *Jegenyék* összimbólumra épít: Wassnál a jegenye a kiválasztottság, de egyben a magányra ítéltség szimbóluma is. „Ady dekadens magatartására és hangvételére emlékeztető verse a másság méltóságának dacos vállalása, s a szellemi otthontalanság szorongató érzésének a magyar irodalomban Janus Pannonius (*Egy dunántúli mandulafáról*) óta ismert, természeti képekben történő megnyilatkozása: »Vagyunk bús, árva óriások, / rekettye-raj közt büszke Mások: / idegenek és jegenyék».”³ A *Tavaszhárás* ugyancsak Adyra

¹ Marosi szerk. 2001:70.

² Marosi 2001:351.

³ Szakács 2007.

(*Várás a tavasz-kunyhóban*) emlékeztet. Ám míg Adynál a tavasz is nyugtalanságtól vibrál, Wass a tavasztól mindössze egy kis szívbe lopódzó meleget vár.

A kötet második ciklusának címe *A bércek énekelnek*, melyet „szeretett apámnak ajánlom” megjegyzéssel lát el. Az első, ciklus-címadó vers hódolat a természet hatalmának, mely szemben áll az ember kicsinységével. (*Áprily Tetőn* című verse nem maradhat figyelmen kívül e versek tárgyalásánál.)

Tetőn című versének motívuma ugyancsak visszatér a későbbi *Tetők felett* című elbeszélésében. A hegytető – a Mózes könyvéből ismert archetípus – nemcsak az életből, tehát a völgyből való kivonulást jelenti, hanem az élet dolgain való felülemelkedést is. Magasabb nézőpontot. Hasonló gondolatot bont ki az utolsó ciklus, a *Virágte-metés* egyik darabja: *A völgyek vándora*. Bár itt inkább a völgyből a tetőkre való vágyódás adja meg a vers alaphangulatát: „Hányszor hittem: hazám a fény hazája, / s a völgyek szürke rabja nem vagyok, / Völgy vándorát a hegyek csókja várja, / és utam egyre feljebb kanyarog.” S a reménykedő, útját fáradságosan járó vándornak útja „völgy, ezerszer völgy maradt”.

A magány templomában – akár az előző *Magányosság erdejében* című versben – ismét felveszi és továbbviszi a gondolatot, hogy az erdő szent hely, templom: a csend, a magány, az élet és halál temploma, mely az embert Isten közelébe viszi. Az ötlet nem új: a francia szimbolizmus programversében, a *Kapcsolatokban* fejt ki e gondolatot **Baudelaire**.

Nemcsak neveltetése – a kolozsvári református gimnázium szel-leme –, hanem beállítódottsága is a vallásos témák felé tereli az ifjú költőt, így az isteni gondviselés, illetve az ember-Isten viszony későbbi írásművészetének alapvető témájává lesz. Első pályaszakaszának egyik legszebb verse a *Látható az Isten*.

Fűben, virágban, dalban, fában,
születésben és elmúlásban,
mosolyban, könnyben, porban, kincsben,
ahol sötét van, ahol fény ég,
nincs oly magasság, nincs oly mélység,
amiben Ő benne nincsen.

Arasznyi életünk alatt
nincs egy csalóka pillanat,
mikor ne lenne látható az Isten.

De jaj annak, ki meglátásra vak,
s szeme elé a fény korlátja nőtt.
Az csak olyankor látja őt,
mikor leszállni fél az álom:
ítéletes, zivataros,
villám-világos éjszakákon.

A vers valójában három részre osztható, bár a verskép két egységet mutat. Az első hosszú mondat a halmozott mondatrészekkel egyetlen felsorolás. Majd egy különös szerkezet következik: „ahol sötét van, ahol fény ég, *nincs* olyan magasság, *nincs* oly mélység...” A helyes mondatszerkesztés megkívánná a „sem ott, ahol sötét van, sem ott, ahol fény ég, *nincs* oly magasság” szerkezetet, ám a költő tömörít, majd átvált a felsorolt mondatrészek tagadásába: „*nincs* oly magasság, *nincs* oly mélység”. A konklúzió: *nincs* semmi az ég alatt, amiben Isten ne lenne jelen. A háromszoros tagadás, a három „*nincs*” kidomborítja a „van”-t, tehát Isten létezését. A felsorolásra épülő egység első sora a természet elemeit idézi – fület, virágot, fát –, s ezek ugyanúgy megszólalnak, mint a dal, az emberi élet e megszépítője, a harmónia hordozója.

A második sor a születés és elmúlás ellentétére épül. Az ember földi életének íve e két esemény között feszül, e kettő között sora-koznak a „mosoly–könny” és a „por–kincs” ellentétpárok, tehát az ember életútjának kísérői. Az ember kicsinységének hangsúlyozása kozmikus távlatot nyit Isten jelenvalóságát illetően. A magasság-mélység ellentétpárral az emberi élet piciny voltát ellentétezi Isten jelenléte. Az emberi élet csak arasznyi Isten végtelenségéhez képest. Ezt igazolja a bibliai igehely is, ez visszhangozhatott a költőben, mikor leírta a fenti sorokat: „Sem magasság, sem mélység, sem semmi más teremtmény nem szakaszthat el minket az Istennek szerelmétől” (Róm. 8,39).

A második egységben tagadószókkal érzékelteti Isten jelenvalóságát. A „csalóka pillanat” az ember életében olyan, akárcsak **Vajda**

János impresszionisztikus, a realitás és irrealitás határát elmosó, a tapasztalati úton szerzett ismereteket relativizáló *Nádas tavon* című verse, mely azt sugallja, hogy az élet álom.

A harmadik egység a már előkészített gondolatmenetből következik: „De jaj annak...”, aki a szenvedélyes érvelés, felsorolás ellenére hitetlen. A költő a hitetlenséget, az Isten nélküli állapotot a vakság állapotával azonosítja. A hitetlen, vak ember csak „zivataros éjszakákon” láthatja meg Istent. A „villám-világos éjszaka” pedig a pillanatnyi megvilágosodás lehetősége. A lírai alany nem váteszköltő, nem bocsátkozik próféciákba, hanem Isten kiválasztottjaként éli meg önmagát.

A költő Isten jelenlétét a természet elemeiben határozza meg, pantheisztikus-animisztikus színezetet adva a keresztyén világgépnek. A vers legfőbb szervező eleme a lát–vak ellentétpár. A hívő ember „látó ember” – aki későbbi regényeiben többször megjelenik (ld. a *Wass Albert istenkeresése* című tanulmányt¹). Ezzel állítja szembe a vak embert, akit Isten próbára tesz. A vak ember a fénytől nem lát, s csak bajban láthatja Istent, mégpedig nem szemmel, hanem lélekkel. A „villám-világos éjszaka” szerkezet, mely ezt a fenyegetettséget közvetíti, érzékletes alliteráció.

A vers stilisztikai eszközei a felsorolás, fokozás, valamint az elentétezés és a tagadószók ismétlése. A felsorolás az argumentálás illúzióját kelti, ám a szöveg szintjén a vers nem logikai érvelés, inkább szublimált szenvedélyességű hitvallás és tanúságtétel Isten jelenvalósága mellett.

A kötet harmadik (*Hangulatok*), negyedik (*Őszi csokor*) és ötödik (*Virágtemetés*) ciklusának tematikája azonos: a 38 verscím közül 11 tartalmazza az „őszi” szót: *Megjött az ősz*, *Őszi hangulat* (I: Mikor a hervadás varázsa...), *Őszi hangulat* (II: Szívem, ha majd...), *Őszi lesz*, *Őszi ajándék*, *Őszi szerelem*, *Őszi hangulat*, *Ha jön az ősz*, *Ősz*, *Őszi csokor*, *Őszi dal*, *Őszi vágy* – nem túl nagy változatosságot mutatva. További címek az őszre, az elmúlásra utaló kifejezést tartalmaznak: *Darvak*, *Amikor mi búcsúzunk*, *Házsongárdi temetőben*, *Erdélyi búcsú*, *Virágtemetés*. Mintha csak a halál, az elmúlás gondolatával bárátkozna e versekben.

¹ Balázs 2003b:5–7.

...a halálban nincsen veszteség,
(...) a halál csak újabb fordulat:

mert minden hangulat egy élet,
és minden élet csak egy hangulat.

– írja *Hangulatok* című, **Vajda János** sorait idéző cikluscímadó versében. Hasonlóan nyilatkozik életéről, élete „hangulatairól”, melyeket megörökítésre méltónak tart *A titokzatos őzbek* című novelláskötete utószavában is: élete „zagyva kavargásában” néhány olyan „hangulatra” tett szert, amelyekből megszületett egy-egy felismerés, valami nagy összefüggés felismerése. **Reviczky Gyula** *Magamról* (1883) című versével is összehasonlíthatók Wass Albert sorai: „Úgy tekints az emberekre, / hogy a föld se jó, se ferde; / Se gyönyör, se bú tanyája, / Csak magadnak képe, mása. / Ki sohajtoz, ki mulat. / A világ csak – hangulat.”¹

A következő ciklus címadó verse, az *Őszi csokor* összevethető **Áprily Ajánlás** című versével.

Ne haragudj. A rét deres volt,
a havasok nagyon lilák
s az erdő óriás vörös folt,
ne haragudj: nem volt virág.

De puszta kézzel mégse jöttem:
hol a halál nagyon zenél,
sziromtalan csokrot kötöttem,
piros bogyó, piros levél.

S most add a lelked: karcsú váza,
mely őrzi még a nyár borát –
s a hervadás vörös varázsa
most ráborítja bíborát.

(Áprily Lajos: *Ajánlás*. 1921)

A bükköserdő templomában jártam,
nagyon fehéren jött a dér-varázs,
s a dértől könnyes lett a messzeség,
és vér-cifrázott lett a hervadás.

Nem volt virág. S mert nem akartam
hozzád
virágtalan kezekkel visszatérni:
letéptem egy vén bükkfa sárga
lombját,
néhány dérlepte, őszi levelet,
s a hervadt csokrot elhoztam neked.

Őrizd meg jól, s ha egyszer,
nemsokára,
fátyol borul a bükkök templomára,
s a nagy Temetés halkan átosont:

hallgasd meg kis meséit, kedvesem,
s elmúlt nyarunkat vissza-álmódod.
(Wass Albert: *Őszi csokor*. 1929)

¹ Reviczky 1996:335.

Az ötlet, virág helyett falombot vinni a kedvesnek, **Áprily**tól származik. A „hervadás vörös varázsa” viszont Wassnál más kifejezést ölt: „fátyol borul a bükkök templomára” – az erdő kegyeleti hely, mely imádkozásra hangol.

A kötet és az utolsó ciklus címadó verse, a *Virágtemetés*, erőtlen. Alap gondolata: minden alig kinyílt álmod annak széthullása követ. A metaforát kifejti: álom = virág, az álom széthullása = virághullás, így az álmok temetése virágtemetés; „valahányszor a szívem dalolt, / virághullás jött: virágtemetés”. A vers a rügy = költemény metafora által keretet alkot a kötet első, *Rügyek* című darabjával, melyben a költészet, az ihlet mibenlétét ragadja meg.

A *Virágtemetés* című kötet a *Hulló csillagok* ciklus egyik-másik versének lendületét, esztétikai értékét összességében nem éri el. Hangulata borongós, „őszi”, e téma meghatározza eszköztárát is: hasonlatok, zsánerképek, idillikus moccanások, belső történések képezik tárgyát. Érzések felfedezése, meghatározhatatlan tárgyú sóvárgás, elmúlás, halál, a hitélet kellékei képezik e kötet eszköztárát.

Ady szimbolizmusának jegyében: *Fenyő a hegytetőn* (1928)

A *Fenyő a hegytetőn* című verseskötetet **Dsida Jenő** ismertette a *Pásztortűzben*: „Jól esik ilyen szimpatikus könyvről írni, mint a Wass Albert verseskötete. Nem mély, nem megdöbbenő verseskötet, ám hangulata rokonszenves, nem bánjuk, hogy elolvastuk.”¹ Wasst „erőstehetségű fiatalember”-nek nevezi, akinek „halk és bánatos írásai vannak”, s akinek „csöndes erdélyi ború tompítja le szavát s üli meg színeit”. Melankóliája ugyan „tervszerű”, „megcsinált”, ám „meglepő a szerző nagy fiatalágára rácáfoló komolysága és meditatív elmélyültsége”. (Utóbbi kijelentéssel nem értünk egyet, hiszen Wass Albertről munkamódszere, érdeklődési köre, valamint írásainak hangulata, tematikája révén egyértelműen megállapítható, hogy melankolikus személyiség típus. Tehát melankóliája személyiségéből

¹ Dsida 1929:189.

fakad.) **Dsida** a költő bizonyosságával ismeri fel: „Wass Albert kezében lesz feladata a tollnak”.

Varró Dezső az egész kötetre úgy tekint, „mint egy nagyon szép ígéretre”. „A fejrő lapok tiszta lélekről és gazdag vénáról tanúskodnak”¹ – írja.

„Ha eltekintünk néhány Ady-reminiscenciától, mélyérzésű, gondolkozó költőt ismerünk meg e kötetből” – írja **Majthényi György** a *Napkeletben*.²

„Érzékeny kedélye, mely minden hatásra reagál, észreveszi a természet és a lélek rejtett kapcsolatait, mély gondolatok ébrednek benne, melyeket bevon kifejezésmódjának nemes zománcával, és bár őszintén, de valami finom szemérmességgel tárja föl belső gazdagságát” – közöl ismertetést **K.** szignóval róla a *Vasárnap*.³

A *Vadász Újságban*, melynek Wass Albert éveken keresztül munkatársa volt, rövid ismertetőt közöl **Gyalui Pál** a kötetéről: „Sok szép mezei virág – csokorba szedve. [...] Ritmusa zengő, rímjei pattogók, lírája az őstermészettől ihletett. [...] Gondolatai végigszántják a nagy mindenséget, de Antheusként vissza-visszatérnek az őstermészet fenségének imádatához, abból erőt gyűjteni.”⁴

A kötet 40 versből és egy *Bevezető vers*ből áll. Az előző kötet alaphangját a **Reményik-** és **Áprily-**hatások adták, miközben már kikisejtek a versekből a későbbi prózaíró Wass Albert alaptónusai, témái és motívumai. Ez a verseskötet viszont inkább **Ady** és elsősorban a **Léda**-versek bűvöletében íródott. Mindemellett a két világháború közötti korhangulatot adja vissza: a lélek mélyére leülepedett reményvesztettség, csalódás, lemondás, rezignáció és magány szólal meg benne.

A *Bevezető vers*, mely *Fenyő a hegytetőn* címen vált ismertté, szervező eleme a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom egyik jelképe: a sziklaszélen az elemekkel – széllel, faggal – egymágában dacoló fenyő a magyarság megmaradását jelképezi. A helytállás kötelező: a kálvini eleve elrendeltettség parancsa ez.

¹ Varró 1929:213.

² Majthényi 1929:861.

³ K. 1929:16.

⁴ Gyalui 1929:36.

Aki odatette,
úgy rendelte:
a tetőre kiállj!
Se fagyban, se szélben
meg ne retirálj!

Ám e mostoha sorsot elviselni csak hívő embernek lehet, aki tudja, hogy Isten „azt bünteti, kit szeret” (ld. *Térj magadhoz, drága Sion* kezdetű dicséret, a gályarabok éneke).¹ Nem az első eset, hogy a vallásos szellemben nevelt költő verseibe bele-belejártszik valamely ismert zsoltár, református dicséret.

Aki odatette,
azért tette oda,
mert nagyon szerette.
Vad vihar-kezevel
verte, ostorozta,
hogy azt a pogány lelkét,
azt a dacos lelkét
hófehérre mossa!

A kötet három ciklusából (*Véren vett ország, A nyár ment át az erdőn* és *Szívpalota titka*) az első kettő az előző verseskötet alapmotívumát, az őszt dolgozza fel. Ebben a kötetben ciklikusan tűnnek fel a fa-motívumra épített versek: *Prófétafa, Magyar fa sorsa, Kőkénybokor, Kereszt a faluvégen*. A fa itt a megmaradás, dacolás, életharc szimbóluma. (Akár ez előző kötetben az *Erdélyi fák között*).

A *Magyar fa sorsa* című allegorikus versben – mely háromszor is megjelent (*Pásztortűz*: 1927, *Ifjú Erdély*: 1928, 1929) – a vihartól derékban kettétörő, meg nem hajló tölgyfa képe jelenik meg. **Makkai Sándor** azonos című Ady-tanulmánykötete², illetve az azonos című Ady-vers a forrás: a magyar fával – azaz a magyar életre elhivatottakkal – szemben a dac és keménység az elvárt magatartás.

¹ *Református egyházi énekeskönyv*, 179. dicséret.

² Makkai 1927:142.

Láttatok már orkán után
megtört gerincű ősi fákat
roskadni át az országútján?

Tölgyfát, feketét, dac-keményet,
kinek a lelke-lombja tépett
s gyökerét vizek árja mossa?

Szegény, szél-járta, árva fának:
a magyar fának ez a sorsa!

A *Prófétafa* című versét többször is közölték a korabeli lapok. A kiszáradt vörösfenyő, melynek már „odasúgta a Halál: »velem gyere!«”, hidat ver egy másik életbe. „Ágai közt [...] az örökélet szele muzsikál.” Akár a teljes írói életmű mottója, ars poeticája is lehet a halott fenyő prófeciája: „nincs halál, csupán az élet színe-változása”. Itt bővül a fa-motívum jelentésmezeje: a fa, akár a mesebeli égiszű fa, a létszintek áthidalója, összekötője (gyökér = alvilág, törzs = evilág, korona = égi világ). Élet és halál, örök fejlődés és növekedés, folytonos megújulás, a kétértelmű idő jelképe.¹

A *Kökénybokor* című vers mondanivalója rokon a *Bevezető* versével. Ugyancsak többször jelent meg a korabeli lapokban, s bár esztétikai értékét tekintve magasan felülmúlja a *Fenyő a hegytetőn* formai megvalósítását, tartalmi gazdagságát, mégsem vált jellemző, ismert Wass-verssé.

A kökénybokor-motívum előreutal a későbbi regények fa-motívumrendszerére, melyek közül – a fenyő, jegenye stb. közül – kiválik az alma-motívum: az embernek hasznot hozó, ám mégis szívós gyümölcsfa. A *Kökénybokor* című versben hasonló növényt vett versszerkezete alapjául: egy vadon nőtt, erdei cserjét, mely különleges voltában mégis „emberbarát”, hiszen gyümölcsöt hoz, bár a kökény fanyar, apró szemű termése sovány eledel.

Wass Albert versében különleges értékű: kicsinységében öntudatlanul nagy feladatra hivatott, szívóssága „szédült meredély” tejein is lehetővé teszi létét – megfogán és megkapaszkodik ott, ahova

¹ Hoppál et al. 1995:60.

a szél viszi a magvát. Gyökereit mélyre ereszti, a külvilággal való minden kapcsolata harc a túlélésért. A „kétségbeesve”, „szegény”, „szédült” szavak önreflexió: az antropomorf természet a lírai alanyt tükrözi.

Láttam a kökénybokrot
szédült meredély omló tetején:
mily kétségbeesve kapaszkodik szegény!

A második szakasz utalás a világtörténelem irányíthatatlanságára: az „omló meredély”, „kiszédül” szavak a tehetetlenséget, kiszolgáltatottságot sugallják egy apokaliszisz előestéjén.

Légbe fogódzó gyökerei alól
napról-napra kiszédül a föld,
és napról-napra mélyebbre hajol.

A harmadik szakaszban a kökény-motívum a világ leképezhető valóságára asszociál. A „világmeredély” fogalma kitágul, a kép kozmikus távlatot nyit. Ugyancsak önreflexió az „árva magyarság”. Expresszionista sajátosság, hogy e sor – „Világmeredély szélére plántált árva magyarság” – hosszával kiugrik a sorok közül.

Világmeredély szélére plántált árva magyarság
csonkán lelógó gyökerei közt
zord idők vihara dalol.

Az allegóriává növő képsor – a kökénybokor „csonkán lelógó gyökerei” – a Trianonban elszakított nemzettestet jelenítik meg. A „zord idők vihara dalol” szerkezet pedig a világtörténelem eseményeinek tömör, művészi megfogalmazása. „Világmeredély szélére plántált árva magyarság” – az eleve elrendeltettség tana: a magyar nép egyedülvaló a rá mért megpróbáltatások elviselésében, a túlélésben. A kökénybokor képe magyarság-kép: a bokor makacs dacolása az elemekkel a magyar nép egyetlen életben maradási esélye.

Wass Albertnél a kökénybokor, Reményiknél hasonlóképpen a törpefenyő bokorszerűsége a fa-motívumhoz képest: „Ahogy a he-

gyek nőnek, / Úgy törpülnek a fák. / Nagy szálfagöggöt nem tűr /
A magasság.” (Reményik Sándor: *Törpefenyő*).

S végül a fa-motívumsor utolsó darabja a *Kereszt a faluvégen*. Ady idéző vízió: a falu fölötti Krisztusa-fosztott kereszt életre kel; „Hördül. Kiabál”, s hangjára, mint orgonaszó, a „falú szíve” felel, majd a Messiás hátára veszi keresztjét, s elindul útján. A vers túl-nő egy egyszerű metaforasoron: egy nép kódolt szenvedéstörténete bontakozik ki. A gondolat nem új: Trianon után a szétszóratott magyarság számára vigasz, hogy egy megváltástörténet főszereplőjeként jelenik meg. Wass Albert emigrációban írt publicisztikájában, esszéiben bővebben kifejti ezt a gondolatot.¹

A *Vizek felett* a gondoskodó, önfeláldozó szeretet himnusza: „Minden, amit csak reám mérnek: simogatás egy Sorstestvérnek”, akiért őrködne a vizek felett, mint Isten a világ teremtése előtt. A *Gátak* szimbólum: mint ahogy a vadvizek útját állják a gátak, ugyanúgy az élet kiteljesedésének, az álmok valóra válásának is gátjai vannak. A víz az érzelmek, vágyak, álmok metaforája, tágabb jelentése pedig az élet, világ – mint ahogy a *Genesis*ben is a teremtés előtti létállapot szimbóluma. De a *Gátak* cím ismét Reményikhez visz: *Gát és Gátak*, illetve a vele vitázó Szentimrei Jenőhöz: *Az ár felel a gátak*.

A másik ciklus (*A nyár ment át az erdőn*) címe Ady *Párisban járt az Ősz* című versének hangulatát idézi: „Lehajtott fejjel, nesztelen haladt”; „A nyár megállt és felemelte halkán a fejét”; „A nyár ment át az erdőn, s amerre haladt: a néma erdő döbönt katonái tisztelegve álltak sorfalat.” A nagybetűs „Nyár” mint szimbólum, a „megállt”, „nesztelen”, „elhaladt” szavak Ady-rekvizitumok. Ugyanígy Ady költészetének jegyében íródtak a következő sorok: „nagyon magában ült az Ősz” (*Találkozás*); „Virágok között járunk ma együtt én és a Nyár” (*Július*); „Bárkába szállni, nagyba, feketébe; zöld vizeken [...] úgy suhanni ki a semmiségbe” (*Jó lenne így*); „a lélekerdőn / már félve lapul egy őszi sejtelem” (*Lombhullás ünnepén*); „Nyáraszszonyom, Nyáraszszonyom, mi lesz Veled?” (*Mi lesz veled?*), e sorból kihallik Léda – én asszonyom, a könnyek asszonya – megszólítása. „Ma nagyon csókolj / nyíljék ki lelked legszebb csók-virága”, mert „Holnap gyűlölni fogsz. / Holnapra elmegyek. / Csak átkaid kísér-

¹ Wass 2002d:296, 320.

nek, / s a jajgató szelek" (*Búcsúdal*). Koporsót küld „tüzes szemű Nyárásszonyomnak”, a koporsó egy vers, „legyen benne lelkemből egy darab”, mely „élt egy-két csókot, / s egy rövid mesét”, a koporsó a világűrben „szívemtől a szívedig röpül” (*Koporsót küldök*). „Nád-fődeles szívkunyhóm tetejére / csóvát vetett az Isten [...] Recsegtek az Öröm-gerendák, / ropogott a béke szarufája, a pusztán maradt Gondolatfalak / csonkán riadtak az Egek Urára, / s üszökké torzult a Remény-küszöb” (*Villám*). A *grófi szerűn* leírása bővül Wass Albert vallásos szókészletével. S míg „sárga lombkezével / integethet a Nagy Avar” (*Búcsú az ősztől*), felsejlik **Ady** fogalomalkotása: akár a Nagy Nyíl-szimbólum, akár a *Héja-nász az avaron* képi építkezése. Ugyanakkor új s egyben más költői attitűd: míg **Ady** örök küzdő, Istennel perben álló, Wass Albert önmegadó hívő, aki nem kérdez, csak értelmez. **Ady** megfeszített küzdelméhez, harsány nyitányaihoz, magas hőfokú izzásához képest Wass Albertre inkább a csendes megadás, lemondás jellemző.

A harmadik ciklusban (*Szívpalota titka*) a szív titkait fürkészi: „Minden szívnek van egy csodakertje, / a kert közepében van egy palota, / s minden palotában egy fekete szoba.” Kár itt motivikus magyarázatot keresni: a szív giccs-rekvizitum.

Önmeghatározás, ars poetica *A toll*. A bibliai mene tekel-figyelmeztetést író kéz képe sejlik fel a kifejtett önszimbólumban: „Én azt hiszem, hogy én is toll vagyok, / eszköz egy láthatatlan kézben.” Jóslat a vers, s mintha csak a lírai én a saját küzdelmes sorsát sejtene meg: „nagyon szomorú lehet az a mondat, / mit kiolvas belőlem valaki, / ha letette a tollat”. Ám a toll-szimbólum írásművészetének kulcsa is lehet. A világtörténelem perspektívájában egy megörökített „betű”, „egy szó” vagy „egy költemény”, azaz a hátrahagyott életmű jelentéktelen iromány.

Rádió című verse olyan mozzanatot rögzít, melyet később regényeiben is megjelenít: nesz, zaj támad, melyet levél, patak továbbít, akár egy rádióhírt. A természet rádiója ez, melyet költői leírásban ismét meg *A funtineli boszorkányban*, amikor a fák adják egymásnak a hírt. Ugyanakkor a *Jönnek!* egyik fontos motívuma is, mely a várakozás-motívummal fonódik össze.

Az élet autóján **Ady** *A halál automobilján* című versére írt gyakorlat. A haladást sürgető, türelmetlen hang idegen a fiatal Wasstól.

Sokkal inkább saját gondolat a *Halál* című versben megfogalmazott: „A halál egy óriási nász, legszentebb emberi ölelés”. S mintha csak az előző gondolatot – fa nem nő az égig – venné fel újra: a letarolt tölgyek letarolt vágyak, „gyökerükben a csend szíve lüktet, / amint a tavaszt egykedvűen nézik, / s nem hiszik el, most sem hiszik el, / hogy fa nem nő az égig” (*Fa nem nő az égig*). Majd az allegória feltevése következik: „Lelkem erdejében / színig letarolva így állnak a vágyak, / húsvéti csodára szakadatlan várnak / torzan, feketén.”

Összegzésként megállapítható, hogy Wass Albert ifjúkori költészete a szimbolizmus, impresszionizmus jegyében fogant, ezeket az irodalmi irányzatokat megkéssve építette lírájába. Nem véletlen a XIX. század végi Reviczky- és Vajda-hatások említése, illetve, később, a századforduló költőivel való összehasonlítás.

Az átvett szimbolista jegyek nemcsak a versek formai felületét érintik – tartalmukat, hangulatukat tekintve is kimutathatók. Kulcsszavai: ősz, halál, természet, templom stb. A halállal való incselkedés, ismerkedés inkább szecessziós sajátosság: „...ez a halálvágy – nem vágy, rossz szó –, ez a haláltól való megszállottság [...] eleinte egy kicsit kacérság volt, amint ahogy a mi egész nemzedékünknek volt ilyen hangja [...] mindenkinél megtalálható, Jékelynél, Zelknél, Rónaynál [...], a mi nemzedékünk [...] valahogy a levegőből szívta be, már fiatalkori verseinkben is föltűnt a halál” – mondja **Vas István** egy **Radnóti Miklósról** szóló rádióbeszélgetésben.¹

Wass Albert beleilleszti verseit egy sajátosan mélabús, borongós világba, mely a későbbiekben teljes írásművészetét is meghatározza. A magány és pesszimizmus ellenére Wass Albert hajlik a romantika által idealizált vátesz-költő szerepre. Helyenként – mesterkéltnél, felvett költői magatartással – utal a bohém életre, amelyet már a XIX. századi művészek éltek, szinte kötelező módon hódolva a kordivatnak, ám Wass vallásosságában gyökerező emberi tartásától ez idegen, csak ideiglenesen felvett póz.

A XIX. század végi elődei mintájára felfedezi a belső lelki tájat, a lélek mélységeit, figyelme befelé fordul, önmagára reflektál. A belső élet összefüggéseit, a lelki folyamatokat, emlékeket csak homályo-

¹ Domokos–Lator 1982:32.

san gomolygó sejtések, hangulatok jelzik. Az általa többször használt „hangulat” szó utal erre.

A fiatal Wass formakészletét tekintve gyakorlott verselő, ami a metafora és a végigvitt metafora, tehát az allegória alkalmazását illeti. Versei szemléletes képekre, példázatokra épülnek, amelyek egy állapotot, folyamatot illusztrálnak. Versei inkább az érzékekre, a képzeletre hatnak, nem az értelemre. Ezért használ jelképet, metaforát, mint az áttételes nyelvi kifejezés eszközt, ám nyelvi kódjai nem maradnak „lefordíthatlanul”, a versek végén didaktikusan megfejti őket, így stíluseszközei nem valódi szimbólumok és nem igazi metaforák. Szimbolista vonás verseiben a zeneiségre törekvés, a tiszta rím helyett lágyabb asszonáncokat alkalmaz, ám zeneisége ösztönös muzikalitásának köszönhető, mely leginkább későbbi prózájában mutatkozik meg, s líraivá változtatja prózaszövegeit.

Motívumai, alapgondolatai későbbi elbeszéléseiben, regényeiben bukkannak fel ismét – sokkal erőteljesebben, kidolgozottabban, mint a versekben –, akár variációkként, akár kibontva az alapgondolatot. Verseiben kristályosodik ki életműve motívumrendszere, melytől a későbbiekben nem tér el jelentősen. S bár van olyan jelkép, melyet később – mint nem sajátját – már nem ismétel (gyöngy), az összes többi felbukkan elsősorban érett írásaiban: a kék hegyek-motívum, a romboló ember, a csónak-, (vezér)csillag-, fenyő-, fa-, tető-, templom- és harang-motívum, valamint a látó ember és a krónikás mint írói szerepvállalás, önkifejezés. Néhány versét áthatja a panteisztikus-animisztikus hit.

Wass Albert jó szenzorként érzékelte világát, s kötetlenül építkezett mások formakincséből, magába olvasztva különböző hatásokat. Versötletei nem egyéniek, hiszen a két világháború közötti erdélyi írókat is foglalkoztatták, s a korabeli társadalmi, kulturális konszenzus részeként bekerültek a közgondolkodásba.

Néhány eredeti, szép darab maradt fenn a pályakezdő Wass Albert verses hozományában. Ide tartozik a *Búcsú elégia* és a *Hulló csillagok* a zsengek közül, a *Látható az Isten* az első verseskötetből, valamint a *Kökénybokor*, a *Prófétafa* és *A toll* címűek a másodikból. Bár sok más versét gyakrabban idézik, szavalják és folyamatosan közlik ma is, a pályakezdő versek erőteljes felütést képviselnek:

alapos készülődést egy másik, a próza műfajában folytatódó életmű felépítéséhez.

A temető megindul. Kórusjáték (1933)

Wass Albert a legkevesebbet a dráma műnemével próbálkozott. A versírásról a prózára váltás során egy kórusjátékot írt, melyben leginkább lírikusi tehetsége nyilvánul meg, így lírai megformáltságra folytán *A temető megindul* című kórusdrámát a versek között tárgyaljuk. A 2003-ban előkerült¹, s még ebben az évben a Kráter², majd a Mentor³ által megjelentetett kórusdrámában fellelhetők későbbi írásművészetének alapjai: témái, világnézete, istenhite.

Az első világháború után Európát nyomasztó válságtudat jellemezte. A régi világrend alapjaiban rendült meg. „Soha egyetlen kort sem rázott még meg ilyen rémület, halálborzongás. Sohasem volt az élet ilyen síri néma, az ember ilyen kicsi, ilyen szorongással teli. Sohasem volt az öröm ilyen távol, és a szabadság ennyire halott. Segélykiáltás hallatszik: az ember lelkéhez kiált, az egész kor egy vészkiáltás. Vele kiált a művészet is, a sötétség mélyére, segítséget kérve, lelket szólítva: ez az expresszionizmus” – olvashatjuk **Hermann Bahr** *Az expresszionizmus*⁴ című munkájában.

A magyar avantgárd az 1920-as években több kórusdráma-kísérlettel jelentkezett. A zene és dialógus volt a leginkább alkalmas arra, hogy kifejezze a kor legfontosabb problémáit. „A kórusdráma szintetikus jellegű: a zene, a mozdulat, a cselekményes játék, a fény és a színpadi konstrukció egységén alapszik. Közös utat nyit a drámának, a zenének és táncművészetnek”⁵ – írja **Kocsis Rózsa**. Másrész-

¹ A műnek egy rongált állapotú szöveggönyvét őrzi Románia Nemzeti Könyvtára (Biblioteca Națională a României) Bukarestben, Magyarországon egyedül az Országos Széchényi Könyvtár állományában szerepel, de a szöveggönyv feltehetőleg elveszett. A kórusjáték színházi szöveggönyvét végül a marosvásárhelyi Haller család bocsátotta a kiadók rendelkezésére.

² Wass 2003b:164.

³ Uó. 2005a

⁴ Bahr 1981:179–198.

⁵ Kocsis 1973:338.

ről szükségszerűen jelentkezik az igény, hogy tömeg szólaljon meg a színpadon, hiszen „valahányszor az emberiség történelmében új színházi periódus kezdődött [...], az új társadalmi igényekből kifolyólag új színpadi formák születtek, amelyekben a tömegnek mindig fontos szerep jutott”.¹

Wass Albert kórusdrámája az európai viszonyokhoz képest meglehetősen megkésve íródott: nem az első világháború után, hanem a második előestéjén, amikor Németország útja – Magyarországot magával sodorva – egyenesen a háború felé tart. A fiatal tollforgató az első világháború értelmetlen pusztítására, a civil lakosságot érintő kegyetlenségére hívja fel a figyelmet. „Az I. világháború halottaira emlékező kórusmű a Nagy Világégések előérzetének tekinthető”² – írja **Turcsány Péter**.

Wass Albert idős korában egy rövid utalás erejéig emlékezett meg Czigány Zoltánnak írt levelében darabjáról: „Tagja voltam már jó ideje a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaságnak, melynek keretében [...] legnagyobb »alkotásomat«, a pacifistának bélyegzett, szavalókórusra készült színjátékomat is előadták nem kis sikerrel.”³ A felkészülés nagy tömeget mozgatót meg, sok szereplővel, melybe az amatőr színészek mellett bekapcsolódott a marosvásárhelyi diákság is. A sok diákszereplő fellépése az előadáson pedig sok szülő és hozzátartozó részvételét is feltételezi.

A kórusdráma premierjére díszes plakát készült a következő szöveggel: „A Kemény Zsigmond Irod. Társaság Marosvásárhelyt, 1933. nov. 15-én bemutatja a Transszilvánia-terem színpadán Wass Albert gróf kórus-drámáját: *A temető megindul*. A verses misztériumot színre alkalmazta és betanította: Z. Szentgyörgyi Mária. Színpadi rendezését végezte Izsó Miklós [a kolozsvári Magyar Színház volt főrendezője], bevezető konferánszot mond: dr. Antalffy Endre.”⁴ Ugyancsak a plakátról értesülünk arról, hogy: „A bemutatót [...] vígjáték előzi meg: *Félkesztyű. Idill I felvonásban*. Írta Szép Ernő.” Tehát a kórusjáték nem töltötte ki egy színházi előadás egy-másfél órás időtartamát. Majd a plakát alján egy bibliográfiai szempontból

¹ Kocsis 1973:299.

² Turcsány 2003:V.

³ Bölöni 2001:15

⁴ - - 1933c:4.

fontos információ olvasható: „Jegyek elővétele Révész Ernő hangverseny irodáján, előadás előtt a színházi pénztárnál. Ugyanott szöveggönyv is kapható.” A kórusdráma szöveggönyvét a marosvásárhelyi Révész-nyomda adta ki.¹

Ki kell térnünk a helyi kutatás² nyomán bőségesen feltáruló sajtóvisszhangra – már annál is inkább, mert a műről nincs egyetlen átfogó értékelés sem **Lukácsi Éva** teológiai megközelítésén kívül. 1933 november-decemberében a marosvásárhelyi *Hétfő Reggel*, *Reggeli Újság*, *Székelyföld*, *Ellenzék* című lapok tudósítói nyomon követték a próbákat, több alkalommal beharangozták, az előadás után pedig többnyire lelkesen nyilatkoztak az előadásról.

A **Sényi László** által szerkesztett *Székelyföld* című hetilap a próbák ideje alatt népszerűsíti a színpadi produkciót: „Újszerű kórusdrámájának már mind plasztikusabban kialakuló próbái magukban is elementáris hatásúak. [...] A nov. 15-iki bemutató a Kemény Zsigmond Társaság minden eddigi teljesítményét felülmúló művészeti nagyélménynek ígérkezik. Soha nagyobb felkészültséggel nem is lépett sorompóba a rendezőség. [...] Világoló határkő lesz a marosvásárhelyi művészi lehetőségek iramán”³ – A beharangozó vásári ízű szuperlatívuszai érthetők az utolsó mondat perspektívájából: Marosvásárhely, tehát olyan város ad helyet e bemutatónak, mely a színjátzásnak mindig is teret nyitott, s amely a későbbi színművészeti akadémia helye. A cikk névtelen írója valószínűsíthetően **Sényi László**, a Kemény Zsigmond Társaság titkára, aki a társaság művészeti célkitűzéseire hívja fel a figyelmet.

Egy héttel később a következőket olvashatjuk a *Székelyföld*-ben: „A Kemény Zsigmond Társaság szerzőavató estéje november 15-én eleve rendkívüli érdeklődést vált ki. [...] Még növeli a rokonszenvet a fiatal szerző első színpadi bemutatkozása iránt, hogy Wass gróf prömierjének jövedelmét a kolozsvári Menza céljára szánta.”⁴

¹ A *Wass Albert életmű-bibliográfiában* található 1932-es megjelenési év bizonytalan. A Szerző.

² A periodika-kutatást Szabó Éva Erzsébet végezte a Maros Megyei Könyvtárban (Biblioteca Județeană Mureș).

³ - - 1933a:7.

⁴ - - 1933b:1.

A bemutató előestéjén a *Hétfő Reggel* című, frissen indult marosvásárhelyi hetilap így ír: „A próbákról kiszivárgott hírek szerint Wass Albert grófnak, az ifjú és tehetséges Helikon-költőnek a szavaló-kórusos misztériuma eddig még nem látott szépségeket fog adni a közönségnek”.¹ [Wass Albert először 1934-ben publikál az *Erdélyi Helikonban*, de csak 1936-ban válik a helikoni munkaközösség tagjává. A Helikon-költő megnevezést tehát semmi nem indokolja. A Szerző.]

A bemutatót követően a *Székelyföldben* rövid, ám bombasztikus tudósítás olvasható, mely a darab műfaját – „misztérium” – is meghatározza: „A koncepciózus mű a háború véres szimfóniája, megrendítő realitással érzékeltette a világrengetés fájdalmait. A béke s a szeretet nagy éposza ez a mű, mely a hallgatóságot mélyen megrendítette, és a szerző nagyszerű kvalitásait csillogtatta hatásosan.”²

A *Hétfő Reggel* színházi tudósítója ironikusan nyilatkozik a darabról: „Mi szerdán Wass Albert gróf *A temető megindul* címen előadott kórusdrámáját néztük meg a karzat egyik zugában elbújva, holott nem is mi voltunk a szerző”³.

(-nyi) szignóval – feltehetőleg Sényi László – hosszabb cikkben foglalkozik a darabbal: „*A temető megindul* (nem egészen jól választott) című verses misztériumnak stílszerű már a kárpithasadása. Hirtelen felsüvítő szélroham szakítja szét a megrebbenő függőnyt, és mögötte ködös fehérségben bukkan fel a néhány szegényes sírkereszt tűzdelte temető. [...] Nem akarjuk részletezni a szavalókórusnak diadalmas dinamikáján vitázó nemes világnézet magávalragadó árnyképjátékát, ahogy ezt a költészetteli szerzőelképzelést Z. Szentgyörgyi Mária ösztönös színpadismerete és Izsó Miklós rendezői talentuma rendkívüli, mondhatni: ultramodern scenikai hatás-

¹ - - 1933c:4.

² - - 1933d

³ Noha az 1930-as években bevett szokás volt még a társadalmi rangok és címek használata, a kórusdráma plakátján feltüntetett „Wass Albert gróf” név a művész- és irodalmi berkekben visszatetszést kelthetett. Wass Albert az *Ifjú Erdély* és *Vadász Újság* hasábjain megjelent zsengeit még „gróf”-ként szignózza, akárcsak *Virágtemetés* című verseskötetét, ám későbbi, a *Pásztortűz*, *Ellenzék*, *Erdélyi Helikon* című lapokban megjelent írásainál elmarad a grófi cím.

sá fokozta. Csupán az orkános közönséglelkedésre utalunk, mely a sikerén boldog ifjú szerzőt munkatársaival a finálé rámpadiadala elé szólította.”¹ Sényi kiemeli Huttera Nóra (angyal), Simon László (Úristen), Ifj. Ferenczi (Sátán) és a kicsi Vörösmarty Lili színészteljesítményét. Wass Albert marosvásárhelyi kutatója, **Nagy Pál** a következő irodalomtörténeti adalékkal szolgál: „Verses misztérium [...], az egykori műkedvelői előadás felvételén feltűnik Gyagyi László, Jánosy Zoltán, Marosi Péter, akkor még Molter Péter, mások. Bizonyára lehetnek még élő tanúi az eseménynek”.²

Az 1933. év utolsó napján a *Székelyföldben* egy **Ego** álnevű kritikus (feltehetőleg ugyancsak **Sényi László**) hiányolja, hogy elmaradt az ifjú szerző sajtóbeli elismerése: „Nemes mondanivalói, megkapón szép férfias kifejezésmódja, a megnyilatkozási forma újszerű artisztikuma, az egészen rendkívüli színpadi beállítás érdekes volta – mindez halvány és színtelen reflexeket lidérceltetett fel.” Ám „ha »Erdély« hűvös is maradt az eget ostromló ifjú poéta iránt, a magyar főváros távoli fóruma – elküldte a babért”. Itt **Csuka Zoltán** „bán-sági neves magyar költő” által szerkesztett revüből idéz, mely egy budapesti lapban, a *Láthatárban* jelent meg: „A KZST³ [...] nagy sikerrel mutatta be Wass Albert gróf pacifista kórusdrámáját. A fiatal író mondanivalóinak igen nagy sikere volt, bár a forma és az előadás még csak kísérleti és sokszor dadogó maradt. Az írói férfiszó érce azonban meggyőző és érdekes vitának hallatszott a színpadról mint szöszékről. A kórusdráma tömeghatása kétségtelen. Amit száz ember követel a dobogón, nem ugyanaz az igazság, amit egy költő sír el. Ady Endre *Vér és aranyát* és a hiába elhullott rohamsisakosok temetői árnyainak lázadását elevenítette meg a kissé grand guignolos [rémdráma-szerű], de igaz, mélyérzelmű darabban a fiatal író. Föld alatti Chorus mysticus-sza, temetői árnyjátéka, a következő nemzedék (egy anya és gyermek) megszólaltatása komoly színpadi mondanivalót jelentett. Előadás előtt Antalfy Endre mondott megnyitót: a magyar Jedermann-t még megíratlannak találta.”⁴ Sényi László egyszemélyes lelkesedését ez az egyetlen kritika támogatta.

¹ (-nyi) 1933:2.

² [Lokodi] 2003:2.

³ KZST: Kemény Zsigmond Társaság.

⁴ [Csuka] 1933:7.

Csuka Zoltán Wass kórusdrámáját a *Jedermann* 1933-as margitszigeti előadásával hasonlítja össze, melyben Dienes Valéria rendező a színpadi cselekményt mozgáskórossal tette szemléletessé¹ – s az összehasonlítás során Wass műve kevésnek találtatik.

Molter Károly *Ellenzékben* megjelent ismertetőjét, melyben háborúellenes agitációnak minősíti Wass Albert korai próbálkozását, a könyvtári kutatás során nem találtuk meg.

Szabédi László 1934 májusában, tehát fél évvel a marosvásárhelyi előadást követően ír róla rövid kritikát a *Pásztortűzben*. Feltételezzük, hogy Szabédi az 1934-ben Kolozsvárt kiadott szöveggöyvet² recenzálja, ugyanis színházi kritikának kissé megkésett lett volna. „E munkácska, amely az arany ellen izgat, és a mosolynak, virágnak, szeretetnek csinál propagandát, csak rokonszenvvel találkozhatik mindenkinél – aki nincs híjával az aranynak.”³ A finoman ironikus kritika szerint a megvalósítás nem tud felzárkózni a vállalkozás nagyszerűségéhez, a szerző nagyot akar – ezt ígéri a műfajkeret is – dramatikusan, kórusjáték –, ám nem tudja szándékát megvalósítani: „A költemény mégsem monumentális, ami pedig súlyos hiba, mert az akar lenni. Miért akar az lenni? [...] Miért *nem* az? Mert az *akar* lenni.” Szabédi helyes arány- és esztétikai érzékkel nyúl a műhöz.

A „verses misztérium”-nak definiált műben, az (erkölcsi) fogalmakat felvonultató középkori misztériumjátékok mintájára Wass Albert sem hús-vér szereplőket, hanem ún. „hangokat” szólaltat meg: a *Csend hangját* 20 férfi játssza, a *Temető hangját* 30 férfi, az *Anyák hangját* 25 nő, a *Gyermekek hangját* 8 gyermek. Ezen kívül a *Harangszót* 8 fő (vegyesen nők, férfiak), az *Angyalok karát* 5 nő, a *Visszhangot* 4 férfi. Szerepel még a kórusjátékban három *Árva lélek*, az *Emberiség hangja*, a *Sátán*, az *Anyá*, a *Gyermek*, s az *Úristen hangja* is megszólal. Az előadásban a szereplőket árnyképek helyettesítik, ezeket 15 férfi jelenítette meg. A hangok mintegy száz vagy még több szereplőt feltételeztek. Kétségtelenül hatásos előadás lehetett. A plakát megszövegezése is él a hatáskeltés eszközével: „A

¹ Kocsis 1973:365.

² Az 1934-es kiadású szöveggöyvet létezésére történik utalás, ám nem került még meg. A Szerző.

³ Szabédi 1934:215.

besötétített nézőtéren hirtelen felzúgó heves szélroham szétlebbenti a színpad előfüggönyét, és odafönt megszólal: a csend hangja” stb. „A testi valóságtól megfosztott színpadi alak környezete is testetlen, időtlen.”¹ A vizuális szimbolika „a láthatatlan, az emberi lélek »lát-hatóvá« tételét akarta megvalósítani vizuálisan kivetített jelképek segítségével”.²

A kórusdráma tartalma Szabédi László összefoglalójában a következő: „A holtuk után anyagi eszményeikből kijózanodott apák megindulnak, hogy gyermekeiket túlvilági hangon egy jobb és nemesebb emberi élet építésére intsek. Ezenközben szót kér minden [...] a Csend Hangjaitól kezdve az Úristen Hangjáig.”³

Az oratorikus színdarab vagy dramatikus kórusjáték szöveggönye tagolatlan, versszerű textúrájú. A tagolást egyedül a bemutatóterem különböző részein megszólaló hangok váltakozása adja, illetve a szövegbe iktatott szerzői utasítások narratívája: „Téli éjszaka. Havas temető. Lent messze talán néhány kicsi lámpafény. (Csend. Hull a hó. A sírkeresztek – árnyképek – csak félig látszanak. Minden mozdulatlan. A mélyített kórusból szélzúgás, mely többször ismétlődik. Nagy szünet. A jobb és bal kulissza mögött elhelyezett világos kórusok szólalnak meg először. Halkan, nyújtottan. Néha letről belezúg a szél.)”

Ebbe az elhagyatott tájba iktatja be a narrátor a recitatívókat:

A CSEND HANGJA [...]

Sápad a csend,
úgy sápad a csend,
dermed a csend,
úgy dermed a csend...
Fehér fátylakban temetget a csend...
Temetget a csend...
temetget a csend...
(Zúgás)

¹ Koczogh 1981:60.

² Kocsis 1973:108.

³ Szabédi 1934:215.

Surran a szél...
surran a szél...
hegyről hegyre görgedezve,
csörgedezve, pörgedezve,
súgva, búgva, sustorogva,
megtorpanva, meg-megállva,
megindulva, tovaszállva... (69)¹

A bevezető kihalt tájat jelenít meg, mely lelki pusztulást szimbolizál, akárcsak **Ady A magyar Ugaron** című versének spirituális tája. A temetőben a csend temet, egyetlen jelenlévő a szél, rajta kívül az éj meg a tél érezteti jelenlétét. A verssorok **Áprily** verszenéjét idézik.

A kezdőkép havas téli éjszakája bibliai asszociációt kelt: „A ki győz, az fehér ruhákba öltözik” (JánJel. 3,5). „És elváltozék előttök, és az ő orczája ragyog vala, mint a nap, ruhája pedig fehér lőn, mint a fényesség” (Mt. 17,2) – a *Könyvek Könyve* több hasonló idézettel is szolgál. **Lukács György** szerint „a létkérdésekkel vívódó avantgárd a vallásos igény bizonyos formáját elégti ki”² – nem véletlenek tehát a bibliai utalások.

A fehér szín szimbolikus bibliai jelentése: öröm, ártatlanság, menyeyei dicsőség. Ám a csend nem jelenül meg a Bibliában. Jelenléte csak a liturgiákban fontos: az áhítat kifejeződése, a halottak tisztelete. A teremtés előtti állapotra a „tohuva-bohuva”³, azaz a káosz jellemző. Isten jelenléte a Bibliában ugyanis hangos zúgással, mennydörgéssel kísértetik. A csend a halottak jelenlétét sugallja – valamifajta Isten-nélküli állapotot, akárcsak **Vörösmarty Előszavában** (1850) a „csend és hó és halál”.

A csend-motívum annyira gyakori a Wass-életműben, hogy az író születésének 100. és halálának 10. évfordulóján világszerte rendezett Wass-konferenciák egyike ezt a címet kapta: „...*lehajol a csönd és megöleli a világot*” (Pomáz, 2008). Két előadás is megerősítette a

¹ Az oldalszámozás a Kráter-kiadás alapján: Wass 2003b:164.

² In Kocsis 1973:102.

³ „A föld pedig kietlen és pusztá vala” 1Móz 1,2. – a héber biblia szerint: „őskáosz”.

konferencia-cím relevanciáját: az Adamikné Jászó Annáé és az Erdélyi Kiss Mihályé.¹

Isten kivonult teremtett világából. Ezt az istentelen állapotot idézi fel a kórusdráma nyitánya: „Fehér fátylakban temetget a csend.” – A fehér egykor a gyász színe volt. – A megszemélyesített „csend” itt kozmikus hiányt jelöl. Ezt ellenpontozza a Csend hangjába beleszó-
ló Árva lelkek hangja: „Csak a kereszt marad fekete jel” – a sírokon levő keresztekre utalva. A hó lassan betemet mindent, üdvözítőn, enyhet hozva. A csöndben éles hangon megszólaló Árva lélek a „feteke sors után” bekövetkezett „fehér halál”-t emlegeti: a meghurcolt, háborúban sokat szenvedett népért emeli fel hangját. „Lélektestvér, itt nincs feltámadás”: feledés szállt a sírhalmokra. Az angyalok kara karácsony éjjelén a halott messiások feltámadását sürgeti.

A Feltámadó lelkek hangjára – „lélektestvér, felelj”, „Áve halál” – harangszó felel. A játék szövegében refrénként kétszer is megszólaló templomok és hegyek hangjában alighanem Wass Albert későbbi regényeiben kifejtett istenhitének, hitrendszerének esszenciája sűrítődik, istenkereső és Isten jelenlétét érző szereplői pedig „isten-
gyermek”, akik az „Úr mesterségét művelik” (*Hagyaték, Elvész a nyom*). **Lukácsi Éva** szerint feltételezhető, hogy Wass Albert ismerte korának izzó dogmatikai vitáját a protestánsok két teológusa, **Karl Barth** (1889–1968) és **Emil Brunner** (1889–1966) között, mely mintegy 10 éven keresztül zajlott, és 1923–1933 között publikálta a *Zwischen den Zeiten* című lap. **Barth** dialektikus teológiája az Isten és az ember közötti krízist hangsúlyozza, melyet a bűneset okozott. Ez nem oldható fel, de hatályon kívülé válik Jézus Krisztusban. **Brunner** ugyanezt vallja, de azt is hozzáteszi, hogy Isten kegyelmi ajándéka az emberben az Isten utáni vágy.² **Barth** önmagában nézi az embert, **Brunner** pedig Istennel való közösségben.³ **Lukácsi Éva** szerint erre a szembenállásra utalhat a templomok és hegyek szembenállása:

Mi templomok vagyunk...
mi csak harangozunk...

¹ Ld. Adamikné Jászó Anna és Erdélyi Kiss Mihály előadása a pomázi Wass Albert-konferencián (2008. február).

² Szabédi 1934:215.

³ Lukácsi, Eva 2002. (Felhasználás a szerző engedélyével.)

mi csak imádkozunk...
és nem tehetünk róla...
hogy hidegek vagyunk,
hogy sötétek vagyunk,
hogy üresek vagyunk...
s hogy nincs bennünk az Isten...

[Erre felel a hegyek hangja:]

Mi a hegyek vagyunk,
mi nem harangozunk,
mi nem imádkozunk,
mi mindig hallgatunk,
míg ott lent zúg a lárma
és zúg a könnyek árja
és zúg a bűnök árja
és zúg az átkok árja,
mi nem tehetünk róla,
hogy szentebbek vagyunk,
amért jobbak vagyunk,
amiért szebbek vagyunk,
s mert itt lakik az Isten... (71)

A templomok üresek, sötétek, értelmetlenek, mert nem lakik bennük az Isten. A hegyek, ahonnan visszajön a visszhang, szentebbek, jobbak, szebbek a templomoknál, s a hegyeket Isten a jelenlétével tiszteli meg. E sorokban egyházbírálat vagy a kaotikus világ kritikája lappang: az intézményesített keretek közt Istent hiába kutatja az ember. Valódi elmélyülést, enyhülést csak a természet kínál, ahol az elcsöndesülés megsejteti Isten jelenlétét.

A hegyek valójában Isten székhelyei. A hangok messiást várnak, karácsonyi készülődés hangulata érződik: „Ma szent karácsony éjtszakája van! / Nem látjátok a fényes égi lángot? / Ez az éj megváltja a világot” – zengi az Angyalok kara. Vele felesel, ellenkezik a Temető hangja: a sok derékba tört fiatal élet. Haláluk értelmetlensége azt sugallja, hogy a megváltás is hiába történt:

Nem válthattuk meg mégsem a világot!
Az ő keresztje is hiába állt ott,
s mi is hiába jártunk golgotát...

A halott visszajár kísérteni, ha földi életében befejezetlen, igaztalan dolgok maradtak utána. Az anyák, akik látják, csak befedni, eltitkolni, elfojtani képesek emlékéit, hogy a gyermekeik ne éljenek a szörnyűségek árnyékában. Az Anyák hangja egy látomásban egy visszajáró holtat elevenít fel:

Házuk előtt zúg a megáradt élet,
és minden éjjel egy csúf hullát kivet,
borzalmas, torzult arcú idegent.
Tíz körmömmel ások sírt neki
a súlyosodó hajnal-köd alatt,
hogy mire a gyermek játszani
a folyópartra reggel leszalad,
jaj, meg ne lássa.
De éjjel a folyó megint kiássa, [...]
S míg rémülettől dérperzselte szívvel
a holt merev szemére visszaborzad:
mi lesz, mi lesz, ha az apjára ismer...? (73–74)

A vízió német irodalmi megfelelője a második világháborút megjárta, fiatalon elhunyt **Wolfgang Borchert** hangjátéka, a *Draußen vor der Tür* [Az ajtón kívül] alapötlete: a folyó által kidobott és ahhoz visszatérő frontkatona számára egykori otthonában nincs hely.

A Temető és az Angyal vitáját a karácsony szentségéről és az elmaradt megváltásról az Anyák hangja szakítja félbe, életet – ételt, mosolyt, szeretetet – követelve gyermekeiknek. A vitába keveredő hangok a pénzt, mámort és szenvedélyt okolják, amiért így fordult a világ. A fokozódó, kaotikussá váló vitába ismét beleszendül a templomok és a hegyek hangja. Majd az angyal madáchi kérdést tesz fel: „Hát hol vagy, ember...?!”

A mindenütt helytálló Emberiség hangja felel – **Ady Vér** és *arany* ciklusának víziói sejlének fel: „Pénz csörög és ágyú dübörög”. A temető ismét vádló vitába keveredik: „Hátuk mögött ott áll a sátán,

/ ott áll és kacag! / Roppant edényben gyűjti meg a vért, / s készít belőle csengő aranyat." Két irodalmi allúzió kézenfekvő: **Ady Vér és arany** című verse, illetve **Nagy Dániel Cirkusz** című vizionárius, háborúellenes regénye. Ez utóbbiban a Remike nevű női szereplő kéri a vérfürdőt, a könyv végén az égből leragyogó napsugarak pedig valamiféle csodás megoldást mutatnak – akárcsak a Wass-kórusmű zárása, mely az előzményekkel ellentétben reményteljes, bizakodó.

A kórusműben is megszólal a Sátán, vért követel, hogy aranyat készíthessen belőle. Luciferrel a Temető hangja vitázik, **Babitscsal** szólva: „Elég volt már a vérből és a jajból! Nem kell arany.”¹ Még két magyar irodalmi hasonlóság említhető a halálmítosz, illetve temetőkultusz szecessziós vagy expresszionista sajátosságainak kapcsán: **Szabó Dezső Feltámadás Makucskán**, illetve **Tamási Áron Rendes feltámadás** című elbeszélése, melyek a Wass-darab előadása előtt két évvel, 1931-ben jelentek meg.

Az arany jelentőségét – ha nem is értékét – veszítette, fogalma kiüresedett. Az arany tehát Wass szövegében a háborús gépezet mozgatója. Békéért fohászkozó játékában elutasítja: „nem kell arany”.

A kórusdráma itt átvált színpadi játékká: a színpadon egy gyermek és egy anya jelenik meg. A gyermek karácsonyi várakozásban élne, ha tudná, mit jelent ez a szó. Ajándék helyett kenyeret kér – akárcsak Petőfi *Apostolában*: „Anyám, nekünk soha se lesz már kenyere, amennyi kell?”

A Nők hangja szeretetet kér, mely úgy „kell, mint a mindennapi kenyér”. Az Embert szólítja az angyalok kara: „Hát hol vagy, ember?” – kérdi az Isten, akárcsak az édeni történetben, a bűneset után közvetlenül. S az ember nem rejtőzik el, hanem „felcsattan az Emberiség hangja”:

Itt vagyok: fekete bányamélyben!

Itt vagyok: a lappangó veszélyben!

Itt vagyok: koromban, szennyben, porban!

Itt vagyok: a mámoros pokolban!

Itt vagyok: a lázban és a vágyban!

Itt vagyok: minden haláltusában!

¹ Babits Mihály: *Húsvét előtt*.

Itt vagyok: a kínban és a jajban!
Panaszban, könnyben, csókban, diadalban!
Zúgó iramban! Felcsattanó szóban! (78)

Ez az ember végzi a rá kirótt feladatot, mely a bűneset óta ráméretett. Hétköznapi foglalatosságai mellett háborúba vezérelve is teszi dolgát. S a háború képeit, asszociációit alkotója elé sorolja vádlón:

Itt vagyok: elcsukló zokogásban!
Itt vagyok: az anyák fájdalmában!
Itt vagyok: a bús, kiömlő vérben!
Itt vagyok: bánatban, szenvedésben!
Itt vagyok!
Riadt gyermekszemekben!
Ökölbe szoruló férfikezekben! [...]
A keresztfán! S a Júdás aranyában!
És a halálban... a halálban... a halálban... (79)

A megváltás újabb kínok forrásává válik, cinikus és kegyetlen, egyre ismétlődő pokoljárást készít az ember számára. Az ember istenközelsége megszűnt, bűnei megújulnak, újabb és újabb bábeli zűrzavart támasztanak. Az apokaliptikus képsorozat a *Dies illae* középkori haláltánc-képzetét kelti.

Az alábbi sorok ismét **Vörösmartyt** idézik – „Isten sírja reszket a szent honban” –, de **Ady** egyszeri költői szóalkotásai is felsejlenek:

Isten sír a Bábel tornya mellett...
Isten sír a szíveinkben, testvér... (82)

A harang az elhunytakért zúg, ám a halottakat feltámasztani lázadás: a temető feltámad, megindul, és békét teremt, leszereli a fegyvereket, elűzi a tankokat, ágyúkat. A harang olyan szakrális tárgy, amely az ég és föld között függve közvetít e két világ között, s mindenekelőtt az isteni törvény kinyilatkoztatását, Isten hangját jelképezi. A harang hangja a rossz elűzését, a megtisztítást is szolgálja.¹

¹ Hoppál et al. 1995:88–89.

Az Angyalok kara a békét élteti, s az Úristen hangja az angyaloknak parancsol: „A zászlótok fehér virág legyen, / és úgy zúgjatok át a lelkeken / fergeteges virágcsatával” (92). S a virágcsata elhozza a békét, megbékélést, a Reményt. Az apa képe e látomásban átlényegül istenképpé, Atya és Fiú alakmásává, aki csak a gyereki tisztaság előtt nyilvánul meg. A fehér a béke jelképe, a virág a szeretet szimbóluma.

Babits *Húsvét előtt* (1916) című, nagyívű fohászának mintájára a gyermekek, anyák és az egész kórus békéért fohászkodik. A virág, meleg s béke szimbóluma a megbékélést sürgeti, mely a nemzet túlélésének egyetlen esélye. A nemzetmentés egyetlen esélye a gyermekek, akik szeretetben nőnek fel. Az *Angyali üdvözlés* szavai épülnek bele a fohászba.

Hozsánna néked, szárnyas, büszke szó:
emberszavak legtisztábbika! [...]
A szeretet van homlokodra vésve,
áldott vagy te a szavak között:
Béke! Béke! (92)

A darab vége mégis elkomorul: „Harangzúgás. Teljes sötétség.” A harangzúgás a megváltás gesztusa, a halottnak járó tisztességadás. A sötétség viszont lezárásra, halálra utal. A befejezés nyitott, több értelmezési lehetőséget kínál. Wass Albert kórusjátéka a két világháború közötti felbolydult érzelmi világot érzékelteti. Az angyalok a hírvivők, közvetítők a transzcendentális és a földi között. A Temető a történelem üzenete, de egyben a jövő lehetőségét is feltárja.

Wass Albert erőteljesen kódolt szövegét a magyar irodalom jele-seinek szövegismeretében alkotja: **Vörösmarty, Petőfi, Ady, Babits** képeit, fordulatait kölcsönzi egy-egy sorához. Olykor vallásos ének-szöveg vagy a Biblia szavai szövődnek nyelvébe. A templomok, hegyek feleselésével, szembeállításával embercentrikus egyházat kér. Az anyák, akik gyermekeik nevelésében magukra maradtak, szeretetért fohászkodnak. Isten felébredt és mosolyog teremtett világára, mely a háború véres borzalmaiban megfűródve olyan, mintha a teremtés-aktus most fejeződött volna be. Am a sok érték, szépség elvesztett, s a pusztulás utáni állapotban a világmindenség üresnek tűnik.

Az emlékezés fonalát a Temető hangja indítja el: a halottak, a háború elesettjei áldozatuk hiábavalóságát panaszolják. A világtörténelem forgásában értelmet keresni lehetetlennek tűnik, egyedüli fogódzó a szeretet, s az angyalok által a földre hintett fehér virág, a béke. A tiszta gyermeki szem előtt megnyílnak a titkok, melyek más előtt nem láthatók. Isten mosolya pecsét erre a szövetségre: az üdvösségre.

A kórusjáték sokrétű jelképrendszere, motívumai, világképe a későbbi Wass-életmű teljességét sűrítik. E rövid mű számos (világ)irodalmi reminiscenciát ébreszt: művekre emlékeztet, melyek a világégés témájával foglalkoznak. Művészi eszközei még fejletlenek, leginkább utánzások, nyelve még a verselő Wass Albert kölcsön-eszközein játszik, néhol egy-egy szép versbetéttel gazdagítja irodalmunkat. Egészében véve formai útkeresés.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ELBESZÉLÉSEI (1924–1944)

Wass Albert novellái, elbeszélései a századforduló rövidpróza-hagyományának jegyében fogantak, akárcsak **Petelei István**, **Gárdonyi Géza**, **Gozsdu Elek** és **Lovik Károly** írásai. **Ligeti Ernő** szerint „rövidebb lélegzetű írásaiban legközelebb áll a hagyományos erdélyi íráshoz”¹, a táj és emberek lírai ábrázolásához. Elbeszéléseiben és lírai képeiben „mindig jelen van a mezőségi táj, a természet élménye és vigasza, de jelen vannak az erdélyi magyarság szomorú történelmi tapasztalatai is: az elszakíttottság az anyaországtól, a magányos küzdelmek az anyanyelvi kultúra védelmében. Mindez elégikus színezetet ad az elbeszéléseknek, amelyeknek vallomásos személyessége időnként a prózavershez hasonlatossá teszi a szöveget” – írja **Pomogáts Béla**.²

Wass Albert rövidprózái lélekrajzi reflexiók, helyzetjelentések egy-egy hangulatról, melyet az otthon, a mezőségi táj és az elmúlás gondolata ihlet. 1931-től szinte csak rövidprózai műveket ír. 1936-tól a helikoni munkaközösség tagja, s az *Erdélyi Helikon*ban publikált elbeszélései már az érett író erőteljes jegyeit mutatják.

Irodalmi hatások

(Lagerlöf, Hamsun, Turgenyev, Reményik, Áprily)

Pomogáts Béla szerint Wass Albert „írói szemléletének kialakulására a klasszikus orosz irodalom, elsősorban Turgenyev hatott, az orosz regényíróhoz hasonlóan az erdélyi magyar író is a táj jellegzetes atmoszférájának, [...] lelkiségének a kifejezésére törekszik, és

¹ Ligeti 1941:207.

² Pomogáts Béla: *A kő és a könyv megmarad. Wass Albert arcképéhez*. In Pomogáts 1996:245–250.

mintegy szimbolikus jelentéssel ruházza fel a természetet. De hatott rá a transzszilvanista költészet, mindenekelőtt Áprily Lajos és Tompa László lírája is, amely az erdélyi tájban kereste az erdélyi szellemiség egyik lényeges magyarázatát, és a természetet szinte mitikus erővel ruházta fel.” A helikoni megbeszélések során később is magáévá tette azokat az alapvető gondolatokat, jelszóvá nőtt magatartásbeli parancsokat (**Reményik** *Ahogy lehet* és **Áprily** *Tetőn* című versében foglaltakat), amelyek prózájának szervező elemévé válnak.

Az orosz irodalommal való párhuzamokat nem csak **Pomogáts** emlegeti, hiszen **Szücsné Harkó Enikő** a *Farkasverem* kapcsán meggyőzően hozza szóba **Goncsarov** vagy **Csehov** hőseit. A valamivel korábbi erdélyi irodalomban főként **Karácsony Benő** közvetített orosz hangulatokat (pl. a *Pjotruska* című regényében).

Medvigy Endre szerint meghatározó ifjúkori olvasmánya a Nobel-díjas svéd író, **Selma Lagerlöf** *Gösta Berling saga* című romantikus regénye volt.¹ Noha ezt a megállapítást **Fráter Olivér** is átvette², **Wass Albert** eddig napvilágot látott visszaemlékezései, nyilatkozatai nem tesznek említést erről az olvasmányélményről. A *Csaba* című regényben elhangzik **Selma Lagerlöf** divatos író neve egy társasági összejövetel alkalmával (lásd *Csaba*).

Kimutatható ugyanakkor, hogy **Selma Lagerlöf** életrajzának és írói pályájának több momentuma hasonlít a **Wass Albert**éhez. A svéd író régi katonatiszti, földbirtokosi családból származott, **Wass Albert** mágnáscsaládból. **Wass Albert**et a korai félárvaság, **Lagerlöf**öt pedig született járáshibája formálta érzékeny megfigyelővé. **Lagerlöf** legrangosabb regénye, a *Gösta Berlings saga* (1891) erősen lírai, emocionális hangvétellel, ünnepek, romantikus kalandok, szépasszonyok és gavallérok kavargó történeteinek felszínével borít csillogó fátylat gyerekkori emlékeire, a patriarchális földbirtokos család hajdani tündöklésére és ótestamentumian komor bukására. A mű kompozíciója igen összetett, izgalmas, látszatra helyi mondák, anekdoták, leírások mozaikja, valójában a „statikus” és az „intrikus” jellegű fejezetek vál-

¹ **Medvigy Endre** előadása a Szent László Akadémia és az Irodalmi Társaságok Szövetségének szervezésében. Budapest, 1998. április; sajtóvisszhang: *Földessy* 1998:13.

² **Fráter** 1999:4–11.

takozása adja ki a mesteri egységet, amelyet a „bukott angyal” sorsú címszereplő személyisége is egybefog.¹

A Lagerlöffel való hasonlóság elsősorban *A funtineli boszorkány* meseszövegében, témájában, szereplőinek ábrázolásában és motívumaiban mutatható ki, esetleg *A titokzatos őzbek* történeteiben, ezért érdemes megvizsgálni, hogy mi módon lehetett egy földrajzilag oly távoli ország szerzője hatással Wass Albertre. A Gösta Berlingről szóló mű **Benedek Marcell** magyar fordításában divatos könyvként forgott közkézen a XX. század elején. Az 1912-es első magyar kiadást követően a regény hét további kiadást is megért. (Talán a névkutatás kimutathatná a bestseller névadó hatását is: mennyire vált divatossá a magyarosított Zelma név, a germán eredetű Anzelm női párja.²)

Lagerlőf regényének borongós, zord földrajzi világa Erdéllyel és elsősorban a természeti adottságok tekintetében szerény Mezőséggel rokonítható. A „messzenyúló tó” és a „kék hegyek”³, melyek Lagerlőf regényének színhelyét képezik, Wass Albert írásainak is állandó színterei (*Mese a kék hegyekről*, *A titokzatos őzbek*). A vízitündér⁴ Wass Albert vízileányára emlékeztet, a jövőbe látás képességével felruházott erdei tündér pedig a funtineli boszorkányra, a Dovre-boszorkány⁵ rontást hozó, mitikus alakja Nucára, *A funtineli boszorkány* hősnőjére. A varjak vagy farkasok mint kollektív tudattartalmakat hordozó, ősi motívumok, a beteljesülő végzetet jelképezik, mindkét író világába szervesen beépülnek. A gonosz Sintram története hasonló a Farkas Dumitruéhoz, a *Kunyhó a Komárnyikonból* (*A funtineli boszorkány* második kötetéből). **Bánffy Miklós Farkasok**⁶ című novellája is ezt az ősi motívumot dolgozza fel. A Gösta Berlingről szóló monda kötetlen, laza történetfűzése, valamint szereplői, akik egyik történetben a fő-, a másokban mellék- vagy háttérszerepet kapnak, hasonlóak a *Kunyhó a Komárnyikon* szerkesztéséhez. Megszemélyesített tájleírásokkal dolgozik Lagerlőf is: „Előbb bújócskát játszik egy kicsit [a tó], aztán lassan, nagyon lassan kibúvik

¹ Király szerk. 1979:859.

² Kálmán 1989:32.

³ Lagerlőf 1920:28.

⁴ Uo. 1920:22,23.

⁵ Uo. 1920:59.

⁶ Bánffy [é. n.]b

a könnyű takaró alól és olyan csudaszépen tárul elénk, hogy alig ismerünk rá...”¹ Ebben a környezetben élő emberekben Wass Albert a felismerés örömeivel üdvözölhette a saját honfitársait. Gösta Berling és társainak végzettszerű sors-determináltságát ráismerésként és megerősítésként foghatta fel. Wass Albert jellemeinek fejlődésére az a gyökeres változás hatott, mely a sorsnak, gondviselésnek vagy Istennek tulajdonítható.

Ha igaz az, hogy fiatalon érte **Lagerlöf** hatása, ez magyarázattal szolgál arra, hogy Wass Albert a rokonság felismerésével talán tudattalanul építi be a svéd író nő alakjait, témáit, technikáit saját elbeszélő-művészetébe. Így nem érheti az epigonizmus vádja. Ami viszont sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy Wass Albert mezőségi világa, környezete, témái, alakjai önmagukban hasonlóságokat mutatnak a **Lagerlöf**éivel.

Wass szereplőinek a **Knut Hamsun** norvég íróéival való hasonlóságát **Bertalan István** veszi először észre a *Farkasverem* című regény kapcsán² – erről a *Farkasverem* elemzése során bővebben. Ám Wassnak nemcsak a hősei rokoníthatók a **Hamsun**éival, hiszen több összehasonlítási szempont is kínálkozik épp az elbeszélések kapcsán.

Az anyaföld áldása című **Hamsun**-regény *A funtineli boszorkány* vagy a tematikusan hozzá kapcsolódó novellák világával állítható párhuzamba.³ Wass Albertnél a romboló ember destruktív

¹ Lagerlöf 1920:40.

² B[ertalan] 1935:18.

³ Knut Hamsun *Az anyaföld áldása* című regénye leginkább a *Kunyhó a Komárnnyikon* című regény világát, életteremtő természetet az ember szolgálatába állító törekvéseihez hasonlítható. Ám míg Wass Albert szkeptikus a technika és kultúra haladásába vetett hitet illetően, Hamsun nem kárhoztatja, sőt természetesnek tartja az ember gyarapodását szolgáló folyamatot, a telepések térhódítását, az ércbánya megnyitását. Bár fenntartásának is hangot ad: finoman gúnyolódik a fejlődésre alapozó, ám csalódott kereskedő beköltözésén. S két gyermekgyilkosság is példázza, hogy a társadalmi elvárások és szabályok nem szolgálják az élet fenntartás nélküli elfogadását, szeretetét: Inger azért öli meg torzszülött, nyúlajakkal született csecsemőjét, hogy megmenekítse azoktól a szenvedésektől, melyeket hasonló testi hibával neki is el kellett szenvednie. Amikor Izsák maga mellé veszi, elsősorban segítőt lát benne, a természetben élő ember nem veszi figyelembe testi fogyatékoságát, inkább jó tulajdonságait és munkabírását,

megnyilatkozása a vasút építése és az azzal járó erdőirtás. Wass a természet érintetlenségének megtörését – egyfajta transzcendencia elűzését – kárhóztatja az emberi kultúra előrehaladásában, míg **Knut Hamsun**nál az anyagi kultúra terjedése az élet természetes velejárója. Csak a szűz természet közelében lakni, annak csodáit megélni, vagy a természet csodái által részeltetni a transzcendentális kegyelemben – **Hamsun** szerint egyedül ez az értelmes emberi élet. A város – akár csak Wass Albertnél – bűnök forrása, kísértések helye.¹

A *Tavak* könyvének világát idézi – akár csak **Lagerlöf** idevágó regényrészlete – a halacskák leírása (ld. *Tavak* könyve című fejezet).

Izsák, a főszereplő előtt megjelenik az ördög két szem egy hidegséget árasztó szellem képében. Izsák „Jézus szent nevében!” kiáltással űzi el. Az ördög feltűnése megmagyarázhatatlan, hiszen Izsák nem követett el bűnt, amivel „bosszanthatta”² volna. Szintén

szorgalmát értékeli. Barbró viszont felelőtlenségből, gonoszságból válik gyermekgyilkossá – a lányanyákat érő társadalmi kirekesztettség elkerülése végett. Bár a narrátor utal rá, hogy Barbró egyszerűen csak felelőtlen – két gyermekgyilkosság is terheli –, Axel, a gyermek apja hozzáillő társa fősvény mivoltával, aki Barbróban ingyen cselédet lát. A regény végén kijár Axelnak a bosszú: Barbró úgy megy férjhez hozzá, hogy más gyermekével viselős. Barbró nagyvárosban szolgáló, kitanult cseléd lett, apja felületessége, lustasága és felelőtlensége nála kriminalitássá fokozódik.

¹ „Odafent a lakatlan vadonban minden időszaknak megvan a maga csodája, de állandóak és megváltoztathatatlanok a mennyből és földből fakadó sötét, megmérhetetlen hangok, a minden oldalról való körülzárttság, az erdő homálya, a fák kedvessége. Minden súlyos és lágy is egyúttal, nincs gondolat, amely itt lehetetlen volna. Egy egész kis tó, egy tócsa feküdt Sellanraatól északra, nem nagyobb, mint egy aquárium.” (Hamsun 1920:165)

² „Most azonban ott áll valami előtte, egy lény, egy szellem, szürke selyem – nem, semmi sem volt. Különösen kezdte magát érezni, egy kurta, bizonytalan lépést tett előre, s egyenesen egy tekintet felé ment, egy nagy tekintet, két szem felé, a közeli nyárfák pedig elkezdnek zúgni és susogni. Bár mindenki tudja, milyen gyalázatosan és kellemetlenül tud susogni a nyárfa, tény azonban, hogy Izsák ennél ellenszenvesebb susogást még sohasem hallott, s érezte, ahogy a hideg végigfut a hátán. Kezével maga elé kapott, de ez volt talán a leggyámoltalanabb mozdulat, melyet valaha tett e kéz. / De mi volt ez hát előtte, s volt-e alakja vagy sem? Hiszen Izsák egész életében megesküdtött volna rá, hogy létezik egy magasabb hatalom, de az, amit most látott, nem hasonlított istenhez. [...] két szem, egy tekintet

az emigráció alatt keletkezett *Kunyhó a Komárnyikon* történetfüzéreire emlékeztet ez az epizód.

Érdekes módon kapcsolja össze **Bödöcs Pál** Knut Hamsun és Wass Albert írásművészetét, bár összehasonlító tanulmányt nem írt a két íróról. Míg Knut Hamsunról egész tanulmány- és esszékötetet jelentetett meg (*Észak beszél*), addig Wass Albertről mindössze néhány jegyzetet az író halálát követően (*A magyar nyelv szelleme*). Egy másik jellegzetesség, hogy **Bödöcs Pál Hamvas Béla** szellemében közelít témájához (élet, lét, hatalom, uralom – filozófiai fogalmakkal). A lélek szó talán túlságosan gyakran olvasható írásaiban, ami szemléletét meghatározza.

Bödöcs Pál szerint Knut Hamsun túllép a Wass Albert által is megjelenített panteizmuson. Ezekre vallanak az alábbi idézetek: „A szerelem múltával sem marad magára a lélek: [...] a lélek kívánczossága a természetén át könnyebben jut el a világ mindenek fölötti értelemhez, a mindenségben szétáradva lakozó teremtő lelkiséghez.”¹

„A nagy természet Isten jelenlétét mutatja; az embert is valami több irányítja az életben, mint a fizikai megmaradás ösztöne; ez a többlet: a lélek”; „...a lélek feltöltődhet a természetet átható szellem erejével”. (*Az anyaföld áldása*, 1917, magyar fordítás: Hajdu Henrik, 1937. In Bödöcs 2003:132.)

Wass Albert panteisztikus-animisztikus hitvilágához képest Knut Hamsun bátran vallja a lélek többszörös inkarnációját (bár a fűbenfában lakó istenségbe vetett hit nem zárja ki a reinkarnáció hitét sem): Hamsun egyik hősében a párzó vadkacsák hangja és látványa felidézi egy „vad és szép” korábbi élet emlékét. Ez az 1920-as években erőteljesen eltért a bevett hitformáktól, alighanem a narrátor személyes élménye lehet. „Egy hang csendül meg benne, édesség tölti el lelkét, ott áll és valami drága, gyengéd emléke ébred egy régebben átélt vad és szép életről, mely kiveszett emlékezetéből” (431).²

és semmi más? Ő érte jött volna, hogy a lelkét elvigye, akkor hát legyen, hiszen előbb-utóbb úgyis rákerül a sor. [...] Izsák feszült érdeklődéssel várta, mi fog történni, borzongás futott végig rajta, hiszen az alak hideget és fagyot árasztott, biztosan az ördög volt” (Hamsun 120:169–170).

¹ Bödöcs 2000:192.

² „Talán sivár és szomorú volt a kietlenség lakójának élete? Hogyan! Magasabb hatalmak vették körül, álmok, szerelem, gazdag babona. Egyik este Si-

Knut Hamsun *Az anyaföld áldása* című regénye 1920-ban jelenik meg magyar fordításban, akárcsak Selma Lagerlöf *Gösta Berlingje* – elképzelhető tehát, hogy ezek a regények a fiatal Wass Albert olvasmányai közé tartoztak.

Lapokban, folyóiratokban

Első prózáit a Marosvásárhelyen szerkesztett, havonta megjelenő *Vadász Újság*¹-ban közölte: 1924-ben *Az emlékek*² és a *Zörög az avar*³ című rövidprózákat, majd a következő években többnyire verseket publikál. Utalnunk kell itt **Danis István** gyűjtésére⁴, mely az 1923–1929 közötti időszakból több rövidprózát tartalmaz: *Kaland*, *Esti cserkészeten*, *Jön a vihar*, *A nő mint vadász*. 1928-ban az *Ifjú Erdélyben* megjelenik a *Tavaszkodik (Lomha szelek...)*, a *Vasárnapban* pedig a *Kegyelem* és a *Jégkirály álma*, 1929-ben a *Halottat visznek* című elbeszélés⁵. 1929-ben az *Ellenzék közli Őszi levél* című lírai raj-

vert séta közben hirtelen megállt: a vízben két vadkacsa feküdt, ruca és gácsér. Felfedezték őt, megpillantották az embert, és megijedtek, az egyik madár mond valamit, rövid kiáltást hallat, három hangból álló dallamot, s a másik egybehangzón felel. E pillanatban megrebbentik szárnyukat, és mint két kis kerék, zúgva repülnek felfelé a folyón, ahol egy kőhajításnyira megint leereszkednek a vízre. Ekkor ismét mond valamit az egyik, s a másik felel; ugyanaz a beszéd mint előbb, de olyan gondtalan, mint az üdv maga: a hangok két oktávval vannak feljebbhangolva. Sivert mozdulatlanul áll, és figyel a madarakat, elnéz mellettük, s a messze távolba bámul az álmok birodalmában. Egy hang csendül meg benne, édesség tölti el lelkét, ott áll, és valami drága, gyengéd emléke ébred egy régebben átélt vad és szép életéről, mely kiveszett emlékezetéből. Csendesesen megy haza, nem beszél, nem fecseg róla, földi szavak nem elégségesek hozzá. A sellanraai Sivertnek, a köznapi fiatalembernek, volt egyik este, mikor sétálni ment, ez az élménye” (Hamsun 1920:340–341).

¹ Nagy 2002:389.

² Wass 1924a:98–100.

³ Wass 1924b:167–168.

⁴ Danis szerk. 2008.

⁵ Wass 2003e:527.

zát, *Ősz van...* című rövidprózája pedig mind az *Ellenzék*ben, mind a *Debreceni Újság-Hajdúföld* hasábjain megjelenik.

Az idő alatt, míg Wass Albert a mezőgazdasági akadémiák hallgatója volt (Mosonmagyaróvár, Debrecen-Pallag), rendszeresen írt magyarországi lapoknak is. A *Debreceni Újság-Hajdúföld* hasábjain több humoros, könnyed prózai írást jelentet meg: *1+1=2*, *Cicák a Nagyerdőn*, *D24372*, *El tango nostro [...]*, *Kémia*, *A könnyecsepp álmodott*, *Lulu*, *Mackó*, *Romantikát tessék* stb. 1931-ben papírra veti *Búcsúszom Debrecentől* című írását, majd komolyabb prózákkal jelentkezik az erdélyi fórumokon. 1931-től 1944-ig elbeszéléseit folyamatosan közli az *Ellenzék*, a *Pásztortűz*, elvétve a *Keleti Újság*, a *Brassói Lapok*, valamint a rövid életű *Termés*¹. Német nyelven több rajzot, karcolatot közöl tőle a *Pester Lloyd* – ezeket külön fejezetben tárgyaljuk.

Megjegyzendő, hogy bizonyos elbeszélései kétszer vagy háromszor is megjelentek ugyanabban a lapban vagy különböző lapokban, ezért pontosíthatunk rövidpróza-publikációra és nem a rövidprózák számára.

Wass Albert a lapok szerkesztésében is részt vett: belső munkatársaként tartja számon az *Ifjú Erdély*, később az *Ellenzék*nél szerkesztői tevékenységet vállal – bár ez a tevékenysége vitatott. **Lukácsi Éva** és **Wass Huba** az *Ellenzék*nél játszott szerepével kapcsolatosan kimutatták, hogy Wass Albert „csak az irodalmi rovatba írt”². Elődje – jóval korábban – **Áprily Lajos** volt. 1941 „márciusában a kolozsvári *Ellenzék* című lap irodalmi szerkesztője lettem. Ebben a lapban már évek óta közöltem publicisztikai írásokat és novellákat” – írja 1979-ben önéletrajzában. – „Amikor 1943 márciusában az *Ellenzék* főszerkesztőjét behívták a hadseregbe, ideiglenesen engem bíztak meg a helyettesítésével. Július elsején azonban, amikor két német a Gestapótól behatolt a szerkesztőségbe, felmutatva a parancsot, hogy a német hadsereg megbízásából »felügyelniük« kell a lapot, egyszerűen kísértáltam az irodámból, és felmentem a hegyekbe.”³

¹ Pomogáts 1984:20.

² Lukács Cs. 2006.

³ Wass 2003c.

A második bécsi döntést követően, tehát 1940-től publikált magyarországi lapokban (*Forrás, Az Ország, Ünnepek*). Ebből arra lehet következtetni, hogy a két világháború közötti anyaországi lapokban több műve is lappanghat. **Kunstár Csaba** szerint „rendszeresen publikált a Debreceni Újságban, a Budapesti Hírlapban, valamint az Ellenzék című lapban”.¹ S bár Wass Albert szintén említi publikációs fórumaként a *Budapesti Hírlapot*², nem került elő ebben megjelent írása, mindössze a lap 1941-es naptárában egy elbeszélés (lásd *Antológiákban*).

„A *Szamosvidék* című újságban főmunkatársként tüntetik fel az impresszumban”³ – írja **Kunstár Csaba**, ebben ugyanis néhány publicisztikai írása jelent meg⁴ (lásd: *Tanulmányok, szakkikkek, közéleti írások* című fejezet).

Amikor Wass Albert elbeszéléseket kezd közölni, elmarad a publikációs fórumai közül az *Ifjú Erdély*, viszont jelentős teret nyer az *Erdélyi Helikon*. Ebben elsőként az *Anuca* című novellája jelenik meg 1934-ben – két évvel Wass Albertnek a helikoni munkaközösséghez való csatlakozása előtt. Ettől fogva javarészt az *Erdélyi Helikon* közli elbeszéléseit. A folyóiratban való megjelenés minőségi előrelépést mutat.

A lapokban, folyóiratokban megjelent rövidprózái javát nem rendezte kötetbe. 1941-ben látott napvilágot első önálló elbeszéléskötete az Erdélyi Szépművés Céh gondozásában *A titokzatos őzbek. Történetek egy ember életéből*⁵ címmel. Egy másik rövidpróza-kötete a *Tavak könyve* (1943), mely még erdélyi korszakában jelent meg. S noha a kiadás ideje már a német emigráció korszakára esik, mégis feltehetőleg még Erdélyben keletkezhetett az *Erdők könyve*, hiszen 1946-ban már meg is jelenik németül Karlsruhe-ban, ilyenformán ez az első könyvpublikációja Németországban: *Die Welt ist schön: Märchen vom Wald; Ein Buch zum Vorlesen*. Csak az ezt követő évben jelenik meg magyarul magánkiadásban Münchenben az *Erdők könyve*. (A kiadás évét, és nem a keletkezéstörténettel kapcsolatos

¹ Kunstár 2005:5–6.

² Wass 2003c.

³ Kunstár 2005: 5–6.

⁴ Balázs 2004b:85.

⁵ Wass 1941a.

feltevéseket szem előtt tartva hagytuk ki az *Erdők könyvét* vizsgálódásunk köréből.)

Halála előtti években az Örökségünk sorozatban megjelent *Hagyatéek. A szerző válogatása életművéből*¹ című kötetben is napvilágot látott néhány, Erdélyben keletkezett rövidprózája (*Elindul egy élet, A titokzatos őzbak, A vízileány* és egy részlet a *Tetők felé* című műből). Erdélyi korszakának elbeszélései többször megjelentek a korabeli antológiákban, kötetben azonban javarészt csak postumus láttak napvilágot.

A Kráter Műhely Egyesületnél megjelenő Wass Albert-életmű-sorozat több kötetben is adott ki Wass-elbeszéléseket az erdélyi korszakból is: *Zsoltár és trombitaszó, Magyar örökségünk, Magyar pólus*. Kiadói koncepciója szerint „az életmű-sorozat újra-újra nekirugaszkodik az elérhető teljességnek, s mint egy nagy hegy, különböző utak felől különbözőképpen gyönyörködtet, úgy, mint Wass Albert világa is”.² *A titokzatos őzbak*³ javarészt újraközi az eredeti, azonos című kötet darabjait. A *Hagyatéek*⁴ ugyancsak tartalmaz elbeszéléseket, javarészt az emigráció idejéből.

A legteljesebb elbeszélés-gyűjtemény eddig a marosvásárhelyi Mentor Kiadónál Nagy Pál gondozásában megjelent *Hűség bilincseiben I-II.* (2002). Ez az első átfogó gyűjteménye az író első pályaszakaszában, tehát a második világháborúig keletkezett elbeszéléseknek.

Német rövidprózák a *Pester Lloyd*ban

Wass Albert művei életében és halála után számos fordítást értek meg. Művei – már keletkezésüket követően – megjelentek a szomszéd, illetve az együttlakó népek nyelvén. A *Farkasverem* című regényét lefordították kortárs fordítók szlovákra és csehre. Rövidprózái

¹ Wass 1994.

² Turcsány Péter levele Balázs Ildikónak (2003. február 10.).

³ Wass 2001a.

⁴ Uó. 2002a.

pedig megjelentek német nyelven a *Pester Lloyd*-ban (a továbbiakban: PL).

Később, a német emigráció idején német nyelven, az amerikai emigráció idején pedig angol nyelven jelentek meg művei. „Az emigráns erdélyi szerzők közül a legnagyobb karriert Wass Albert futotta be – hat könyve jelent meg németül, őszinte sajnálatunkra a *Farkasverem* nincs közöttük” – írja **Dalos György** *Az erdélyi magyar irodalom a német nyelvterületen*¹ című ismertetőjében. **Fazekas Tiborc** bibliográfiája, mely az elmúlt kétszáz évben német fordításban megjelent magyar irodalmi műveket tartalmazza, Wass Albert négy művének hat kiadását közli.² Összesen hat nyelven olvashatók művei: szlovákul, csehül, németül, angolul, hollandul, spanyolul és románul. Folyamatban van török és japán fordítása.

Kutatásunk a *Csaba* című regény német nyelvű recenziójában (1940) elejtett megjegyzéssel kezdődött: „Der Verfasser des Romans muss den Lesern des Pester Lloyd nicht vorgestellt werden: wir haben von ihm bereits einige schöne, tiefempfundene und fest geformte Novellen veröffentlicht.”³ Eszerint Wass elbeszélései már megjelentek a harmincas évek végén a PL-ban. A kutatás eredményeként az 1938-as évfolyamból négy rövidpróza került elő: *Der neue Seelsorger trifft ein*, *Über dem Abgrund*, *Der Arbeitslose*, *Wie der kleine Jóska geheilt wird*.

A német szövegek megjelenése általában követi a magyar folyóirat-megjelenéseket, kivételt képez *Der Arbeitslose*, mely a PL-ban 1938-ban, a *Keleti Újság*-ban pedig csak 1939-ben jelent meg (*A munkanélküli*). Ez nem jelenti azt, hogy a német nyelvű változat hamarabb megíródott volna, viszont felfigyelhettünk a két külön nyelvű verzió eltérő befejezésére. A német szövegben az elbeszélő nyitva hagyja a történet végét, a magyarban levonja a tanulságot, s a szél-

¹ Dalos 2005:27.

² *A funtineli boszorkány*. Heidelberg, 1956; Buenos Aires, 1959; *Tavak könyve*. Hamburg, 1943; *Erdők könyve*. Hamburg, 1967; München, 1946; *Elvész a nyom*. Stuttgart, 1958. In Fazekas 1999. Kimaradt belőle az *Adjátok vissza a hegyeimet!* német fordítása (a Szerző).

³ -y 1940:14.; „A regény szerzőjét nem kell a PL olvasóinak bemutatni: már megjelentettünk tőle néhány szép, mélyen átértzett és szilárdan megformált novellát.” [Fordította a Szerző.]

hámos, aki munkanélkülinek adva ki magát, élősködik, börtönbe jut. A német szöveg vége részvétet és tanácsstalanságot kelt az olvasóban: „Ich glaube, der Mann, der die Straße entlang aus dem Dorf hinauströtete, wußte es selber nicht [was er will] – ebenso wie entwurzelte Bäume nicht wissen, weshalb und wohin sie von der Flut fortgetragen werden.”¹

Az elbeszélések német címadása részben követi az eredetit: *Über dem Abgrund = Mélység fölött*, *Der Arbeitslose = A munkanélküli* – ezek szó szerinti fordítások. Némi stiláris eltérés mutatkozik *Az új pap megérkezik = Der neue Seelsorger trifft ein* címben, melyben a pap német fordítása ‘lelkigondozó’, ‘lelkész’. A ‘pap’ egyszerűbb, frappánsabb szóhasználat. Erőteljes eltérés mutatkozik a *Kicsi Jóskán rontás esett* idiomatikus cím fordításában, mely stilárisan és tartalmilag is eltér németül: *Wie der kleine Jóska geheilt wurde* (‘Hogyan gyógyították meg kicsi Jóskát’). Az explicit német cím felfedi az elbeszélés happy endingjét, megfosztva ezzel a figyelemfelkeltő, babonás-misztikus cselekményt homályos, balladai kimenetelétől: ezért ezt kevésbé sikeres címfordításnak minősíthetjük.

Az új pap megérkezik című elbeszélés két évvel korábban jelent meg magyarul az *Erdélyi Helikonban*. A narrátor olyan lelkészt állít elbeszélése középpontjába, aki maga is mezőgazdaságilag képzett és tapasztalt, hiszen az egyház földjeit meg kellett művelni – ez jelentős megélhetést biztosított a lelkésznek és családjának, illetve ezáltal példát mutathatott a pap gyülekezetének élen járó gazdaként is. A szerző a témát beleépítette *Csaba* című regényébe. Mindkét mű főszereplője Fileki (az elbeszélésben András, a *Csabában* Ferenc).

Az *Über dem Abgrund (Mélység fölött)* című elbeszélés monarchiabeli „Untertan” (alattvaló) főszereplője anekdotikus keretbe ágyazott, elkomoruló, lírai végű történet figurája. Az auktoriális elbeszélő megkérdőjelezi a fennálló világrend igazságosságát. A történet borús képpel záródik:

¹ „Úgy vélem, az ember, aki az úton a faluból kifelé imbolygott, maga sem tudta [mit akar] – mint ahogy a gyökértelen fák sem tudják, miért és hova viszi őket az ár.” [Fordította a Szerző.]

„Durch die Nebelschleier der Wälder schimmerte aus der Ferne der mächtige Kamm des Istenszék und weit oben am Andrenyasza heulte ein einsamer Wolf.“

„Túl a párálló erdő fátylain keresztül halványan az Istenszéke látszott, s fent az Andrenyászán mélységes, szomorú hangon felvonyított egy magányos farkas.“

Fordítás-stilisztikailag a következő lexikai átváltási műveletek követhetők nyomon: jelentésösszevonás, tehát a fordító egyetlen szóval adja vissza a forrásnyelvi szó értelmét¹, pl. „Nebelschleier” = ‘ködfátyol’, „schimmern” = ‘ragyog, csillog’, a forrásnyelven „halványan látszott”; jelentésbetoldás, melynek oka az olvasó háttérismereteinek hiánya, tehát a fordító megmagyaráz bizonyos, a célnyelvű olvasó számára ismeretlen kifejezéseket²: a forrásnyelven „Istenszék”, németül: „der mächtige Kamm des Istenszék” (‘az Istenszéke hatalmas csúcsa’), „weit oben am Andrenyasza” (‘messze fent az Andrenyászán’), a forrásnyelven csak „fent az Andrenyászán’ – mindkét betoldás célja az erdélyi földrajzi alakzatokat nem ismerő németajkú olvasó számára megvilágítani, hogy hegyekről van szó.

Jelentésbővítés vagy generalizálás figyelhető meg a „Seelsorger” (‘lelkigondozó’), a forrásnyelven „pap” esetében, mivel a nyelvek nem egyformán tagolják a valóságot³. Antonim fordítás figyelhető meg a *Kicsi Jóskán rontás esett* címfordításban. A forrásnyelvi jelentést a fordító ellentétes célnyelvi jelentéssel cserélte fel.⁴ A balladisztikus novellában a falu tanítója megmenti egy halálosan beteg parasztyerek életét, miközben a földesurat a faluval szembeni felelősségére ébreszti, hiszen a szereplők mindnyájan kisebbségben élő magyarok:

„Das Kind ist verhext, mein Herr, jämmerlich verhext! Das Dorf hat ihn verhext. Sie alle miteinander. Der kleine Jóska ist verhext und wenn er dran stirbt, dann wird wegen ihm das ganze Dorf daran sterben und auch dieses Schloss hier, so eine Schande ist es“.

„Azt a gyermeket rontás érte, uram, gyalázatos rontás! A falu rontotta meg! Maguk, valamennyien! Rontás érte kicsi Jóskát, s ha

¹ Klaudy–Salánki 2000:34.

² i. m. 49.

³ i. m. 31.

⁴ i. m. 59.

belepusztul, odavész a falu is miatta, s ez a kastély is, olyan egy gyalázat!”

Jelentésösszevonás figyelhető meg a célnyelvben a magyar cselekvő szerkezet szenvedővé alakításával: „rontás érte” = „ist/wurde verhext.”¹ A fordító figyelmét elkerülhette a forrásszövegbeli, stiláris értékű inverzió: „Rontás érte kicsi Jóskát” – melyben a kiemelt mondatrészként kezelt „rontás” ismét a varázslat, a misztikum hangsúlyozója.

A fordítások kapcsán felvetődik a fordító személyének kérdése. Tudjuk, hogy Wass Albert első felesége, **Eva Wass von Czege** a meséskönyveket és az *Adjátok vissza a hegyeimet!* (*Gebt mir meine Berge wieder!*) című könyveket fordította németre², ám, hogy a PL-beli rövidprózák fordítója is ő lenne – nem valószínű. A harmincas évek végén ugyanis gyakorló anyai és háziasszonyi teendői mellett aligha jutott ideje műfordításra. Az író személyét kizárhatjuk fia, **Wass Endre** közlése nyomán: Wass Albert – bár tudott németül –, nyelvtudása nem jutott el műfordítói szintig.³

A lexikai átváltási elemzések alapján arra következtethetünk, hogy a PL-ban megjelent elbeszélések, illetve a később keletkezett meséskönyvek és az *Adjátok vissza a hegyeimet!* fordítója nem azonos. A PL-beli német szövegek fordítója gyakran él fakultatív átváltási műveletekkel⁴, melyek **Eva Wass von Czege** szövegeiben csak elvétve fordulnak elő, ő ugyanis benne élt az ábrázolt földrajzi, társadalmi közegben, ez minimalizálta számára a célnyelv és forrásnyelv kifejezései közötti különbségeket, tehát csak kötelező átváltási műveleteket végzett (ld. *Tavak könyve* című fejezet).

A PL 1933–1944 közötti történetét összefoglaló **Sigfried Brachfeld** felvilágosítást ad a PL munkatársairól.⁵ A PL *Feuilleton* rovata, azaz *Irodalmi melléklete* rövidprózákat közöl német nyelven magyarországi (Francz Herceg, Michael Babits, Friedrich Karinthy, Zsigmond Móricz, Andreas Ady, Ladislaus Németh) és erdélyi (Áron Tamási, Gabriel Thurzó, Johann Kemény) elbeszélőktől. Sajnos, a fordítók

¹ i. m. 149.

² Szabó T. 2004:152.

³ Wass Endre e-mailje Balázs Ildikóhoz (Hamburg, 2007. november 17.).

⁴ Klaudy–Salánki 2000:34.

⁵ Brachfeld 1971:169–177.

nevét nem tünteti fel a lap. Csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk személyüket illetően **Brachfeld** műve alapján.

Desiderius Keresztury volt az irodalmi melléklet és a teljes kultúra-rovat felelős szerkesztője, ő írta a Wass-regényekről szóló német recenziókat is (*Csaba¹, Bis die Bäume gewachsen sind²*). Az -y szignó valószínűleg az ő nevét takarja, de jelentheti **Béla Pukánszkyt** is, aki elsősorban a *Literarische Rundschau* (Irodalmi körkép) szerkesztője volt, könyvkritikákat írt, valamint a német és magyar irodalom kapcsolatáról cikkezett. **Joseph Turoczi-Trostler** a *Wolfsgrube³* (Farkasve-rem) című regényről írt recenziót. A PL külső munkatársaként a legtöbbet dolgozott az *Irodalmi körkép, Színház, művészet és irodalom*, valamint az *Irodalmi melléklet* rovatoknak. Fordítóként a leginkább valószínűsíthető **Eugen Claudius (Kerpel Jenő)** személye, akinek különösen értékes magyar klasszikus-fordításai az *Irodalmi melléklet*ben jelentek meg.⁴ A német nyelvű rövidprózák szépirodalmi nyelvezete, stílusuk egyenletessége egyazon személyt feltételezi mint fordítót.

Tanulmányok, szakcikk, közéleti írások

Első szakcikkei vadászati és mezőgazdasági szaklapokban, évkönyvekben jelentek meg. **Danis István** vadászirodalom-kutató *Wass Albert zsengei és egyéb szakmai irományai⁵* című gyűjteménye az író első szakmai beszámolóit tartalmazza, melyek a *Vadász Újság⁶* 1923–1929-es évfolyamaiban jelentek meg: *Vadászati- és vadászbkiállítás Aradon, Esti cserkészeten, Madárvonulás, Két érdekes madár. Kis lilik. Törpelábú héja. A Magyar Vadászujság 1931-es számában szintén olvasható egy vadászati tudósítás: Nyolcszáz szarka egy nap alatt!⁷* címmel.

¹ - y 1940:14.

² - y 1942:6.

³ Turóczi-Trostler 1935:4.

⁴ Brachfeld 1971:172.

⁵ Danis szerk. 2008.

⁶ *Vadász Újság*. Szerk. Földesy György. Târgu-Mureş-Marosvásárhely (1923–1929).

⁷ Wass 1931b.

Wass Albert 1929–1930-ban több előadást tartott a debreceni gazdasági akadémián az Ifjúsági Egyesület Széchenyi Gazdasági Osztály szakosztályán: *A gazda ornithológiája I–II.*, *A ló, mint igaerő* (ez utóbbi megjelent az egyesület évkönyvében¹), *A takarékoságról*, valamint *Széchenyiről*. Nyírmihálydiban előadást tartott *Miként emelhetjük a falu kultúráját?* címmel. A kétrészes ornitológiai előadás fontos forrás, melyből kiderül, hogy a későbbi *Tavak* könyve madárgyűjteményének bemutatását alapos tanulmányok előzték meg.

A *Nimród Vadászlap* 1941–1944-es számai lírai fogantatású vadászbeszámolókat közölnek, melyek a szépirodalom és a szakmai beszámoló határán mozognak: *Az elrontott őzhívó* (1941/16), *Az őzhívás tudománya* (1941/21), *A moldovánkai bika I–II.* (1942/5–6), *Szalárd dicsérete* (1942/10), *Mi a vadászat?* (1943/8), valamint pár novellát: *Karácsony a havason* (1941/36), *Újra a régi erdőn* (1944/25), *Erdélyi levél* (1944/20). Részletes vadászati beszámoló olvasható a *Vadászati Útmutató* 1941–1942-es jubiláris számában *Erdély kincses tarisznyája. Észak-Erdély visszatért vadászati értékei* címmel. Wass Albertet 1941-ben Szolnok-Doboka vármegye vadászati főfelügyelőjének nevezték ki.²

Irodalmi és közéleti lapokban is jelentek meg hozzászólásai, írásai. Nekrológ az *Elkésett levél Reményik Sándorhoz*³, megemlékezés az elhunyt költőről, szerkesztőről, aki a kezdő versíró Wass Albert pályáját egyengette, verseit a *Pásztortűzben* közölte. Közéleti írás az esszéisztikus *Egységes magyarság IV.*⁴ (1940), illetve a *Független Újságban* 1937 tavaszán indított ankéthozzászólása. A *Szamosvidékben* olvashatók a következők: *Modern hazaárulók* (1942), *Tisztelgés a szolgálat előtt* (1942), *Lármafa* (1943). A *Termésben* jelenik meg értékelő beszámolója: *Amit elmondottunk Lillafüreden, s amit nem mondtunk el* (1942) – „A fiatal erdélyi irodalom felüti fejét a lillafüredi hangok után. Kezdeményezést lát s folytatását várja”⁵ –; valamint *A múlt négy oszlopa* című publicisztikai írás a *Hitelben* (1942).

¹ Wass 1928–1929:46–50.

² Danis szerk. 2008.

³ Wass 1941b:802–804.

⁴ Uó. 1940a 531–532.

⁵ Uó. 2004:253.

Karitatív szándék vezérli 1941-ben is (emlékeztetőül: *A temető megindul* előadásának bevételét a kolozsvári menzának ajánlotta), amikor előszót ír egy gyermeklevél-gyűjteményhez, mely önálló kötetben jelenik meg *Ötven erdélyi gyermek levele a Jézuskához* címmel.¹ Azokat a gyermekeket képviseli, akik között „s az ég között megszakadt az összeköttetés, s a Jézuska leveleit ma már nem az angyal gyűjti össze, hanem a Közjóléti Szövetkezet gondozó kisaszszonyai, s ők igazítják tovább ezt a romantikus s szép játékot is, mely emberi mivoltunkat szelíd szárnyaival ünnepi magasságba emeli, s mely nem egyéb, mint visszaálmódása annak a zavartalan és egyszerű világnak, amit Isten számunkra teremtett, s amit mi felfuvalkodott önhittségünkben tökéletes sikerrel elrontottunk”. Sorai a közös sors vállalására, képviselésére buzdítanak. Figyelemreméltó az a gondolat, hogy „nem olyan ez a világ már régen, mint amilyennek Isten teremtette volt. Új teremtés játékát űztük benne mi, emberek, s a játék veszedelmesen jól sikerült”. Jellemző a levélforma, melyet a későbbiekben is szívesen alkalmaz elbeszélései műfaji megjelöléseként. E levélnek alapgondolata azonos az egy évvel korábban novellává épített *Isten képmása* című írásával (1940), amelyben a szegény, nélkülöző gyermekek jótévének alakját rajzolja meg.

Országos Széchényi Könyvtár

Antológiákban

A két világháború között (1931–1940)

Kortörténeti, kultúr- és irodalomtörténeti érdekesség azoknak az antológiáknak a számbavétele, melyek a két világháború között és a második világháború után jelentek meg. Ha csak Wass Albert műveit keressük bennük – ezek az utóbbi időkig lappangtak egyik-másik kiadványban, és e sorok írója is részt vett a felkutatásukban –, színes kép kerekedik az akkori irodalomszervezési törekvésekről.

¹ Wass előszó 1941:9–66.

A két világháború között az erdélyi magyar irodalom képviselői több antológiát jelentettek meg, ilyen az *Erdélyi Könyv*¹ (1921) című munkásirodalmi antológia; az *Erdélyi Költők* (1924) gyűjteményes kötet, melynek írói közt a legnagyobb teret **Áprily Lajos**, **Olosz Lajos**, **Reményik Sándor**, **Szombati-Szabó István** és **Tompa László** kapja. Hasonló szellemben fogant az *Erdélyi Leleke* című novellagyűjtemény, melynek előszavában **Kristóf György** a transzszilvanizmussal vitázik: „...az erdélyiség csak a művészet síkjára fölemelve válik irodalmi értéké. Önmagában érdekes különösség csupán, akár az erdélyi nyelvjárások. Változatosságot, gazdagodást az erdélyiség csak akkor jelent, ha a nemzeti lelket s a tiszta művészet kifejező-és összefoglaló erejét gyarapítja”.² A transzszilvanizmus értelmezéséhez később is visszatérnek az antologiaszerkesztők.

A **Benedek Elek** szerkesztette *Erdélyi történetek* (Budapest, 1924) című antológiában tizenkilenc szerző van jelen ugyanannyi elbeszéléssel: többek közt **Molter Károly**, **Szentimrei Jenő**, a frissen feltűnt tehetségek közül **Karácsony Benő**, **Nyirő József** és **Tamási Áron**. Előszavában a szerkesztő ugyancsak az erdélyiséget értelmezi: „Mi a fontosabb: Az-e, hogy minden erdélyi írónak minden írása Erdély földjében gyökerezzen, erdélyi legyen a meséje, a levegője, vagy az, hogy az erdélyi író istenadta talentum-e, akire büszkén mutathat minden erdélyi magyar: ezt a talentumot a mi földünk ajándékozta a világnak?”

Elsőként a *Tizenegyek antológiája*³ című kiadvány tükröz csoporttörékvéseket, olyan irodalmi öntudat első megszólalása ez a gyűjtemény, amely három évvel Trianon után az irodalom megváltozott történelmi helyzetével vet számot, sajátosan erdélyi értéket keresve: „...az erdélyi irodalomnak olyan íze van, melyet csak a mi földünkől szívhatott, s egyenesen annak kezdünk neki, hogy ezt a speciális erdélyiességet kibontsuk és megvilágítsuk” – fogalmaz **Balázs Ferenc** tanulmányában.

Irodalomszervezési elvet képvisel az *Erdélyi Helikon anthológiája* I-II. (Kolozsvár, 1927), mely közvetlenül az írói munkaközösség megalakulása után jelenik meg, s a munkaközösség valamennyi tagját bemutatja egy-egy rövid prózai művel vagy néhány költeménnyel⁴. Az Erdélyi Szépművés Céh megalakulásának 10. évfordulóján, 1934-ben megjelenik az *Erdélyi Helikon íróinak anthológiája*⁵ – Wass Albert ebben még nem szerepel, mivel csak 1936-ban válik a munkaközösség tagjává.

¹ Eiven-Eisler–Molnár szerk. 1921.

² Kristóf előszó 1924.

³ Balázs–Jancsó szerk. 1923.

⁴ Balogh E. szerk. 1981:70–73.

⁵ Kovács szerk. 1934.

Az antológiákban való részvétel komoly előrelépés volt egy olyan fiatal tollforgatótól, akinek azelőtt csak magánkiadásban jelentek meg a verseskötetei. Elsőként a nemzedéki csoportosulási törekvést tükröző *Új Arcvona*-ban szerepel, melyet Dsida Jenő „gyengécske antológia”-nak nevez¹ (1931; második kiadására egy évvel később, 1932-ben kerül sor)². E gyűjteményben 19 fiatal költő, író, esszéista szerepel, többek közt **Jancsó Elemér, Grandpierre Emil, Kovács György, Méliusz József, Szemlér Ferenc, Thury Zsuzsa, Varró Dezső** és Wass Albert. Leginkább koruk fűzte össze őket, nem eszméik. A fiatal szerzők témája többnyire a saját koruk, illetve annak történelmi, társadalmi, politikai meghatározottsága. A kötet szerkesztő **Jancsó Elemér** *Az erdélyi irodalom útjai* című terjedelmes esszéjében a transzszilvanizmus kritikáját fogalmazza meg: „...az erdélyiséget nem kell csinálni, mert ez feltalálható Erdély speciális gazdasági és társadalmi adottságaiban és az azon felépülő szellemi életben”³, ám szentséget csinálni ebből felesleges és káros, mert „a szenvedők és dolgozók erdélyisége távol áll attól a levegőben lógó, megközelíthetetlen erdélyi ideától, amelynek zászljára éveken át esküdtek Erdély írói”⁴.

Wass Albert a *Hajók a ködben* című tárcájával szerepel benne. „A legkevésbé ismert név mindezek között a Wass Alberté, aki a legtehetségesebb, de akinek eddigi verseskötetei inkább csak a főúri kedvtelés szülőtteinek tűnhettek fel” – írja majdnem tíz évvel később **Ligeti Ernő**.⁵

Időrendben a második antológia, amelyben Wass Albert szerepel, az 1936-ban Marosvásárhelyt megjelent kétnyelvű, azaz román–magyar kötet, *Cot la cot – Vállvetve*⁶, melyben „neves román szerzők is szerepeltek”⁷. Román nyelvű előszavában (*Prefață*) **Dandea Emil**⁸

¹ Dsida 1932:95.

² Jancsó szerk. 1932:172–176.

³ Jancsó 1932:78.

⁴ I. m. 79.

⁵ Ligeti [1941]:152.

⁶ Kertész–Gherasim szerk. 1936:95.

⁷ Nagy 2002b:9.

⁸ Dandea, Emil Marosvásárhely polgármestere néhány éven át a két világháború között.

ír a kötet keletkezésének eszméjéről: „A román és magyar irodalmi alkotások párhuzamos bemutatása szerencsés útja magyar honfitársaink kulturális közeledésének. [...] Vállvetve – mint ahogy e könyvecske címe sugallja, a román és magyar fiataloknak ugyanolyan buzgalommal kell munkálkodniuk annak az államnak a felvirágoztatásán, mely mindnyájunkat óv”.¹

S bár előzmények is akadtak jócskán a közeledésre, pl. **Ion Chinezu** irodalomtörténete, valamint további fordításkötetek is megjelentek, e kezdeményezésnek – az előszóíró reményei ellenére – nem volt folytatása. S noha igaz, hogy az 1930-as évek a két világháború közötti erdélyi magyar kultúra és irodalom virágkorának tekinthetők, ám hogy ebben a román államnak vajmi segítő szerepe lett volna, kétséges. Helyes a kötet szerkesztők elképzelése arról, hogy a megbékélésben és közös munkálkodásban elsősorban a fiatal generációnak kell élen járnia. Dicséretes a kezdeményezés, mely az „örök időkre kikerekített Románia”² népeinek megbékélését szolgálná a művészet, az irodalom eszközeivel, ám a virágnyelv mögött nincs egyéb, mint a háború nyerteseinek nagyvonalúskodó leereszkedése. **Bartis Ferenc** szerint a *Cot la cot – Vállvetve* kétnyelvű antológia „koronatanúja” lehet Wass Albertnek a háborús bűnösség és antiszemitizmus elleni vád megcáfolásában, hiszen „az antifasiszta, a népek közötti kézfogást sürgető, a zsidókat védő kiadvány valamennyi szerkesztőjét-szerzőjét utolérte a diktatúra ökle”³.

Wass Albert a *Vaddisznós Jákob* című elbeszéléssel van jelen e kötetben. Ez az elbeszélés egy évvel az antológia kiadása előtt, 1935-ben jelent meg az *Erdélyi Helikon*ban.

1937-ben napvilágot lát az *Új erdélyi antológia*⁴, a benne szereplő írók zöme az *Új Arcvonal*ból már ismert szerzők: „Az erdélyi realizmus névjegyével **Asztalos István, Bözödi György, Kovács György, Katona Jenő, Szabédy László, Szenczei László** és Wass Albert jelentkeznek”. **Ligeti Ernő** szerint e nemzedék tagjai csak

¹ „Prezentarea paralelă a creațiilor literare românești și ungurești, este calea fericită pentru apropierea culturală a concetățenilor noștri maghiari.” Kertész–Gherasim szerk. 1936:3. [Románból fordította a Szerző.]

² „România in veci rotunjită.” Uo.

³ Bartis 2003:46.

⁴ Abafáy et al. szerk. 1937.

azért „álltak össze”, mert „sejtik, hogy együttesen nagyobb közönység érdeklődését támasztják fel maguk körül, mint külön-külön”. Ám egységes bennük, hogy „módszereik közé mind erőteljesebben vonul be a társadalom-rajz és a lélektan”.¹

Abafáy Gusztáv az antológiához írt utószavában² a második helikoni gárda programját fogalmazza meg: „az új nemzedék kisebbségi sorsban pácolt realizmusából kiinduló józan, fegyelmezett szellemisége [...] segít művészi eszközökkel megteremteni egy új világot, melyben a szellem a lélek szolgálatában áll”.³ A kötet íróinak munkálkodását ugyanolyan szolgálatnak tartja, mint amilyen helytállást kíván meg a kisebbségi lét: „Ez a fiatal írói nemzedék a kisebbségi helyzet fokozottabb erkölcsi felelősségének a tudatában úgy érzi, hogy írása népe iránti hű szolgálat, amikor az öncélú valóságimádat elleni harcban az egyéniség, a személyiség, a lélek elsőbbségéért küzd”.⁴ Ezek a megállapítások Wass Albert kötetbeli elbeszélésére is érvényesek. A korabeli kritika röviden foglalkozik az antológiával. **Walter Gyula** szerint „Wass Albert *Sorsvállalása* sok transylvániai jellegzetességgel ékes”.⁵

Budapesten a Révainál jelent meg hét neves erdélyi író rövidprózai műveit bemutató, tetszetős kivitelezésű zsebkönyv, az *Erdélyi köszöntő*⁶ (1938), benne Wass Albertnek a *Mélység fölött* című története, melyet ugyanebben az évben az *Erdélyi Helikon* is közöl, sőt a *Pester Lloyd* is német nyelvre fordítva. Az abaposztóba kötött könyvecske az idézőjelbe tett „Erdély” ízéből ad kóstolót az anyaországi olvasónak. „Az erdélyi irodalom a nemzeti lélek győzelme a sors fölött, a tisztult magyarság öneszmélésének nagy bizonyága. Az a magasabb szféra, amelyben a leszakadt magyarság és anyaország politikai határok fölött a lélek jegyében megtalálja egymást” – írja a kiadó rövid, *Erdély* című előszavában (a szerkesztő nevének feltüntetése nélkül).⁷ A hét szerző dokumentumértékű aláírása olvasható

¹ Ligeti [1941]:207.

² Abafáy 1937:171–174.

³ Abafáy–Jancsó – I. Szemlér 1937:173.

⁴ i. m. 174.

⁵ Walter 1938.

⁶ Wass 1938:99–118.

⁷ *Erdélyi köszöntő*. 1938:5.

a kötet elején, mellyel mintegy „köszöntik” az olvasót: „**Br. Bánffy Miklós, Dsida Jenő, Kós Károly, Dr. Makkai Sándor, Nyirő József, Tamási Áron és Gr. Wass Albert**”. Nyirő József *Gergő legyen a te neved* illetve Tamási Áron *Virágveszedelem* című írása és Wass Albert elbeszélése aktuális erdélyi történetek. Bánffy Miklós és Kós Károly erdélyi történelmi témát ragad meg, archaizáló nyelvvel: Bánffy *A fileglorietta* című története a Rákóczi-szabadságharc világát eleveníti fel, Kós Károly *Atila királról éneke* pedig a magyar népballadák hangján jeleníti meg a hun király halálát, temetését. Dsida Jenő *Már hiába nézed* című versében elmélkedik „az ifjúság halálán”. „Erdély írói egy táj, egy történelem, egy nemzet szavát képviselik, az egyéniség változatosságával, a lelkiismeretvizsgálat komolyságával és a humor vigasztaló emberi derűjével. [...] Erdély irodalmában egy kiért történelmi hivatástudat szól az ország egyeteméhez...”¹

Noha nem reprezentatív antológia, gyűjteményes kötetként említésre méltó az *Erdélyi Gazda Naptára* (Kolozsvár, 1938), melyben a *Tavaszdik* (*Van a koratavasban...*) kezdetű Wass-rövidpróza olvasható.

A háború idején (1940–1944)

Észak-Erdélynek az anyaországhoz való visszatérését követően, a háború ideje alatt további antológiák jelezték az erdélyi irodalom reprezentatív alakjainak munkálkodását. Ekkor kapcsolódik össze az erdélyi és anyaországi könyvkiadás.

Az Erdélyi Szépmíves Céh a Révai Irodalmi Intézettel együttes kiadásában² jelenteti meg a *Séta bölcsőhelyem körül. Erdélyi képeskönyv*³ (1940) című tematikus gyűjteményes kötetet, mely „Erdély íróinak vallomása – írásban és képben – szülőföldjük tájairól”. „Ebben a könyvben az irodalom nyomán járunk erdélyi képekért. Az író bölcsőhelyén vagy otthona körül nézünk szét” – írja Kovács László szerkesztő. – „A képek mellett megszólaltattuk az írókat: hogyan lát-

¹ i. m. 6.

² Marosi szerk. 1979:II. 311.

³ Kovács szerk. 1940:198.

ja ő a maga világát?” Ezekben az írásokban, ezeken a fényképeken „az író és földje néznek egymásra”, kibomlik a gyermekkor, „mint egyszer nyíló virág”, mint „kehely”, melynek „rabja marad az ember, bilincs”, s amelytől „soha szabad nem lehet” – a szerkesztő így határozza meg a szülőföld vonzását.

A kötetben szereplő írók **Asztalos István, Kacsó Sándor, Karácsi Benő, Kemény János, Kós Károly, Kovács László, Maksay Albert, Molter Károly, Reményik Sándor, Tamási Áron, Tompa László** és **Wass Albert** – a Helikon tagjai. A kötet címe Ady Endrétől származik, mint ahogy mottója is a *Séta bölcsőhelyem körül* című Ady-versből: „Ez itt falu, az én falum, / Innen jöttem és ide térek.” Az írók nemcsak műveikben örökítik meg a szülőföldet, hanem fényképanyaggal is, mely így felbecsülhetetlen dokumentumértékű. Wass Albert maga készít fotókat egy helikonos kirándulásról, a szentgothárdi udvarházi udvarházról, a gazdasági életről: egy parasztházról, a szalma-hordásról, a trágyahordásról, a máramarosi román aratólányokról, akik Szentgothárdra szegődtek, a környékbeli tájról, a tóról, egy vadászlesről a nádasban meg egy népviseletbe öltöztetett, mezítlábas széki leánykáról. Reprezentatív lírai rajza, az *Udvarház a dombon* a kötet egyik jeles darabja.

Az *Erdélyi elbeszélők*¹ (1941) antológia ismét közli a *Vaddisznós Jákob*² című elbeszélést. A szerző ekkor már Baumgarten-díjjal kitüntetett író. Az alábbi jellemzés viszont más műveire is érvényes: „Természetérzéke, tájmegidéző képessége csodálatos. Művei szélesen hömpölygő, robbanó erejű, nagyvonalú alkotások. A fiatal erdélyi prózaírók közül kiválik egyéni hangjával, látásmódjával; izgalmas történetei úgy áradnak belénk, mint egy forró vérhullám”³ – írja **Marék Antal** szerkesztő. A kötetben szereplő szerzők: **Asztalos István, Bánffy Miklós, Gagy László, Gulácsy Irén, Hunyady Sándor, Kacsó Sándor, Kemény János, Kós Károly, Kovács László, Kuncz Aladár, Makkai Sándor, Molter Károly, Nyirő József, Sipos Domokos, Szenczei László, Tamási Áron** és **Wass Albert** – a két világháború közötti romániai magyar irodalom színe-java. **Kuncz**

¹ Marék szerk. [1941]:167.

² i. m. 252–256.

³ i. m. 251.

Aladár és Sipos Domokos ekkor már nincs az élők sorában, **Makkai Sándor** pedig már nem él Erdélyben. A válogatás tehát túlmutat téren, időn és történelmi viszonyokon.

Hasonló válogatás eredményeként jelent meg egy évvel később az *Erdélyi elbeszélők válogatott munkái*¹ (1942). A kötethez **Molter Károly** írt előszót, melyben feleleveníti az impériumváltás utáni irodalom „hőskorát”, amikor a kisebbségbe került magyarok életének mozzanatai kínáltak témát az irodalomnak, s amikor egy egyszerű, politikai célzat nélkül összeállított irodalmi est is néma demonstrációvá vált. E korszak irodalmi alkotásait csak akkor lehet „kellően megbírálni, mikor szűnőben a harc, melyben nem illett őket szigorúan mérlegre tenni” – írja **Molter**. Ám bármilyen is ez a termés, transzszilván voltában „egyik orcája a magyarságnak”.² Az előző antológiához hasonlóan jelen van a kötetben **Asztalos István, Gagy László, Kemény János, Kós Károly, Kuncz Aladár, Makkai Sándor, Molter Károly, Nyirő József, Tamási Áron** és **Wass Albert**, ám megjelennek más nevek is: **Berde Mária, Gyallay Domokos, Heszke Béla, Kótay Pál, Tabéry Géza**, és még egy népmese is bekerül (**Ósz János**). **Wass Alberttől** *Az új pap megérkezik* című elbeszélés olvasható, melyet öt évvel korábban, 1936-ban közölt az *Erdélyi Helikon*.

Wass Albert irodalmi pályafutásának fontos mozzanatára világít rá egy dokumentumértékű emlékkönyv, az *Erdélyi hírmondók*³, melynek alcíme: *Emlékkönyv a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság országos vendégszerepléséről az 1942. év tavaszán*. A marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság⁴ (a továbbiakban KZSIT) meghívást kapott a soproni Frankenburg Irodalmi Körtől egy felolvasásra. A soproni felolvasásból végül **Sényi László**, a KZSIT titkára országos felolvasó-körutat szervezett. **Sényi László** részletes beszámolót ír az emlékkönyvbe a turnéről, majd közli a szereplők írásait, amelyeket a körúton felolvastak: „Báró Kemény Jánosra mint elnökünkre hárult a beköszöntő. **Molter Károly** tréfás-komoly helyzetképet adott az erdélyi közelmúlt irodalmi éle-

¹ Marék szerk. [1942].

² In Marék szerk. [1942]:3–6.

³ Wass 1942b:69–82.

⁴ Erdély egyik legrégebbi irodalmi társasága, mely 1876-ban Tolnai Lajos munkája nyomán jött létre.

téről. Asztalos István és gróf Wass Albert két-két mesternovelláját váltogatta városonként. Jancsó Adrienne [...] az elnyomatás korszakának »legellenállóbb« erdélyi verseit tolmácsolta, és végül egy erdélyi költőt személyében is be akarván mutatni, a »legerdélyibb«-nek tartott Tompa Lászlót vittük magunkkal. Így festett egyazon műsorunk minden városban.”¹

1942. április 9–14. között a KZSIT „válogatott kis képvisellete” végigjárta Kassát, Sátoraljaújhelyt, Budapestet, itt két felolvasásra is sor került: az egyikre a Zeneművészeti Főiskolán, a másikra még aznap este a csepeli munkások előtt. Ezt követően Sopronba, majd Debrecenbe utaztak – utóbbi helyen több, a két világháború között Erdélyből az anyaországba vándorolt személyiséggel találkozhattak, többek közt Ravasz Lászlóval és Makkai Sándorral. A körút az anyaországhoz való visszatérés eufórikus hangulatában zajlott.

A felolvasó körútról szóló sajtóbeszámolóok értékes dokumentumgyűjteményt képeznek. „...magával ragadó sikert aratott gróf Wass Albert *Öreg Jóska* című elbeszélése is. Számos regénye keltett már országsherte feltűnést. Nemrégén jelent meg *Jönnek!* című könyve a felszabadulás eseményeiről. Mostani elbeszélésében is megjelenítő erővel tárta fel egy székely ember hangtalan, szívós harcát az elnyomatással”² – írja a sátoraljaújhelyi *Zemplén* című lap. „Wass Albert költői szárnyalású elbeszélésben szimbolizálta az erdélyi sorsot [...] Mindnyájuknak igen megérdemelt megbecsülésben volt részünk”³ – tudósít a *Soproni Hírlap*. „Marosvásárhely szellemi élete adott ízeletét gazdagságából, eredetiségéből és művésziességéből [...] Debrecennek. A Déri Múzeum előadótermében ott volt mindenki, aki a helyi életben – legyen az köz-, irodalmi-, művészi élet – számít. [...] Gróf Wass Albert *Öreg Jóska* című elbeszélésében egy erdei ember természetes eszének győzelmét mesélte el a rosszindulatú román csendőrökön. A friss hangulatú írás folyékony nyelvén megtalálta az utat a közönség szívéhez”⁴ – olvashatjuk a *Debreczen* című lapban.

Wass Albert még két alkalommal egyéb kiadványokban is szerepel: a *Pesti Hírlap Naptárában* (1941) olvasható a *Jóskáké ünnepel-*

¹ In Sényi szerk. 1942:6–7.

² - -1. 1942:2.

³ [Berecz] 1942:4.

⁴ - -2. 1942:4.

nek című elbeszélés, a *Magyar Irodalompartoló Társaság évkönyvében*¹ pedig egy részlet a *Farkasveremből*. Ebben az összeállításban az ismert katona-egyenruhás, csákós fénykép látható az íróról, majd szépirodalmi munkásságának lexikoncímű-szerű összefoglalása után az önálló novellisztikus írássá nőtt epizód a *Farkasveremből*: a Vénasszony bemutatása.

Elbeszéléseinek tematikája, motívumrendszere

Rövidprózájában – a versekhez hasonlóan – szintén felbukkannak alapmotívumai, azok az ismétlődő, variálódó elemek, melyek életművét jellemzik, művéhez kulcsot adnak, s amelyek később regényeiben kristályosodnak ki. Témái a lélekábrázolás, a transzcendencia, előszeretettel ír a hétköznapi (havasi) emberekről, papokról. Motívumai az idő, a rontás, a fa-motívum, mely összefonódik a helytárlás motívumával – ez utóbbi a szülőföldről, később meg a háborúról szóló írásaiban jelenik meg.

Korai prózáinak témája, címe gyakran kapcsolódik évszakokhoz: *Kegyelem, Tavaszodik (Lomha szelek...)*², *Őszi levél, Csóka*.

A *Kegyelem*³ és a *Tavaszodik (Lomha szelek...)* lírai elemekkel átszőtt rajzok. A szerző a korábbi, halálvágytól átítatott verseinek alaphangulatát vitte át ezekre a rövid írásokra. „Milyen lehet a töviseket elfeledni?” – teszi fel a kérdést a *Tavaszodik (Lomha szelek...)* című írásában. A tavasz csalódást hoz. „A kert nem énekelt... a patak szürke volt... csúf volt és lázadó. Nem volt virág. A szegény erdő koldus volt nagyon: úgy ácsorogtak tétován a fák... s oly kopott színű volt a hóvirág.” Lásd itt *Áprily Ajánlásának* sorát: „Nem volt virág”.

A fenti rész ritmusos, egyenlő sorokra tagolt prózavers: ha versformába szedi, korábbi verseitől alig különbözik. **Adamikné Jászó Anna** szerint mondatainak szabálytalan lüktetése szabályos líraisá-

¹ Wass 1943–1944:278.

² Szükséges megkülönböztetni a *Tavaszodik (Lomha szelek...)* kezdetű zsengettét a későbbi *Tavaszodik (Van a koratavaszban...)* című rövidprózától. Megjelenési helyük: Wass 1928c:144.; Wass 1936:6–10.

³ Wass 1928b:224.

got kölcsönöz ritmikus prózájának.¹ A csalódást, melyet az elbeszélő felidéz és ismét átél, életérzéssé tágítja: „ó, ez se’ szebb... ez is csak éppen olyan szürke, éppen olyan rút, mint sok-sok más, ami eltelt. / Olyankor meglepetve nézünk önmagunkra: megcsaltál megint... / Olyankor mindig vénülünk egy évet.” Az önreflexió az örömeire való képtelenség felismerése: a borongós hangulatokat a lírai én önmagából csiholja. Stilisztikailag viszont már feltűnik későbbi tájleírásainak gyakori eleme, a megszemélyesített táj: a „lázadó patak”, a „koldus erdő”, amelyben „ácsorogtak tétován a fák”.

Az *Őszi levél* hangulatában, tartalmában, stílusában alig különbözik az előző darabtól. A borongós, őszi, szegényes táj leírása során megélt érzés világfájdalommá nő. Ebben a mozaikszerűen felvillantott, apró őszi képekből álló szövegben a borongós hangulat névtelen sóvárgást, vágyakozást készít elő: „Valami kéne, valami, aminek neve sincs... mit tudom én...” **Ady Endre** ifjúkori verseinek emblémáit idézik kellékei: csók, dal, szív, lélek, ősz, levél. Ady a későbbiekben e kifejezéseket szimbólummá fejleszti, Wassnál a szecesszió stílusjegyére jellemző halálvágy eltűnik, marad helyette a tragikus életérzés, elvágyódás, otthontalanság-érzés, mely leginkább a lírai elbeszélés sajátossága. **Szücsné Harkó Enikő** szerint „az őszi pillanatképek melankolikus, borongós hangvétellű felvillantása a kezdeti versek világát idézik”.²

A *Tavaszdik (Van a koratavasban...)* (1936) kezdetű rövidpróza lírai-filozófiai eszmefuttatás arról, hogyan törpülnek el az emberi gondok a természet nagy összefüggésében: „S én elhatározom, hogy számadást csinálok. Megnehezedett batyumat kibontom, s kitergetek belőle mindent [...] De ahogy kezdem szabadjára engedni őket, sok álmatlan éjszakám kísértetét, valami csodálkozó döbbenet fog el. Olyan kicsik és esetlenek ott a tisztás józan zöld gyepén, egyszerűek és szájalomra méltók. Apró manók csupán, kik, mihelyt elengedem őket a cserjés sötétedésében, óvatosan szerteosonnak, és csak az avaron hallatszik még utánuk egy halk kis szöszmötölés, de aztán az is elcsöndesedik.”

¹ A. Jászó 2002–2003:55–72.

² Szücsné Harkó 2005:29.

Hajók a ködben (1931) című pszichologizáló írásában fiatalkorát meghazudtoló mélységgel elmélkedik nő és férfi örök harcáról. Az elbeszélés a szereplők belső lelki történéseit rajzolja meg, a hangsúly nem a vázlatos külső cselekményen van. Így témája folytán a lélektani novella kategóriájába tartozna¹, ám vázlatossága, töredékessége miatt a tárca műfaj keretén belül marad. Az allegorikus cím a cselekményben nyer magyarázatot: mint a ködben elúszó, egy pillanatra egymás veszélyes közelségébe kerülő hajók, ugyanúgy siklanak el egymás mellett a nem egymásnak rendelt emberek is. A cselekvéshordozók egy pillanatra találkoznak, hogy majd a végtelen élet tengerében keressék tovább egymást – hiába. A jelenetező ábrázolással az olvasó látómezejéből kikerül az elbeszélő; a minimális narrátori jelenlét, valamint az emberi sorsokat egzisztenciális mélységükben megragadó írói szándék a lélekrajzi novella sajátossága. Az összekülkült cselekmény és a redukció elvére épülő történetvezetés, valamint a váltakozó elbeszélői nézőpont – a narrátor a jelenetezés során átadja a szót a szereplőknek – a tárca novella sajátossága². Ugyanakkor a sorsszerűség bilincseiben vergődő egyén egyetlen életépítődjének bemutatása – a cselekmény során a visszapergetett előtörténet elbeszélése a személyes elbeszélővel (a korábbi szerelmi kapcsolat, az összekülönbözés, majd a levelezés története) szintén a századelő rövidprózai technikai fogása. A színtér nem egyszerűen a cselekmény színtere, hanem egyben élettér és térszimbólum: a tenger az emberi sorsok alakulásának, útjainak küzdőtere. Figyelemfelkeltő e rövidpróza gondolati igényessége.

A lírai novella jegyeit viselik azok az elbeszélések, melyeket a szerző a „levél” műfaji megjelöléssel illet: *Mezőségi levél*, *Csóka*, *Tenger az élet* – cselekményük helyszíne a lélek, tehát lelki történést ábrázol. Cselekményük szegényes: egy séta a természetben. Nyelvi megformálásukban költői elemek dominálnak. Elbeszéléskeretbe helyezett egzisztenciális elmélkedés az *Aranysíneken*. Az ősz, halál, elmúlás fogalmait variálgató, erőtlen hangulatfelvázolás a *Csóka*. Az elbeszélésforma itt egy műfajtan önreflexió kerete.

¹ Dobos I.: *Lírizált novella*. In Dobos 1995:99.

² Uő.: *Rajzforma és tárcaelbeszélés*. In Dobos 1995:201–202.

A *Tenger az élet* (1931) című elbeszélés a tárgyaltan sóvárgás-témát a lélekvándorlás keretébe helyezi. Vágyunk valakire, valamire, s az újabb és újabb életek során testet, létet öltő lélek sóvárgása soha el nem múlik. Csak felismerések, pillanatnyi találkozások vannak, megérkezés soha – sugallja a keleti filozófia hatását asszimiláló elbeszélés. „Aztán lehetek harmatcsepp márciusi ágon, lehetek száz öltre tengermélybe zárva: / Mindörökre őt fogom keresni és ő engem fog keresni mindörökre.” Mozaik-módszerrel rak össze villanásnyi képeket egy-egy emberéletből: „Hogy megszorítsam a kezét és a lelkébe csókot leheljek [...] / Egy pillanatra csak.” Ebben az írásban sejlik fel Wass Albert későbbi írásművészetének motívuma: a nyugtalan keresés, melynek tárgya a titokzatos őzbakban vagy a távoli kék hegyekben konkretizálódik. A víz megjelenési formái – a hullám, harmatcsepp, tengermély – a folyton változó és mindig azonos elemet jelképezik. Az én-elbeszélő a lírai műnemre jellemző lírai alany hangján szólal meg. Elbeszélésében évezredek, milliókat hidal át: saját lelkét hajdanvolt, történelem-előtti felmenőjének, az ősembernek kölcsönzi, majd laza történelmi keretben elvezeti én-alakját mai önmagához. A lírai elbeszélő rezignált önreflexiója szomorúságot sugall, ám az elérzékenyülés öncélú hatásvadászat.

Rövid írásainak egy csoportját kozmikus távolságba helyezi – mintegy kiemelve a reális színhelyek közül: *Az elkésett angyal, János története*, valamint az *Isten képmása* filozófiai síkon mozog –, alakábrázolásuk fogyatékos, színhelyük lebegő. Ezekben a novellákban az isteni gondviselés, isteni munkálkodás lényegét kutatja és próbálja megfogalmazni. A János név viszont a mesebeli János alakját idézi, mely kultúrkörünkben a világügyelő fára hágó, nagyra hivatott emberi teremtmény küzdelmét szimbolizálja.¹ Ezek a transzcendentális erő milyenségét kutató elbeszélések lírai fogantatásúak, és kapcsolódnak az *Aranysíneken* és *Kiderítjük az élet célját* című írásokhoz. Sámánisztikus, múltidéző történet az *Utolsó áldozat* (1942). Főszereplőjének, Mikoltnak az alakja a *Kard és kasza* című regény első kötetében újra feldereng.

A *Kiderítjük az élet célját* (1938) anekdotikus keretbe helyezett elmélkedés egzisztenciális kérdéstről. Egy Úz Bence-szerű figura alakját

¹ Pap szerk. 1994:202.

magára öltő égi lény kutakodva jár a földi világban, és kérdezősködik az élet céljáról. A válaszokkal elégedetlen. „Az életnek az a célja, hogy mindennap más célja legyen!” – zárja le a vitát egy szántóvető gazdaember, ami **Tamási Áron** *Ábeljének* üzenetét idézi: „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne.”

Azonos témát jár körbe a *Halállovag* (1931) és a *Találkozásaim a halállal* (1941) című elbeszélés azzal a különbséggel, hogy míg a korábbi írás jórészt fikció, a *Találkozásaim a halállal* személyes emlékek füzére: egy gyermekkori életveszélyes helyzet egy leszakadó pallódeszkaival, később egy diákkori halántékra tartott pisztoly az öngyilkosság gondolatával, majd harmadik alkalommal Csaba kisfia temetése viszi halálközelbe. A személyes narrátor megdöbbenéssel tapasztalja, hogy a gyermekek az „ideát” és az „odaát” közötti folyót könnyedén áthidalják. Az egyedül maradt nagyobbik fiú egy alkalommal zöld rózsabogarakat vitt a sírra: „Csabika szereti ezeket – mondotta tiszta nyugodt nézéssel –, viszem a kertjébe, hogy játszodjon velük.”

Az *Anuca*, *Erna*, *Kicsi Jóskán rontás esett* balladisztikus novellák, melyekben a mélyre fojtott érzések, az izzó szenvedély, a homályban tartott események, az idősíkok egymásba játszása és a párbeszédes keretbe foglalt cselekmény a műfaji ismertetőjegyek. Nem ritka a balladás szűkszavúság sem. Ezek a rövidprózák leginkább **Arany János** balladáinak vagy **Mikszáth Kálmán** balladisztikus novelláinak világát idézik meg. *Anuca*, a pásztorleány szerelembe esik Fileki úrfival, s *Anuca* jövendőbelije, a hozzá illő Simion türelmesen vár. Ám amikor Fileki úrfi, szerelme múltán hűtlen lesz a lányhoz, *Anuca* vadászat közben kifigyeli az úrfit, és meggyilkolja, holttestét a tóba eresztí. A gyanú – féltékenység okából – Simionra terelődik, aki magára vállalja *Anuca* bűnét, s leüli a hosszú börtönbüntetést.

„– Nem hallotta soha a Fileki úrfi dolgát? Na, hát hallgasson csak ide” – akárcsak **Mikszáth Kálmán** felvidéki helyszínű novelláit olvasnánk (*Az a fekete folt*, *Bede Anna tartozása*). Fiktív hallgatóhoz intézett megszólítással indítja az *Anuca* (1934) című elbeszélést, s az elbeszélői nézőpontot az öreg Kiss bácsira ruházza rá. A narrátor homályban hagyja, hogy bűnrészes-e Simion. Csak *Anuca* tettét ismerteti: „Ő lőtte meg Fileki úrfit, saját puskájával a szíve alatt, s aztán behúzták oda a tóba, tán követ is kötöttek rá Simionnal.” Anucát

utoléri a bűnhődés, s megőrül: „...nincsen is békéje azóta. [...] Csak járja az erdőket s folyton beszél magában. [...] Aszongyák, egész nap hosszan a tó mellett ül, s éjjel tüzet gyújt, úgy várja az úrfit, hogy megjöjjön a lesből. Lássa, de megverte őtet is az Isten” – fejezi be a történetet az öreg. (A Fileki név háromszor is előfordul az életműben: *Anuca*, 1934, *Az új pap megérkezik*, 1936, *Csaba*, 1940.)¹

Balladai homályba vész az *Erna* című vadásztörténet végkifejlete is. A tiltott szerelem és a megcsalt leány témája gyakori balladai téma. Hasonlóképpen a kikapós asszony története is. A gyilkosságba torkolló szerelmi történet végén a tettest utoléri a végzet, akárcsak **Arany János** *Ágnes asszonyát*.

A *Kicsi Jósokán rontás esett* című novellában a rontás motívuma vall balladisztikus novellára. „Nincs orvosság arra, itt meg éppen nincsen, úgy veszem észre. Azt a gyermeket rontás érte, uram, gyalázatos rontás! A falu rontotta meg! Maguk, valamennyien!” A tanító hatásos beszéde fordítja meg éppen a tragikumba hajló kifejeletet, a halálához közel álló szegény gyermekek mégis segít a földesúr, a történet jóra fordul, a „rontás” elmúlik.

Az író román témájú elbeszélésekkel debütál a helikoni munkaközösség lapjában: az *Anuca* (1934), *Vaddisznós Jákob*, *Mundruska* (1936), *Mósule* (1939) tematikailag sorozatot alkotnak. A havasi román emberek életét feltáró történetek hasonlatosak **Áprily Lajos** kötetben meg nem jelent, pályakezdő lírai novellájához, az *Ismayerhez* (1912–1919). Helyszínüket tekintve hasonlóság van még jó pár erdélyi kortárs írónál: *Havasi történet* címmel írt elbeszélést **Bánffy Miklós** és **Kemény János**, *A havas* címmel **Kós Károly**, *A Havas dicsérete* címmel pedig **Kemény János**². **Bánffy** elbeszélésében nemcsak a helyszín rokon, hanem a szereplők is románok, témáját pedig a rontás képezi.

Wass Albert a Keleti-Kárpátokban kirándulva, vadászgatva ismerkedett meg a pásztoremberekkel, s a velük való találkozás, életmódjuk megismerése ihlette e novellák, majd később *A funtineli boszorkány* című regény megírására.

¹ A Fileki/Füleki családnév gyakori lehetett a Mezőségeen, a Szerző nyíresi apai dédanyjának neve Füleki Ilona.

² Ezek az elbeszélések *A havas dicsérete* című antológiában is olvashatók, ld. Hunyady 2002.

Mósule – a román szó jelentése ‘apó’ –, a „szelíd erdei szörny”¹ magányát egy tyúk, majd annak elpusztítása után egy féltőn gondozott káposzta oldja, ám amikor egy kecske lelegeli a káposztát, a történet tragikomikus fordulatot vesz.

A *Csalódás* (1941) című elbeszélés háttere személyes jellegű, melyet először az *Örök búcsúzás. Gróf Bethlen Beátának* (1927) című versében ír meg lélekgyógyító munkát végezve, miközben hűtlen menyasszonya miatti, jó tíz évvel korábbi csalódásának keservét veti papírra.² A *Csalódás* című elbeszélésben már távolítja az élményt, ám a témára később is visszatér. Szereplői – Ánuka, Tódor – ugyancsak románok. Ánukát a szülei a módos Tódornak szánták, hiába hitvány ember az. A kikoszarozott magyar fiú, a nincstelen, de Ánukát őszintén szerető Gyurica nemzetiiségi hovatartozásával is elkülönül a többi szereplőtől. A narrátor Gyuricával azonosul.

A *Vaddisznós Jákob* (1935) egy román hegyi ember tragikus története, aki a társadalom peremén él, és vadorzásból tartja fenn magát. Az elbeszélő nagy beleérzéssel és rokonszenvvel mutatja be a sorsát. Az elbeszélés első mondata – „Tudni kell, hogy régen nem úgy volt a disznó errefelé, mint mostan” – az in medias res kezdettől pergővé, életszerűvé válik a bevezetés. A személyes narrátor, akárcsak a télesteiken mesélgető, adomázó parasztselbeszélő, körkörösén információkkal bővíti a történetet: „A Gyilkostól le a Holtyeráig, de még tova a Torligeten túl is kondaszámra lakta az erdőket...”. A jellegzetes erdélyi földrajzi nevek érzékelhetővé, láthatóvá teszik a környezetet. A történet tragikus kimenetelét a baljós hangzású Gyilkos-tó említése sugallja. Az elbeszélő a mesére jellemző túlzásoktól sem riad vissza (a vaddisznó „kondaszámra lakta az erdőket”). A meseelemek jelenléte a szöveget izgalmassá, fordulatossá teszi; ‘az üveghegyeken is túl, az Óperenciás tengeren is túl’ magyar népmesebeli fordulatokra rímel a „tova a Torligeten túl” helymegjelölés, jelezve, hogy átlépjük a realitás küszöbét, s belépünk a mese, a fikció világába.

„Igaz, hogy nagyrészt a csudáki báróé volt a vadászat mindenfele, s a Csongorádtól kezdve meg a némai Bandi úré...” – folytató-

¹ Kádár 1941:62.

² Wass Albert levele Molter Károlyhoz. In Marosi szerk. 2001:70.

dik az elbeszélés, a mese és valóság határán lebegtetve a történetet.¹ A jól felépített expozíció mesterien készíti elő a konfliktust, mert az előző mondat folytatása: „...s ha ezek az urak nem vadásztak, más nem zavarhatta a disznót. / Még csak éppen Vaddisznós Jákob.” Ez a konfliktus magva, melyre a mondatszerkesztés utal: az összetett mondat megengedő tagmondata külön mondatba, sőt külön bekezdésbe kerül.

A narrátor bemutatja a cím- és főszereplőt, és magyarázatot ad a Vaddisznós Jákob névre: „Ott lakott ez az ember a mohalyi szélen, ahol a Torliget csücske lenyúlik a rétekig, s amelyet Dósznak ismernek arrafelé. Ettől emlegették az embert is *Dószról való Jákobnak*, de azért többnyire mégiscsak úgy: *Jákob, a vaddisznós*.” Torliget valós földrajzi megjelölés.

A szövegelemzéshez szükséges a két nyelv szerkezetének párhuzamba állítása. A főszereplő nevét tükörfordítással alkotta meg a szerző (*Dószról való Jákob*: Jacob din dos), ugyanígy a hátravetett jelzős szerkezetű nevet is (*Jákob, a vaddisznós*: Jacob cu mistrețul), mely gyakori mesenév vagy balladai névadási minta a román népköltészetben, a román népballadákban (pl. *Pintea Viteazul*), de használják ragadványnévként is.

A tájszavak, a román (kölcsön)szavak jelenléte megteremti a couleur localt, felhívó szerepet tölt be, a narrátor a mesehallgató/olvasó empátiáját nyeri el vele: „Egyedül lakott ez az ember egy rozoga hurubában, istenverte egyes-egyedül, éppen csak egy árva szál szürke kuvasszal, aminek Dráku volt a neve.” A Dráku (román: drac, 'ördög') kutyanév balsejtelmet áraszt. A mese alaphelyzete a klaszikus népmesei kezdet: valamely hiány bemutatása és a hiányállapot mesehős általi felismerése.² A hiányállapot – jelen esetben a szegénység, nincstelenség – nem a népmesére jellemző motiváció, mely a hős cselekedeteit meghatározza. Bár a történet alaphelyzete a Grimm-mesék (például a *Csillagtallérok*) egzisztenciális hiányára emlékeztet, a bekövetkező események már egyáltalán nem jellemzők a mesére. A mesebeli nincstelenség mellett Jákob úri szenvedélynek hódol: „De nem a húsért és nem a megélhetésért. Valami egyébért.

¹ Honti 1962:20.

² Propp 1995:75–78.

Az erdő húzta és a vaddisznó.” Jákob szenvedélyből vadászott, és csak vaddisznóra. Innen a cselekmény felfele ível: „S történt egyszer, egy zimankós télen.” Ezen a napon vadászni indulnak, ám a lövés a vad tüdejét éri, s az elmenekül.

A cselekményszövés stilisztikai szerkesztettsége figyelemreméltó: „De hirtelen csak megakad az ember szeme. Vér. Piros vér, odafröcs-csenve a hóra. S arrébb megint, több és arrább még több s a bokrok oldala is véres, ahogy súrolta őket. És a vér világosszínű s habos. Tüdőlövés.” A kihagyások (csak megakad az ember szeme ---) és az ismétlés (arrébb megint, több és arrább még több; vér, piros vér, vér, világosszínű) mint szervező elemek feszültségkeltő hatásúak. A mondatok megtörnek, néhol két mondatra bomlanak szorosan egy mondatba tartozó részek.

Ugyancsak feszültséget kelt a nominális mondatalkotás, az igék igekötőkkel való helyettesítése: „A vágottan át s a szálasan is végig, futva, ahogy lehet. Keresztül a tisztáson, ott újra a szálasban, aztán sűrűben megint, fel a túlsó dombra, át az északon, megállás nélkül, ahogy csak bírja a láb, meg a tüdő meg az ember.” A szövegből kihalljuk a két világháború közötti, a helytállás jelszavává nőtt, ismert **Reményik**-verscímet: *Ahogy lehet. Míg Móricz a Barbárokban* épp ellentétes módon ér el drámai hatást, tehát a 'ment' ige ismétlésével („Az asszony pedig ment, ment, elment; Addig ment, addig ment...; S csak ment”), a fenti szövegben a csak igekötőkkel jelzett 'megy / fut' szó ismétlésével jön létre drámai hatás.

Itt felível a cselekmény, majd kis késleltetés után – „Fent a ponkon, ahol a kis pojána van, megáll és hallgatódzik” – a pszichonarráció¹ átvált elbeszélte monológgá: „Először csak a tüdejét hallja s a szívét, amint ott kalapál a fülében.” A történet visszakapcsol a kutyához, s az elbeszélés visszatér az önreflektáló pszicho-narrációhoz: „A sebesült megállt. Utána. Ki ismeri az ilyen futást, havas erdőben lefele, öles ugrásokkal, elakadt lélegzettel, amikor az a bolond szív az ember halántékában lüktet és a fülében zakatol, s lent messze disznót tart egy szál magányos kutya.”

A tragikus fordulatkor, aminek során Jákob kutyáját lelövi egy fiatal erdész, ismét nominálisan szerkesztett mondatok következnek:

¹ Dobos I.: *Tárgyias lélekrajzi novella*. In Dobos 1995:167–188.

„...hirtelen lövés. Éles, csattanó. Golyólövés. Aztán még egy, és aztán vonítás.” A megdöbbenet, fájdalmában elvakult Jákob az erdész Mauserére fittyet hányva veszi fel szeretett kutyája tetemét, s magával viszi, közben szólongatja: „– Drákule, gyere haza, Drákule.” Kitűnő stílusszerkesztés a román vokatív deklináció használata. A román nyelvben a magázás utáni egyes szám második személyű alak mély érzelmi átélést, azonosulást kelt az olvasóban: „Meglőtted – mondja halkán és szomorúan –, látod, meglőtted. Nem szégyelled magad, uram?” A csendes szemrehányás, felelősségre vonás következtében az erdész elbizonytalanodik, s a jelenetet követően mélyen hallgat a Jákobbal való találkozásáról.

A történethez ekkor kapcsolódik egy történelmi hitelesség látszatát keltő epizód: a helybeli báró földet és terményt, élelmet oszt ki a javarészt román parasztoknak. A novella vezetésében az a szerzői szándék tükröződik, mely a történelemnek a béke útjára terelését szolgálja: „– Sok évig éljél, mariásza!” – éltetik a szegény emberek az urat, s az áldomást megköszönik. „És úgy búcsúzkodtak sokan, hogy »kezitcsókolom«. Így történt ezerkilencszáztizennyolc decemberében, ott, a Csóvás és a Sztezserin között, a nagy tó völgyében” – zárul a történelmi környezet leírása. Ezt követően ismét Jákob alakja kerül előtérbe. A „felszabadult” világban megkeresi az erdészt a bosszú gondolatával, s ismét felelősségre vonja: „– Meglőtted.”

Az esemény tragikus kimenetelét egy gyermek, az erdész kislánya fordítja jóra, csengő gyermekhangja eloszlatja Jákob bosszúálló indulatát, mely mint gonosz varázslat törik meg. Így az indulat az erdész személyéről – mintegy pars pro toto metonimikus átvitelrel – a puskára irányul. Jákob azt semmisíti meg, majd távozik: „megyen a Dószról való ember ki az udvarról, neki a hegynek”.

A völgyből a hegyre vonulás, menekülés ótestamentumi toposz, mely **Áprily** óta (*Tetőn*, 1923) újabb jelentésrétegekkel bővült a két világháború közötti erdélyi magyar irodalomban: a civilizáció által megrontott világból, a békétlenség, háborúskodás helyéről az érték, az erkölcsi tisztaság, a békesség világa felé haladást jelenti. Wass Albert Jákobjának kezét nem szennyezi be vér. Megelégszik azzal, hogy a puskát mint a megromlott világ szimbólumát, megsemmisíti, s hátat fordítva a „völgynek”, visszatér saját világába, a „hegy”-re.

Egyetlen számkivetett, társadalmon kívül álló ember gyermeteg bosszúja – a puska megsemmisítése – nem tud gátat vetni a fejlődésnek, mely Wass Albert írói világában viszont fájdalmasan jelenül meg: a természet pusztulását, ezzel együtt az erkölcsi élet megromlását jelenti, s a megfosztottság, a gyász érzését közvetíti. „A Holtyerág gyér bokrait juhok rágják, s akik irtották az erdőt, míg a szem ellát a Dószról: nem hagytak egyetlen magfát sem. Levágták a nagy, százéves tölgyeket mind, le a szélfákat is, de még határfát sem hagytak, egyetlenegyet. Nincs makk a Dószon, és nincs makk a Sztezserinben, és nincs makk a Gyilkosban sem. Nincs makk sehol. És ahol nincs makk, ott disznó sincsen.” Az ismétlés a szöveg szervező eleme. A megfosztottság érzésének közvetítése után a pusztulás képei következnek: „Elköltöztek a disznók. És a Dósz alatt a huruba üres. Bedőlt a fala és leomlott a teteje, lakatlan réges-régen. Öles dudva növi körül, s pásztorgyerekek messze elkerülik.” A mendemonda szerint az elpusztított Dráku jár vissza kísérteni, „aki maga az ördög” – veti át ismét balladisztikus sejtelmességbe az elbeszélő az események fonalát. A narrátor bizonytalanságban hagy Jákob további sorsa felől, az ábrázolt sorstörés csak sejteti a főszereplő tragikus végét: „Talán meghalt. De lehet az is, hogy elköltözött a vaddisznók után.” Ezzel a mozzanattal a szereplő neve meg a novella címe újabb jelentéssel bővül. Jákob, akinek élete szorosan összefonódott a vaddisznókéval, szenvedélye volt a vaddisznóvadászás, vaddisznóbőr ruhákban járt, és „hurubáját” is azzal tette kényelmesebbé, végső „elköltözése”-kor sem válik meg tőlük. Velük költözik.

A puska kétszeres jelkép: a természetet megrontó civilizációra utal – ebben az összefüggésben rokoníthatjuk a világirodalom híres gyermekirodalmi alkotásaival: **Felix Salten** *Bambjával* vagy **Rudyard Kipling** *A dzsungel* könyvével is –, ugyanakkor az úri rend szórakozási eszköze és státusszimbóluma is, akár a vadászat. Ám az a tény, hogy Jákob nemcsak életfenntartása céljából, hanem igazi szenvedélyből vadászik, áthidalja a különbséget közte és a vadászat élvezetét maguknak fenntartó urak közt – s ezzel, akárcsak a társadalomtól elkülönülő életformájával, Jákob kiválik abból a rendből, amelybe született. Így emberi méltóságát megőrzi mindvégig – „elköltözésekor” is. Az elbeszélő a természet és az emberi méltóság védelmére int.

A szerző egy másik nép fiát választva szereplőjének, annak életformáját, mentalitását a középpontba helyezve, stílusával is ráhangolódik és ráhangolja az olvasót az elbeszélte tartalmakra. A román szavak jelenlétét egyrészt a román szereplők indokolják, másrészt szándékos írói eljárás eredményeként kerülnek a szövegbe (*Dráku*: 'ördög', *huruba*: 'kaliba', *pojána*: 'tisztás', *mariásza*: 'uraság', *Valea Sztrunga* [Valea Strâmbă]: 'ferde völgy', *Valea Furcîji*: 'villavölgy, elágazó völgy', *Sztezserin*: 'tölgyes', *Holtyerág*, melynek illeszkedő ragja – *Holtyerágát* – román szótövet sejtet). A vokatív esetnek használata (*Drákule*, *Jákobe*), a te-alakú magázás, az érzékletes, ismétlődéses, gondolatritmikus szövegteremtés, a szokatlan, tördelt mondat szerkesztés feszessé, izgalmassá teszik a narrációt. Az elbeszélő a szereplők érzéseit díszítés nélkül tolmácsolja („Nem esik szó, mozdulat, semmi”), másutt kivetíti az érzelmeket („– Ne sírj, *Drákule*, ne sírj!”).

A *János bácsi és a puska* (1937) című elbeszélésben a puska a főúri méltóság vagy a szabadság szimbólumaként jelenik meg, mely a regényekben többször visszatér. Az *Öreg Jóska* (1942) alaphelyzete hasonló a *Vaddisznós Jákob és a Mósule* című elbeszéléséhez. Az első mondat is e korábbi novellákra emlékeztet: „Olyan erdei ember volt. Akinek háza az erdőszélén van, úgy egy kicsit szinte bent a fák között, s abból él, hogy ott lakik. Mert vagy őrzi a fát, vagy lopja azt. Az erdő vadjai pedig olyanok, mintha az övéi lennének.” Ám itt – az impériumváltozás után – az azonos alaphelyzetbe magyar szereplőt helyez a narrátor: „Öreg Jóska vadór volt hajdan a földvári uradalomnál. Aztán, hogy az uradalmat szétszedték volt, beállt erdőpásztornak a községhez. Olyan falusi ezermesterféle volt az öreg...” Ahogy magyar szereplőt kerít elbeszéléséhez, úgy változtatja meg a helyszínt is a szerző. Ezúttal a Brassó környéki Földvár a legközelebbi helyszín. Az elbeszélő nyelvvel is közelít e vidékhez: a székely nyelvjárásban ma is élő régmúltat használja („szétszedték volt”). Az elbeszélés alaptémája ismét a puska, mint a hivatali s egyúttal emberi méltóság szimbóluma, a konfliktus pedig a puskától való megfosztottság állapotából fakad. Ebbe a helyzetbe nem képes belenyugodni a főhős, s indulata viszi előre a cselekményt. Öreg Jóska túljár a román hatóság eszén, és karbidos robbanótöltetekkel tűzijátékszerű lövöldözést rendez, amitől megfutamodik a román őrmester a ka-

tonáival együtt. Ördögösségről beszélnek a faluban, elhangzik a „nyekurat” (‘tisztátalan’) szó is. A novella az előzőhöz hasonló tanulságlevonással zárul: „Mégis elvisz benneteket az ördög” – morogja öreg Jóska a bajusza alatt. „Csakhogy éppen huszonegy esztendő kellett még az ördögnek ehhez a művelethez. S bizony, csak félmunkát végzett” – utal a szerző ismét Dél-Erdély sorsára, mely a „magyar világban” Románia része maradt. Humor forrása a valószerűtlen, bár valószínűnek feltüntetett zárás.

Wass Albert megpróbálkozik az anekdotikus prózával is. Az anekdotizálás megmarad a távolító ironizálás szintjein, hiszen az elbeszélte történet végén a feloldhatatlan konfliktust nevetéssel rekeszti be. Ám ez a nevetés nem szívből jön: az orvosolhatatlan társadalmi bajokat fojtja anekdotába. Nem tud igazán kacagtató történetekkel szolgálni; az élet nem kínál valódi tréfás eseményeket. Feloldhatatlan konfliktusnak keres kifejezési formát, s ez a társadalmi konszenzuson alapuló történet az anekdota. Anekdotikus novelláit – *Esküvő Kátyuson, Háziszer bolondság ellen* (1939) – borongóssá zárja, kacagni csak a cselekmény egy-egy fordulaton lehet. A komikum forrása többnyire az emberi visszasságok, negatív tulajdonságok felvázolása, tehát a jellemkomikum, valamint a nyelvi komikum.

A *Mélység fölött* (1938) című anekdotikus elbeszélésben a szerző „összeereszt” egy magyart, egy román és egy szászt, hogy összemérjék az erejüket. Az alaphelyzet kifejezetten anekdotikus: a politikai viccek épülnek három különböző nemzetiségű szereplőre. Marci, a magyar erdőpásztor életmegvetően bátor, kötelességtudó és becsületes, Grigorás, a román vadász a szegénységére hivatkozva kér létjogosultságot törvénysértő magatartásának, a vadászásnak, a szász pedig, akinek neve sincs, a megalkuvó, gyáva, kicsit együgyű, jómódtól elpuhult parasztgazda típusa. A három figurát az elbeszélő egy erdei történet keretébe helyezi: a vadászt elfogja a vadőr, és lekísérné a fogdába, ám vihar köszönt rájuk, s beszorulnak egy barlangba. A menet közben hozzájuk csatlakozó szász alakja a történetben bemutatott Marci és Grigorás jellemvonásait árnyalja. A macska–egér harcot folytató vadász és vadőr történetének végtelenségét, állandó ismétlődését hangsúlyozza a szerző utolsó mondatával: „nem baj, Grigorás, találkozunk még”. Grigorás engesztelhetetlen ellensége Marcinak, hiszen képtelen elfogadni annak erkölcsi értékrendjét:

nem érti, Marci miért nem ereszi el, mikor semmi haszna belőle. „Ez nem igazság” – mondja Grigorás. Az anekdota feloldhatatlan társadalmi ellentmondást ábrázol, egy visszássá és értelmetlenné vált törvény érvényességét kérdőjelezi meg, hiszen mit ér a törvény, ha csak a jóllakott emberek vagyonát óvja az éhező szegények elől. „A törvény akkor is törvény, ha nem igazság” – zárja le vitájukat Marci. A jól képzett, önérzetes és tiszta lelkiismeretű monarchiabeli Untertan (alattvaló) mondja ezt. A saját erkölcsi rendjének szilárdságában nem kételkedő vadór hitét megkérdőjelezi a mindentudó elbeszélő, miközben borongós hangulatú képpel zár: „Túl a párálló erdő fátyla- in keresztül halványan az Istenszéke látszott, s fent az Andrenyászás mélységes, szomorú hangon felvonyított egy magányos farkas.” A zárókép nem puszta hangulat-dekoráció, mint a korábbi Wass-elbeszélésekben. Jelentésmezeje kitágul; csak látszólag egyszerű tájleírás ez, valójában az isteni ítékezés allúziójával az elbeszélői szemszög átvált auktoriálisról személyesre.

A terjedelmes *Transsylvania felé* (1937) című elbeszélés főhőse a hun Dengezik, aki honfoglaló harcai után a későbbi Székelyföldön telepszik le népével. Wass Albert írását a hun–magyar rokonság hipotézisére építi, valamint a Csaba-mítoszra, arra a hiedelemre, miszerint Csaba királyfi ínséges időben eljön a székelyek segedelmére. E témában a szerző meglátta a regényműfaj lehetőségét, és regényt írt belőle (*Vérben és viharban*, 1943).

Az elbeszélés tulajdonképpen a későbbi regénynek azt az epizódját örökíti meg, amikor Ardarich gót király békét ajánl a hunoknak, ennek ellenében pedig a hunoknak a germánok vazallusává kellene válniuk. Dengezik, a hunok vezére visszautasítja Ardarich ajánlatát, s ezzel együtt a gót királylány, Gertrúd kezét is, majd elindul Transsylvania felé. A narrátor a kicsiny nép asszimilációja miatti aggodalomnak ad hangot: „A te néped nagy és hatalmas nép, az enyém kicsiny és szegény. Ha egy kicsiny marék földet felveszel a partról, s a folyóba szórod: széthull, semmivé lesz. De ha markodban összegyűrod, s valamerre félre elteszed: rög lesz belőle, mely ott marad sokáig. Ha én népemet a te néped közé vinném, úgy járna, mit az a marék fővény, akit a vízbe szórnak. Két emberöltő múltán már nem beszélne a mi nyelvünkön senki. Talán jó dolgunk volna, jobb, mint így magunkban, talán nem, ki tudja azt. De annyi bizonyos, hogy

egy ilyen kicsinyke nép, ha maradni akar, kell kerülje a nagy népek forgatagát, félre kell álljon a harcmezőről, meg kell húzódjék egy sarokba, ahol senkinek útjában nincsen, s ahol csendben és munkával élhet.”¹ A narrátor 1937-ben Dengezik hun vezér szájába még kisebb-ségféltő gondolatokat ad – meglapulni, mint a fűszál –, az 1943-ban megjelent regényben pedig már az önálló Hunországot félti. (A két mű összehasonlítását lásd a *Vérben és viharban* című fejezetben.)

A kenyér útja (1937) című elbeszélés témáját tekintve a helytállás és a becsületes, szakadatlan munka árán való élés története. Esztétikailag az egyik legértékesebb elbeszélés az első írói szakasz rövidprózaí művei közül. Wass Albert ebben az elbeszélésben éri el a legmagasabb teljesítményt: perspektívaváltással, jelenetezéssel, az idézett belső beszéddel, valamint a megszemélyesített táj-elemek szerepeltetésével. Drámai hatású elbeszélés, hiszen a sorsfordulat elsősorban a főszereplő lelkében megy végbe: a nyomorúság elől a városba menekülést követően a kenyér illata, íze arra az elhatározásra készíti a főszereplőt, hogy visszatérjen a falujába, és helytálljon két kisgyereke felnevelésében.

A hagyományos elbeszélő narrációja mellett rövid, inkább utalás-szerű dialógusok, belső monológok alakítják az elbeszélés szövegét. Dramatikus feszültséget teremt az idézett belső beszéd, az auktorialis elbeszélő személyesre váltása: „A vetés szélében megállott. Ahogy nézte kedvtelő szemmel az üdezőld növekedést, lassan felderült az arca. *Nocsak, majd lesz valahogyan. Azt a rongy borjút is el lehetne adni, telik abból, amire kell. Majd ez a búza rendbe hoz mindent*” (kiemelés: a Szerző).

Az elbeszélt idő egy év: őszi búzavetéstől a másik év őszéig. Drámai hatást kelt az elbeszélt idő tömörítése, melyet kihagyással ér el. A leírások a természet változásait érzékeltetik, s ez ugyancsak lerövidíti az elbeszélt időt. A párbeszéddek csak álcázottak, a beszélő ugyanis nem kap vagy nem vár választ mondandójára.

A búza mint a helyszín része, kezdetben térszimbólum, majd megszemélyesítéssel cselekvő hőssé válik, akár egy mesefigura. Térelentét a – nyomorúsága ellenére is – idillikus falusi környezet, szemben a városi kocsmá kiábrándító kulisszájával. A megszemé-

¹ Wass A: *Transsylvania felé*. In Wass 2002c:I. 175–176.

lyesített természeti elemek a következők: a *búza* („Attól kezdve kettőzött szorgalommal növekedett a búza”) vagy a *vetés* („A szenge vetés nőtt, növekedett. Kékeszöld pázsitot terített az Andris földjére”; „A búzavetés mozdulatlanra, lilára dermedt. Néha már azt hitte, meghal”; „A búzavetés szinte megreszketett a haragtól”), a *nap* („Elbillent a nap is közben, gurult lefelé, mint érett tök a lejtőn. Vörös levéllel befröcskölte a dombokat is”), a *szél* („Selymes zöldjét még alig remegtette meg a hűs északi szellő”) és az *ősz* („Lassan az ősz is halódni kezdett”). Ezek az elemek a cselekmény folyamán cselekvő hősként vagy mesealakkként lépnek fel. Hasonló szerepet kap az elbeszélésben az *Isten*: „Hadd lássa az Úristen a mögötte megbújó gondokat, s tudhassa, miként cselekedjék”; „A Jóisten az ég szélén könyökölt, s mosolygott olyankor”.

A természet leírásakor is megszemélyesítéssel dolgozik: „A mezgyéken fehéren gyúltak ki a kökénybokrok, szendén pirult a vadbarack, s a füzes felől barkaport s ibolyaszagot hordoztak a szellők, kik csak lassan s botorkálva járhattak a tavaszi szagok súlya alatt.” Vagy: „Az égen úszott a hold, roppant ezüst tutaj, s a csillagok lehajolva a föld vágyait lesték... reájuk gondolt, s utolsó öntudatlan lelkesedésével megkérte még őket, segítenék Andrist...” Ugyanakkor a szereplők bemutatásában az elbeszélő szófukar. Az elbeszéléskeret nem nyújt lehetőséget árnyalt jellemzésükhöz. Andrisról nem tudunk meg mást, mint ami egy átlagos falusi gazdára jellemző: „megkeményítette két inas öklét, s elterpeszkedett velük az asztalon”. Az elbeszélő a szegény falusi gazda típusáról őrzött képre alapozza vázlatát. A zsidó boltos típusát ironikusan rajzolja meg: „Hegyes szakállú kis zsidó fújtatott mellette, kerek fekete kalappal a fején, úrféle gúnyában. Szuszogott, néha megállt s köhécselt.” Ugyanilyen szűkszavúan illeszt egy jellemvonást Andris figurájához: „Andris eltette a pénzt, aztán köpött egyet a padlóra s vissza se nézett, amikor kiment az ajtón.” Ezzel a megjegyzéssel utal a kettőjük viszonyára, s feloldhatatlan ellentét ékelődik közjük: a kiszolgáltatott gazdaember és annak megszorultságából hasznot húzó uzorás közé.

A novella nyelvezete az erdélyi élőbeszéd fordulataival ékes: „sirinka föld”, „sirinka búzavetés” (a sirinka román közvetítéssel ma-

gyarba került szó, jelentése 'keskeny földszáv'¹), „sirítette markából a magot” ('morzsolta, szórta') –, ám az író a regionális szavak használatával nem él vissza, csak jelzésszerűen vannak jelen a szövegben, pl.: „Alig lézenkedett valaki az utcán.” Ez az elbeszélés a munka és a helytállás dicsérete, s esztétikai értéke folytán a rövidprózák egyik reprezentatív darabja.

A *Sorsvállalás* (1937) című elbeszélés krónika a korabeli állapotokról, ugyanakkor magával sodró vallomás a szerző életének egy szakaszáról, a két világháború közötti magyar birtokon való gazdálkodás nehézségeiről.

A sorsvállalás témája ismert a magyar irodalomban: a sorsát kezébe vevő, mástól segítséget nem váró ifjú alakját már Vörösmarty is megrajzolta példaképpen: „Mit tenni hátra van még, / Magamra vállalom” (*A sors és a magyar ember*).

Az önéletrajzi jellegű műben a narrátor memoárszerűen, retrospektív elbeszélői szemszögből beszél el egy döntő fordulatot a cselekvő hős életéből. A tapasztaló hősről egyes szám harmadik személyben számol be, akárcsak később az *Örökösök* (1949) című kisregényében.²

A felvillantott előtörténetben a névtelen, arctalan főszereplő szakít a szülői otthonnal, mivel nem ért egyet apja gazdálkodásával. S bár mindketten képzett gazdászok, a fiú előre látja a gazdaság tönkremenését, az idősödő szülők eladósodását, miközben az apa mindent nem akarja tudomásul venni. Az elbeszélés azzal a pillanattal indul, amikor a főhős városon kiküzdött állásának biztos tudatában hazautazik falura meglátogatni a szülőket. (Az esemény önéletrajzi vonatkozású: Wass Albert a kolozsvári egyetemen felajánlott állásáról mondott le a gazdálkodás javára.)

„Párás koraoktóberi délután” érkezik haza a főhős, s az otthon látványa emlékezésre készíti, aminek folyamatát egy érzet indítja el (akárcsak Proustnál a teasütemény íze): „Amint a kopott, nyirkos öreg kocsi álmos döccenésekkel vitte az állomásra hazafelé, úgy ereszkedett bele az emlékezésbe, mint langyos esti fürdőbe a gyermek.” A rövid, tárgyilagos folytatás – „Hat éve nem volt ott-

¹ Bakos 1982:448.

² Várady 1954:3–7.; Wass 2003e:439–519.

hon” – hirtelen elvágja az emlékezés fonalát, az emlékek elszállnak, s az elbeszélő tekintete a jelenre irányul. A Mezőséget ábrázolja, a táj megszemélyesül: „A friss fekete szántások fényes homlokkal izzadtak még az aláhanyatló napban [...]. A völgy ásított. De a berek felől már bekötött szemű párák közeledtek, s az északi lankán megnyúlt arccal hűvös estére várt az árnyék” (kiemelések: a Szerző). A zenei hatású, idillikus természetábrázolásba disszonáns akkord vegyül, a szülőház kibontakozó látványa cseppet sem biztató: „Ott állt a major, szélesen elterülve és kopottan, mint egy rongyos, öreg zsellér-cigány. A meszeletlen istállók messzire vicsorgatták téglafalaikat, roskadt gerinceiken oldalra billent a nádtető, s a bedőlt kapu korhadtan nyúlt el az útszéli csalán közt, mint egykedvű rest szolgája rég elhalt uraknak.” A hasonlat összekapcsolódik a megszemélyesítés stilisztikai alakzatával. A major sorsára hagyott, kiszolgált cselédhez hasonlít, és a pusztulást érzékelteti. A statikus képbe az előregedett vizsla feltűnése visz mozgást, amint bizonytalanul üdvözli, majd megható jelenetben ismeri fel kisebbik gazdáját. A kutya bemutatása megerősíti a pusztulás tényét: „idétlen, boldog, öreges ugrándozással keze után kapkodott, körülszaladta és nehézkesen fölugrált rá, összekaparta a ruháját és hörögve szűkölt a rászakadó váratlan örömtől”.

Az apával való találkozásról a személyes elbeszélő érzelem nélkül, rövid mondatban tudósít: „Apját a pipázóban lelte. Egykedvűen ejtette le az újságot, s kezet nyújtott.” Mintha az eddigi leírások előkészítették volna a kevésbé örömteljes találkozást, helyesebben inkább szembesülést. A főszereplő szembesül a hat éve előre látott pusztulással és annak makacsul szenvedő, a majossal együtt vegetáló gazdájával: apjával.

A „berobogó” mostohaanya mintegy magyarázatot ad az előtörténethez, mely a tapasztaló hős számára végzetszerűen bekövetkezett. Az apa „ideges és beteg ember”, hiába volt egykor maga is „kitűnő, híres gazda”: az egykedvű, sorsába belefásult idős ember nem kíván segíteni önmagán. Ugyanilyen egykedvűen tűri egy darabig, hogy fiuk kezébe vegye az uradalom igazgatását. Itt vesz fordulatot a cselekmény. A főszereplő lemondja városi állását: „Hát meglátjuk. – Ennyit mondott. De a könnyelműség izgató szédületét érezte enél a két szónál.”

Magával hozza fiatal feleségét, és megpróbálják munkát és pénzt nem kímélve talpra állítani az uradalmat. Elmaradt cselédbérek, kifizetetlen hitelek, mint feneketlen zsák, nyelik a fiatalok pénzét. Tavaszra már nyájas és barátságos a ház: „alkonyborulatkor úgy jöttek haza a mezőről az ekék, mint katonái egy boldogabb jövőnek” – s a jövőkép felvillantásával fordulat áll be. A sikerekkel, a ház felújításával s az uradalom fokozatos beindításával dac és féltékenység születik az oblomovi tehetetlenségbe süppedt két öregben. Először csak önelégülten bíraskodnak az apró baklövések miatt, majd a fiatalasszonyba „apró fullánkokat” döfnek, melyek „kijárnak minden asszonynak, aki együtt kénytelen élni a férj családjával”. S ahogy gonoszkodó megjegyzéseik folytán düh és keserűség gyűl fel a fiatalasszonyban, úgy foglalják vissza lassan az öregek saját uradalmukat: először csak a szőlőtermés jövedelmét követelik maguknak, a költségeket a fiatalokra hárítva, majd az egész gyümölcsstermést is leszüretelik, s pénzzé teszik. A fiatalok a befőzéshez a városban vesznek saját pénzen gyümölcsöt. A jelentéktelennek tűnő eset kapcsán robban ki a konfliktus. A fiatalasszony – aki ugyanolyan arctalan, vázaltszerűen megrajzolt marad, mint az elbeszélés többi, típusként mozgó szereplője – elkülöníti kettőjük háztartását a szülőkétől. Az após kérdésére, aki a száz üveg befőttet kevesli – „Hát csak nem gondoljátok, hogy ez elég lesz nekünk?” – elhatárolódik: „Nekünk elég, kettőnknek.” Az összetűzés kikerülhetetlen, s a felgyúlt sérelmek utat találnak: „Maguk csak csúfolódnak, ha valami rosszul megy, maguk hagytak mindent tönkremenni. Olyan dolgokra kell költsünk, amit azelőtt tíz esztendővel kellett volna elvégezni. A gondokat ügyesen ránk hárították s összes bűneikért mi vagyunk felelősek.” Az apa tekintélyt parancsoló hangon, a kötelező szülői tisztelet és feltétlen gyermeki engedelmesség felemlegetésével kéri ki magának a bírálatot. A generációs konfliktus feloldhatatlan. A vitát követően felmerül a távozás gondolata, a fiatalok mégis maradnak. A cselekményt a munkával szerzett és megszeretett otthon iránti ragaszkodás, kötődés fordítja meg, valamint a harmadik generációt képviselő unoka megjelenése – itt a pszicho-narráció a helyenkénti scenikus ábrázolással, átvált belső monológgá: „Jön a fiú vakációra. Remélhetőleg nem lesz elégséges a tarsolyában, csak mind jeles, esetleg jó... a gyermekek jeles tanulók kell legye-

nek mindig, gyöngye osztályzatot hordozni a bizonyítványban csak apáknak szabad” – mondja ki a fiú az ítéletet szülei felett. S elmékedésébe féltés vegyül: „S a földet vajjon ki veszi meg? Talán majd idegen szót kell tanuljanak a rögök, s az élet roppant harcterén úgy könyvelik el, mint feladott állást.” A fenyegető lehetőség, hogy a színromán faluból távozó uraság udvarházát román gazda veszi meg, nagyobb összefüggések feltárására, magyarázására készíteti: „S ki a felelős érte? Hát egy nemzedék kell feleljen mindenért? Múltért, jelenért s jövőért egyaránt? Három emberöltő terhét egy nemzedék válla kell viselje? Hát igazság ez?”

A kérdésekre nincs válasz. Az erdélyi magyar parasztot sorsára hagyó „apák” generációjához írott vádbeszéd ez a novella. A román állam bank- és földpolitikája a magyarság elsorvadását, elrománosodását, gazdasági ellehetetlenedését okozza. Erről készít számadást a fiak generációja, melynek a jövődőről – saját gyermekeikről – is gondoskodnia kell. A személyes elbeszélővel a jövőért érzett aggodalom mondat vádbeszédet. Az írás kulcsszava a felelősség szó. Így kapunk magyarázatot a *Sorsvállalás* címre.

A békességes alkonyat záróképe egybefonódik a fiatalok megbékélésével; a közös sors vállalása elválaszthatatlanul összefonja életüket: „Álltak ketten, ember és asszony, és nem szóltak, csak nézték az estét, amint puhára fakulva a nagy udvarra lehullt.” A lírai kép a megbékélés hangulatát árasztja. „Lassú, ringó járással mentek. S az est elibük terült, mint barna puha szőnyeg, nyugodalmat adó csodálatos pázsit.”

A megszemélyesített táj leírása s a művészi hasonlatok mellett az elbeszélés „több transzszilvániai jellegzetességgel ékes”. A grammatikában jelentkező erdélyi mondatalkotás – „Olyan dolgokra *kell költsünk*” –, a román konjunktív igemód (kötőmód) hatására alakult ki (trebuie să plătesc). Wass Albert kedvenc jelzője, a „borzolt” szó is megjelenik: „Az asszony *borzolt* haraggal” küzdött egy láthatatlan ellenséggel.

Az író életrajzi háttérébe több ponton illeszkedik ez az elbeszélés. *Gróf Wass Endréné naplójából*¹ – melyben leírja a háború végén a család menekülését Németországba –, hasonló kép rajzolódik ki.

¹ Wass Endréné 2002.

A naplóból viszont kiderül, hogy az apja távolról sem volt olyan tehetetlen, mint a novellabeli apa, mostohaanyja pedig a valóságban sokkal több melegséggel emlegeti naplójában „Albit”, semhogy a köztük levő ellenséges légkör az elbeszélésben leírtaknak teljesen megfelelné. A *Sorsvállalás* elbeszélői indulata elsősorban a történelmi, gazdasági viszonyoknak szól. Az elbeszélés probléma-felvetése, leírásai, cselekményvezetése, szerkezete a magabiztos prózaíró kezének munkája. Az írás a két világháború közötti romániai magyar rövidpróza-termés javát képezi.

A transzszilván helytállás allegóriája a *Havasi fa* (1936), variáció ez a korábbi, *Magyar fa sorsa*¹, **Makkai Sándortól**, illetve **Ady**tól kölcsönzött című versre. A cím szimbolikus jelentésű, a mostoha talajba ültetett nemes fa életküzdelmének jelképe: a helytállás, a minden körülmények között való munkálkodás, újrakezdés, kitartás jelentéshordozója. Sorsjelkép. Wass Albert is átveszi ezt a jelképet, majd későbbi írásművészetének egyik alapmotívumává építi.

A helytállás témájához szorosan kapcsolódnak a lelkészeket bemutató írások. Wass Albert írásaiban ugyanis visszatérő figurák a papok. *Az új pap megérkezik* először 1936-ban, majd 1941-ben jelent meg az *Erdélyi Helikonban*. A szerző a témát bedolgozta a *Csaba* (1940), illetve a *Kard és kasza* (1974–1976) című regényébe is, mint a helytállás, újrakezdés, közösségépítés szép példáját. Az elbeszélés mottójaként ez áll: „A legsötétebb elnyomatás éveiben jelent meg ez az írás, amikor a magyar nevelőnek egyetlen hatékony és megengedett eszköze volt: a példaadás”.²

A friss diplomás Fileki András tiszteletes „bevonul” új helyére, Csudákvárára, ahol pusztulás – romos templom meg papi lak, szétzüllött nyáj – és köd várja. A helyzetkép kísértetiesen hasonlít a *Sorsvállalás* című elbeszélésben leírtra: „A papikert utcára dült léckerítése sötét hallgatással várja. A kapu félszárnyát jámbor szomszédok régen eltűzelték, s a másik fele feketére korhadva roskadozik s várja türelmesen, hogy hasonló sorsra jusson. Az udvar s a kert száraz gyomkórókkal ellepve gazdagon. / A tető fekete zsendelyei között sötét lyukak tátonganak, az omladozó vakolat helyén kivicsorog itt-

¹ Makkai 1927:142.

² Marék szerk. [1942]:90.

ott a téglá. A tornác vadszólóje kuszált csomókban lóg alá a földre, s oszlopai részegen dülöngélnek, mintha régebbi gazdájuktól tanulták volna ezt hosszú idők során. / És mindenütt, köröskörül, kupacokba dobált gaz, szemét, hulladék. Törött üvegek főként.”¹

A fiatal pap „gondvívó, derűs, ősi mozdulattal” tolja hátra a kalapját, s vakarja meg a fejét a látvány felmérésekor, miközben magát biztatja: „– Na, Andris, [...] te jó helyre kerültél.” A „gondvívó” képesség hasznára válik a kurátor meghallgatásakor is, aki „csöndesen panaszolhatja”, hogy a régi pap részeges volt, az utolsó pedig tisztességtelen, s leváltásukra semmilyen mód nem nyílt: „Hát azért aztán ne tessék a tiszteletes úrnak nagyon csodálkozni, hogy a népek olyanok, amilyenek. Mert hát megmondom én úgy, ahogy van: nem törődnek azok már semmiféle pappal a világon. Elég volt nekik a papokból, azt mondják. Sokan át is állottak. Mert hát azt mondják, hogy velük nem törődik még a kutya sem. S lehet benne kicsike igazuk. Mert hiába mentünk mi akárkihez, nem tudtunk mi megszabadulni ezektől a mi papjainktól, akármicsoda hitványok is voltak.”²

Az öregember jellegzetes mezőszégi beszédfordulatokkal tárja fel azt a helyzetet, mely Wass Albert személyes életének is fontos része. A mezőszégi magyar gyülekezetek – melyek jelentős része szórvány – siralmas képet mutattak. A román pópák, mint az Albina-bankok ügynökei, kedvező hitelfeltételek mellett „átállították” a református magyarokat görögkeleti románokká. Az áttérők a vallással ugyanis nyelvet és nemzetiséget is cseréltek. A pópák dolgát megkönnyítette a falvak magyar kegyurainak, az egyházfenntartó mágnásoknak a nemtörődömsége, ahogy elnézték a rosszul fizetett magyar lelkészek vergődését s a gyülekezetek szétzüllését. A fenti helyzetet ábrázoló mű nem egyedülálló az erdélyi magyar irodalomban: elsőként **Rákosi Viktor** *Elnémult harangok*³ (1903) című műve figyelmeztet erre a problémára, **Ady** publicisztikájában foglalkozik a témával, **Nyirő József** is megírja a *Jézusfaragó ember*, valamint a *Gergő legyen a te neved* című elbeszélésében⁴, de olvashatunk hasonló helyzetleírást **Berde Mária**nál is (*Földindulás*).

¹ Marék szerk. [1942]:91.

² Uo. [1942]:92.

³ Rákosi 1991:328.

⁴ *Erdélyi köszöntő*. 938:7–22.

A Wass család, mint két egyházközség kegyura, földműveléshez értő, fiatal lelkészeket keresett a hozzájuk tartozó falvak pásztorlásához: „Nekünk két egyházközségünk volt: a feketelaki és a kispujoni, és olyan régi, erdélyi, paraszti egyházközségek voltak. Ezalatt az értendő, hogy a pap gazda volt, és arra apám ügyelt, hogy az a pap, aki odajön Kispujonba vagy Feketelakra, értsen a gazdasághoz”¹ – meséli az idős Wass Albert.

A novellabeli pap viszont nemcsak a gazdasághoz ért – „Érti a vetések dolgát, tud a marhához s a gyümölcsfához is” –, hanem „biztosan igazodik el az adótörvények rejtelmes útvesztőiben” is, és ért az emberek nyelvén. Példamutató munkával állítja maga mellé a falu népét. Először csak figyelik, majd mellé állnak dolgozni: „örök gyanakvásra kész paraszt-szemükbe lassan-lassan beköltözik valami meleg csillogás, valami nagy társ-érző bizalom”. A szerző már a címben is jelzi, hogy a trianoni döntés után megváltozott helyzetben csak adys értelemben és újszövetségi értelemben vett „új” ember, azaz egy „új pap” állhat helyt, aki krisztusi önmegtágadással munkálkodik új helyén, új gyülekezetében. Sikerének kulcsa alapos gyakorlati teológiai felkészültsége mellett paraszti származásával együttjáró mezőgazdasági szakértelme is és sorstársaival való együtt-munkálkodása – „társ-érzése”. Az új pap nem zsíros állást megy betölteni, hanem küldetést teljesít: egy szétszéledt nyáját jön összetelni.

Az elbeszélő hangja ebben az elbeszélésében is patetikussá válik. Akárcsak a Mezőséghez írt vallomásában, az *Udvarház a dombon* című rajzában, itt is hitet tesz szülőföldre és az egyház nemzetmegtartó ereje mellett.

A *tiszteletes úr* (1939) című karcolat szereplőjét ironikus távolgásgartással ábrázolja; A *tiszteletes* (1939) című írásában már több elnézéssel, szeretettel mutatja be a magát és gyülekezetét elhanyagoló, öreg papot. „Mit tehessünk, ilyen a világ!” A karcolat végén megbocsátó szánakozással nyugtázza a pap tehetetlenségét: „Ő az, a józanul megalkuvó, az alázatosan alkalmazkodó, ő az, a mi jó tiszteletesünk.”

Az *Udvarház a dombon* című írás vallomás a szülőföldre és hitvallás a szülőföldön megmaradás mellett. **Gyulai Pál** korfestő kisre-

¹ Wass 2002c.

génye, *Egy régi udvarház utolsó gazdája* (1857)¹ inkább csak címében hasonló, hiszen a **Gyulai**-könyv az 1848 utáni romlást, tehetetlenséget ábrázolja – a folyamat leírása leginkább a *Csaba* című regény urának passzív ellenállása folytán tönkremenő gazdaság és udvarház történetére utal. **Selma Lagerlöf** regényének is hasonló a címe: *En herrgardssägen* (1899), **Palágyi Ferenc** fordításában *Egy udvarház*.

Az *Udvarház a dombon* művészi felépítése, lírai szerkesztettsége folytán olyan, akár egy zenedarab. „Tudom, hogy a mi dombjaink nem szépek. Kopárok, hajlottak, szürkék. Olyanok a völgyeink is, mintha örökös hétköznap lenne az életük...” – indítja a leírást. „És ez a vidék nekünk mégis szép” – folytatja a vallomását. Tekintetünket lassan vezeti, sorainak lassú, időmértékes lüktetése, álmosító dallama van: „lankás oldalak sárga agyagföldje sugároz felénk, amelyben egyetlen zsongásként szűrődik a messzire nyúló legelők tücsökzenéje a völgyi békák zagyva lármájával. Ez a zsongás, mint egyetlen lágy ezüsthúr feszül ki a völgyek és lankák fölé, dombról dombra nyúlik, hullámról hullámra, s rezgése betölti a levegőt valami bús, egyhangú melódiával. Furcsa varázslat alatt állunk ilyenkor, lassan mozdul a szántogató ökrök lába, lassan veti az eke a barázdát, lassan és megnyugodva ver a szívünk.” S a „lassú nyugalom, mellyel ökreink a barázdát tépik, maga az élet és a valóság”. Ennek a valóságnak pedig nyitja az, hogy: „Nem izgalmas történéseken, nem fejtető elméleteken, de azon fordul minden, hogy miképpen omlik a föld az eke mögött, a borona hogyan takarja a magot, s mikor búvik ki zölden a vetés. A föld és az ember összetartozik” – egyszerű élet ez, mély titkokkal, melyeket mégis minden itt élő ember ismer.

A falut körülölelő dombok leírása után a narrátor a falu felé közelít, a templomdombon sétál végig képzeletben. A templomot és a temetőt is „tenyerükre veszik” a dombok, „hogy megmutassák az Úristennek”. A faluban az ember a helytállás jelképeként jelenül meg, dacol az elmúlással, a történelem viszontagságaival: „S mert kell valaki mindig, aki a viharral szembenézzen, azért van dombon az udvarház is”, melynek „falát vadszőlő futja be vagy repkény”, s amely „ősi rendet őriz”. Pipázójában agancsok, a könyvespolcokon gazdasági könyvek állanak, s a szobában „csöndes szavak esnek”

¹ Ványi et al. szerk. [1926]:327.

vetésről, szántásról, földi gondokról. Kilépünk a kertbe, melynek gyümölcsöse „emberöltők békés munkáját őrzi”. Aztán a pillantás a messzeségbe roppen: a kertek végébe, a falu végéig, ahol egy dombon a temető van – s távlat nyílik a végtelen messzeségre: a távolban ködlő hegyekre. Majd a látványt, mint egy lámpagyújtó a fényt, kioltja a „hulló alkony”, melynek színében még egyszer felvillannak a „barna szántások”, a „széles legelők”, a „csillogó apró tavak”, s még látjuk a hazavonuló marhacsordát, melynek léptei ugyanolyan vontatottak, mint egy lassított film. A szemlélődésnek az őszi este beállta vet véget, „mely puha papucsban átoson vetéseink fölött, s álomra simítja a röghöz lapuló kis pacsirta tollát”.

A cselekménytelen leírásban a narrátor az olvasó tekintetét vezeti: megmutatja a mezőségi tájat, benne a falut, felvillantja lakóinak életét, elmélázik a temető, a templom és az udvarház szerepéről, melyek mintegy trónuson – egy-egy dombon – uralkodnak a falu felett, és szimbólummá növeszti e három térobjektumot. Az elmúlásra emlékeztető temető, a felsőbb hatalom jelenlétére figyelmeztető templom, s e felsőbb hatalom megbízásából mások iránti felelősségviselésre rendeltetett udvarház szerepéről kapunk képet a történet nélküli rajzban.

Külön csoportot képeznek Wass Albert háborús elbeszélései, hiszen a háborús irodalomnak a magyar irodalomban is külön fejezete van. **Móricz Zsigmond** pacifista elbeszélése, a *Szegény emberek* a háború elembertelenítő, személyiségtorzító hatását mutatja be. Azonos témájú **Szabó Dezső** *Passio* című elbeszélése, s tragikomikus háborús történet *A fül*. Az erdélyi magyar irodalomban – a teljesség igénye nélkül – **Markovits Rodion** *Szibériai garnizonja* és *Sánta farsangja*, valamint **Kuncz Aladár** *A fekete kolostor* című regénye tartozik e sorba. **Tamási Áron** háborús elbeszélései (*Erdélyi csillagok*, *Szép Domokos Anna*, *Himnusz egy számárral*) szenvedélyes fohászok az együtt élő népek békességéért.

Két csoportra oszthatók e témában írt rövidprózái: egy részükben Észak-Erdélynek az anyaországhoz visszatérését követően a „román világ”-ban elszenvedett sérelmeknek ad hangot, másik részük a frontról tudósít. Az ún. „magyar világ”-ban írt műveit vizsgálva megfigyelhető, hogy Wass Albertről lefoszlik toleranciája, a szomszéd népek iránti hosszútűrése. Hangot ad korábban visszafojtott indulatának, elítélő véleményének az erdélyi magyarságon esett sé-

relmek és személyesen is megszenvedett élmények miatt. Valószínűleg az 1940–1944 közötti írásai miatt írja róla **Benedek Marcell**¹, s sorait átveszi **Marosi Ildikó** is *Levelesládájába*, hogy „a negyvenes években erősen jobbra tolódott”. Ám Wass Albert pozitív értelemben vett nacionalizmusa – azaz népe, nemzete iránti szeretete – nem csap át gyűlöletbe. Csak tollát hegyezi ki, hangja, amellyel románokat, magyarokat, zsidókat, cigányokat, örményeket egyaránt ábrázol, kritikussabbá válik.²

Két nap (1940) című naplószerű elbeszélése az *Erdélyi Helikon*-ban jelenik meg, a művet kevés változtatással önálló könyvvé bővíti *Jönnek! Krónika* (1940) címmel. A *Két nap* hiteles beszámoló a román csapatok elvonulásáról szülőfaluján át, majd a magyar katonák bevonulásáról. A szentgothárdi uradalom közvetlenül a határ mentén volt, a Wass család erdőbirtokainak jó része átkerült Romániába. (Később idevágó személyes élményeiből írja a *Tizenhárom almafa* című regényét.) Ugyancsak e témakörbe tartozik a cselekményszövevényében és témájában a kisregény irányába mutató *Mártonka jussa* (1942), mely egy évvel később *Egyedül a világ ellen* (1943) címmel, kibővítvé, regényként jelenik meg.

A *Máté Feri hazatér* (1940) című novella hőse így elmélkedik az új határ láttán: „Bizony furcsa lesz ezentúl, ha úgy igaz, ahogy mondják. Hogy méta kerül erre a dombra, s Magyarország csak Palatkáig ér, Keszű Romániát nyögi ezután is.” Az elbeszélő retrospektív módon eleveníti fel a román megszállás ideje alatt elszenvedett sérelmeket, s a megváltozott történelmi helyzet folytán e sérelmek felnagyobbodnak, a narrátor hangja pedig indulattal telítődik. A novella egy atrocitást örökít meg, melyet a Bukarestben három évig szolgált magyar parasztleány szenved el hazatértekor a román határőröktől. A bemutatott történetnek bizonyára lehetett precedense, így az elbeszélés történelmi rajznak tekinthető.

Az újonnan megvont határ másik felén játszódik a *Kívül a métán* (1941). Egy Dél-Erdélyben rekedt falusi magyar bíró hiába várja a

¹ Benedek szerk. 1965:614.

² Takács Ferenc könyvismertetőjében zsidó- és „oláj”-ellenesnek hangzó mondatokat gyűjt ki Wass Albert regényéből, ám mellőzi azokat a mondatokat, szavakat, amelyekkel a szerző a magyaroknak vagy a székelyeknek is oda-odasóz. Így a szemelvényezés egyoldalú. Takács 2002.

magyarok bevonulását, hiszen szülőfaluja Románia része marad, s neki le kell tennie bírói tisztségét. Legyőzi csalódását: „Dolgozni kell, [...] ha élni akarunk” – mondja magyarozatképpen a román tanítónak. Az pedig megvigasztalja: „nem lesz neked ezután se rosszabb. Nem bántjuk *mi* azt, aki dolgozik és hallgat” [kiemelés: a Szerző]. A királyi többes mindig a győző alapállását mutatja. A legyőzött számára a megtúrt lét feltétele a hallgatás.

A *Hűség bilincseiben* (1942) című elbeszélést a Wass-novelláskötet szerkesztője, **Nagy Pál** reprezentatív darabként kezeli, és címadó novellává emeli¹. Cselekménye ugyancsak az újonnan vont háttár közelében, a román részen játszódik, bár az elbeszélő nem jelöli meg a cselekmény helyét és idejét. Kerekes István családjára éjnek idején törnek idegen katonák, s a családfőt vallatni kezdik. Felesége gyors helyzetfelismeréssel kiszökteti gyerekeit a házból, s átjut velük a hegyen át közeli rokonához arra a „biztos föld”-re, ahol „már rend, béke és igazság uralkodik, és nincs semmiféle veszedelem”. De örömebe félelem vegyül, aggodalom az uráért, a házért, s mindenért, „ami ott maradt túl a hegyen”. S bár „úgy félt, hogy fájts belé az egész teste”, visszatért a veszedelembé, a „megdült otthon”-ba. „Szemből nehéz, forró könnyek hullottak, lehullottak a földre. Fájdalmat és hűséget égettek belé, egy meggyötört nép titkos írásjelével, melyet csak Isten s az angyalok értenek.” Az otthonáért, párjáért, családjáért aggódó asszony könnyei a bibliai pecsétre emlékeztetnek: „Tégy engem, mintegy pecsétet a te szívedre [...]; mert erős a szeretet, mint a halál.”² A bibliai szöveggel szemben Wass Albert elbeszélésében a hűség nem szabad választás eredménye: kényszer szülte, s mégis szétöröszhetetlen bilincs, mely viselőjét rabként köti az otthonhoz és otthonmaradott(ak)hoz. Így válik e novella szervező eleme – a hűség bilincse – a hazaszeretet és kitartás jelképévé.

Wass Albertnek a frontnál tudósító rövidprózái memoárszerűek, egyes szám első személyben íródtak. A friss élmények hatása alatt a zsurnalisztika irányába mutatva, majdhogynem haditudósítóként jegyzi le élményeit. A tárca műfajába sorolhatók a tematikailag is

¹ Wass 2002d.

² Biblia: Én 8,6.

egységes, háborús élményeket megörökítő írások: *A pokróc, Vállalkozásom, Magyarok Orosz földön* (1943).

A *Vállalkozásom* címére az író időskori visszaemlékezése ad magyarázatot: „Minket úgy neveltek, hogy az élet koronája a hősi halál. Ezen én sokat gondolkoztam, amikor belekerültem végre a háborúba, s minden igyekezetemmel azon voltam, hogy én ne legyek hősi halott. Mert akkor egyáltalán nem érek senkinek semmit, ha egyszer meghóttam. [...] A magyar ember számára az élet mást adott, különösen Erdélyben, és ehhez hozzá kell az emberi lélek idomuljon, ehhez a másfajta élethez, amit úgy neveztek annak idején, hogy a kisebbségi életmód. [...] És aminek az alapja az volt, hogy *te nem arra készülsz, hogy hősi halált halj* valamilyen csatatéren, mint ahogy bele volt nevelve a gyermekbe már fiatal korában [...], hanem *hősi életet kell éljél, s nem szabad meghalnod*”¹ (kiemelések: a Szerző). Wass Albert idős korában vall arról, hogy megpróbálta túlélni a csatákat, kijátszani a halált. Arra „vállalkozott”, hogy „ne legyen hősi halott”, mert azzal nem használ senkinek. Ebben a szellemben íródtak „haditudósításai”.

Harctéri élménybeszámoló a *Magyarok Orosz földön*. A *Pokróc*-ban viszont már-már visszatér anekdotázó hangja, s a *Mélység fölött* cselekményéhez, szereposztásához hasonlóan építi fel írását.

Lapokban, folyóiratokban megjelent rövidprózáiban széles skálájú tematikára és változatos motívumrendszerre épít. Az idő múlása, az évszakok váltakozása, a lélekábrázolás és transzcendencia éppúgy helyt kap elbeszéléseiben, mint a mágikus rontás-motívum. Az egyszerű (havasi, román) emberek élete éppúgy ihlető forrás, mint az otthon, szülőföld, helytállás, az ehhez kapcsolható fa-motívum és az emberi méltóságot, önrendelkezést kifejező puska-motívum. A hétköznapi gondjait humorral feloldó anekdotizálás ugyanúgy jellemzőik Wass Albert rövidprózáit, mint a háború és a történelem eseményei által meghatározott életsorsok tragédiája. Kiemelkedő darabok *Vaddisznós Jákob*, *A kenyér útja*, *Sorsvállalás*, valamint *Udvarház a dombon* című rövidprózák.

¹ Wass 2002c

A titokzatos őzbak (1941)

„Wass Albert prózája se szép, ha a székely elbeszélők ékes nyelvéhez mérjük. Nem könnyű, villogó, játékra hegyezett, csodát röpítő, mint Tamásié, s szinte fakónak érezzük, ha Nyirő lármás erejére, hasító havasi színeire gondolunk. Wass Albert mondatai lassúak, sokszor álmosak, mint a mezőségi dombok ködben, vagy fáradtan szelídek, akár egy munkás hétre derülő vasárnap. És mégis szép ez a próza. Egy táj él benne, mint Tamásinál is. A Mezőségről, ezekről az őszintén táruló völgyekről talán csak így, Wass Albert tompított fényű, nyugodt lélegzetű, komolyan egyszerű hangján lehet szólni. [...] Prózája mindent érzésbe old, az érzés az a választóvíz, mellyel a percek nemesfém-tartalmát előcsalja az idő zavaros vegyületéből. [...] Wass Albert nem bont – párol. A tiszta hangra törekszik, a próza abszolút zenéjére, olyan zenére, melyben nem dallamok íve feszül, de a hang nemessége oldja fel s közli az író és mondanivalóját.”¹ Kádár Erzsébet kritikája az idő, a virtuális tér és az érzés szempontjából közelít Wass Albert prózájához. Írója prózaíró, publicista és kritikus, egyike azoknak – Szabédi László, Kiss Jenő és Dsida Jenő mellett –, akik értőn és érzően ismertették Wass Albert írásait.

Pilinszky János az időt mint szervező elemet tartja fontosnak, az objektív idő elkülönülését a szubjektív, bergsoni időtől. A húszéves költő felfigyelt az efemer jellegű írásokra, az újszerűen „veszélyes és kétes” anyagra, mely épp ezért művészi hitelességű: „Érzékeny, szemlélődő lélek. Mondatai az álom varázshatalmával hatnak, mégis fegyelmezett, szigorú stílus ez. Emberek, városok és tájak tűnő hangulata él soraiban, mellékesen, mert csak egy fontos: a pillanat, mikor minden mulandó értéket és értelmet kap, csak egy pillanatra, de ennek a pillanatnak emléke – múlhatatlan. [...] Veszélyes és kétes anyag, de szerzőnk kezében a legkisebb részletnek is művészi hitele van.”² Wass Albert prózakötete az idő fogalmát relativizálja.

Kévs könyve keltett akkora feltűnést, mint *A titokzatos őzbak*. **Pilinszky János** szerint az 1941-es könyvpiacon eseménynek számított megjelenése. Közel húsz bemutatás jelent meg róla a korabeli saj-

¹ Kádár 1941:556–559.

² Pilinszky 1941.

tóban. Életművének értékelésekor mindenkor figyelmet szentelnek ennek a kötetnek. Darabjai nemcsak szerkesztettségükben, témájukban különülnek el az eddigi rövidprózától, hanem műfaji sajátosságai – a memoárszerű visszaemlékezés, a lírai hangvétel –, valamint esztétikai értékük alapján is.

*A titokzatos őzbak. Történetek egy ember életéből*¹ címen megjelent rövidprózák – *Elindul egy élet, A titokzatos őzbak, Sándor bácsi, Az én titok-karácsonyom, A vízileány, Játék, A régi ház, Tetők felé* – „néhány szelíden összehajló kisebb írás”².

Több kritikus próbálkozott műfaji besorolással. **Pilinszky János** szerint a kötet „*egy élet története novellák sorozatában*”.³ „*Novellák és a novellánál is párásabb emlékek; kagylózúgás*”⁴ – írja **Kádár Erzsébet**. „A természet magányában, élete tűnő képein csöndesen eltöprengő ember meghitt, mély férfihangú *vallomása* e könyv” – olvashatjuk négy napilapban is név nélkül.⁵

Féja Géza szerint „nem ad elfogadható eredményt e munka az önéletírás vállalkozására. A szerző ezt maga is érezhette, amikor egyseges és kemény belső összetartású mű helyett *lazán összefűzött, epizodikus mesékre* bízta a maga életének megrajzolását”.⁶ **Mérő Mihály** „*őszinte korrajzot*” vél felfedezni a hangulatos képek mögött: „Gyermekkorában bűvölete még gazdagabb *lírasisággal* önti el emlékeit és gazdag természeti képeit. [...] Az örök Erdély él ebben a könyvében is, hamisítatlan szépséggel.”⁷ **Bóka László** szerint a „fínom szállal egymásba font, különböző történetek is egységet alkotnak, mivel egyetlen személy tapasztalatai, sőt az ő szemérmes *vallomásai*. [...] Az erdők világában egy magányos lélek kereng, a nomád tájba egy ázsiai módon szemlélődő lélek *töprengései* íródnak bele”.⁸ „Mindegyik novella a természettel intim kapcsolatban élő férfilelek *vallomása* az erdők, mezők, állatok életéről, úgy, ahogy az az évsza-

¹ Wass 1941a.

² Kádár 1941:62–63.

³ Pilinszky 1941.

⁴ Kádár 1941:62–63.

⁵ --3 1942a; 1942b; 1942c; 1942d.

⁶ Féja 1941:20.

⁷ Mérő 1941:160.

⁸ Bóka 1941:821–822.

kok fénytörésében megjelenik”¹ – írja **Baróthi Géza**. **I. Gy. L.** szignójú kritikus szerint „történetei elragadóan hangulatos ujjgyakorlatok inkább az *ön-életfejtő művészi pszichológiához*. A gyermekkor és ifjúkor tudatalatti érzésrétegeinek felderítése a *líra* szelíd lámpásánál”.² **Bóka László** szerint „Erdély olyan *balladáknak* a termékeny talaja, amelyeket a kihagyásos cselekmény jellemez, ahol az elbeszélések hiányát a csend tölti ki, az a csend, amelynek az értelmét már elvesztette az agyonparosított városok embere, de amely még él azoknak a lelkében, akik fegyverrel a vállukon járnak Erdély sűrű erdeit”.³

„Nem kimondottan vadászrajz, nem is útleírás vagy néprajzi megfigyelésekkel érdekesebbé tett vadászbeszélés, hanem *egy igazi vadász énjének a tükre*, olyan, amilyenek a fiatal magyar vadászirodalom máris többel dicsekedhetik”⁴ – írja **Vidonyi Zoltán** *Nimród Vadászlapban*. (Kiemelések: a Szerző.)

Novellasorozat, mese, korrajz, ballada, vallomás, töprengés, valomásos-pszichológizáló líra, vadászirodalom. A korabeli kritikusok sokféle megnevezéssel próbálkoztak a műfaj meghatározásakor. Maga Wass Albert a kötet elé írt bevezetőjében a mű keletkezésével kapcsolatosan megvallja, hogy élete „zagyva kavargásában” néhány olyan „hangulatra” tett szert, amelyekből megszületett egy nagyobb összefüggés felismerése, melyet „az írás gyöngé selyemszálával pápírhoz kötni” kívánt.

Néhány kritikus irodalmi hasonlóságokra irányítja a figyelmet. **Féja Géza** a könyvet **Turgenyev** *Egy vadász emlékirata*⁵ című írásával hasonlítja össze. **Turgenyev** hömpölygően ráérős történetfüzére szerkezet és tematika tekintetében rokonítható Wass írásaival. **Baróthi Géza** szerint a „gyengéd érzékenység, a természet képeinek kicsit elmosódottan puha akvarellja, a vadászélményeknek **Bársony Istvánra**⁶ emlékeztető bensőséges előadása” jellemzik e kötetet.⁷ Eb-

¹ B[aróthi] 1944:137.

² I. Gy. L. 1941:10.

³ Bóka 1941:821–822. [Olaszból fordította Tusnády László.]

⁴ Vidonyi 1941:352.

⁵ Turgenyev 1953:329.

⁶ Bársony [é. n.]:65.

⁷ B[aróthi] 1944:137.

ben az összefüggésben megemlíthető Lovik Károly *A kertelő agár című* vadászregénye is.

Szembeszökő párhuzamokat mutatnak az anyai ágon mezősségi származású nyírségi író, a második világháború után Ausztriába emigrált Ilosvay Ferenc (1914–1990) vadász témájú regényei (*Jó vadászatot!, Tizenkét ösvény*) és novellái (a kötet címadó *Megfordul a szél, A „töröttcsülkű”, Erzsi, Amíg újra kitavasodik, Orozz, Jóska*). Bár a Nyírség írója, történeteinek javarészt ez a vidék a helyszíne, témafeldolgozása, természetélménye, magyarságtudata hasonlóságokat mutat Wass Albertével. Ilosvay szerint „ölni a lehető legegyszerűbb dolog. / Vadászni: szívvel átérzett, bölcsen meggondolt felelősség”.¹ Ha „a vadászélmény és a természetleírás, a természet működésének értelmezése voltak is elsősorban az alapszándékai”, megszólalt írásaiban a szociográfus is azáltal, hogy „a népeletet feltáró ihletettsége számos, már az időben elsüllyedt szokásra, karaktervonásra is rámutat a magyar népelet erdei, vízi, mezei ösvényein, terpein”. „A vadászat szembeszegülés a lét alapkérdéseivel.” Ilosvay számára a „művészet, a természet és a transzcendens istenélmény szintézisében örök és kerek a világ”.²

Bár azt gondolnánk, az őzbak és vadászat téma szűkebb körű és specifikus, Wassnál ebben a műben már maga a cím – „titokzatos” –, kulcs a teljes életművön végigvonuló motívum megfejtéséhez.

A magyar kultúra évszázadain „lassan, méltóságteljesen vonultak a szarvasok”.³ A *csodaszarvas* mondától, Szenczi Molnár Albert zsoldárfordításától kezdve Arany János *Rege a csodaszarvasról*, Bartók Béla *Cantata Profanáján* át József Attiláig, Nagy Lászlóig, Juhász Ferencig, Ferdinandy György *Szarvasok* című elbeszéléseig. Csathó Kálmán *Szarvasbőgés* című írásában valamikori vadászélményeinek prizmáján át világít rá a vadász-üldöző és vadászott-üldözött viszonyára. A két világháború közötti erdélyi magyar irodalomban pedig Tabéry Géza építette a Bolyaiakról írt művészregényét a szarvasbika-motívumra, mely Tabérynél énkép: „Összefüggésbe kötötte életét a fejedelmi vaddal, s a tükröket egy eljövendő nappal, amikor ő

¹ Ilosvay 1995:7.

² Jánosi 2004:22–23.

³ Erdélyi–Nobel 1993:166.

is szembekerülhet az önmaga mélységes felismerésével”.¹ Jankovics Marcell külön könyvet írt az őz- és szarvasjelkép feltárása céljából: *A szarvas könyve*.²

Wass Albert életművében az őz sokrétű motívumként van jelen: az önmegvalósítás, hivatáskeresés, az élet értelmének kutatása, fejlődés, mozgás, szabadság jelentésrétegeit hordozza. **Szücsné Harkó Enikő** szerint „a vadászat valóságos költői toposzá válik Wass művészetében”³ (ld. a *Vérben és viharban* című fejezet).

Büjti László a kisebbségi sorssal hozza összefüggésbe a titokzatos őzbak nyomán járó ember kielégíthetetlen boldogságkeresését: „A titokzatos őzbak: a boldogság – a kisebbségi ember egyre csak keresi, kicsi falvakon, városokon, erdőrengetegeken át hajszolja, s csoda-e, hogy nem talál rá? Ha el is éri, kisül, hogy mégse az az igazi, valahol egészen máshol lehet, más tájakon, talán más világban, s ezért súlyos nyugtalansága sohase hagyja el, mindig csak a ‘titokzatos őzbak’ nyomát kutatja. Az olvasó szívébe zárja ezt a sorsot, s mikor letette a könyvet, tudja, hogy nem egyhamar felejtí el.”⁴

Kardos Tibor szerint „a boldogságra vágyó lélek sokkal inkább a természet csöndjében talál a »nagy élményre«, mint a zajos áradatban. Ott is csak egy-egy pillanatra érkezik el váratlanul, és eltűnik visszavonhatatlanul, mint a »titokzatos őzbak«. [...] A szerző érti a mágiát, amely az olvasóban ugyanazt támasztja föl, amit írója érzett: hogy a szürke napok nem elégítenek ki, valami több, valami nagyobb kell”.⁵

Féja Géza önsorsbemutatóként értelmezi az ‘őzbak’-ot, hiszen „mélyebb dolgot akar ábrázolni: a saját életét. [...] Aki ilyen emberien tud tusakodni, az hihetőleg győz majd”.⁶

I. Gy. L. szerint az őzbak „a lelkes embernek a földön már el nem érhető, transzcendens vágyait szinte kézzelfoghatóan jelképezi. S

¹ Tabéry 1989:129.

² Jankovics 2004:355.

³ Szücsné Harkó [2004]:67.

⁴ Büjti 1941:335.

⁵ Kardos 1941:319.

⁶ Féja 1941:20.

művészi a kép, amikor így ír: ha majd őt magát teríti le a halál, a Teremtő is talán megáll mellette, és azt mondja: ez sem az igazi”.¹

Olasz nyelvű recenziójában **Ladislaus Bóka**, azaz **Bóka László** így ír: „Szimbólummá válik a titokzatos őzbak is, amelyet csak egy-egy pillanatra lehet látni az első vadászat során. [...] »Még ma is látom – írja –, és olykor valójában nem tudom, hogy élő állat volt-e vagy látomás csupán« – ... minden látási élmény átalakul, és az író lelkében szellemi élménnyé válik.”²

Mérő Mihály kisebbség-történeti összefüggésbe helyezi életérzés-értelmezését: a narrátor a gyerekkori árvaság magányát párhuzamba állítja a román impérium alatti elmagányosodással, a kisebbségbe került magyarság magára maradottságával. „A szüleitől elhanyagolt gyermek nagy magányától hajtva a természethez menekül, a tavakat keresi, órák hosszat elüldögél a nádasban, lesi az erdők csodálatos életét és az évszakok titokzatos lüktetését fákon, füveken, vizeken, állatokon keresztül. És amikor a román megszállás a másik nagy magánosság rácsaival vette körül, az erdélyi tájak őseréje élteti és együttal kiteljesíti képzelet- és érzésvilágát.”³

„Sajátságos erdélyi lelkület”-ről beszél **Bözödi György** is: „A valóság elől való menekülés [...] az üldözött magyar lelkiség mentését is jelenti, de Wass Albertnél ez a vonás sohasem csap át irredentizmusba vagy fajgyűlöletbe, hanem a sajátságos erdélyi lelkület kifejezésévé válik.”⁴

Több kritikus nevezi szemlélődőnek, kontemplatív léleknek a szerzőt, akárcsak **Bóka László**, aki az életmű újfajta minőségére, árnyalatára irányítja rá a figyelmet. Erdély Európa irodalmi és kultúrkörétől elkülönülő balladisztikus, babonás hitvilágát **Bóka László**-hoz hasonlóan egy későbbi román kritikus, **Stănescu, Constantin** látta *A funtineli boszorkány* nemrégiben született román fordítása kapcsán. Wass Albert valamifajta kollektív emlékezetet kelt életre, amikor a regény cselekményének vásznán mozgatja szereplőit, akik „legenda párjába vont tervezetek, melyeket az író egy távoli, homá-

¹ I. Gy. L. 1941:10.

² Bóka 1941:821–822. [Olaszból fordította Tusnady László.]

³ Mérő 1941:160.

⁴ Bözödi 1941:33.

lyos, ködös emlékezetből keltett életre”.¹ **Mérő Mihály** az alakokról hasonlóképpen ír: „A remek természeti képek és hangulatok mögött *párától és ködtől súlyos emberek elmosódott körvonalai* tűnnek elő. De ahogy közelebb jönnek egy-egy pillanatra, az író éles fénnel rávilágít önző és sokszor kegyetlen arcukra.”² **Kádár Erzsébet** szerint „Megismerünk néhány embert, kiket körülvesz, visszatükröz, teljessé tesz a táj, a ház, a szoba, melyben élnek, s a tárgyak [...] Wass Albert írásaira egy alkonyati szoba csendje borul: sötétedik, az emberek félretolják munkájukat, *körvonalaikat* felisszák a bútorok dagadó foltjai, mégis érezzük az emberek gondolatait, s mintha az óra ketyegésében a szívverésüket hallanók”³ (kiemelés: a Szerző).

Mindhárom szerző kiemeli az alakok vázlatosságát, alig körvonalmazódó homályosságát. A narrátor mintegy mitikus múltba nyúl, onnan kelt életre típusokat, melyek magukon hordozzák a táj lenyomatát. Táj és ember egymást tükrözi vissza (lásd *Farkasverem*).

„Wass Albert apró zörejekre érzékeny hallással figyeli a világot, az évszakok öltögető munkája fölé hajol, a hangulatok tükre alatt látja a mélyvízi életet is [...] Tájai nemcsak tájak, nála a természet bővízü folyam, az írónak s az emberi életnek igazi eleme, melyben hullámként továbbrezegnek az örömök és megtorpanások. [...] Ezek a hősök mintha csak arra várnának, hogy minél gyorsabban visszatérhessenek a földre. [...] Egy emberélet szánalmas epizód”⁴ – írja **Kádár Erzsébet**.

Kardos Tibor lelkesen szól az író természetszeretetéről, arról az élményről, amit a természetben megnyugvó ember érez: „A földi dolgok és emberek lassan idegenekké válnak. Csak könnyen lebegő emlékek élnek itt meg, tiszta gondolatok, mély, tüzes színek. Wass Albert könyve a természetnek akkora szeretetével van megírva, szavai nyomán annyira tiszta érzések serkennek, hogy a jobb emberségnek igazi iskolája.”⁵

Gyermekkori emléket idéz a rajzszerű *Sándor bácsi* és *Az én titok-karácsonyom*. Az *Elindul egy élet* című elbeszélésben a narrátor

¹ Stănescu 2000:3.

² Mérő 1941:160.

³ Kádár 1941:62–63.

⁴ Kádár 1941:62–63.

⁵ Kardos 1941:319.

a „legsötétebb gyermekkor”-ról vall, arról a „távoli korról”, amelyről „csak zavaros emlékei” vannak. (A később összeállított *Hagyaték*¹ című memoárkötetben további visszaemlékezések kapcsolódnak ehhez az elbeszéléshez.) A narrátor a kisgyermek perspektívájából látja legkorábbi élményeit: az árvizet, mely elsodorja és megsemmisíti játékkalatait, istállóját, dombját, meghitt játszóhelyét. A gyermek vigasztalhatatlan sírással tiltakozik. Ez az árvíz az első vesztesége, mely előre üzeni, hogy későbbi élete folytonos megfosztottság lesz. Az anya elvesztésének élménye mellett apja szigorja, olykor félelmet keltő megjelenése kíséri korai gyermekkorát. Apja ismételt házasságkötése számára a teljes árvaságot hozza. Mostohaanyja az „újmamá”-ra várakozó kisgyerek vágyát nem tölti be. Egyetlen megbízható társa Menyecske kutyája marad.

Az írás öngyógyító folyamata során a narrátori emlékezet veszteségek sorozatát hozza felszínre. Az édesanyját utoljára egy bécsi tartózkodás során látja, ahol magyarul tanul tőle olyan szavakat, mint ‘motoszkál’, ‘selyma’, ‘himpellér’. Megtanulja, hogy a császár-ról másképp is lehet gondolkodni, mint ahogy otthon tanulta: Ferenc József-re lehet úgy is tekinteni, mint jó emberre, nem csak gazemberre – ahogy azt apjától hallotta. Apjáról ellentmondásos, mégis objektív visszaemlékezés – finom lélektani elemzés – olvasható: „Apám olyan volt a családban, mint egy jószívű, léha, zsarnok császár. Véleménye parancs volt, s a vita feldühítette. Az ellenvélemény személyes sérelemszámba ment. Ítéleteiben sokszor kézzelfoghatóan tévedett, s bár tudtuk, hogy maga is belátja tévedését, mégis körömszakadtáig és felbőszülve védelmezte állításait, melyeket ő maga sem látott igazaknak. Ezért mindent reáhagytak, hogy ne bosszankodjon, s ez elbizakodottá tette. [...] Apám nagyon szeretett engem, s én is nagyon szerettem őt. Mégis idegenek maradtunk egymás számára. Mert érintkezésünk lelkiekben felületes maradt. A lelki kérdések boncolgatása s a bennük való elmélyedés, a fejlődő lélek nyomon kísérése rendszeren kényelmetlen feladat, s apám nagyon kényelmes ember volt”² – fogalmaz az elbeszélő frappánsan, csattanóval zárva a jellemábrázolást.

¹ Wass 1994:324.

² Wass 2002:II. 122.

Minden viszonylagos – idézi fel a szerző a kisgyerekként megélt tanulságot, mely a fáciantójasok történetéből fejlődik fel. Gyermekfejjel tapasztalhatja meg, hogy társadalmi osztálya, mely nemzetiségében is elkülönül a falu lakosságától, milyen ellenséges légkörben él a román ajkú faluban: Menyecske kutyáját bántalmazták, s amikor védelmére kel, a nyílt utcán téglát dobnak utána. „Háború van” – érzi meg akkor a saját bőrén. Az elbeszélés háttérét az első világháborús események képezik. Ezt a történetet beleszővi *A titokzatos őzbek* című visszaemlékezésébe is. A gyermekként megtapasztalt magány, egyedüllét először kínzó számára, majd menedékre és vigaszra lel a természetben.

Kulcselbeszélés *A vízileány*. A tó partján ülő Árszintya bácsi bölcsessége áhítattal tölti el a gyermeket. Az öreg Árszintyának van a legszebb élete, számára az anyagi világ kétes értékű: hagyta, hogy mindenéből kiforgassa lánya, s ő csak ül a tó partján kunyhójában, teljes harmóniában a természettel, s vágyait, álmait vigasszá, életstílusává transzponálja, s ábrándjai egy vízi leányról szóló mesében öltönek testet. Életmódja egy Wass Alberttel kortárs regényíró ismert magyar regényalakjára emlékeztet: **Fekete István** (1900–1970) *Tüskevár* (1957) című regényében az öreg Matula hasonlóképpen tett-vett egész nap a tó partján, és ő is csak télen költözött be a lányához a faluba.

Árszintya, a mindent tudó vénember végső emberi kérdést fejezget: miért sodródik, vívódik az ember? A keleti emberek sztoikus bölcsességét adja át: élni, nem küzdeni, nem vágyakozni. Gyermeki várakozásban, de elvárások nélkül élni. Elvégezni a kire-kire ráért munkát, feladatot. Elégedettségből, lelki csöndből, Isten közelségének tudatából, s a benne való hitből fakad a boldogság – tanítja élete példájával az öreg halász. A halász vagy révész jelentéstartalma az életsíkok közötti átjárás, itt filozófiai kérdések boncolgatója.

Árszintya tele volt mesével: a hűtlen lányról, aki alatt beszakad a tó jege, s most is ott ül a tófenéken, meg a kapzsi Dajbukát úrról, aki le akarta ereszteni a tavat, hogy kiszedhesse belőle az összes halat. Mind megannyi monda – akár a székely Szent Anna-tó vagy a torjai büdös barlang keletkezés-történeti mondái. Az öregember a mezősegi tavak keletkezését is egy mondához fűzi: „Valamikor egy nagy tükör volt az egész, de az emberek sokat nézték magukat ben-

ne, s hiúságukban gögősek lettek és ostobák.” (Wass Albert később írt meséiben is a világban levő bajok oka mindig valamilyen emberi fogyatékoság vagy gonoszság.) Akkor megharagudott rájuk Isten, s büntetve nevelő kezével a pompás tükröt pozdorjává zúzta. Néhány szilánkja a völgyek közé széthullt.

De leginkább a vízileányról beszélt az öreg, akiben „nagy rontás van” – akárcsak **Selma Lagerlöf** vízitündérében és Dovre-boszorkányában, vagy egy másik kortárs erdélyi író főszereplőjében: **Kemény János** *Víziboszorkányában*. Az ősi motívumok jelenléte a lírai novella jegye. Az esztétikai élményen túl a természetleírásokban feltűnő a prózaszöveg időmértékes lüktetése, a szöveg sorainak hullámzó, ritmikus váltakozása:

Szép, puha, / nagy csend / volt.

- U U / - - / -

Trilláit / fűzte / cifra cso- / korba fe- / jem fölött egy /

- - - / - U / - U U / - U U / - U - - /

részeg / nádirigó.

- - / - UU-

A természeti leírások nyugalmat árasztó hangulatát ellenpontozza az egyes szám első személyű tapasztaló hős jelenléte: „Térdemen keresztben a puska”; „Sokáig ültem ott”. Az írás – lírai sajátosságai mellett – a drámai elbeszélés szerkezetére épült. Az exozícióban a Mezőséget és a mezőségi tavakat ismerhetjük meg. Az előtörténetből kibontakozik az öreg Árszintya élete, lányához való viszonya, s a társadalomból való visszavonultsága. A konfliktusforrást a vízileány okozza, aki Árszintya meséjéből – „legtöbbet mégis a vízileányról beszélt...” – belép a történetbe. Feszültségkeltő momentum Ferenc tragédiájának felidézése, akit elbolondított a vízileány. Ezután felível a cselekményszál: „Egy nyáron, talán tizenhat éves voltam, ott bújtam újra luntrán¹ a nádast. [...] Nem kínozott semmi vágy, nem űzött semmi érzés, nem tépett szenvedély, szomorúság”, majd közvetlenül utána a tetőpontra jut: „És ekkor hirtelen hangot hallottam a nád között. Puha, halk leányhang dúdolt.” A fordulópontot a kö-

¹ Luntre: rom. ‘ladik, csónak, bárka’.

vetkező mondat jelzi: „aztán kettényílt a nádfal. És akkor megdermedt kezemben a rúd”. A zárás tragikumba hajlik: „Sokáig, sokáig nem láttam többet szelídnek az estét.” Ám a tragikumot a narrátor feloldja a tanulással: „Árszintya bácsinak igaza volt.” A titkokról fellebbenteni a tudás profán leplét, fájdalommal jár. A *vízileány* kompozíciója révén emelkedik ki a többi elbeszélés közül.

Tematikailag hasonló Knut Hamsun *Az anyaföld áldása* című regényéből az alábbi leírás: „A vízben parányi halfiókák nyüzsögtek, melyek sohasem nőttek nagyobbra; éltek és meghaltak s haszontalanok voltak, én édes istenem, teljesen haszontalanok. Egyik este ott állt Inger a tavacska mellett, s a tehénkolompokra figyelt. Nem hallott semmit, halálos némaság vette körül, de egyszerre csak az aquárium-ból ének üti meg fülét. Igen halk volt az ének, csaknem kivehetetlen és elhaló. A parányi halacskák éneke volt.”¹

A motívumrendszer szempontjából a legkomplexebb elbeszélés a *Tetők felé* (1941). Áprily Lajos *Tetőn* című versének alapmotívuma jelenik meg: a völgy mint a romlás, pusztulás, békétlenség – a civilizáció – szimbóluma, ezzel szemben a tető a megbékélés, az erkölcsi tisztaság és Isten közelségének helye. A romlás-motívumot egy későbbi, ugyancsak mezőszégyi író építi bele írásművészetébe; Sütő András *Advent a Hargitán* című drámájának alapmotívuma a Nagy Romlás, mely sokrétű jelentést hordoz: a kisebbségi létre kárhoztott erdélyi, s szűkebb körben mezőszégyi magyarság nyelvi romlása, kulturális pusztulása, önazonosság-vesztése, meghasonlottsága.²

A Sütő-drámához hasonlóan a *Tetőn* című elbeszélés első része is a kisebbségbe került magyarság létminőségét és életérzését közvetíti, alaptétele a műben repríz-szerűen visszatér. A havasok látványa, csábítása felébreszti a személyes elbeszélő vágyát a teljes értékű emberi élet iránt: „Súlyos éveket rakott vállunkra a történelem, s a fehér csúcsok jogát másoknak adta. Mi örvendtünk, hogy élhetünk lappangva, s megkapaszkodva a földbe, hajlott hátú dombjaink között. Csúcsokra vágyó természetünket nyomorúságos küzdelem koptatta s mindennapi zaklatás” (kiemelés: a Szerző) – határolja körül létformáját. A kiemelt kifejezések a leszorítottságra utalnak. Az

¹ Hamsun 1920:165.

² Balázs 1996:66.

én-elbeszélő Magyarországra tett kirándulását követően megtalálja a kellő távlatot, hogy értelmezhesse a szülőföldjéhez való viszonyát: ahol eddig idegennek érezte magát, az az otthona, s akik az idegenségérzést keltették benne, csak „vendégek”: „Mert attól kezdve tudtam, hogy *elsőszülettségi jogom* van a fehér csúcsokhoz, és nincs törvény és nincs hatalom, mely tőlük eltilthatna. És megindultam a csúcsok felé.”

Otthon élni, „ahogy lehetett”. **Reményik Sándor** sorai ismerhetők fel, aki *Ahogy lehet* című versciklusában és programversében „változott feltételek közt hirdeti a »karszti sors«, a »karszti föld« lehetőségét, és 1935-ben meg azután sokan magukra ismertek benne, sokan vállalták sajátjuknak ezt az új jelszót”.¹ Ezt ismeri fel és érzi magáénak a narrátor is, amikor visszaemlékezik erre az időszakra: „Néha ravaszkodva, néha elszánt nekilendüléssel. Szorongva, küzdve, megalkudva, véletlenekre bízva magam, ahogy lehetett. Kapaszkodva, inat, izmot, körmöt szaggatva, majd meghúzódva, ha úgy rendelte az ész. Néha lopódzva, néha iramodva, de mindig fölfele. *Ahogy lehetett.*” Az élet vadászat, mely során az ember vadászból űzött vaddá válik, majd fordítva. Wass Albert múlt időbe teszi a programmá vált felszólítást – nemcsak távolít, hanem a megváltozott világra utal, a bécsi döntés során Magyarországhoz visszatért Észak-Erdély sorsának megváltozására.

„Minden útnak valahol vége van. S emberi tulajdonság, hogy az út végén visszafordulunk s eltűnődünk életünk értelmén. Addig nem, de akkor igen. Addig csak megyünk ösztönösen, s néha vakon is, egy nyom, egy cél, egy gondolat után.” A nyom kulcsfontosságú motívum Wass Albert írásművészetében. A havassal való találkozás során úgy érzi, hogy megtalálta a nyomot, mely a titkok világába vezet.

Az erdő leírása a már kialakított Wass Albert-i antropomorfizáló séma szerint történik. A természet él, mesefigurákként mozognak benne a fák, hegyek: „Élt az erdő, s a hegy. Kereken, mindenütt, mint-ha *ezer szem nézett volna*, a fekete sötétségnek is *szemei voltak*. *Beszélgettek* titkos erdőnyelven a fák, *csápjajaikat messze kinyújtották*, s a tisztás szűkült alattuk, *összehúzódott.*” A kiemelt szavak a természet

¹ Kántor [1992]:52.

megszemélyesítését szolgálják antropomorf („beszélgettek a fák”) és zoomorf („csápjákat messze kinyújtották”) eszközökkel. Hasonlóképpen állatot jellemző tulajdonságokkal ruházza fel a hajnalt: „A hajnalt [...] láttam megérkezni. *Állt* a patak partján, s deret terített a tisztás fűvére. Hóharmatot *legelt*, s foszlott ködök keringtek körülötte.” A hajnal képe békésen legelésző őzre, szarvasra asszociál – zoomorf eszköz, akárcsak **József Attila** *Eszméletében* a boldogság képze („Le-dólt a puha, langy tócsába, / hunyorgott, röffent még felém”).

A bükkfaerdő templomra emlékeztet: „Templomos bükkfaszálasban mentünk felfele. Olyan hatalmas volt fölöttünk az erdő, olyan súlyos, boltozatos és égben végződő, hogy csak mentünk, és senki sem beszélt. Mintha roppant templomban jártunk volna, gótíves öreg domban, hol Isten misézik.”

A történet kulcsot ad a tudatos írói szerepvállalásához is: hőse fel akar jutni a tetőkre, hogy másoknak *elmondhassa*, amit lát. Ám azt, amit ott lát, nem tudja elmondani. Mert a hegytetők felett semmi sincs: „Álltam riadtan. Semmi sem volt, csak néhány négyzetméternyi szürke szikla a lábam alatt és erdő. És csend. És én. És egyéb semmi. S reánk dermedve, mint sötétzöld igézet, a magány. Félelmes volt, szomorú és szép.” A döbbenet s az átélt csalódás gondolkodásra készíti: „az erdők titkait lent kell keresni”, mert fel már csak akkor érdemes az embernek menni, ha már megtanult mindent, maga mögött hagyott mindent, s „elnezhethet az erdők feje fölött a messzeségbe, ahol semmi sem látszik, s ahol mégis keresni kell minden dolgot egyetlen értelmét”.

A Wass Albertnél egy évvel fiatalabb **Radnóti Miklós** (1909–1944) vallomásra emlékeztet a táj leírása: „Ki gépen száll fölébe, annak térkép e táj” – majd e felütést követően leíráselemek sorjáznak: „annak mit rejt e térkép? Gyárat s vad laktanyát, / de nékem szöcskét, ökröt, tornyot, szelíd tanyát; / Az gyárat lát a látcsón és szántóföldeket, / míg én a dolgozót is, ki dolgáért remeg, / erdőt, füttyös gyümölcsöt, szöllőt és sírokat, / a sírok közt anyókat, ki halkán sírogat” (*Nem tudhatom*, 1944). **Radnótinak** a szülőföldhöz írt, szeretetittas vallomása az ellentét stilisztikai megoldására épül, s a megidézett szépség, érték miatti aggodalmat fejezi ki, akárcsak Wass Albert andalító, muzsikáló, felsorolás elvén alapuló leírása, a korábbi *Udvarház a dombon* című rajz. A *Tetők felé* című műben a szerző a táj, a szülőföld mély

ismeretéről tesz tanúbizonyságot. Ezen ismeret birtokában tudhatja a tájat magáénak, aki a szülőföld apró részleteit, bárhol legyen is a világban, fel tudja idézni. „...a hullámok alatt őzek és szarvasok legelnek, medvék alusznak, farkasok lopódnak. A zöld hullámok alatt valahol irtás rejtőzködik, vadászház lapul, patak kanyarog. A mozdulatlan fatetők alatt, a látható mélységnél is mélyebben lélegzik az élet, mozog, lüktet, küzd, bujkál és múlik. Aki ismerni akarja, le kell menjen a mélybe, csapását megkeresse, odúit felkutassa. Váltóit megtalálja.” A második világháború előestéjén Wass Albertnek a szülőföldhöz írt kontemplatív soraiba féltés vegyül.

A „tetők felett” az élet értelmét kutató ember önmagával szembesül, s arra kényszerül, hogy a maradandó dolgokon elmélkedjék. Majd visszatér, s társainak arról mesél, amit *nem* látott. S felismeri a szó bűvös erejét, hogy általa többnek és szebbnek látszik az élet.

A következő történet, amellyel felduzzasztja a cselekményt, az első részben megszólaltatott „tetők felett”-téma reprízszerű, bizonyító erejű visszatérése. Egyben variációja és megerősítése az „ahogy lehet(ett)” gondolatnak. Történet a román világban nehezen szerzett vadászengedélyről, és vadásztörténet, immár az engedély birtokában. A vadász – ha küzdelmesen is, mint a mesebeli legkisebb királyfi – célt ér: megszerezheti vágyai tárgyát, lelőheti a szarvasbikát, ha túljárt az ellenfél – mesei hármassfordulattal: a román hivatalnok, a szomszéd vadász hajtója és a román csendőrmester – eszén. S a vad agancsát haza is viheti trófeának. A realiztikus mesekeretbe helyezett történet az őz-motívum kulcsa.

Tetőn című elbeszélésében a havassal való találkozás felismerések sorozata. „Olyan volt, mintha mindezt egyszer már láttam volna [...], mintha messzi idegenből hazatértem volna” – a *deja vu*-élmény a tudat mélyéből tör fel. „A patak mellett egy őzbak állott. [...] Ő volt, a régi, gyermekkoromban látott titokzatos őzbak. [...] Vadászláz égett, szerettem volna utánarohanni, s úzni az erdőkön végig, gerincről gerincre, míg valahol összeesünk mind a ketten.” Majd felfeji ezt a motívumot: „Nimród fiainak legendáját juttatja eszembe ez az én csodálatos hajszám a titokzatos őzbak után.”

Az állat leírása figyelemreméltó művészi teljesítmény: „Gyönyörű volt. A széles hátú óriási állat, ahogy agancsos fejét haragosan rázva felém ordította féltékeny dühét. Mert másképp nem lehetett. A kés

koccanását agancs-koccanásnak hallotta, s azt hitte, vetélytárs lopakodott a tehenek közé. / Gyönyörű volt. Mély, öblös hangja reszketett az erőtől, s reszkettek tőle a fák, a hegyek, a levegő, minden. Én is reszkettem [...]”. Leginkább a szerelmi vágyra s a szerelem tárgyának birtokba vételére hasonlít a szarvas üzésének és elejtésének aktuusa.

Ugyancsak az őz-motívumra építi e ciklus címadó novelláját is, *A titokzatos őzbakot*. Ám ebben a történetben az őzbak leterítése már nem hatalmas vadászélmény, az állat inkább a tárgyaltalan vágyakozás be nem teljesülésének szimbólumává válik. „Csak egy árva kis halott őzike volt, üldözött, szomorú, finom kis állat. Nem az, akit én kerestem.” Jóvátehetetlen tévedés volt megölni. Az ember szégyelli és megbánja tévedését. Az írás filozófiai háttérébe belejátszhat a belga **Maurice Maeterlinck** (1862–1949) kék madár-motívuma (*L’oiseau bleu*, 1909, magyarul: *A kék madár*, 1910), melyet 1940-ben ültetnek át filmregénnyé, és így ismerheti meg a magyar közönség. A kék madár a boldogság szimbóluma: „...a Kék madarat nem kell távoli országokban kergetni. A Kék madár mindig velünk van, ha szeretjük egymást, és örülünk az élet legkisebb ajándékainak is. De mindig elrepül, ha bántjuk egymást, ha irigykedve figyeljük a mások örömét. Mert a Kék madár maga a boldogság, és kalitkája: az emberi szív.”¹

A titokzatos őzbak című elbeszéléskötet igényt támasztott a korabeli olvasó és kritikus figyelmére. A narrátori kontempláció a természet titkainak feltárására és mélyebb önismeretre, önreflexióra készítet. Természetjárásának eredményét sűríti e lírai novellákba, melyek nem a teljesség igényével, ám mégis valamifajta önéletrajzi vonatkozású tablót festenek impresszionista, könnyed ecsetvonásokkal, hangulatokkal, olykor pregnáns őszi színekkel.

Jellegzetes motívumai, témakörei itt még erőteljesebben megmutatkoznak: a vadászat és az ehhez kapcsolódó őzbak-motívum, a rontás-, tető- és templom-motívum, a kontempláció, táj és ember kapcsolata, illetve a gyermekkor tematikája, valamint az írói szerepvállalás. A nyom-motívum az életmű későbbi szakaszában válik hangsúlyossá.

¹ Maeterlinck 1991:93.

Tavak könyve (1943)

Az erdélyi táj rejtelmes világa ihletforrás volt Erdély írói számára, akár lírát fakasztott, akár prózai művek kulisszájává vált. A két világháború közötti időszakban az erdélyi írók gyakran merítettek erőt, ihletet a tájból. **Tamási Áron, Nyirő József, Kemény János** írásainak különös alkotóeleme a táj, mely minden egyes író világában másként jelenül meg.

Nyirő József műfajt teremt az 1936-ban megjelent *Havasok könyve*¹ című novella-kötetével. A műfajt, de leginkább a rövidpróza-terjedelmű történetek ötletét ragadta meg Wass Albert is, aki a *Tavak könyvével* látszólag mesefűzért írt. Ám a műfaji besorolás nem egyértelmű e meseköntösbe öltöztetett mikrovilág esetében. A mese mitikus tartalommal telik meg, akárha genezis elevenedne meg az író tolla nyomán.

Egy másik tényező is közrejátszhatott a *Tavak könyve* keletkezésében: a harmincas évek derekán a Helikon munkaközössége meseírára buzdította az írókat, s ennek egyik szorgalmazója épp Wass Albert volt, aki a mesének nagy fontosságot tulajdonított: „a falusi népnek igen nagy szüksége volna meséskönyvre”² – mondja 1937-ben, a tizenkettedik helikoni találkozón, s kéri, hogy a Hasznos Könyvtár szerkesztői vegyék figyelembe ezt az igényt. A mese fontosságára idős korában is felhívja a figyelmet, megemlékezve a trianoni döntés után a mezőségi – feketelaki, kispujoni és szentgyeydi – magyarok összetartására: „...Feketelakon, amelyik egy magyar község volt, ott megalakítottuk a magyar csoportot, [...] összejöttek minden kéthetenként a magyarok, és életben tartották a magyar táncokat, a magyar népmeséket; például népmeséim egy része, ami megjelent, azt ott hallottam Feketelakon öreg magyaroktól, akik mondták, s még úgy is írtam le néha, ahogy az öreg magyarok mondták: »Há' iszen műk mikor«... ez meg az történt.”³

Wass Albert mesekönyvét többször is kiadták. 1943-ban jelenik meg a *Tavak könyve: Kilenc mese* a Révainál **Hincz Gyula** tetszetős,

¹ Nyirő 1936

² Marosi szerk. 1979:II. 188.

³ Wass 2002c.

a gyermeki fantáziát megmozgató rajzaival, 88 oldalon. Ezt követően a németországi Bad Wörishofenben adják ki újra 1946-ban. Az ötvenes években Buenos Airesben megjelent *Tavak könyve: Mesék a Révai-kiadás mása*. Wass Albert „újrafelfedezése”-kor **Adamikné Jászó Anna** alkotó-szerkesztő munkájával jelenik meg a Dinasztia Kiadónál 1998-ban. A szerkesztőnő didaktikai szempontokat érvényesít: vastag betűvel emeli ki a gyermekekhez szóló mondatokat, megjegyzéseket. A rajzok inkább valamely ornitológiai, zoológiai kézikönyvbéli illusztrációkhoz hasonlítanak: nyilvánvalóan tükrözik a könyv összeállítóinak szándékát, hogy a gyermekkel a hal- és madárvilágot megismertessék. Mint arra korábban utaltunk, Wass Albert *Vadász Újság*-beli szakcikkeiből, valamint *A gazda ornithológiája I-II.* című előadásából kiderül, hogy alaposan tanulmányozta a madárvilágot (ld. *Tanulmányok, szakcikkék, közéleti írások*).

Wass Albert két meséskönyvét ismerjük: a *Tavak könyve* párja az *Erdők könyve* (1947), mely először németül jelent meg egy évvel korábban, 1946-ban, már az emigrációban.¹

A korábban keletkezett és kiadott *Tavak könyve* mindösszesen egyszer jelent meg németül: az 1968-as hamburgi német nyelvű Matari-kiadást **Eva Wass von Czege** fordította, és **Liesel Lauterborn** illusztrálta. **Eva Wass von Czege** szerint „nagyon-nagyon vásárol-

¹A német verzió több kiadást ér meg: 1946-ban Karlsruhe, 1947-ben Stuttgart, s talán – ellenőrizetlen adat – ugyanebben az évben sikere folytán újranyomtatta a rosenheimi Torknitz Kiadó. 1967-ben ismét kiadták Hamburgban, ezen feltüntették a fordító személyét, Eva Wass von Czege-t, illetve a kötet illusztrátorát, Liesel Lauterborn-t. Az *Erdők könyve* sikert jelentett mind magyar, mind német nyelven. Az első német kiadás címe *Die Welt ist schön: Märchen vom Wald*, alcíme: *Ein Buch zum Vorlesen*, azaz ‘A világ szép: mese az erdőről’, alcíme: ‘Felolvasásra szánt könyv’. Az első német kiadás éve, 1946 felveti annak lehetőségét, hogy a könyv még az erdélyi korszak ideje alatt elkészült, de a háborús viszonyok miatt már nem jelenhetett meg otthon – így az *Erdők könyve* is az erdélyi korszak művei közé sorolható. Ám ezt a feltevést Eva Wass von Czege cáfolja egy interjúban: [Németországban Albi] „először meséskönyvekkel kezdte: 1947-ben az *Erdők könyvével*, mert nem akart semmi olyat írni, aminek valami köze is van a politikához. Ezért írta az *Erdők könyvét*, de nagyon nehéz volt kiadni, mert nem volt sem jó papír, sem pedig kiadó. Ezért utaztam én Rosenheimba, mert ott ismertem a Torknitz kiadót”. In Szabó T. Á. 2004:149.

ták ezeket a könyveket, s a német kiadás is rövid idő alatt elfogyott [...]. Rengeteg levelet kapott Albi. Odavoltak ezekért a könyvekért. Nagyon jó kritikák jelentek meg róluk...¹ Sajnos, a német nyelvű kiadások sajtóvisszhangjáról nem tudunk

Miben rejlett a német és magyar mesekönyvek sikere? Wass Albert a *Tavak könyve* megírásakor már több éve, 1936-tól, azaz Vid fia megszületése óta gyakorló szülő. A gyermekek iránti szeretete, jósága érződik a mesékből. Elbeszéléseinek lendületét a gyerekkorában bölcs, öreg parasztoktól eltanult, elapadhatatlan mesélési vágy, az örök bölcsességek továbbadásának vágya hatja át. Nyelve, stílusa az élőbeszédhez közelít. Az eredeti magyar szövegek – a német fordítással ellentétben – nem felolvasásra, hanem elmesélésre valók (a német alcím „*Ein Buch zum Vorlesen*”, azaz „felolvasásra szánt könyv”). A német verzió kötöttebb, kevésbé áll közel az élőbeszédhez, stílusa kevésbé népies színezetű, inkább választékos irodalmi köznyelven íródott, ám ugyanolyan csobogó, halkán lelkesedő, mint az eredeti magyar szöveg.

A magyar változat korabeli fogadtatása szűkös, ám lelkes volt. Balla Borisz kritikája negatív, egyedül az illusztrátor munkáját méltatja: „...a szerző mindenből tanulságot óhajt levonni. Ez épp olyan zavaró, mint az olvasó állandó megszólítása. Mintha attól félne az író, hogy az olvasó figyelme elkalandozik, és ilyen úton kell azt viszszerelni. És ha gyermekek számára íródott a könyv, amire gügyögő hangja utal, minek az utolsó mese a tó vigasztaló erejéről? Ezt ők még úgysem értékelik. Gyönyörűek és valóban meseszerűek azonban Hincz Gyula egészoldalas rajzai.”²

A recenzió-írók egytől egyig mesekönyvként tárgyalják Wass Albert művét – a címben feltüntetett műfaji meghatározásnak megfelelően. Az ismertetők ráéreznek az írói szándékra s a könyv értékére.

„*Mesekönyve* kellemes és vonzó meglepetés: első írásainak üde-sége, szép és behízsgáló természetlátása elevenedik föl benne, egy csendes és mély poézis, amelynek hatása alól nehezen vonhatjuk ki magunkat”³ – írja Baróthi Géza összefoglalva Wass Albert írásainak főbb jellemzőit.

¹ uo.

² B[alla] 1944:91–92.

³ B[aróthi] 1944:137.

Tóth Béla szerint „A mesék egyik legfőbb varázsa, hogy sohasem szakadnak el a valóságtól: annak éles megfigyelésén alapulnak. Ami itt történik, az tulajdonképpen a *valóság tündériesítése*. Kedves varázslat, amilyeneket Szille csinál a könyvben. Ezért van, hogy a felnőtt is érdeklődéssel és gyönyörködéssel tudja követni a természetnek ezt a megelevenítését. – Tündéri csillogás ömlik el mindenben ebben a világban, mint a telehold szelíd fénye. Andersen egyik-másik meséjéből ismerős ez a csillogás”.¹ Tóth Béla a rövidprózákat a tündérmese kategóriába sorolja, megemlíti Andersen nevét, akinek *A kis hableány* című meséjével több hasonlóság is felmutatható (szereplő, szerető környezetből való elszakadás, világjárás, varázslat stb.), – bár Wass tündérmeséje kevésbé tragikus, kevésbé tükrözi azt a kozmikus kivetettséget és magányt, melyet Andersen hableánya él meg. Andersen mesefigurája megszeg valamifajta ősi rendet: tündér léte emberbe szeret bele, de nem talál viszonzszerelemre, s tettének következménye törvényszerű pusztulása. Az önfeláldozás motívumával Wass meséiben nem találkozunk. Nála fejlődéstörténetek bontakoznak ki.

Tóth Béla kritikája élesebben folytatódik: „A könyv egyedüli hiányának érezzük, hogy az események kissé lassú menetűek, s nem elég fordulatosak. A mesék nyelve is nyugodt, tiszta, mint a tavak tükre. Mesélő, a meseszerűségnek minden erőltetése nélkül, a közvetlen beszéd erejével adván a *mesélés illúzióját*.” A „mesélés illúziója” azt jelzi, hogy a szövegek műfaji besorolása bizonytalanná válik. Kiemeli Wass Albert természet-kontemplációját, mely lírai alkatának sajátja. Az emberek ábrázolása itt – az eddigi regényeivel szemben – a természeti világ szereplőinek antropomorfizálására vált át – ez az állatmese sajátossága. A mesefigurák emberi tulajdonságokkal jelennek meg, „azonos cselekvéseket tulajdonít embernek, állatnak, tárgynak”² – ez pedig a varázsmese sajátossága. A mesélő a mesélés illúzióját adja, tehát a népmesékre jellemző szájhagyomány útján történő továbbadás csupán illúzió. A narrátor jól megszerkesztett, irodalmi műfajt kínál – elsősorban – olvasásra.

¹ Tóth 1944b:256.

² Propp 1995:14.

Szombathy Viktor szerint „*Ifjúsági könyvekről* ritkán szokott megemlékezni irodalmi folyóirat; annyira tökéletes, szép írások s oly magasan emelkednek a szokványos *gyermekmesék fölé*”. Hogy mi az, ami miatt ez a meséskönyv kiemelkedik? „*Költő* írta, mélyen érző ember, az, aki nemcsak látja a természetet, hanem lelkével érzi is a madarakat, nádasokat, a halakat, amely ember, természet és Isten között él időtlen időktől, s élni fog örökig. Mintha önmagának írta volna e meséket, semmiképpen nem avatatlanoknak, akik [...] a mesében csak gyors cselekményt kívánnak s nem titokzatos összefüggéseket; [...] a benne mosolygó költői gondolat és magasabbrendű természetszemlélet miatt csaknem annyi felnőtt fogja szívesen kézbe venni, mint gyermek.”¹ **Szombathy Viktor** felismerte a későbbi Wass-regényekben – *A funtineli boszorkányban*, az *Elvész a nyomban*, a *Hagyatékbán*, *A rézkígyóban* stb. – feltáruuló titkot, mely a természetten keresztül a transzcendentálist is bevonja művészi világába, s kapcsolatot létesít Isten és ember között. Wass Albertnek – néhány korai versét leszámítva (*Látható az Isten*) – alighanem ez az első műve, melyben megmutatkozik közvetítői képessége. „Mintha önmagának írta volna” mondat, illetve az „avatatlanok” és a „titokzatos összefüggések” kifejezések utalnak a transzcendentálissal való kapcsolatra. Az ismertetés egy fontos műfaji megjelöléssel folytatódik: „költő nyilatkozott meg e kilenc *nádimesében* (kiemelés: a Szerző), költő és bölcs ember. [...] Pompás nyelvezetéért is érdemes elolvasni ezt a könyvet, s azért a mély emberségért, amely minden sorában ott csillog. Többször kell elolvasni egymásután, hogy finom ízeit érezhessük, s hogy még sokszor emlékezhessünk vissza rá”.

Mesekönyv, ifjúsági könyv, gyermekmese, tündérmese, poézis – a kritikusok így határozzák meg a műfajt.

A posztumusz-kiadáshoz **Adamikné Jászó Anna** szerkesztő utószót, ajánlást készített „Kedves Tanító, Kedves Szülő!” megszólítással.² Magyaráztaképpen írja, hogy a *Tavak* könyvében a szerző „szü-

¹ Szombathy 1944:372–373.

² Adamikné Jászó Anna épp e mesegyűjtemény kiadása előtt lépett személyes kapcsolatba az íróval, akinek nagy örömet szerzett, hogy könyvét ismét kiadják Magyarországon. Az Adamikné Jászó által szerkesztett *Magyartanítás* című lap márciusi számát Wass Albert-különszámként adták ki a kötet megjelenésével nagyjából megegyező időben. Sajnos, az idős író

lőföldjét, a mezősegi tájat örökíti meg, sok apró tavával, ahol Herman Ottó is figyelte a madarak és a halak életét. Ajánljuk ezeket a meséket azoknak, akik együtt élnek a természettel, akik a természet védelmére tették fel életüket [...]. Ajánljuk továbbá a tavak meséit azoknak, akik szeretetre, erkölcsös magatartásra akarják nevelni gyermekeiket. Ajánljuk a vízi történeteket azoknak is, akik szeretik a ritmikusan lüktető nyelvezetet, az igazi szép prózát”. Majd a szerkesztő pedagógiai szempontú olvasási javaslatokkal él: „Elsősorban a mesék felolvasását javasoljuk, éppen a ritmus érzékeltetése miatt. Természetesen örülünk, ha minél több kisgyerek magának olvasva is élvezi a tavak életének a leírását. Olvasását megkönnyítik a képek, hiszen többségük nem is ismerheti ezeket a madarakat.”¹ A folyamatolvasás elősegítése végett kiemelésekkel él a szerkesztő. „Figyelj jól ide! Legelőször is azt kell megmondjam...” – kezdődik a legelső mese. **Adamikné Jászó Anna** kiadásában vastagon szedett megszólítások didaktikai célzatú cselekvésekre ösztönöznek: „Le is rajzolhatod egy darab papírra, hogy magad is lássad, milyen rendes palota volt az”; „(ezt jól teszed, ha odarajzolod)”, „Ebből is láthatod, hogy a ponty jóindulattal volt, csak éppen félt a hatalmas Tókirálytól”. Mindez így folytatódik minden mesében: hol rajzolásra biztatja a gyermekeket, hol emberi tulajdonságokra irányítja a figyelmet („Tetszett a hétéjének a hízélgés, és ebből láthatod, hogy alapsjában véve elég ostoba madár volt”, hol pedig életbölcseiségeket, tanulságot szűr le („Látjátok, barátaim, hogy nemcsak lábbal, szárnnal és ügyességgel lehet első valaki, hanem ésszel is”, hol pedig tanít („A Jóisten semmit sem szeret olyan nagyon, mint a húséget”), vagy nevel („Habár ő magát sokkal különbnek tartja valamennyinél, és ezt nyíltan beszéli – akkor is, ha nem kérdik –, és ez nagyon neveletlen dolog”).

A mesék alaphelyzete valamifajta világteremtés előtti káosz, ezt népesítik be az állatok, melyek életét természeti törvények szabályozzák. A szereplők próbatételeken mennek keresztül, amelyeket képességeiknek megfelelően állnak ki, a próbák során kristályosodik ki jellemük, nyilvánul meg alaptermészetük. A mese műfaja mellett

1998 februárjában távozott az élők sorából, így mindezeket nem érte már meg.

¹ Wass 1998:68.

szól az a tény, hogy Wass Albert azonos cselekvéseket tulajdonít embernek, állatnak, tárgynak.¹ A csodás tartalmú mesék állatokról szólnak – így tipologizálásuknál felmerülhet a *csodás tartalmú mese*, ill. az *állatmese* kategória. Az antropomorfizált állatszereplők a fabula műfajára is utalhatnak. Ám a cselekmény számbavételekor a *novellaszerű mese* is szóba jöhet. A mesei úton levés jellemző pl. a kicsi ruca történetére, aki megneheztelt a családjára, és elindult szerencsét próbálni.

A teremtett mikrokozmosz bemutatása a mese műfaján túli lelemény – így *mese formájú mítoszra* is gondolhatunk. Ám felmerülhet a *mese formájú novella* is – mint műfaj (kiemelések: a Szerző). A mesélő állandó jelenléte a szövegekben, amint eltávolítja a szerencsét-próbálót, aki méltó jutalom elnyerése helyett emberi bölcsességre tesz szert és helyes viselkedésformát sajátít el a viszontagságok során, pedagógiai célzatú. A szövegek leíró részei cselekményhordozók, a reflexív-magyarázó, példázatos részek pedig didaktikusak.

Az *Első mese* a mese műfaj köntösébe öltöztetett *Genesis*: „a Jóisten megteremtette a Tavakat, s azokat a népeket, akik a tavakat lakják”. E mikrovilágot a mezőségi tavak alkotják, melyek egyike épp a Szentgothárdi uradalom része volt. Ezek a tavak „furcsák és álmodozók, hogy aki látja őket, önkéntelenül valami szépet és kicsit szomorút kell érezzen”. Aztán a Jóisten megteremtette a tó partján a nádast, majd egy marék kavicsot dobott a tóba, azokból lettek a halak, a nádi állatok és a vízimadarak. Csak ezután hoz létre a vizeket a *Genesis*-szel ellentétben, ahol Isten az ősállapotban már meglevő vizek mellé teremt világot: „A föld pedig kietlen és pusztá vala, és setétség vala a mélység színén, és az Isten Lelke lebeg vala a vizek felett”² – olvasható a *Bibliában*. A *Tavak* könyvében az élőlények után következnek az égitestek: „Az égre felakasztotta a napot és a Holdat, Álomhozót, az esti csillagot és Hajnalhozót, a reggeli csillagot, és rájuk bízta a nappalt meg az éjszakát, s a nappalnak meg az éjszakának a gyermekeit: estét és reggelt” – emlékeztet a bibliai teremtéstörténet ritmikusságára az este és a reggel, mellyel a bibliai szöveghez hasonlóan a természeti élet váltakozását érzékelteti. Az

¹ Propp 1995:14.

² 1Móz 1,5–31.

őszövségi szövegben a napszakok váltakozása – „és lőn este és lőn reggel”¹ – a napok elteltét érzékelteti. Wass Albert szövegében az égitestek és a napszakok a cselekvéshordozók – akárcsak *A kenyér útja* című meseszerű novellában az évszakok.

A nádi manók – valamifajta angyalok – „a Jóisten megbízásából” tanítják meg az állatokat, hogy elvégezzék a „dolgukat”: a madarakat repülni, az állatokat szaladni s a halakat úszni. „A rucát hápogni, a gémet halászni, a menyétet vadászni, a vízirózsát virágozni, a nádat nőni s a bíbicet jajgatni.”

Az ilyen módon benépesített mikrovilágban indul a cselekmény: Tókirálynak és lányának, Szillének a története, aki unatkozik szerező apja mellett, s vágyakozik „a tavak alatti nagy tó”-ból a felszíni tavakba. Ám hiába kéri a csukát, hiába kérleli a pontyot, azok a Tókirálytól való félelmükben nem merik elvinni őt vágyai helyszínére, mígnem Szille találkozik egy „furcsa kis zöld halacskával”, Kosztrussal. Ez a tófenéken bókászó kis hal megsajnálja Szillét, s elviszi őt a felszíni tavakba – mintegy felszállás az alvilágból. Csakhogy az emberek világából nincs visszatérés. A szülői felügyeletet független élettel, önállósággal felcserélő lány **Andersen** habléányára emlékeztet. Míg **Andersennél** a sellő életével fizet szerelméért, Szille a felszíni tavakban gondoskodó szülőpótlókra talál. A lány nem válik felnőtté, hanem továbbra is gyermeki ártatlanságban marad. Egy vízirózsa kínálja fel virágát lakhelyül, s a tó összes élőlénye ígéretet tesz, hogy érte munkálkodik.

Az egyedüli diszharmonikus hang e paradicsomi létezésben a kígyóé – akárcsak a bibliai történetben: „Valóban nagyon okos vagy te, tündér, és nagyon hasznos ígéreteket tettek neked a többiek. De én nem tettem neked semmiféle ígéretet, és én is vagyok olyan okos, mint te, de lehet, hogy okosabb. Te nekem nem ígérhetsz olyasmit, amiből hasznom lehetne, és így én sem ígérek neked semmit. Lehet, hogy jó barátok leszünk, s lehet, hogy ellenségek leszünk, de nekem ez egészen mindegy lesz.” A kígyó szavai a felnőtté válással járó felelősségvállalásra utalnak. Szille kiesik egy pillanatra a biztonság állapotából. Ám a hold enyhíti a fenyegetettséget: „Ha őrködni fogsz a tó békessége fölött, akkor abban a pillanatban, hogy engem meglátsz,

¹ 1Móz 1,5.

ha akard, varázslatot tehetsz.” A Tókirály is varázslatot tett bánatában, amiért lányát elvesztette: némaságra kárhoztatta a halakat.

A mesemondó kiszólásai – „ha nem hiszed, keress meg egy halat a tóban, és kérdezd meg tőle, magától” – a mesehallgatók figyelmét hivatottak ébren tartani. A csodás mese tanító szándékú, ugyanakkor a narrátor csodálatát fejezi ki a természet szépsége, bősége iránt. A kicsiben leképezett teremtéstörténetben felfedezhető a narrátor szándéka: teremtő szerepben lép fel. Szereplői csodás lények és állatok: Tókirály, Szille, a tündér és a tó beszélő, ember módra gondolkozó, cselekvő élőlényei, valamint a víz, a hold és a csillagok. E mikrovilág népesíti be a mesebeli színhelyet, melynek gyermekei érintetlenségét, a benne élők ártatlan tudatlanságát megtöri a kígyó: ő is okos, akár a tündér, s magánál okosabbat nem tűr. Ebből a konfliktusforrásból bontakozik ki a következő mesékben a bonyodalom. A két ellenséges tábor: a kígyó és Szille, valamint Szille segítői varázsszerepeket alkalmaznak. Míg a kígyónak józan racionalitása, okossága a fegyvere, Szillének okossága mellett a varázslat hatalma segít. Szille harci eszköze tündér mivoltában rejlik.

A *Második mese* kezdetén tizennégy fajta vízimadarat sorakoztat fel a narrátor mint a mese szereplőit – valóságos ornitológiai gyűjtemény: hóda, vadruca, bűvár, gém, nádírigó, szélkiáltó, bíbic, póling, sárszalonna, vízityúk, csér, partfutó, nádiveréb, bölömbika. (Utalnunk kell e helyen Wass Albert ornitológiai képzettségére.) A madarak emberi tulajdonságokkal rendelkeznek: a hóda beszédes, a vadruca lusta, a bűvár komoly, a nádírigó énekel, a bölömbika bölcs, a gém hosszúlábú, a nádiveréb szemtelen, a bíbic hetyke. A német fordításban a madarak neve figyelemreméltó: *das geschwätzige Bläßhuhn, die ununbeholfene Wildente, der ernste Taucher, die singende Wasseramsel, die weise Rohrdommel, der langbeinige Reiher, der freche Rohrspatz, der kecke Kiebitz.*¹

A kígyó – az örök békételenség-keltő – ismét viszályt szít: arra biztatja a madarakat, hogy válasszanak királyt, és „világszép madarak”-nak szólítja őket. A zsidó-keresztény kultúrkör szimbolikájának megfelelően itt a csábító, hízelgő szerepben lép fel. A hatalomra törés és a hatalom gyakorlásának igézetében a kígyó a madárvilágban

¹ Wass 1968:78.

bábeli zűrzavart kelt: „És olyan éktelen lárma keletkezett abban a percben, amilyen még nem volt addig a tavakon soha”. A lármát és verekedést Szille csengő nevetése szakítja meg, aki béka- és tücsökzenével, szúnyogzűmmögéssel csitítja a viszálykodókat. A madarak táncolni kezdenek – kultikus levezetése mindenfajta indulatnak, érzelemnek.

A szövegek szerkezetére jellemző, hogy a teremtéstörténet során az egyszer már kialakult és legitimizált állapotot a mesemondó immár állandósult formában ismétli: „És attól kezdve mind a mai napig” úgy történik, ahogy elmesélte. Ismét ráirányítja a figyelmet a mesealakokra, láttatja a madarakat, a bölcs bölömbikát, a tavorózsát, hallani lehet Szillét, amint elindítja az esti koncertet naplementekor, s a nádas muzsikálni kezd. Ám a madarak táncát és a tavorózsza kelyhében ülő Szillét, valamint Kosztrust, aki csónakázni viszi Szillét, csak akkor láttatja a narrátor, ha olvasójának-hallgatójának „nagyon éles lesz a szeme és nagyon tiszta” – azaz gyermeki vagy látnoki tisztaságú. Csodát látni, kapcsolatba lépni a világmindenséggel: ehhez gyermeki tisztaság vagy látó szem kell – sugallja a narrátor.

A *Harmadik* mese egy bűn elkövetése folytán a paradicsomi állapotból való kiűzetés története és egyben az évszakok kialakulásának mondája. A meleg, kellemes éghajlati viszonyok zorddá válnak – ez a bűn következménye –, beköszönt az ős, majd a tél. Egy Gonosz nevű, unatkozó manó viszályt szít, s ragadozásra tanítja a héját, a menyétet és a rókát, mire azok nagy vérengzést visznek véghez a tó apró lakói közt. Szille varázslattal megvédi a tó lakóit: „bűvös vonalakat rajzolt a vízre meg a levegőbe, ezekből lettek a piócák és a de-nevérek”. Varázsigét is dúdolt; azóta vonít a róka a teleholdkor.

Menyét, ne bántsд fészkeiket,
héja, ne bántsд csibéiket,
hold, a fényt varázsba szőjed,
álnok rókát megkötözzed.

Az óvó-védő varázssformula ráolvasásokra, népi szövegekre emlékeztet.

A Jóisten büntetésből, amiért a tó lakói nem éltek békeességben egymással, megszünteti a paradicsomi létállapotot: „De még abban

az órában olyan hideg szél kerekedett, hogy a madarak és az állatok mind fáztak és csodálkoztak, mert még addig nem ismerték a hideget". A madarak sorra felkerekednek, és délre repülnek. „Nem értették ők sem, hogy mi ez, de valami roppant nyugtalanságot éreztek, és tudták, hogy menni kell valamiért, valahová”. „Ez volt a világon az első ősz.” Gonosz manót pedig, aki unalmában rosszra tanította az állatokat, azzal bünteti, hogy a legtöbb munkát neki kell elvégeznie: „Neki azt a dolgot adta a Jóisten, hogy járja végig a vizeket, és húzzon reájuk vastag jégruhát, hogy ne fázzanak azok, akik a vízben vannak.” A paradicsomi boldogságot és önfeledtséget a megfosztottság – világteremtés előtti sivárság, élettelenység – állapota váltja fel: „És olyan csend volt és olyan elhagyatottság, hogy Szillének összeszorult a szíve, s a halott virág kelyhében lassan visszaszállott a víz alá. Ez volt az első tél a földön.”

Szille Kosztruszt küldi útra, hogy keresse meg a Jóistent, és kérjen a nevében bocsánatot az állatoknak. Kosztrus pedig – a mese tipológiájának megfelelő legkisebb királyfi –, azaz a legkisebb hal a Jóisten elébe járul. „Sokáig járt, amíg megtalálta, de a végén mégis meg kellett találja, mert a Jóistent mindenki meg tudja találni, ha keresi, még a legkisebbik hal is”. A keresztény szellemű tanítást egy másikkal toldja meg a mesélő: a Jóisten elmosolyodik a kicsi hal láttán, aki „olyan hosszú-hosszú utat kellett megtegyen, hogy jóvá tegye mind azt a sok rosszat, amit a föld állatai egy év alatt a Jóistennel szemben elkövettek”. A kis hal látványa mosolyt fakaszt, húsége meggyőz. A Jóisten mosolya megoldvasztja a jeget. Tavasz lesz, majd nyár, s elindul az évszakok körforgása, majd állandósul ez az állapot.

A *Negyedik mesétől* fogva a mesefiguráknak, azaz a madaraknak és halaknak állandósul a nevük: Csupafej a jégmadár, Kelep úr a gólya, Tik a hóda, Lenge a csér, Villáska a fecske, Szigonycsőr a bűvár, Piu a partfutó, Villám a vércse, Krekk a sárszalonka, Mámi a vadruca, Hószakáll a cinege, Nagyfogú a csuka, Hosszúláb vagy Laposfej a gém, Csirip a nádiveréb, Göcs a földikutya. Ebben a mesében egy vetélkedő történetét olvashatjuk, melynek tanulsága: többet ésszel, mint erővel. A jégmadár – neve, Csupafej eszére utal, de ugyanakkor szerény fizikai képességeire is – megnyeri a madárvetélkedő minden számát, az úszást, futást, repülést és fészeképítést azzal, hogy minden versenyszámhoz a leginkább alkalmas állat segítségét kéri.

A történet végén pedig nagyvonalúan segítőkinek adja át az átvett díjakat. A mese pedagógiai szándéka félreérthetetlen.

Ettől a mesétől fogva a narrátor megvonja a figyelmet a megteremtett mitikus kerettől, és önálló mesevilágot kelt életre. Bár a mitikus keret továbbra is él, már nincs különösebb jelentősége, az elbeszélő a figyelmet a cselekményre irányítja, az állatok életének epizódjaira. Nem a természet nagy, mondaszerű történései dominálnak, hanem az állatok cselekedetei.

Az *Ötödik*, *Hatodik* és *Hetedik mese* nagyon hasonló témájú: a többiektől elütő, a többi közül kiváló rebellis története. Az *Ötödik mese* leginkább **Andersen** *A rút kiskacsájára* emékeztet. Csámpás, a tökéletlen rucafiú, megelégedi, hogy mindenki okítja, és világgá megy. Vándorlásának mulatságos története során eszével, talpraesettségével, azaz „neveletlenségével” vágja ki magát a legszorongatóbb helyzetből is. Története utazás héjafészekbe, az ember udvarába, majd egy rókalyukba. A bagoly jó szándéka, hogy nem eszi meg, a gém megbocsátása, mellyel elfeledi, hogy Csámpás őt Laposfejnek csúfolta, kiségitik az életveszélyből, és így szerencsésen hazatérhet. „Azóta békében él a többi rucával együtt, és már nem éppen olyan haszontalan, mint volt – de egy kicsit azért még mindig haszontalan –, és már nem olyan szemtelen, mint volt – de egy kicsit azért még mindig szemtelen...”. A mesehallgató vagy -olvasó gyermek biztonságérzetét fokozza az ismétlődés, ill. hozzásegít a memorizálásához. A mese tanulsága: nem árt ugyan óvatosnak és alkalmazkodónak, azaz „szófogadónak” lenni, de az életben az viszi valamire, akiben megvan a bátorság: azaz a lélekjelenlét, a fúrge ész, a ravaszság és az életrevalóság.

A *Hatodik mese* a „legneveletlenebb békasüvölvény”-ről szól, aki „zöld volt és pöffeszkedő, és nem csinált egész nap semmi egyebet, mint hogy ült a nagy és iszapos tó keskeny partján, és mindenkinek a dolgába beleszólt”. Tapintatlan kérdezősködéséért és tolakodó kíváncsiságáért – „miért cipeled mindig a hátadon azt a csúnya teknőt?” – a bölcs teknősbéka megleckézteti: a béka büntetése, hogy azóta ugrálnia kell, hiszen őt – a teknősbékával szemben, melyet a páncélja véd – csak fúrgesége menti meg az állandó életveszélyből.

A *Hetedik mesében* „szó lesz egy összeférhetetlen és veszekedő madárról, amelynek Veszekedő Cankó a neve”. A madarak meg-

büntetik Cankót kellemetlenkedő viselkedéséért, és itt már Szillének kell beavatkoznia, hogy a rossz természetű madarat megmentse: dús tollazatot varázsol rá, hogy viszálykodásai közepette védeve legyen. Ezek a mesék fordulatosak, és életrevalóságra nevelik a gyermekeket.

A *Nyolcadik mese* visszatér a transzcendentális lebegésbe: „egy csodálatosan szép idegen madárról” szól, aki keletről érkezett, „éppen mintha a nap sugaraival együtt jött volna”. A már hattyúvá vált rút kiskacsa alakja sejlik fel benne, ő a kócsag, „az angyalok madara”, vele küldik el „a jóságot és a békességet, amit összegyűjtögetnek az égben a világ számára”. Ám a kócsagot, az angyali postavivőt lelővi egy haragos, rossz ember, aki tele volt irigységgel, gonoszsággal. Így elakad az ég és a föld között a kapcsolat, odatesz a jóakarát és békesség, melyet az angyalok küldtek a földre. A kis szürke gém, a bakcsó, aki az angyali postavivőt elkísérte hírvivő útján, kétségbeesetten keresi azóta is az angyalokat, és kiabál minden éjszaka: Kro... kro... kro... Ezért vakvarjú a neve.

A *Kilencedik mese* egy olyan emberről szól, aki „nagyon szomorú volt”. Szövetséget kötött a tóval és annak élőlényeivel, hogy elűzi szomorúságát. „És valahány szomorú ember este tájt a tó mellé lemegy, és ott megáll és figyelni kezd: minden nádírigó és minden nádiposzáta és minden, minden, ami csak van ottan, nem tesz egyebet, mint vigasztalja” – zárul ezzel a mondattal az utolsó nádimese és maga a meséskönyv. Az ember, gonoszsága folytán kiesett a paradicsomi boldogság állapotából, és állandósul szomorúsága. Isten az általa teremtett világ szépségével, a természet varázslatával vigasztalja az embert. Utalnunk kell itt ismét **Ilosvay Ferenc** írásművészetére, „akinek ideája a romboló, a pusztító emberrel szemben a szemlélődő, a gondolkodó és az építő, s aki [...] a természet gondozásával, az ember és természet viszonyának újragondolásával lát alapvető esélyt és távlatot”.¹

Wass Albert bírálóinak feltűnt a mesekönyv végének elkomorulása. Az ember jelenléte, akinek a természettel való harmóniára kellene törekednie, diszsonanciát visz a világba. Ezt a mondanivalót sugallja *A funtineli boszorkány* is: ahol az ember megveti a lábát, ott oda a

¹ Jánosi 2004:23.

harmónia. A szomorúság visszamenőleg is megüli az egész könyvet. A kilences szám misztikus, teljességet sugall – ám hiányzik a visszacsatolás az égiekhez, a világmindenségben felsejlő harmóniához. A teremtett világban magára maradó ember kozmikus magányát a tóval kötött szerződéssel oldja. A mese vége filozófiai és költői magasságba emelkedik: „Az élet mindenkinek tartogat szomorúságokat. / S ha Te is egyszer-mászor szomorú leszel, s hasztalanul jársz-kelsz az emberek között, a szomorúságodon nem segít senki, és úgy érzed, mintha valami nagy-nagy súly ülne a lelkeden, és napról napra jobban belefáradsz, s talán már azt is hiszed, hogy nem bírod tovább: egy este szökj le titokban a tóhoz. [...] És akkor, azon a csöndes estén, Te elfelejted, egészen biztosan elfelejted, hogy szomorú voltál.”

A narrátor meseszövege gördülékeny, stílusa az élőbeszédhez közeli, gyakran él a mesehallgató gyermekek által kedvelt ismétlés stílusesezközével. A mesék elején például visszautal az előző mese tartalmára: „A nádimanókról eddig csak annyit mondtam neked, hogy a Jóisten a zsebéből kotorta elő őket, és azt bírta rájuk, hogy tanítsanak meg minden állatot a maga munkájára”; vagy a mondaton belül ismétléssel nyomatékosít egy-egy szót: „...ez a manó elég tökéletlen jószág lehetett, mivel csak a tökéletlen állatok és a tökéletlen manók szoktak unatkozni, ugyebár?”

Mesélőkedve kiapadhatatlan. Életműve egészébe jól illeszkedik e sajátos műfaj, hiszen regényeiben és elbeszéléseiben is gyakran átváltozik narrációs pozíciója mesemondóivá. Műfajilag a lírai novella és mese között ingadozik. Szövegeit, különösen a leírásoknál, líraiság szövi át, s e mesekönyvben is megszólal a lírikus. Mondatainak ritmusa, lüktetése, a mesebeli helyszín lebegtetése, szereplőinek utalás-szerű, lényegretörő jellemzése kiforrott alkotóra vallanak, aki bátran kipróbálja és megméri magát az eddigi sikert hozó regény és elbeszélés műfajától eltérő keretben: a novellisztikus mese köntösében.

Az eddigiektől valamelyest eltérő motívumrendszer bontakozik ki a meséskönyvből: a világteremtés-keretben a bibliai alapmotívumokhoz kapcsolódó rendszer fedezhető fel: a transzcendens keretben a manók és madarak, mint égi küldöttek, hírvivők jelennek meg, a kígyó pedig nem a bűn, hanem a felelősségvállalás, felnőtté válás kényszerűségét jelképezi.

Eva Wass von Czege német nyelvű szövege stilisztikai-fordítói bravúr. A fordítás megőrzi a forrásszöveg líraiságát. A célszöveg többnyire grammatikai átváltásokat tartalmaz, pár finom lexikai átváltást, melyek a szövegűséget szolgálják: „Das Leben hält für jeden einen Kummer bereit. / Und wenn auch dich hin und wieder einmal ein Kummer drücken wird, und du rastlos unter den Menschen einherwandelst und niemand dir in deiner Traurigkeit helfen kann, und du meinst, daß die Last, die auf deiner Seele ruht, kaum noch zu ertragen ist: dann flüchte dich eines Abends heimlich an den See. [...] Und dann, an jenem stillen Abend, wirst du vergessen, daß du traurig gewesen bist.”¹

Grammatikai átváltási művelet² a forrásnyelvi többes szám helyett a célnyelvi egyes szám: „tartogat szomorúságokat” = „hált einen Kummer bereit”; szófaj helyett idiomatikus kifejezés: „szomorú leszel” = „dich ein Kummer drücken wird” (‘szomorúság nyomaszt, nyomja a lelkedet’). Lexikai átváltások az átalakítások: „hasztalan” = „rastlos” (‘nyugtalan’); „mintha valami nagy súly ülne a lelleden” = „die Last, die auf deiner Seele ruht, kaum noch zu ertragen ist” (‘úgy véled, hogy a teher, mely a lelleden nyugszik, már alig viselhető el’) és a kihagyás: „Te elfelejted, egészen biztos elfelejted” = „wirst du vergessen”. Az átváltási műveletek a célnyelvi szöveg stílusát, líraiságát, ritmusát és zeneiségét a forrásnyelvéhez közelítik.

A *Tavak könyve* és *Erdők könyve* című kötetek a magyar gyermekirodalom értékes darabjai. Túl azon a kérdésen, hogy gyermekirodalmat vagy felnőttek által is olvasható, filozófiai mélységű könyvet tartunk-e a kezünkben, a *Tavak könyve* különös csemegéje a Wass-életműnek. Egy gyakorló pedagógus biztonosságával és oktató, nevelő szándékával írja szövegeit, célja a természet szépségeire, gazdagságára ráirányítani nemcsak a gyermekek, hanem minden olvasója figyelmét. A szerző képzett gazdász és vadászó ember – ezzel magyarázható széles körű természetismerete, melyet az olvasó elé tár mesés formában. Gazdag élővilága folytán a különös, első látásra jelentéktelennek, egyhangúnak tűnő Mezőség a magyar irodalom helyszíneit gazdagítja.

¹ Wass [1968]:77–78.

² Klaudy–Salánki 2000:80.

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy bár Wass Albert kora fiatalságától kezdve írt prózadarabokat, a pályáján mégis el kell telnie bizonyos időnek, hogy termése – esztétikai érték tekintetében – beérjen. A minőségi előrelépést a helikoni munkaközösségbe való bekapcsolódása jelenti 1936-ban, s elsősorban az Erdélyi Helikonban megjelent elbeszélései képviselik első pályaszakaszának rövidpróza-írói javát. Írásművészetének alapgondolatai, motívumai megtalálhatók kortárs magyar (Ady, Móricz, Fekete István, Radnóti), romániai magyar (Reményik, Aprily, Dsida, Tamási, Tabéry) és külhoni írók (Turgenyev, Materlinck, Lagerlöf, Hamsun, Saint-Exupéry) műveiben.

Wass Albert elbeszéléseit sajátos stílus jellemzi: a beszélt nyelvnek az irodalomba való beemelése, a tájleírás, a hasonlatok, kedvelt szófordulatok. Összetett mondataiban nagy egységeket vet hátra – a fogalmazás hasonlít az élőbeszédhez, ahogy az ember a gondolatait szövi. Gyakori a határozott névelő elhagyása, mely a beszélt nyelv egyik tendenciája. Az ismétlések, gondolatritmusok szintén zenei hatást keltenek. Nyelvére a régies szavak és erdélyi kifejezések használata jellemző, mint amilyen az *észkas, üver*; a tájnyelvi színezet, és a jellegzetes erdélyi tájnyelvi mondatszerkesztés, mely az „el kell mondanom” típusú nyelvtani szerkezetben a főnévi igenév helyett felszólító módot alkalmaz: az „el kell mondjam” erdélyi fordulat. A román kölcsönzők (*pojána, luntra*), valamint a román személy- és földrajzi nevek (*Anuca, Árszintya, Simion; dósz, pláj*) különös szint kölcsönöznek prózájának. Wass Albert ugyanúgy „a fülével írt”, mint Jókai, prózája ritmikus, mondatainak szabálytalan lüktetése szabályos líraiságot kölcsönöz prózájának.

Wass Albert elbeszélései a második világháború rövidpróza-irodalmát gazdagítják; Tamási Áron, Nyirő József, Sipos Domokos és mások elbeszélései mellett a *Sorsvállalás*, a *Vaddisznós Jákob*, az *Udvarház a dombon*, *A kenyér útja* című elbeszélések, valamint *A titokzatos őzbak* című kötetének darabjai az erdélyi novellairodalom jeles alkotásai.

REGÉNYEK ÉS SZÍNDRMŰVEK (1934–1943)

Wass Albert erdélyi korszakában hat regényt írt, ezek keletkezési sorrendje 1934–1943 között: *Farkasverem*, *Csaba*, *Mire a fák megnőnek*, *A kastély árnyékában*, *Egyedül a világ ellen*, *Vérben és viharban*. A *Jönnék!* című művet, bár a regények sorában tárgyaljuk, leginkább irodalmi riportkönyvnek tekintjük.

A *Farkasverem* Wass Albertet elismert regényíróvá avatta, különösen pozitívan reagált a kritika a két, egymással összefüggő, történelmi tárgyú családrégényre, a *Mire a fák megnőnek* és *A kastély árnyékában* címűre – e három regény az első írói korszak termésének java. A *Jönnék!* lelkesültsége, érzelmi izzása, valamint az élmény személyessége folytán megkapó olvasmány. A *Csabát* számos kritikus visszaesésnek vagy útkeresésnek tekinti, az utolsó két rövid mű, a *Vérben és viharban*, illetve az *Egyedül a világ ellen* című kisregény visszhangtalan maradt.

A regények alkotják a Wass-életmű gerincét.

A történelmi regény, valamint a több nemzedéken átívelő családrégény virágkorát éli a XX. század első évtizedeiben. Wass életműve nyilvánvalóan illeszkedik ehhez a folyamathoz, a szerzők és művek között kölcsönhatás érezhető. **Kós Károly** (*Varjú nemzetség*) és **Bánffy Miklós** (*Erdélyi történet*) kísérletet tett többgenerációs történelmi regény megalkotására, de akár a XIX. században **Jókai Mór**, akár **Jósika Miklós**, **Kemény Zsigmond**, **Eötvös József** regényei szolgálhattak mintául vagy ihletadóul, nem hagyhatjuk figyelmen kívül ezek inspiráló erejét, tanulságait. Meg kell említenünk még **Gyulai Pál** *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című kisregényét, melynek akár tematikus és időbeli folytatása lehetne mintegy fél évszázaddal később a *Farkasverem*.

Minden regényét átszövi a történelem, így megvizsgálandó, hogy a történelmi regény a meghatározó műfaji alakzata-e Wass Albert írói munkásságának. A kitalálás az emlékezés munkájának elidegeníthetelen elemévé válik a múlt megalkotásában, a tényleges múlt személyes felidézése. Wass Albert népszerűsége a történelmi regény átértékelődésének folyamatában válik érthetővé.

Regényeiben az erdélyi magyarság, illetve erdélyi arisztokrácia múltjával, jelenével vet számot, azt a kettős sorshelyzetet mutatja be, mely egyik oldalról a példamutatás, másik oldalról az akarategyengeség, elzúllás, ellehetetlenülés felelőtlen magatartása. A történelemnek való kiszolgáltatottság tapasztalata jellemző, ezt ellentétezi a történelem felelősségteljes alakításának példaadásával. Ilyen módon regényei a legnemesebb sorsirodalmat képviselik, részévé válnak egy missziós életműnek.¹

Láng Gusztáv szerint Wass Albert „életműve a lappangó kánon része, azaz olyan könyvekből áll, melyek rendkívül népszerűek az átlagolvasók körében, az elitirodalmat kijelölő intézményes kánonba azonban »nem férnek bele«”.² [...] E »lappangó kánon« nemcsak a népszerű, a populáris regiszterbe tartozó olvasmányokat tartalmazza, hanem az intézményes kánonból – igaztalanul – kihagyott alkotásokat is. Wass Albert könyvei kétségtelenül ebbe a kategóriába tartoztak. Az író sohasem csinált titkot abból, hogy a »létező szocializmust« önkényuralmi rendszernek tartja, Magyarországot megszállt területnek, a trianoni békediktátumot pedig igazságtalan és helyesbítendő döntésnek. [Művei] a baloldali szellemű irodalomhoz szoktatott olvasót erőteljes horizontváltásra készítetik”.³ Történelmi témái mellett Wass Albert politikai állásfoglalása is megmutatkozik regényeiben.

Országos Széchényi Könyvtár

Az erdélyi arisztokrácia múltja, jelene

Farkasverem (1934)

Wass Albert első regénye a *Farkasverem*, mely az 1934-es év folyamán kétszer is megjelent, meghozta a mindössze huszonegy éves író számára az ismertséget és elismertséget. Az 1940. január 10-én Budapesten odaítélt Baumgarten-díj⁴ egyértelmű bizonyítéka ennek. Kortárs olvasói és bírálói meglepetten figyeltek fel a korábban verseket ontó, fiatal erdélyi író különös-borongós tónusú írásaira.

¹ Bertha 2008.

² Láng G. 2005:19.

³ i. m. 20.

⁴ Téglás 2000:67,167,170.

A *Farkasverem* Wass Albert pályáján komoly nyitás és váltás a korábbi vers- és rövidprózaíró korszakot követően. E regény ugyanis egyszerű teljesítmény, mellyel nem rímél a pálya során egyetlen más mű sem. Bár szülőföldjéről későbbi műveiben is ír (*Csaba, Mire a fák megnőnek, A kastély árnyékában* stb.), a Mezőség ilyen sötét tónusú bemutatására meglepetten figyeltek fel kortárs kritikusai. A sötét színekkel megrajzolt írói világ keretében önsors-elemzést végez, ám regénye mégsem önéletrajz, noha a narrátor az önéletíróhoz hasonlóan kifejtett identitással rendelkezik. A regényben énképként felsejlő, asztalnál ülő, írással próbálkozó, üres papírokat teleíró szövegalkotó képe szétfoszlik¹, hiszen Wass hőse íróként kudarcot vall, kísérletezésének nincs átütő ereje.²

A két 1934-es kiadás után³ a regény 1935-ben szintén két kiadást ért meg (egy kolozsvárit és egy budapestit).⁴ A második világháború végéig mintegy kilencszer adták ki. A *Wass-bibliográfia*⁵ 2003 végéig összesen tizenhat magyar nyelvű kiadást számlál.

A *Farkasverem*ről nagyon sokat írtak, csak a *Csabáról* jelent meg több értékelő írás. Az első recenziók 1935 májusában jelentek meg a napilapokban (*Pesti Napló*: május 12., *Új Magyarország*: május 15.), s a *Pásztortűz* című havilap is május 15-én recenzálja. 1935. második felében két német nyelvű recenzió is megjelent róla.

A Wass-szakerudalomnak nem eléggé hangsúlyozott, érdekes és fontos adaléka, hogy a *Farkasvermet* megjelenését követően lefordí-

¹ Mekis 2002:25.

² Latrán 2000b:96–103.

³ A mű első, 1934-es kolozsvári kiadásán nincs feltüntetve a kiadási év. Az a megjegyzés olvasható a belső oldalakon, hogy az Erdélyi Szépművés Céh 10. jubileumára kiadott könyv. Az Erdélyi Szépművés Céhet 1924-ben hozták létre, a regény ezek szerint 1934-ben láthatott napvilágot. Az Országos Széchényi Könyvtárba 1934. végén futhatott be, ezt igazolja a könyvtári katalóguscédulán szögletes zárójelbe tett [1934] év. Ez a könyvben nem szereplő adat – az OSZK információja szerint – a könyvtári regisztrálás éve.

⁴ Marosi Ildikó az Erdélyi Szépművés Céh könyvsorozatában (1925–1944) csak az 1935-ös megjelenési évet regisztrálja. Ld. Marosi szerk. 1979:II. 306.

⁵ Balázs 2004b:15–18.

tották szlovákra¹, 1941-ben pedig csehre. Sajnos, elkerülte a figyelmét a német² és román fordítóknak. **Emil Boleslaw Lukač**, a szlovák fordító, előszóíró és szerkesztő így ír a szerzőről: „...új irodalmi személyiség jelentkezett, aki első alkotásával büszkén léphet az erdélyi irodalmárok közösségébe, sőt a külföldi megmérettetést is megállja. [...] A munkája [...] értékes műalkotásnak tekinthető, mely a dolgok lényegét képes feltárni. A regény a valóságos világképet festi, s történelmi dokumentum is, egy társadalmi osztály hanyatlásának krónikája. Vérrel és könnyekkel íródott.”³

A cseh nyelvű kiadás – fordítója **Preložil Pavel Kutny’** – megjelenése megbékélést célzó gesztus: „Az egykori politikai ellenfél, a cseh nép sem tudta megtagadni vonzódását a magyar irodalomtól még a legnagyobb politikai súrlódások korában sem: a politika mezején harc dúlt ugyan, a szellem világában pedig, szelíden bár, a szeretet hangja szólalt meg”⁴ – írja **András Károly** 1942-ben a cseh fordításról. A korábbi Móricz-, Szabó Dezső-, Földes Jolán- és Körmenyi Ferenc-fordítások után 1941-ben újabb magyar könyvek jelentek meg csehül igen magas – 50–60 ezres – példányszámban és szép kivitelben: Mikszáthtól, Nyirő Józseftől és Wass Alberttől.

Az anyaországi kritikusok komor tónusú, nyomasztó olvasmányoknak minősítik. **Schöpflin Aladár** szerint elképzelni is nehéz azt a „sötét-látást”, ami a regényéből „penetránsan árad”. „Nyomasztóbb és lehangolóbb valamit alig olvastam hosszú idők óta.”⁵ Ugyanakkor

¹ Évszám feltüntetése nélküli példányát az Országos Idegennyelvű Könyvtár őrzi Budapesten.

² Utalunk itt Dalos György megjegyzésére: „Az emigráns erdélyi szerzők közül egyébként a legnagyobb karriert Wass Albert futotta be – hat könyve jelent meg németül, őszinte sajnálatunkra a *Farkasverem* nincs közöttük.” Dalos 2005:27.

³ „... naraz a stranou vynoril sa nový spisovateľ, ktorý u hneď svojím prvým dielom hrdo si môže stúpiť do radu nielen svojich druhov sedmohradských, ale i pred zahraničnú verejnosť. [...] Jeho práca románová [...] prezraduje istého a pevného tvorcu, zrak presný, odhalujúci az do podstaty vecí. Román je obrazom zo súčasnosti, ale je i historickým dokumentom úpadku jednej triedy. Písaný je krvou i slzami.” In L[ukáš], E[mil] B[oleslav]: *Úvod [Előszó]*. In Wass [193?]:7–8. Az előszót szlovákból fordította Pacsai Imre.

⁴ András 1942:31.

⁵ Schöpflin 1935:7–12.

elismeri a szerző érdemeit: „Ez a regény a magyar irodalom általános mértékével mérve is jelentős írói képességeket mutat. [...] Az író olyan realiztikus vonásokkal ábrázolja ezt a különleges életformát, hogy szinte kulcsregényre kell gondolni. [...] Az erdélyi írók Jósika óta szépítették, romantizálták az erdélyi életet és tájat. Wass Albert csak a sivárságot látja benne. Ez a látása azonban valóban látás. Akár igazságos, akár igazságtalan, de egységes. Író látása. [...] Az elhallgatás hatásait Wass Albert épp oly jól érzi, mint a táj-atmoszféra kapcsolatát az emberekkel. [...] A technikájában vannak bizonytalanságok, néha elrajzol egyet-mást, de ösztönös technika ez, nincs más írótól kölcsönkérve.” Schöpflin recenziója több mint biztató egy kezdő író számára.

A *Farkasverem* komor hangú „jelentés” a Mezőségről, a román világban birtokuk nagy részétől – tehát jövedelmüktől megfosztott – mezőségi magyar mágnáscládokról, s betekintést nyújt a román-ság életébe is. Sötét tollvonásokkal festi meg a korszerűtlen életviszonyokkal küszködő, a hajdani fővárostól elzárt, magába forduló mezőségi családok életét. **Siemers Ilona** így emlékezik meg a helyszínről: „Cege hét kilométerre feküdt tőlünk [azaz Szentgothárdtól] a tó másik végében. Nem volt túl nagy település, jórészt románok lakták, és – akárcsak Szentegyed – a Wass család legrégebbi birtokai közé tartozott, amelyet még az Árpád-házi királyok adományából nyert famíliánk. Korábban minden mezőségi falu lakossága magyar volt. A történelem viszontagságai, hadak és járványok tizedelték meg, apasztották rohamosan a lakosságot, helyükbe a középkor végétől román jobbágyokat telepítettek.”¹

Wass Albert a XIX–XX. századi regényírói hagyományokat követve, sokszínű regényvilágot hoz létre. Több emberi sorsot futtat párhuzamosan: eleinte a tehetséges, de diákkorában adósságokat felhalmozó, majd vagyonát elvesztő báró Rápolthy Jenő sorsát követi figyelemmel, napi küzdelmét a Mezőség – Csudákkalva és Halasd, azaz Ciudac és Câmpina – unalmával, az alkoholbetegséggel, anyja zsarnokságával mindaddig, míg a szerelem elindítja őt a megváltás útján. Miután Klárával szövögetett kapcsolatáról le kell mondania, észérvektől vezérelt házasságot köt, s ezáltal békésen révbe jut.

¹ Siemers 1999:64.

Schöpflin Aladár szerint alakjai „lehetnek egyoldalúan megvilágítottak, de lélektanilag hitelesek. Belső törvényeik szerint mozognak, a beszédjük épp olyan életízű, mint a hallgatásuk. [...] Olyan emberek ezek, akik a legfontosabb szavakat nem mondják ki, és mégis tudják”.¹ Latrán Ibolya tanulmányában² ráirányítja a figyelmet az első világháborút követő időszakban Észak-Erdély nehéz, kilátástalan helyzetére. A reménytelenség megülte a kedélyeket, azokat is, amelyeket a mindennapi kenyérgondok nem gyötörtek. A Zenthayak a példa a vegetációra berendezkedett családok életére. Figuráit típusokra egyszerűsíti, egy-egy szereplő képlet szerint készül – írja a jelenkori kritikus a Schöpflin által hatvanöt évvel elmondottakhoz csatlakozva.

Az elbeszélő a többi szereplő életútját, alakját csak felvillantja: egyikük, másikuk sorsa hosszabb-rövidebb ideig követhető a cselekmény során. Bedő Ábris és lánya, Ágnes sorsa, Ágnes megszakadt mátkasága a talpraesett, gyakorlatias, de érzéketlen Zenthay Tiborral; Zenthay Klára szerelme Rápolthy Jenővel, Klára kiábrándulása az alkohol rabságában sínylődő Jenőből; az árva, parlagi Halász Árpád élete; Árpád három vénlány nagynénjének – Euláliának, Ottinak és Józefának – a sorsa, akik az időről tudomást sem véve, rendületlenül kérőre várnak. A szereplők sorsa összetalálkozik, elválik, majd a szerző a regény végén visszacsatol a főszereplő sorsára: Rápolthy Jenő „lekésik” a szerelemről, s az öregedő, sorsába már beletörődött Brandt Elza férje lesz. A záróakkord Rápolthy né rivaldafénybe kerülő tragédiája.

A cselekménybonyolítás izgalmas, emellett kiválóak Wass leírásai. Részletesen rajzol meg természeti képeket, a Mezőség látszólagos eseménytelensége mögött a flóra és a fauna békés, öntörvényű életét mutatja be, ezzel érzékeltetve, milyen ingerszegény ez a vidék a nagyvárosi élethez képest. Kolozsvár mindössze hatvan kilométer, Csudákfalván pedig mintha megállt volna az idő. Ebből a világból kitörni szinte lehetetlen: Budapestre csak útlevéllal lehet menni. Idősebb Zenthay gróf, a hajdani vármegye főispánja teljes közönybe burkolódik a háború után: telefonját kikapcsolja, lapjait lemondja, egyedül kertészetének él, ott is csak egy süketnéma román szolgát, a

¹ Schöpflin 1935:7–12.

² Latrán I., *Farkasverem*. 2000. 96–103. In Latrán 2000

Mutujt! tűri meg. Különös viszontagsága a kertjében az almacsemetétét kivágó román paraszttal, bírósági tárgyalása, pénzbírságra ítéltése példája annak, hogy az impériumváltással pozícióba kerültek milyen közönyös cinizmussal gyakorolnak hatalmat. Idős Zenthay grófnak a hatalommal való ellenszegülése céltalan donquijotizmus.

A téma nem egyedülálló és elszigetelt az erdélyi magyar irodalomban. Ami a *Farkasveremben* a szereplők sorsát meghatározó történelmi háttér, sokkal részletesebben jelenik meg a *Csabában*. Fel tűnik a témabeli hasonlóság **Berde Mária** *Földindulás* (1930) című regényével. Mind a *Csaba* (1940), mind a *Földindulás* az 1922-es román földosztást² követően mutatja be a magyar birtokosi családok egzisztenciájuktól való megfosztását. Ugyanezt a témát írja meg **Székely Mózes** *Zátony*³ című regényében és **Nyirő József** a *Néma küzdelemben*.

Kemény János témáival is átfedéseket találunk, aki *Farkasvölgy* című regényében a szocreál kívánalmainak megfelelően a kizsákmányoló osztályt ostorozza, különös módon ebben az erőtlén regényvázlatban mégis mindössze a negatívnak beállított osztály tagjai, történetei hatnak életszerűnek, ábrázolásukat tekintve sikeresnek. **Kemény** – szociális érzékenysége folytán – a kisemmizettek iránt kíván szimpátiát ébreszteni. Ám ez igen fogyatékosan sikerül: főszereplője vázlatos fejlődéstörténeten megy át, figurája nem életrevaló, lassan eszmélő széplélek. A jóval később kiadott **Kemény**-könyvek (*Farkasvölgy*, alapkiadás 1963⁴, *Víziboszorkány*, alapkiadás 1979⁵) cím- és témahasonlósága folytán felmerül a plágium gondolata.

Páratlan, ám mégsem társtalan a *Farkasverem*. **Féja Géza** elismerően szól arról a kíméletlenségről, mellyel a szerző a saját társadalmi osztályáról ír: „levetett mindent gátlást, olyan egyszerű, őszinte, tehát félelmetes realizmussal beszél a maga társadalmáról, akár Móricz is a magyar népről. Regénye: vallomás-tömeg.”⁶ **Láng Gusztáv** szerint „egy nemzedéki fellépés tendenciáiba illeszkedik”, annak a

¹ Mutuj, mut: román, ‘néma’.

² Balázs 2004a:41–52.

³ Székely 1930:416.

⁴ Kemény 1963.

⁵ Uo. 1990.

⁶ Féja 1941:20.

generációnak – Dsida, Szemlér Ferenc, Bözödi György – az egyik műve, „akikben tudatosul a transzszilvanizmus válsága. [...] Egyrészt realista regény, az erdélyi arisztokrácia életének élesen kritikus rajza, a nemzedék szociografikus indíttatásának szellemében. Másrészt leszámolás azzal a transzszilvanista illúzióval, hogy az erdélyi magyarság önmegőrzésének ügye képes olyan nemzeti egységet létrehozni, amelyben minden társadalmi csoport megtalálja a maga cselekvő helyét és közösségi-közéleti szerepét. [...] tanúságtétel arról, hogy az erdélyi birtokos arisztokrácia [...] nem képes beilleszkedni egy ilyen eszményi közösségbe, még kevésbé abban vezető szerepet vállalni és eljátszani.”¹

A regényben egyetlen egyszer sem fordul elő a „farkasverem” szó, még utalás sem található a jelentésére, nem csoda hát, hogy a regény kritikussait foglalkoztatta a címalkotás. A verem, mint motívum, megjelenik középkori írásokban, *Szent Ferenc legendájában*, tanító jellegű meseként a farkasról és egyéb vadakról, melyek a szent megrovásától és tanításaitól megszeliődtek. Az indiai mítoszok világában a verem, akna vagy kút léthelyzet, az ember megrekedt állapota (*Mahábhárata: A kút-példázat*).

Mi is a farkasverem? A farkas vagy egyéb állat elfogására ásott verem – a szó denotatív jelentése. Mi lehet a konnotátum – a regény textúrájában? Táj, történelmi helyzet, a „felesleges ember” akaratnélkülisége, ebből eredő kilátástalansága, perspektíva-nélkülisége. A farkasverem asszociációs mezejébe tartozó táj történelmi, politikai helyzet. A kiúttalanságra, kivándorlásra vagy csendes, hír nélküli pusztulásra, önpusztításra ítélt állapot. Ilyen értelemben nemcsak az embergyűlölő, szeretet nélküli házasságában megkeseredett és magát állatokkal körülvevő, alkoholista báró Rápolthy Tamásné, a Vénasszony életkörülményei hasonlatosak a farkasveremhez. A könyv a valóságban – akár sajtóhírként is – fel-felbukkanó történetet dolgoz fel: az állatai által szétépett állattartó sorsát. A kedvtelésének élő, kutyáit, farkasait gyermekeinél többre tartó, elborult elméjű Vénasszonyt egy, éveken át láncon tartott farkaspár marcangolja szét.

A címértelmezések kapcsán ismét visszatérünk a korabeli recenziókra. **Rass Károly** szerint a farkasverem vagy a Mezőség szinte

¹ Láng G. 2005:20.

egyenlő fogalom: nemcsak a mágnások, hanem egy egész szellemi társadalom. „Egy oldalán több virág van, mint Bánffy hét kötetében”¹ – fűzi hozzá. **Kolos Endre** történelmi farkasveremről beszél. Értelmezése szerint ez az állapot a történelmi eseményekkel függ össze: „akkor állt meg a világ, amikor Erdély kivált Magyarország öléből, mikor mindenestől belezuhantak a lehetőségeket nem adó farkasverembe”.

Szabédi László szerint a farkasverem a verembe esett, egykor történelmi családok sorsa, akiknek polgárrá kellene válniuk, ám köti őket a család és a már meghaladott családi tradíció. (Ugyanitt keresi e társadalmi osztály bukásának okát **Marosi Ildikó** is.²) Az örök-váramozó feudális család légkörét tragikum lengi be (akárcsak Jókai *A kőszívű ember fiai* című regényében Mindenváró Ádámét, akinek alakját viszont Jókai jóindulatúan felmenti a bírálattól).

A farkasverem lehet az írói ihlet nélkülség állapota is, illetve a lehangoló, lehúzó környezet hatása az író kedélyére. A kiábrándító környezet nem ihlet írásra, nem táptalaja a művészeteknek, nem vonzza a múzsákat. Az alkoholizmus pedig megbénítja a tettvágyat, a nagy elképzelések, tervek semmivé foszlanak. A narrátor élethűen mutatja be a patológikus állapotot: „Írásra azonban egyelőre nem kerül sor. Klára minden nap megkérdezi, ő pedig beszél ilyenkor a témáiról, az elképzeléseiről. Ilyenkor nagyoknak és színészeknek érzi őket, építget velük és csillog a szeme és tudja, hogy holnap neki kezd. / De másnapra minden elfakul, a sáros harisnyák, rongyos ingek, az üvöltő farkasok légköre estétől reggelig megüli a lelkét, és reggel hiába keresi a tegnapi gondolatokat: újra csak a kutyaszagú szobák vannak ott... [...] Jenő ilyenkor órák hosszat ül a szobájában, és reszkető kézzel mondatokat karcol a fehér papírlapra. Mikor már sok mondat gyűlt össze, elolvassa, aztán összegyűri a papírt, és a kályhához löki. Kint szakadatlanul ugatnak a kutyák, és a konyhánál Nastasia énekel” (120³).

A *Farkasverem* címmel kapcsolatosan elfogadható értelmezés a múlt által determinált erdélyi helyzetleírás: a mágnás családok sze-

¹ Rass 1935:451–452.; Rass 1936:256–257.

² Marosi 1999:109.

³ A regénybeli idézetek jelöléséhez felhasznált kiadás: Wass 1935.

repvesztése, fiaik elkallódása, a családok szétzüllése. Ezt támasztja alá a szlovák ismertetés is: **Emil Boleslaw Lukač** ráirányítja a figyelmet a regényben ábrázolt apák–fiúk problematikájára, hasonlóképpen **Turgenyev** *Apák és fiúk* című regényéhez, mely generációs elmentétet vázol. Az ifjú és idős generáció nézőpontja, a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodási képessége különbözik.

Érdekes megvilágításba helyezik a regényt a magyarországi német nyelvű lapokban megjelent kritikák. **Joseph Túróczi-Trostler** így ír a *Pester Lloyd*¹ hasábjain: „Meglep a látás és kimondás érett művészetével, kegyetlen-ironikus realizmusával. Egy zárt világ szétesését, egy társadalmi osztály hanyatlását mutatja be. Kisiklott életek, ámokfutók és beszűkült látókörű megszállottak között vándorolunk.”² Az *Ungarische Jahrbücher* recenzora szerint az erdélyi irodalom kísérlet arra, hogy a jelenkor problémáit szépirodalmilag feldolgozza³: „A szerző a hangsúlyt a főszereplők lélektani bemutatására helyezi. Wass erős oldala a hangulatteljes, realiztikus tájképfestés.”⁴

A Mezőség lélektani tér, mely fogva tart – maga a Mezőség is jelenheti a farkasvermet. Zenthay Klárát idézve: „... ne engem sajnáljon, Jenő, sajnálja saját magát, amiért itt él, amiért így él. Maga a Mezőség szimbóluma, egy ember, aki megfullad az iszapban” (76). **Móricz Sárarany** című regényének utolsó soraira emlékeztet a fenti idézet: „Mi az élet? Sár. S ki a hibás, hogy semmi nem lett belőle? Az Isten.”

A táj rávetül a lélekre, meghatároz jellemeket, sorsokat. Utalhatunk itt a spleen-megülte, felesleges ember motívumára, mely **Goncsarov** *Obломov* figurájával való összehasonlítás során adódik.

¹ Turóczi-Trostler 1935:4.

² „Er überrascht durch seine reife Kunst des Schauens und Sagens, durch einen grausam-ironischen Realismus. [...] Geschildert wird der Verfall einer geschlossenen Welt, der Niedergang einer Klasse. [...] Man wandelt zwischen Entgleisten, Schattenfängern und engstirnigen Besessenen.” Németből fordította a szerző.

³ - -4. 1935:332–333.

⁴ „...die Gegenwartsproblematik schönliterarisch zu erfassen”. „...er legt das Hauptgewicht auf die psychologische Schilderung der Haupthelden [...]. Liegt Wass's Stärke in den stimmungserfüllten realistischen Landschaftsbildern.” Németből fordította a szerző.

Thurzó Gábor szerint „az erdélyi lélek európai lélek. A szerző a magára maradt ember fölött mond gyászbeszédet”.¹ **B[ertalan] I[stván]** szerint „valami enyhe oblomovizmus húzódik végig a regényben, és olvasás közben Knut Hamsun hősei is eszünkbe jutnak. [...] Jó mesterektől tanult.”²

A felesleges ember katarzisképtelen ember is egyben, pl. **Csehov** hősei mind vágyódnak valamire, terveznek, reménykednek, töprengenek – de nem történik velük semmi, mivel a katarziszig nem jutnak el. Csak hervadoznak, isznak, panaszkodnak és elmúlnak. – Itt megjegyzendő, hogy **Rápolthy** egyáltalán nem panaszkodik, bár rövid kifakadásai, illetve fiatalkori tiltakozásainak felelevenítései azt érzékeltetik, hogy a legsötétebb elkeseredésben él. – **Csehov** hőseinek élete nem eseménytelen, csak lényegtelen. Érzelmek és gondolataik intenzitását nem hevítik forráspontig, s amitől állandóan gyötörődnek, éppen az, hogy nem történik velük semmi. Így kínlódásuk terméketlen.

Rápolthyban **Brandt Elza** meglátja a jobb sorsra érdemes embert, és társa lesz. **Csajka Zsuzsa** biblikus motívumot vél felfedezni abban az írói megoldásban, miszerint **Rápolthynak** „a kimeszelt ólban kell új emberré születnie”³, akár a keresztség által megújuló „ó ember”.

Wass Albertnél – **Csehov** hőseivel szemben – a megváltás halk, tapintatos. Nincsenek nagy összeütközések, mint a romantikus hősnőknél, mint ahogy nincs teljes tehetetlenség, cselekvésképtelenség sem. Apró mozgásokkal, elmozdulásokkal halad előre a cselekményszál, több visszaesés is bekövetkezik. Nincsenek sorsformáló események. A tragédiák is zárt ajtók mögött zajlanak (pl. **Bedő Ágnes** csalódása), és kicsiny teret kérnek maguknak a mezősi emberek életében. Bárhogy is legyen, szoruljon bármilyen területre a tragédia, vagy legyen akár a Mezőség a táptalaja ennek az emberi habitusnak, **Wass Albert** hősei inkább ironizálnak (jegygyűrűjéből aranyfogat csináltat **Szúnyogh Kálmán**), s még a móríci kivilágos kivirradtig tartó nagy duhajkodások sem vonzzák őket. **Rápolthy**, ha kirúg a hámból, legfeljebb az utolsó részeges is pertut ihat vele a kocsmában, ám sem-

¹ Thurzó 935:686.

² B[ertalan] 1935:18.

³ Csajka 1935:519–520.

milyen nagy cselekedetre nem ragadtatja magát. A farkasverem pszichológiai csapda: a földrajzi adottságok, a történelem és társadalom fogságában élő ember állapota.

Latrán Ibolya elutasítja azt a magyarázatot, miszerint a Mezőség álmosító, lankasztó táj és klíma, bár maga az író sugallja, és támasztja alá utalását egy karcolatban (*Mezőségi levél*). A *Farkasverem* akarathénító a táj: „A mezőségen nem okosság akarni. Olyasmit főleg, ami nem lehetséges. Hogy pedig mi lehetséges ott, s mi nem, azt nem emberek döntenek el. Hanem a dombok s a rájuk boruló változatlan boltozat, a tücskök meg az unokák és békák s a vizek, amelyek surranva vándorolnak tórol-tóra, régtől, talán a mindenség kezdetétől, ugyanígy” (206).

Lehetséges egy másik magyarázat is: ha igaz az, hogy minden valódi léleklátás jövőbelátás is egyben, a narrátor jövőképet alkot. Az embert nemcsak a múltja determinálja, hiszen nem mindegy, milyen jövő vonzókörében él. A *Farkasverem* egy elveszített világháború után és egy készülődő, majd ismét elveszített világháború előtt íródott. A múlt tragikusan tornyosul, ám ami a regényalakokat nemcsak cselekvésképtelenné, hanem az életerőseket is sikertelenné teszi, az a homályos jövőkép, melyről az író egy pillanatra – talán nem is tudatosan, inkább intuitív módon – fellebbenti a fátylat. E regénybe kódolt tragikus jövő megüli a kedélyeket, és megfosztja a szereplőit a munkával értelmessé tehető élet lehetőségétől (ezen a ponton a *Farkasverem* ellenregényének számít a *Csaba*, mintegy oszlatva a **Schöpflin** által emlegetett „sötét-látás”-t).

Volt a valóságban is létező ihletforrása a regénynek. Az életrajzi háttérhez tartoznak **Siemers Ilona** naplószerű feljegyzései, a *Wass-kor*, **Szabó T. Ádám** *Beszélgetés Czegei Wass Évával* című interjúja és **Vass György** szakmai beszámolója a *Vadász Újságból*.

A *Wass-korban* **Siemers Ilona**, az író anyai nagynénje és anyósa a következőket vetette papírra 1946–1951 között: „Legközelebbi szomszédaink Cegén éltek és névrokonaink voltak. [...] Cegén tehát két Wass családnak is volt birtoka. A nagyobbik uradalom közép-pontjában kastély állott, amelyet hatalmas kert vett körül. Tulajdonosa: gr. Wass Jenő és felesége, született [hetei] Bakó Irma. [...] Jenő bácsinak és Irma néninek négy gyermeke volt [...]. A legidősebbet Rózsának hívták [...], utána György következett, [...], mindközül

ő állott hozzánk a legközelebb, verseket írt, értett a muzsikához. A magyar műzenét sok fülbemászó dallal gazdagította, amelyeket halála után hosszú ideig még a rádió is közvetített, cigányzenekarok játszották. Gyakran énekelte saját nótáit cigánykísérettel. Szép hangja volt, az asszonyok szerették, sudár férfi volt, jó svádájú, első osztályú táncos. Szülei nem kedvelték életformáját, alig kapott pénzt tőlük, minduntalan adósságokba keveredett. Élete félrecsúszott, inni kezdett. Meglehetősen korán meghalt. Utolsó éveit egy norvég asszonnyal kötötte össze [Blomberg Carla], akivel boldog házasságban élt. [A norvég asszony említésekor ismét **Knut Hamsun** hősei derengenek fel. A Szerző.] Az ápolta és gondozta őt, már ritkán nézett a pohár fenekére, szerényen élt egy kényelmes parasztházban Cegén. Wass Irma, a vénasszony, a kastélyban lakott, de fiának egyetlen fiútyinget sem adott. [...] Wass Irma néném keményszívű asszonyság volt, semmilyen anyai szeretethez nem volt érzéke. Férjét korán elveszítette, minden szenvedélyét lovakra és négylábúakra pazarolta. [...] Az állatokhoz csakugyan értett. Gyermekkoromban egy szelíd rókát nevelt az ebédlőjében. Nagyon büdös volt, de különben sem igen takarítottak a helyiségben. Később Irma néni farkasokat tartott a házában. Hosszú láncon sétáltatta őket a parkban. Bűvölő-bájos hatalma lehetett felettük. A vadász- és farkaskutyák meg a farkasok fattyai környékünket bizonytalanná tették, veszélyes volt meglátogatni az öreg hölgyet, ui. sohasem lehetett tudni, melyik sarokból támad az emberre egy félvér fenevad.

Gyermekeivel Irma néni keveset törődött, férjét viszont gyöngéden szerette. Mikor megözvegyült, órákat töltött urának sírboltjában, beszélgetett a holt szellemével. Mindennap egy üveg bort tett a sírjára, mivel az elhunyt gróf életében nem vetette meg a hegy levét. Valószínűleg a kertész vagy a kocsis hajtották fel a flaskákat. Irma néni azonban szentül meg volt győződve, hogy férje fogadta el az áldozati ajándékot, és az üres üveget minduntalan újratöltötte. Kétségtelen, eredeti egyéniség volt. Különös, hogy vejemet, Wass Albertet a Farkasverem című regény megírására ösztönözte, amellyel az ifjú író első sikerét aratta.”¹

¹ Siemers 1999:64–66.

A fenti leírás sok részlete talál a regénybeli epizódokkal, különösen ami a Vénasszonyt – akinek még a ragadványneve is azonos – és fiát illeti. Hasonlóképpen felfedezhető a valóságháttér a Vénasszony és férje viszonyában, ill. a Vénasszonynak az állatokhoz fűződő kapcsolatában. (A Jenő név is felbukkan, bár a regényben a fiú Jenő, a valóságban az elhunyt férj.)

A kedvtelésből történő vadállattartás nem volt ritka abban az időben más hasonló családnál sem. Különbőféle állatokat tartott a memoárirónő, **Siemers Ilona** családja is: gyermekkorában szajkót, szarkát – ez utóbbi kártékony volt, és agyonverték a faluban –, sőt rókát is: „az évek során egy kedves kis róka is akadt pajtásaink között, utóbb azonban harapós lett, elvadult. Egy szép napon, amikor a park gyepén átfutott, a kopóink szétszaggatták. Egy darabig harminc kutyát is tenyésztettünk az udvarnál. Vadászebek voltak, többnyire vizslák és agarak.”¹

Egy másik forrás Wass Albert feleségétől, **Eva Wass von Czegétől** származik, akivel **Szabó T. Ádám** készített interjút: „A *Farkasvermet* [az író] tulajdonképpen Wass Jenőről írta, aki nótákat szerzett. Cegében játszódik, és az öregasszony tulajdonképpen Wass Irma. Ő farkasokat tartott a házában, s leírta a *Farkasveremben* a Mezőségen élő embereket, típusokat: Irma néni, mint főalakot és a mellette lévő három gráciát: Tarjáni Ákosnak az édesanyját és nagyanyját. Ők is Wassok voltak. [...] Hortant néni volt a legidősebb, ő volt a nagy művésznő, ő hárfán játszott, Berta volt a második és Ákos édesanyja: Irma a harmadik. Azok soha nem akartak megöregedni, arra emlékszem. Az egyiknek vörös parókája volt, Irma nénire emlékszem, volt egy olyan fekete pónis² parókája. S akkor az én időmben már nagyon öregek voltak. Irma néni akkor már legalább 86-87 éves volt.”³

Forrásul szolgál még az idős Wass Albert vallomása a *Fenyőtől a pálmafákig* című filmben.⁴ Kesernyés rezignációval emlékezik arra, hogy regénye megjelenésekor édesanyja, akitől írói pályájához biztatást kaphatott volna, már nem élt, apai rokonsága pedig nem

¹ *Cegei szomszédaink. Wass Jenő gróf kastélya.* In Siemers, 1999:62.

² r Pony, e Ponyfrisur, ném. = 'frufu', csikófrizura, homlokon előre fésült frizura. (A Szerző.)

³ Szabó T. 1994:199–200.

⁴ Szalay Róbert, ifj. 1995.

értékelt a szépírói tevékenységét. Egyedül Wass Irma néne méltatta figyelemre a művet, magára ismert benne – „hiszen ez engem írt meg!” –, s örült a felfedezésnek. „Ő bolond volt, de nem tehetett róla” – emlékezett vissza rá az író. A filmen Wass Albert utal rá, hogy a valóságban az alakok nem voltak olyan színészek és végletesek, mint a regényben.

Ugyanez a vallomás olvasható később a *Korunkban*: „Én a valóságban a Cegét írtam meg, a cegei kastély lakóit, az öreg nénit a rókával meg a farkasokkal, és az volt az érdekes, amikor ez a könyv megjelent [...], ő volt az egyetlen a rokonok közül, aki örömmel fogadta. »Hó, hisz ez engem írt meg.«”¹

Hogy idővel elborult-e az elméje a „Vénasszonynak”, nem tudható, hiszen Wass Jenőné farkastenyészetről a *Vadász Újság* 1923-as számában még elismerő beszámolót olvashatunk **Vass Györgytől**.²

A farkasverem csapda is lehet: a megváltozott tudatállapotban teljesnek, hiánytalanak megélt világ a valóságban tragédiák forrása: a Vénasszony halálát érzéketlensége, tompultsága okozza. A halál itt mint egy játék jelenül meg (a századelő húszas éveinek thanatológiai elképzelése szerint relatívvá válik): „ugye milyen kedvesen játszanak a gyermekeim” (222) – mintha csak mórlikálna a Vénasszony, akit már kikezdték megvadult farkasai. Szétmarcangolása szerelmi aktushoz hasonló. Odaadás, öröm, enyhe felháborodás, büszkeség hallik a sikolyban: az író relativizál. Ugyanúgy, mint amikor Rápol-

¹ Wass 2002b.

² „Köztudomású dolog, hogy gróf Vass Jenőné cegei birtokos mintegy három évtizede tart valóságos erdőben felfogott farkasokat (*Canis lupus*), s emellett fenntart ma már egy hadsereget kitevő farkaskutya tenyészetet. Nevezett tenyésztőnek újabban olyan eredményt sikerült elérnie, mely nemcsak a zoológia szempontjából érdekes, hanem az állatkertek, sőt Hagenbeck sikerével vetélkedik. Ti. egy pedigrés nőtény farkaskutyának négy kölyke született a vele állandóan elzárva tartott farkastól. Az apa, mely valóságos díszpéldány, ezelőtt két évvel fogatott fel gróf Kornis Károly szentbenedeki őserdejében. [...] A farkas párzási ideje január hó, a vemhesség időtartama kilenc hét és az ellés ideje március hó. A lelkiismeretes gondozás és ellenőrzés eklatánsan döntötte meg a vadállatok között uralkodó törvényeket, amennyiben Lola és Totyi négy ivadéka tanúskodik Brehm ellen.” In: Vass György: Érdekes tenyészési eredmény. In *Vadász Újság*, II/9. (1923. szeptember 1.). 143. In Danis 2008.

thy Jenő által adódik a kérdés: mi szebb, Pesten Spolarics pezsgős lokálja vagy Tóni kocsmája a rossz pálinkával? Mindkettő illúziót kelt, egy másfajta tudatállapotot, s a mámor által hirtelen megnyitott perspektívában egyneművé válik Pest illúziót keltő flasztere és a Mezőség józan illúziótlansága. Jenő nem szomorú: elfogadja a jelent. Igaz: a sorsot nem.

A halál fogalma relativizálódik, elveszti abszolút voltát, félelmetességét. Inkább átlényegülés, nem pedig megsemmisülés, a narrátor a halál elbeszélésekor visszautasítja az olvasói részvétet, a megrendülést vagy a fájdalmat. A halál lehet megnémulás, átlényegülés vagy épp megdicsőülés, katarzisz. A Vénasszonyt nem siratja senki, csak fia részeseül abban a kegyelemben, hogy az anya iránti szeretetet életében először megérzi – azt is csak a halál, tehát a regény végén a katarziszt előidéző aktus után.

A regényben egy szakralitással kapcsolatos esemény, az istentisztelet rímel a Vénasszony temetésével. Mindkettőnél szakrális környezetben zajlik a cselekmény. Az elsőnél az emberi viszonyrendszer térképeződik fel, a falu mikrotársadalmának keresztmetszete – főleg az asszonyvilág kerül kíméletlen őszinteséggel bemutatásra. A temetés pedig munkazajos, hisz végig a betakarításról beszélő férfiak hangja hallatszik –, profán s szerfölött földhöztapadt rekviem egy valóságtól elrugaszkodott életért.

A cselekmény tragédiába fordulásának megelőlegezése az epizód, amikor a Vénasszonyt megharapja a nappaliban fogva tartott kistróka, mire Jenő lelövi az állatot. Hasonló anticipáció a róka temetése, melynek során egy temetési szertartás paródiája készül: „Én már elmegyek innen közületek...” (193) – búcsúztatja szerettét Rápolthyné Miklós deák óveretű retorikájával.¹ Ám a rókabúcsúztató után a Vénasszony már nem tudja a Miatyánkot elmondani. „Alig várja, hogy a bánatot egy kis borral leöblögesse” (164). Az epizód a Vénasszony előre jelzett halálának és temetésének párja.

A szürke szempár regény eleji, illetve a temetés utáni kísérteties leírása megismétlődik, mintegy keretbe foglalja a regényt. A regény eleji leírás szerint: „Két szürke szem néz ki ebből az arcból, de olyan

¹ Már elmegyek az örömbbe. In *Magyarországi református énekeskönyv*. 419. Dicséret.

hidegen és részvétlenül, mintha nem is élő ember szemei volnának, hanem két jégdarab, amit valaki tévedésből odatett. Senki a világon nem tud úgy nézni, mint a Vénasszony, olyan kifejezéstelenül, olyan léleknélküli ürességgel. Nem haragosan, nem gyűlölködve, nem irigyen, nem idegenül, csak valami érzéketlen hidegséggel, olyan nézéssel, amiben semmi sincs. Régi házakon lehet látni egy-egy vakablakot: kívülről rendes ablak, üveg is van rajta, csak éppen hogy az üveg mögött nincsen semmi. Fal. Olyanok ezek a szemek” (kiemelés: a Szerző).

A regény végén Jenőnek tűnik úgy, mintha ezt a szürke szempárt látná: „S ahogy benéz a nyitott ebédlőajtón, mintha a pohárszék cifra palackjai közül két szürke szem nézne rá, a szürkületen keresztül” (193). Az alkonyati szürkesség mintha a szem szürkességét – érzéketlenségét, vakságát – erősítené. E világon túli élmény a szürke szempár: itt nemcsak a hiedelemnek megfelelően van jelen még napokig a halott. A temetést követően a pohárszékből Jenőt figyelő szürke szempár figyelmeztetés: az elköltözött – talán épp halálával – inti fiát, hogy más utat válasszon; de lehet, hogy szeretett állatait félti: az a tény ugyanis, hogy szobába zárták őket a temetés idejére, semmi jót nem sejtet sorsukat illetően, alighanem agyonlövik őket.

Móricz klasszikussá vált szövegkompozíciójához hasonlóan Wass is alkalmaz ismétlődő stilisztikai elemeket: „Az asszony pedig ment, ment, elment” (*Barbárok*); Wass a „ment” ige ismétlése helyett a „látja” szóra helyezi a hangsúlyt, fókuszba állítva a látást, személyes elbeszélői perspektívát választva ezzel. Az aktivitás helyett marad a kontempláció; a cselekvés helyett a nézelődés. A „látja” szó jelentése viszont túlmutat a „nézni” jelentésén: benne foglaltatik a vizualitás kitágítása a fantázia, az emlékezés segítségével. A látó ember nemcsak szemmel felfogható, konkrét dolgokat lát. Az emlékek, a képzelet, a megérzés a látót olyan idősíkba juttatják, olyan világlátással ruházzák fel, mely az általa érzékelt valóság határait nagyban kitágítja. A látó számára a valóságban kínálkozó látvány csupán ürügy, kiindulópont a teljesség kifürkészésére. Az alkoholista – megváltozott tudatállapotba menekülve –, tökéletesnek, kereknek, problémátlanul látja világát. Konfrontáció vagy életharc számára nem nyit teret. A küzdelem eleve kizárt. Nem véletlen, hogy a pályakezdő író épp két alkoholista figura fogta meg – későbbi regényeihez nem választ

ilyen főszereplőt, csak felvillant itt-ott részegeseket (Pattanás sírásó *Az Antikrisztus és a pásztorok*ban; székelly figurái pedig a pálinkával élést a mindennapok rituáléjává avatják, az alkohollal szembeni ellenállás a fizikai erőnlét jele, vagy épp a mértéktartás példája: *Tizenhárom almafa, Elvásik a vörös csillag*).

A világ- és magyar irodalomban nagy mesterek jelenítették meg hasonlóan frappánsan az alkoholbeteget: **Zola** a *Párizs gyomra* című regényében a delírium tremens állapotát írja le – ám ő inkább a külső megnyilvánulásokra koncentrált, illetve a fizikai állapot változásait jegyzi. **Márai** rövid skiccet fest deliráló szakácsnéjükről az *Egy polgár vallomásaiban*.

A betegnek ez az elszigeteltsége a hozzájuk való humánus, megértő, megerősítő odafordulás révén némiképp oldható.¹ A Vénasszony esetében viszont keveset használ az empatikus odafordulás. Egyedül állatai révén közelíthető meg – ez sikerül Brandt Elzának. A Vénasszony bemutatásánál Wass épp az alkoholbetegség lényegére tapint rá. A befelé tekintés, illetve kilátás, tehát az önreflexió általi önismeret, valamint a világ látása, ismerete az, ami az alkoholbeteg esetében torz, fejletlen: szeme vakablak. Kontaktusa a világgal minimálisra csökken. Érzelmi frusztrációt élt meg egykor – családja elszakította szerelmétől, házassága báró Rápolthy Tamással szeretlenségben telt el. Az emberekben csalódott, így érzelmi élete az állatok világához viszi közel, degradálja emberi mivoltát. Az állat kénytelen-kelletlen elfogadja a rááramló szeretetet. A Vénasszony ragaszkodásának áldozata a kis róka, melyet Jenő végül önelégülten, nem kis bosszúvággal agyonlő. A Vénasszony a szeretett állat halálát okozza előbb-utóbb, hiszen már a tartási körülményeik is kimerítik az állatkínzás fogalmát (a farkasok háta elrühesedett, láncon sínylődnék fedél nélkül télen is).

A Vénasszony jellemzésében távolságtartó ironia és önironia szóval meg, mellyel a narrátor saját osztályát illeti: „Vénasszony: ez a fogalom Rápolthynét jelenti. »Maica« – mondják a románok és ez valami olyasmit jelent, mint 'anyácska'. Pedig a »Maica« igazán nem kelt valami anyácska benyomást. Jobban talál rá a Vénasszony elnevezés. Pergament bőrű, ráncos, száraz öregasszony Rápolthyné, kis

¹ Mekis 2002:37.

madárfejen ritkás, szürke a haja, persze, bubira nyírva, hiszen a mezőség azért még nem a világ vége, és tudják itt is az emberek, hogy mi a divat. A sárgásbarna bőr mély ráncokba tapad arccsontjaira, és félelmissé teszi soványságát.”

A Vénasszony elborult tudatállapotában csak hiányosan vagy tévesen fogja fel a külvilág jelzéseit. A felé intézett közléseket csak részben érti meg – deméntálódott, s nem tud helyes következtetéseket levonni a minimálisra szűrt információkból sem, így kapcsolata a világgal torz:

„– Hát maga mit csinált tegnap egész este, Jenő? Mit csinált maga?

– Vadászni voltam – feleli szinte mentegetőzve.

– Ugyan, Jenő, merre volt maga vadászni, merre volt maga, hogy nem hallottam semmi lövést?

– A szőlők alatt voltam.

A Vénasszony agya rezonál a »szőlő« szóra, átkapcsol és boszúsán legyint.

– Ott szüretelni kell nemsokára, azt mondja a vincellér, nem vadászni. Szüretelni kell. Aztán lőtt maga?

– Lőttem egy rucát.

A Vénasszony összehúzza a szemét, gúnyos, fölényes mosoly lesz belőle, amitől minden ránc összefut az arcán. Megintcsak legyint.

– A szőlőben nincsen ruca, Jenő, ott szüretelni kell, azt mondja a vincellér. Szüretelni. Nincsen ott ruca. Miket beszél maga, Jenő.

– De ott lőttem, mama, a szőlő alatt, a nádnál!

Legyint és továbbindul.

– Nem lőtt maga semmit, Jenő. A szőlőben nincsen ruca. Mondta volna a vincellér. A ruca nem eszik szőlőt, ki hallotta, hogy a ruca szőlőt egyék” (23–24).

A beszükkült tudat furcsa logikai bukfenceket vet: „a szőlőben nincsen ruca”; „A ruca nem eszik szőlőt”. Rápolthyné a fiát semmibe veszi – távolságtartóan magázza –, számára csak teher, akivel kénytelen megosztani életterét. Vagyonát, gazdasága irányítását már nem – ennek előzménye lehet, hogy Jenő sok adósságot csinált jogász-hallgató korában. Ám a Vénasszony álláspontja nem változik az idő múlásával sem fiával szemben: most is csak ugyanannyit juttat neki, mint állatainak, s ha fia többre vágyik, azt értetlenül fogadja. Amikor

az kérleli, hogy nősülni akar, segítsen elindulni, a vénasszony a hascsikarásos kutyához hasonlítja; számára a kutya betegsége előbbre való, mint fia:

„– Mama – kezdi el Jenő a maga ügyét, és egy kicsit remeg a hangja –, én már kezdeni szeretnék valamit.

Rápolthyné egy sonkadarabot lök a Rókinak, csak aztán néz fel rá.

– Csak nem beteg maga is, Jenő, mint az én szegény Wolfikám? Csak nem beteg maga is? [...] Mit akar maga már megint? Mit akar elkezdni?

– Az életemet. Az életemet akarom elkezdni. [...]

A fia csendesesen, szinte könyörgő hangon kezdi magyarázni.

– Anyám, nézze, ez így nem élet, én akarok csinálni valamit, én akarok lenni valami. Engedje, anyám, hogy a gazdaságot én csináljam, vagy legalább részem legyen benne. Vagy adjon pénzt, hogy mehessek valahova. Ez így nem élet, anyám, ez így rettenetes! [...]

A Vénasszony értelmetlenül bámul az arcába. Bosszúsan legyint.

– Miket beszél maga, nem értem, miket beszél. Magának nem fáj a hasa, mint a Wolfinak. Mit panaszodik. Maga nem futott kereken a szobájában, mit akar” (99).

Beszűkült tudata ellenére saját érdekeit cinikus kitartással képviseli. Először figyelmen kívül hagyja, hogy a fia nősülni akar, majd közli, hogy a házasságot eleve kudarcra ítéltnek tartja, hiszen Zenthayék nem fogadják be Jenőt. Nála pedig nincs hely, az emelet a kutyáknak van fenntartva: „– Nincs mit adjak, Jenő, tudja jól, ott fent a Bobi lakik, meg a Tamara, abban a szobában, a Tamarának gyermekei lesznek, nincs hely nálam, nincs hely, szegény Wolfika is, látja, milyen beteg lett, látja, egész éjjel úgy szólt, mint a puska, úgy szólt egész éjjel a szegénykém.

Már összetett kézzel könyörög, mint a gyermekek.

– Akkor adjon pénzt, hogy mehessek valahova! Dolgozhassak! Életet kezdhessek! Anyám, hiszen a fia vagyok!” (100)

Erre az utolsó évrre ötszáz lejt ad a fiának.

Hiábavaló kutatni, ki a hibás az „el nem kezdett” életekért. Az érzéketlen anya vagy a felelőtlen fia, aki már eljátszotta életkezdesi lehetőségeit. A régenyben a Jenő diákmúltjára tett utalások felfedik,

hogy szülei mindig szűkmarkúan bántak vele, nem élhetett társadalmi állásának megfelelően, ám a saját erőtlensége miatt is elúsztak a lehetőségei. Az egyetemet sem fejezte be. Az egyedüli kezdési lehetőség egy gazdaság beállítása. Így lehet párja a gazdaságot egyedül is működtetni képes Brandt Elza – aki leszámolt a szerelemmel, fiatalsággal, illúziókkal –, s nem lehet a még Nyugat-Európa bűvkörében élő, illúzióit regényolvasással fenntartó, tápláló, s a Mezőség lassú élet-elvonókúrájától szenvedő Zenthay Klára. Az életsorsok egy percre közelednek, távolodnak. Ám minden összefogódzkodás csak ideiglenes.

A három pár, Zenthay Klára – Rápolthy Jenő, Bedő Ágnes – Zenthay Tibor, valamint Szúnyogh Károly – Nánássy Katinka története látszólag szervesen van jelen a regénykompozícióban. Halász Árpád ügyetlen próbálkozásai, hogy Zenthay Klárát feleségül kérje, kudarcba fulladnak. A főszál Rápolthy Jenő élete, mely a Brandt Elzával kötött házassággal zárul.

Ugyancsak a látás-látatás-látószög motívuma dominál abban az epizódban, amikor Ágnes budapesti tartózkodását követően másnak látja a szülőföldjét, szüleit. Miután Budapesten tartózkodott, világot látott, megváltozott, mert kitágult a látószöge; a regény végén visszatérve mindent kicsinek, falusiasnak, szánalomra méltónak talál. Csak a szeretet, s a szüleihez való ragaszkodás színezi át számára szeretetreméltóvá otthoni ismerőseit, ezzel együtt régi jegyesét, Zenthayt, akit már nem az illúziók rózsaszín szemüvegén át lát erős, csodás férfinak, hanem józanul, érzelemmentesen, harag nélkül annak, aki: „... egy jóképű, vállas falusi fiú”-nak (216).

A látás-motívumhoz kapcsolódik a domb-motívum. Brandt Elza ésszerűségéből házasságot köt – a német „Vernunftsehe” (érdekházasság) szó szoros értelmében. Lírai szépségű számvetése: „Brandt Elza ott áll és látja, hogy nem lenne érdemes átvágnyi egy másik dombra, még a legtávolabbikra sem, mert ott sem más színű a vetés, meg a föld, ahol csak most búvik a málé. Fáradság lenne átvágnyi oda, s hiábavaló. / Még több lenne odáig az ősz hajszál, még több a ránc, s az idő kevesebb, ami hátravan. A mezőség pedig tart itt még sok-sok dombon át, és sok-sok dombon túl is” (203).

Míg a *Mese a kék hegyekről* című novellában az őzek elvagyódásának tárgyát a kék hegyek jelképezik, addig itt aombok által

szimbolizált vágyakozást Elza józan megfontolásból szertefosztatja, miközben a narrátor feloldja s egyben felfeji a kék-hegy-motívumot. A hegy felcserélése a dombra, többletjelentésű ebben a kontextusban: egyrészt a Mezőségeen nincsenek hegyek, másrészt Elza vágyai már csak a lankás dombok magasságáig érnek. Egyedül az illúziókkal való leszámolás, a józanság enged teret az életnek ebben a világban. A többi pár kapcsolata zátonyra fut, egyedül a Brandt–Rápolthy párosé jön létre épp az illúziók lerombolásával. Elza az emlékeket is segítségül hívja e párkapcsolat felépítéséhez: „Asszony-talentum ez, meglátni valakiben a múltat és átszínezni hozzá a jelent egy jövő-álmodással. S ahogy Brandt Elza nézi, arra gondol: csak azért ilyen most, mert nincs mellette senki. S ahogy nézi, szemén már ott a láthatatlan asszonyszemüveg, s a gondolatain. A téli erdőnek bálterem szaga van, s ahogy áll mögötte, csillogni látja a szemét, s az arcát pirosan, a tánctól [...]. Nézi a férfi keskeny hátát, megtört, szomorú fejtartását, látja, hogy az arca kicsit fáradt és öreg, de nem akarja látni. Sem a testtartást, sem a szemek fátyolos reszketését. Azt a Rápolthy Jenőt akarja látni, aki valamikor a megyebálok első gavallérja volt, a kolozsvári farsangok legpompásabb embere, azt a csinos, kedves fiatalembert akarja látni, aki egyszer egy bálon – talán nem is emlékszik már rá – csillogó szemmel, kipirulva a tánctól, kísétált vele a holdvilágos teraszra, és ott megcsókolta” (144).

A múlt és jelen összefonódik, s utat nyit a jövőnek. Elza egy régi emléket felnagyít, eltúloz – hisz épp az előzményekből tudjuk, hogy Rápolthynak nem volt státusához elegendő pénze –, s okos belátással jövőt kovácsol maguknak. Itt a látószög elmozdítása, egy „láthatatlan asszonyszemüveg”-gel való eltorzítása viszi előre a cselekményt. Az idősíkok váltják egymást: a múlt dicsősége nem fájdalmas, de nem is szépülnek meg az emlékek. Tény, hogy elmúltak, s ezt a szereplők – akárcsak a narrátor – rezignáltan veszik tudomásul.

Az alakok cselekvése mellett hangsúlyos szerephez jut a természet, mintha önálló életre kelne. A természeti képek megfestésével líraivá válik a szöveg. A regény első fejezetében az idő múlását a megszemélyesített napszak érzékelteti: a nappalt a lámpagyújtóként megjelenített, megszemélyesített, szolgálattévő éjszaka váltja fel – mintegy felváltja örposztjáról a néző – és láttató – embert. Itt lírai magaslatra ível a szöveg: „Az éjszaka pedig ellopózik mellette [az

ember mellett], végigosan a réten, átugorja az országutat, és felszalad a dombra. Köpenyével némán leborítja a juhászt és a nyáját, a hazafelé siető embereket, mindet. Zsebéből elővesz néhány kicsi csillagot, ráakasztja őket az égre, aztán lassan elindul a falu felé” (7).

Mintha a kontemplációra ítéltetett, passzív, nézelődő szereplő hiányzó cselekedeteit, az ágens szerepét átvevő napszak töltené ki. Majd az estét további ágensek váltják fel, ez éj mintegy átadja a cselekvés fonalát a nádasnak, mely sóhajtozik, furcsa zaj támad benne, majd egy csapat tőkerucának, s a békakonzert elindulása mintha integrálná a mindenséget, kozmikus távlatot nyit: „Minden beleolvad és feloldódik ebben a hangzavarban, egyetlen zsongássá, egyetlen gondolattá, egyetlen álmos érzéssé simul minden, ami élet volt” (7–8) – jelezve az égi és földi élet egységét, harmóniáját. A líraivá váló szöveg a könyv utolsó rövid oldalával alkot párt. A cselekmény katarzist hozó tragédiába torkollása, ám egyes szereplők számára jóra fordulása után az időtlenség élményét közvetíti: a szél, az eső, a köd teszi a dolgát, a felhők kergetőznek, a dombok és a tó mozdulatlanok, változatlanok. Ebben a tágas perspektívában jottányit sem változik a természet, az évszakok ciklikusan vissza-visszatérnek, a regény végén ismét őszi van. A nagy egység, mely magába olvasztja a kisszerű emberi sorsokat, küzdelmeket, sőt a történelem kerekének forgását is – közönyösen fordul őszebe, tekintet nélkül arra, ami az embert, a nagy egység parányi pontját foglalkoztatja. Az elbeszélő nagy távlatokban gondolkodik.

A nagy távlatban nemcsak lényegtelennek, bagatellnek, hanem csüggesztően céltalannak is tűnik az a kis pont, mely a cselekményvásznon ugyancsak lineáris mozgást végez – akár a regény kezdetén: ott egy vállára vetett csizmás parasztember haladt Halasd felé, egy „hosszú ember”, a regény végén pedig – mintegy az olvasótól búcsúzva – egy diákforma legényt ballagtat a narrátor, ugyancsak Halasd felé. Az elején a román népdalokra jellemző szlávos dallamot énekelt a vándor, aki alighanem román ember. Valószínűsíthető román nemzetisége abból a megfontolásból is, hogy ebben a környezetben a parasztok többnyire románok. S bár a szlávos dallam román emberre utal, az elnyújtott, ismétlődő „ajlalala” ugyanúgy lehet mezősi magyar ének is, hiszen e kettőt csak hozzáértő fül különbözteti meg. (Több hasonló réját – ajlalala –, illetve nyújtást,

hajlítást tartalmazó mezőségi magyar dal ismert: *Anyám, anyám, édesanyám, Diófából van a babámnak ágya, Este van, este van, de nem minden lánynak.*) Az utolsó oldalon a narrátor nem hagy kétséget a vándor nemzetisége felől: „elnyűtt városi gúnyja alól kilátszik a cifra román ing” (227). Mintegy fókuszba helyezi a regény utolsó soraiban a történelem természetet, embert érintő változását. E keretjelenettel halk szavú, bújtatott panasz szól az impériumváltás során elcsatolt Erdélyért.

A ballagó vándor motívuma az emberi élet mulandóságát érzékelteti a nagy egységhez képest. Még ahhoz a változáshoz képest is kicsiny ez a távlat, miszerint a legény „nem Csudákfalváról megy Halasd felé. / Ciudac felől Campinának tart” (227) – jelezve a történelmi időt. A helységnevek román jelölése úgy élesíti a történelmi perspektívát, mint film végén a felerősödő zenei aláfestés.

Szimbólum Ciudac–Cîmpina, azaz Csudákfalva–Halasd: a regény egy vándorral indul, s a záróképen is egy vándor halad tova – érzékeltetve, hogy vándorok vagyunk, elhaladunk az idő hálójában, mely körénk fonja szálait, még akkor is, ha bizonyos regényfigurák – pl. a három „tant” – ezt nem hajlandók tudomásul venni. Vagy az öreg Zenthay, aki konok visszavonultságában nem kíván tudomást venni a megváltozott viszonyokról.

Keret a táj és a történelmi helyzet. Ciudac – Cîmpina, Csudákfalva – Halasd két pontja között, ezeken túl felsejlik Szamosújvár, ez a kis, örmények lakta város, valamint Kolozsvár, Marosvásárhely és Budapest – utóbbi a maga sokszínűségével, változatosságával. Ám e távolabbi helyekről nem kapunk helyszíni tudósítást, csak azoknak a megváltozott alakoknak a leírását, akik kiszakadtak a Mezőség térbeli determináltságából, és eljutottak e távolabbi helyszínekig.

Kiss Jenő szerint a tágabb értelemben vett Erdélyben két terület jelenített meg az irodalom: Kalotaszeget és a Székelyföldet. A Mezőség mellett elsiklanak az írók, sötétnek látják, nem értik: „a mezőség dimbes-dombos, tragikumig álmos és akarattal nélküli föld”, a *Farkasverem* pedig a „mezőség regénye”.¹

Az idő különféle ábrázolásaival találkozunk a regényben: „A szeptember végi este bronzbarna testével ráhajol a dombokra, el-

¹ Kiss 1935:361–364.

terül a szürkére kopott legelőkön, sárga tarlók közé ékelt szántások fekete kockáin, puhán, asszonyosan simul hozzájuk, és a barnára sült meztelen lábait belelógatja a tóba” (5). Változhatatlan, kilátástalan világállapot ez, mely „álló időt”¹ érzékeltet.

Az alkonyatra a következőképp utal: „Régóta áll ott és nézi a lemenő napot” (5). Az alak is mozdulatlan. A külső, objektív nézőpontot, melyből az elbeszélő nem lát bele szereplői indítékaiba, érzelmeibe, csak cselekedeteit beszéli el, felváltja a belső nézőpont – az elbeszélő egyik szereplője nézőpontjából tudósít a történetről, annak perspektívájából láttatja a kifejlő eseményeket², az ő szemével látjuk az úton a Halasd felé ballagó, éneklő parasztembert. Ugyancsak e személy perspektívájából láttatja a narrátor a rétet átszelő két parasztasszonyt, s köszönésükből máris megvilágosodik a szereplők közti viszony: „Serutmuna la mariasa” – Kezit csókolom” (6). Románul köszönnek. Két parasztasszony, akik a földesurat üdvözlik az egykor kötelező, elkoptatott formulával.

Egyetlen évet fog át a regény: ősztől őszig tart az elbeszélte idő. Ez az év 1928 – a Szunyogh Károly aranyfogába vésett évszám árulja el, mintegy mellékesen.

A személyes elbeszélő csupán felvillantja azt az alakot, akinek látócsövét kölcsönzi a többi szereplő láttatásához: „A hosszú ember ott áll a nádas szélén, egy öreg, korhadt fűzfának támasztja a hátát, és néz. Az országotat nézi, a fehér, üres és lusta országotat, a ballagó embert és az eget a feje fölött, a gyöngyszürke, unottarcú eget...” Mintha e figura máris a nézésre – és láttatásra – rendezkedett volna be.

A tájleírásba beleszövődik egy-egy alak moccanása – gyerekek, nyulat hajtó kopó –, és mozgalmasságot visz bele néhány röpke percre egy autó: „Csudákkal felől porfelhő támad, kutyaugatás és gyerekzsivaj szalad előtte, és fellármázza az unatkozó csendet. Nagy nyitott autó jelenik meg a kanyarodásnál, egy túlbuzgó szürke kvasz lógó nyelvvel nyargal utána, csak a hídnál áll meg lihegve, és vakkant még néhányat” (6). Az autó elsuhan a nádas, a tó, aombok mellett, a gyerekek, a juhász, a bandukoló paraszt mellett: „Egy

¹ Kabdebó–Kulcsár Szabó 1993:90.

² i. m. 95–96.

önálló, külön kis idegen világ. Olyan ott a mezőség szívében, mint valami lázas, siető, furcsa kicsi csillag; ki tudja, honnan jön, ki tudja, hova megy, és ki tudja, micsoda sorsokat visz magába zárva. Különös, idegen világ, aminek semmi, de semmi köze sincs ahhoz, ami mellett elrohan” (6). Érdekes metafora az autó = csillag, leginkább meteorit, mely a mezőségi falu statikusságához képes a mozgást jeleníti meg. Ismeretlen sorsokat visz magával, melyek a falu jól ismert alakjaihoz képest rejtve maradnak. Sorsuk, mozgásuk gyorsasága szöges ellentétben áll a falu állóvíznek tűnő életével.

Az ismétlés stilisztikai elemei a táj monotonitását, a domborzat ismétlődő alakzatait idézik – itt nem a vizualitás eszközével, hanem a hallás és tapintás elemeivel. A néző ember látóvá válik – és az elbeszélői perspektíva átsiklik a szereplő prizmájába: „Már régen nincs sehol az autó, a por szürke uszálya is már régen lelankadt a rétre, és a hosszú ember még mindig néz utána. *Látja. Látja* azokat is, akik benne ülnek. *Látja* őket, amint közönyösen és idegenül szaladnak el tavak, dombok és falvak mellett. *Látja*, amint simán begördülnek egy város csillogó lámpasorai közé. *Látja* őket megállni egy nagy hotel kivilágított csarnoka előtt, *látja*, amint leszedik az óriás rönköket, hallja körülöttük a lármát, zsidongást, autótülkölést: a hosszú ember, aki ott áll a nádas szélén egy öreg fűzfának támaszkodva, csendben, titokban velük utazik” (kiemelés: a Szerző).

A *Farkasverem* figyelemreméltó teljesítmény. A fiatal regényíró korát meghazudtoló emberismeretét, a világ dolgainak megfigyelés útján felhalmozott tudását közvetíti. Wass érti s olyannak láttatja e világot, amilyen: olykor értelmetlennek, sivárnak, ám egy szinte irracionális jövőábránd mindent megszínesít.

Dékány András egyszerűséget, átgondoltságot kér a bőbeszédűség helyett¹ – ellentétben Schöpflinnel, aki szerint Wass a ki nem mondott szavak „kimondója”². A legtöbb kritikus – akárcsak Janovics András – ígéretnek tekinti e művet: „Aki ennek a regénynek az utolsó fejezetét így meg tudta írni, nem közönséges tehetség”.³

¹ Dékány 1935:6.

² Schöpflin 1935:7–12.

³ [Janovich] 1935:38.

K. szignójú kritikus az *Erdélyi Helikon* lapjain a regény stílusát próbálja meghatározni: „Igazán a maga világában élő és teremtő egyéniség Wass Albert. Jó impresszionista könnyedségével, egymás mellé rakott színeivel és természetes realizmusával. Lírai bensőségeség melegít a kép mögött, tájjal és emberrel vele lép lelke.”¹

Szücsné Harkó Enikő szerint „a Farkasverem realista regény, a körültekintő lélekrajzok által valamelyest az analitikus regények sorába is beillik. Stílusára ezáltal a tárgyilagos, higgadt, részletező előadásmód jellemző, Wass Albert a valóság pontos megfigyelésére törekszik”.²

Láng Gusztáv szerint a realista regényhagyományoknak megfelelően a *Farkasverem* elbeszélésének a történetmondás alkotja a gerincét. A történet és a szereplők közvetett referencialitása elfogadott, azaz bár tökéletesen tisztában vagyunk a regényvilág fikcionalitásával, de lehetségesnek s valószerűnek tekintjük. „A regény művészi erényeit azon mérhetjük, hogy mennyire képes ezt elhiteni az olvasóval. A *Farkasverem* elhithető ereje tökéletes.”³

Wass Albert regényszerkesztése arányeltolódást mutat: a párhuzamos történetek, melyek mintha a fő cselekményszálra írott variációk volnának, főlegesen feszítik szét a regény keretét. E késleltető részek kívánják a feszültséget fenntartani. Stílusa, leírásai olykor a naturalizmus irányába mutatnak – ezt **Szabédi László** is szóvá teszi, mint polgár, tiltakozik a túlzott naturalizmus ellen⁴ – ám leírásai többnyire a XIX. századi realista regényre jellemzőek.

Gazdag motívumrendszere eddigi írásaihoz képest újabb elemekkel gyarapodik. Maga a cím mint a mű szervező eleme, a farkasverem. Ehhez kapcsolódik a Mezőség, mint csapda (iszapban fuldokló ember) motívuma. A felesleges ember témája is felbukkan. Korábban megrajzolt elem az idő múlása, a természet és a kék hegy-motívum, illetve ebben a műben domb-motívum. Új elem az ehhez kapcsolódó megváltás- és a látás-szem-motívum. Ugyancsak új a vándor motívuma – ez utóbbi az idő motívumához kapcsolódik szorosan.

¹ K.2 1940:121.

² Szücsné Harkó [2004]:34.

³ Láng G. 2005:21.

⁴ Szabédi 1935:208–209.

Mire a fák megnőnek (1940)

A *Farkasverem* téma- (vagy valóság-) körét két családregény is folytatja: egy dilógia (*Mire a fák megnőnek*, *A kastély árnyékában*) és a *Kard és kasza*. Wass két regénye, a *Mire a fák megnőnek* és *A kastély árnyékában* feltehetőleg családregény-trilógiának készült, ám a harmadik kötet megírására nem került sor. Talán ezt pótolja a későbbiekben az amerikai emigrációban írt, ugyancsak kétkötetes nemzetség-regény, a *Kard és kasza*. „A kettő alkot egy egységet: a téma két generációnak az élete a szabadságharctól kezdve. Csak a második kötet befejező jelenetéből sejtjük, hogy az író Trianonnal szerette volna művét befejezni”¹ – írja 1943-ban Szende Aladár. Beke György szerint is „két külön regény, de esemény és szerkezet szempontjából szerves részei egymásnak”.²

A regény inkább előretételekint – múltfirtatás helyett. Képes-e a magyar arisztokrácia 1848 után felelősséget vállalni az országért – ezt fejtegeti Wass Albert családregényében.

A *Mire a fák megnőnek* 1940–1944 között nyolc kiadást ért meg a Révai, az Erdélyi Szépművészeti Céh, valamint a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete kiadásában. Az 1942-es Révai-kiadást utánnyomták Youngstownban 1984-ben, aktuális kiadásai a Mentor (1998) és a Kráter (2002) munkái. Huszonhárom ismertetését gyűjtötte össze e sorok írója. Egy [-y] szignójú recenzor német nyelven is ismerteti a *Pester Lloyd*-ban.

A témát illetően Tóth Béla Bánffy Miklós *Erdélyi története*, Mak-kai Ernyei-trilógiája, Berde Mária *A hajnal emberei*³ című műveiben keres hasonlóságokat. Balogh László szerint „a földhöz és néphez való menekülés érdekes változatát figyelhetjük meg itt. A földdel összeforrott, paraszti életformában rejlő erőt ismeri fel az író, de elválasztja a néptől, és az életformát felvevő magyar főúr építő, alkotó erejeként aknázza ki. Ez a változat tulajdonképpen az eszme fejlesztése, mert azt bizonyítja, hogy a paraszti életforma – amelynek lényege a fáradhatatlan munka, egyszerűség és takarékoság – igazán

¹ Szende A. 1943:5–6.

² Beke 1944:9.

³ Tóth 1944:140–141.

csak úgy válik megtartó erővé, ha nagy szellemi és lelki gazdagsággal párosul. Ezt az erőteljes lelki és szellemi gazdagságot Wass Albert mindaddig csak a magyar úrban látta meg. Ez a körülmény olyan benyomást kelt az olvasóban, hogy az író talán túlértékeli a magyar arisztokráciának nemzeti jelentőségét és szerepét”.¹ **Gosztonyi Lajos** csatlakozik a fenti véleményhez: „Wass Albert főként magyar nemesemberek sorsával foglalkozik. Igaz, hogy ezek a nemesemberek is a magyar szabadság és függetlenség harcosai voltak, az önkényuralom ezért üldözte őket, ezért hurcolta a kufsteini várbörtönbe. Ahogyan azonban a szerző sorsukat beállítja, az inkább romantika, mint a valóságos történelmi helyzet tükörképe. A népet pedig nem a szociális helyzetének megfelelő modorban kezeli, hanem patriarchális modorban, aminek kétségtelenül van némi feudális mellékíze.”²

A kritikák megoszlanak a könyv méltatásában. **Kelemen János** nyíltan elmarasztalja: „Az író nem víziót, nem új történelmi élményt vetít ki magából, hanem porladó emlékeket, régi családi metszeteket rakosgat össze, az ősökre visszatekintő utód kegyeletével és hagyományőrző hűségével. [...] Mindent kivét, ami nem fér a metszet zárt világába, alakjai éppen ezért típusfigurák, akik hűségesen megőrznek egy-egy társadalmi rétegről kialakult képzetet. Nincs egyéni életük, nem változnak.”³

A bírálók általában egyetértenek abban, hogy a regény történetfüzér. **Thurzó Gábor** szerint „voltaképpen nem is regény, hanem afféle lazán fűzött családi krónika, érzelmes képsorozat. [...] Ugyanilyen variációs hiányokat veszünk észre, ha a regény figuráit figyeljük. Mindenkinek van egy állandó – zárójelben odagondolt – jelzője. A nagyszony állandóan kardos. A nemzetes úr állandóan álmodozó, Mócsi bá állandóan magányos, Mihály állandóan hűséges. Élnek egymás mellett, de nem élnek – ahogy regényhősöknek illene – egymással”.⁴ Hasonlóképpen ír **Kerecsendi Kis Márton**: a könyv szerkezete „novellaszerű fejezetek” sora. „Képei, tájleírásai annyira melegek, frissek, áradók, hogy a kritikus megbocsátja ezekért a lazább szerkesztést. Mert voltaképpen művészi, gondosrajzú novellák

¹ Balogh L. 1944:594–596.

² g-i. 1942:6.

³ Kelemen 1942:11–12.

⁴ Thurzó 1942:486–488.

összefűzése ez a regény s epikai egységgé csupán a mű tehertétele, az ugyancsak mesterien alkalmazott belső ritmusa teszi, s az alakoknak az a levegős távlata, mely már Wass Albert első írásaiból felejthetetlen élményünk maradt.”¹

„A könyv Jókai *Új földesúr*ának méltó párja az elnyomatás korának rajzában – írja **Kéky Lajos**. – [...] A hősök lelki életének festésében is mintha Jókai hatására vallana a hősnek rendíthetetlen lelki nyugalma s hozzá méltó feleségének acélos erélye”.² Jókai-hatást emleget **Thurzó Gábor** is: a „regényből az *Új földesúr* és a többi, Bach-korszakot idéző Jókai-regény léggöre csap felénk. Nemcsak a mese hasonlít a jellegzetes Jókai-mesékre, hasonlítanak az alakok is, akik a Varjassy-házaspárt körülveszik. Prosperjeck úr, a siránkozó prágai Bezirker, Sonkoly-Krausz báróék, az újjgazdagok, Pohlenberg ulánus őrnagy, az »új földesúr« és a többiek mind”.³ **Tóth Béla** szerint „kötelesség, munka és sorsvállalás himnusza ez a könyv. Hőse egy emberpár: egy csendesen mosolygó, de csupa bizakodó, erős férfi és egy örökké pattogó, éber és józan, elszánt akaratú asszony, akinek törekeny alakjában az őszanya primitív ösztöneit és kemény erejét érezzük. »A többi alak« néha csak papirosfigura, készen vett alak. Megvan köztük az *Elnémult harangok* pópája és Ankerschmidt lovag is. A korkép a szomszédlátogatások során bontakozik ki előttünk, de kissé színtelenül.”⁴

[y] szignóval (feltehetőleg **Keresztury Dezső**⁵) ismerteti német nyelven a regényt a *Pester Lloyd* hasábjain⁶, a Thurzó által kifogásolt egyhangúságot és szerkesztési fogyatékoságot erőteljes realizmusként értékelve: „Elkezdődik az új élet felépítése. A szerző a férfias líraiság mozzanataival átszőtt erős realiztikus művészettel mutatja be, hogyan sikerül ez a szereplőknek, hogyan válik a tanyából lassacskán szerény, de szilárd úriház kertekkel és majorokkal”⁷ (a német

¹ Kerecsendi Kiss 1943:345–346.

² Kéky 1944:152–155.

³ Thurzó 1942:486–488.

⁴ Tóth 1943:32.

⁵ Brachfeld 1971:171–172.

⁶ -y 1942:6.

⁷ „...es beginnt ein neues Leben von den Grundlagen aufzubauen. Wie ihnen dieses Unternehmen gelingt, wie aus dem Gehöft allmählich ein zwar

nyelvű recenziót fordította a Szerző). Az alakbrázolásban is pozitívumot talál: „Wass ért hozzá, hogy alakjait élettelinek ábrázolja, elsősorban egyszerű, faragatlan és kemény parasztfigurái sikerülnek, no meg a regény főszereplője, a szilárd, erőlelkű, kötelességtudó asszony, egy valódi mater familias, aki kész arra, hogy időnként magára vegye egy család, egy urasági birtok, sőt egy nép terhét.”¹ A nemzeti érzület megnyilvánulását a kritikus ugyancsak erényként értékeli: „A regény egy magyar író műve, aki magyarságát világosan és következetesen juttatja kifejezésre. [...] A nemzeti érzület ugyanúgy jelenik meg benne, mint a tiszta emberség hasonló alkotóeleme: az erkölcsiség, lelkiség és testiség.”² A szerző természetérzéke is elismerést érdemel: „Ami a szerzőt különösképpen kiemeli, az a mély, férfias természetérzéke: természeti leírásai nyugodt zártágukban és csöndes bensőségességükben a legszebb kortárs magyar irodalom részét képezik.”³ A német nyelvű recenzió felveti a kérdést, hogy a *Pester Lloyd* kulturális, irodalmi oldalainak munkatársai miért méltatták ennyire Wass regényeit: csak a háborús együttállás miatt? Vagy már korábban is nagyra értékelték; emlékeztetőül: **Joseph Turóczi-Trost-**

bescheidenes, aber festes Herrenhaus mit Gärten und Meierhöfen wird, zeigt uns der Verfasser mit einer starken realistischen Kunst, die aber auch durch die feinen Regungen eines männlichen Lyrisismus durchdrungen wird.”

¹ „Wass versteht es, seine Figuren lebendig zu charakterisieren, vor allem gelingen ihm die einfachen, kantigen und harten Bauerngestalten und die Hauptfigur des Romans, die feste, seelenstarke, pflichtbewußte Frau, eine wahre mater familias, die zeitweise die ganze Last einer Familie, eines Rittergutes, ja sogar eines Volkes auf sich zu nehmen bereit ist.”

² „Der Roman ist das Werk eines ungarischen Schriftstellers, der dieses Ungartum ja in aller Klarheit und Folgerichtigkeit zum Ausdruck bringt. Die Stimme eines in seinem Nationalgefühl befangenen Chauvisisten würde man aber darin vergebens suchen. Das Nationale erscheint darin als eine ebensolche Eigenschaft des Rein-Menschlichen, wie das Moralische, das Seelische, das Körperliche.”

³ „Was dem Autor noch besonders auszeichnet, ist sein tiefes und männliches Naturgefühl: seine Naturschilderungen gehören in ihrer ruhigen Abgeschlossenheit und stillen Innerlichkeit mit zu den schönsten der heutigen ungarischen Literatur.”

ler *Farkasverem*-kritikájában már 1935-ben azt írja, hogy „a szerző megleg a látás és kimondás érett művészetével”.¹

A jelenkori kritikusok ugyancsak szép számmal nyilatkoznak a könyvről. „A második bécsi döntést követően, a háború éveit alatt rövid időre ismét előtérbe került a történelmi regény”² – írja **Vallasek Júlia**. „Míg a húszas években a szerzők a kialakult új (kisebbségi) identitás számára kerestek elérhető hagyományt a múltban, addig az újraalakult többségi helyzetben, a második világháború éveiben magyarázatért fordulnak a múlt felé. Tabéry Géza, Makkai Sándor, Berde Mária, Wass Albert vagy akár a *Néma küzdelmet* író Nyirő vagy Bánffy Miklós az *Erdélyi történetben* azt a komplex viszonyrendszert vizsgálja, amely a reformkortól a leverett forradalmon, majd a kiegyezés évein keresztül az első világháború elvesztéséhez és Magyarország feldarabolásához vezetett.”³ E korszak történelmi regényeinek kitüntetett témája a tizenkilencedik századi Erdély. „A nemzedékek egymást váltásának története polgári műfaj és egyben »értéktörténet« is: a megvalósított és végül elherdált-megtagadott értékek annak a »protestáns etikának« a jegyében állnak, melyet Max Weber a polgári identitás alapjának tekintett”⁴ – írja **Láng Gusztáv**. Mivel Wass Albert családragényei az arisztokrácia körében játszódnak, alaptételük közös: az erdélyi magyarságnak szüksége van egy polgárosodó arisztokráciára. „Wass Albert elfogultsága, hogy e szükségességről meg van győződve, s érdeme, hogy e szükségességet magának az arisztokráciának kell létének és tevékenységének használva bizonyítania.”⁵

Pomogáts Béla úgy véli, hogy „a magyar nemesség eltávolodott a falutól, azt pusztán pénzforrásnak tekintette, így az idegenből asszimilálódott funkcionáriusok kezén a Mezőség elszegényedett, elrománosodott”.⁶ Ugyanezt a témát tárgyalja **Makkai Sándor** *Holttenger*, **Nyirő József** *Néma küzdelem* című regénye. **Vallasek Júlia** szerint Wass Albert „lassú, vértelen pusztulásként, észre nem vett nemzeti tragédiaként ábrázolja a szörvánnyá válás folyamatát. Arra keresi

¹ Turóczi-Trostler 1935:4.

² Vallasek 2004:139.

³ i. m. 140.

⁴ Láng 2005:21.

⁵ uo.

⁶ Pomogáts 1998:4.

a választ, hogy mi vezette az országot Trianonhoz, s regényeivel mintegy illusztrálni igyekszik azt a folyamatot, mely felelős magyar politika híján közösségek elpusztulásához vezetett”.¹

Szücsné Harkó Enikő szerint Wass Albert, akárcsak Bánffy Miklós „egy történelmi-társadalmi háttérrel próbál azokra az apróbb-nagyobb tévedésekre utalni, amelyek Magyarország sorsát ennyire negatívan megváltoztatták. Mindkét szerző megpróbálja annak a társadalmi rétegnek a felelősségét is meghatározni, amelyhez tartoznak, vagyis az arisztokráciáét. [...] Közös szempont [...] az a történelemfirtatás, amely a társadalmi események, az egyéni sorsok, cselekedetek szintjére is lebontva argumentációt keres egy történelmi sokkra. A két szerző post eventum keresi tehát a pro eventu történéseit”.²

Vallasek Júlia szerint is „inkább tekinthető lazán fűzött érzelmes képsornak, mint regénynek. Egyedül a leírások, különösen a természeti képek igazán sikerültek. A szereplők sematikusak, egy-egy tipikus tulajdonságukon keresztül ábrázolja őket a szerző. Ezek a tulajdonságok a magyar romantikus irodalmi hagyományból (elsősorban Jókai műveiből) kerültek be a regény szövetébe”.³

A *Mire a fák megnőnek* című regény egy házaspár és két gyermekük, valamint a gazdaságukhoz tartozó cselédség történetéből bontja ki a cselekményt: a Varjassy család története magába foglalja a levert 1848-as forradalmat, mint a regénycselekmény előtörténetét, az elpusztított gazdaság újrateremtését, Varjassy báró kufsteini bebörtönzését, a szakadatlan munkát, a gyerekek felnövekedését – mindez valójában szegényes történefművet szolgáltat. Wass korábbi írásművészetében is megtalálható fa-motívum különös regényvilágot hoz létre. Az állandó időbe nyúló monoton, ritmikusan visszatérő cselekvések – a gazdaság működtetése, a ciklikus mezőgazdasági munka és a ritka kitekintés a városi, külhoni világra – csendes melankóliát kölcsönöznek a regénynek. Cselekmény alig van, ám a regény felvillant egy történelmi kort, egy társadalmi-politikai folyamatot, a bukott forradalom után egy mezősegi tanyagazdaság életét. Bár e tanya és lakóinak élete szűk perspektívának tűnik ahhoz, hogy kora

¹ Vallasek 2004:147–148.

² Szücsné Harkó [2004]:47–48.

³ Vallasek 2004:147–148.

társadalmi folyamatainak reprezentáns tere lenne, ez az élettér és a benne zajló élet keresztmetszete a társadalomnak – az ő életük által kerül olvasóközelségbe a Bach-korszak önkényuralma Erdélyben.

Lírai részek érzékeltetik mesterien az idő múlását. Az idő – a fák növekedésével mérhető távlatban – történelmi korszakmérő. A fák növekedésének jelentésmezéjében foglaltatik tehát az idő fogalma, a történelem eseményei. „Általában ott szárnyal leginkább költői magasba, ahol a táj, a természet s az évszakok ihletik, a regény legjobb oldalai azok, ahol nem történik semmi” – írja **Kovalovszky Miklós**. A regény „táj és ember sorsközösségének gyökereit tárja fel”.¹

„Az időt lassan tovább-továbbgördítő líraiság vonja be az elbeszélést: a napok múlása az egyik állandóan vissza-visszatérő gondja az írónak, s számos fejezet kezdődik vagy végződik ezzel a mondatlaltal: »És így teltek a napok egymás után.« Ezért árasztanak leírásai elméláztató hangulatot. Kár, hogy ez a mindig feltörő időélmény néha a vontatottság benyomását kelti”² – írja **Szende Aladár**. **Tóth Béla** szerint a regény „előadásának menetével tökéletesen érezteti a benne lepergő időt. [...] A tempós hétköznapiok, a lassan múló évszakok regénye ez a könyv”.³

1849 novemberétől indul a cselekmény: a Varjassy házaspár elpusztított birtokára tér vissza, újjáépíteni, ami a forradalmi események végnapjaiban megsemmisült. Az állandó időt statikusságot sugalló képek érzékeltetik: „Az ég alacsony volt és olyan egyformán szürke, mint a legkilátástalanabb emberi nyomorúság. Kereken dombok hevertek, a Mezőség ázott, rosszkedvű dombjai, mint valami vert jobbágyereg, melyet ostorral sanyargatott az idő, s azután átlépett fölötte. Végláthatatlan kopár legelők húzódtak a dombok hátán végig, dísztelenek és szürkék...” – a regény első oldalán e mozdulatlanságba meredt világ jelenül meg. „– Isten is megverte ezt a világot” (9)⁴ – a szekeres belső monológja megerősíti a kilátástalanság érzését.

Az ismétlés stilisztikai eszközével épül tovább a hangulatfestő kép: „S az eső esett, esett, esett. Szünet nélkül, megállás nélkül.

¹ Kovalovszky 1943b:4.

² Szende 1943:5–6.

³ Tóth 1943:32.

⁴ Az idézetek az 1998-as Mentor-kiadásból valók.

Mintha valaki megátkozta volna a világot keserű, csúnya átokkal, hogy vízzé és lucsokká változzon... *Mintha* valaki megátkozta volna az eget, hogy szürke iszappá sűrűsödjön... *Mintha* az emberiség minden bánata, panasza, átkozódása és keserősége összegyűlt volna azon a napon: olyan volt a Mezőség éppen” (kiemelések: a Szerző). A feltételes mellékmondatok, az ismétlődő „esett” és „megátkoz” igék a fokozás, gondolatritmus stilisztikai eszközei.

Takaró Mihály jelenkori kritikus egész tanulmányt szentel a Wass Albert-i idő tárgyalásának: szerinte „líraizált tájleírás” ez, melyben a táj „több mint a regénytér része; szereplőinek lelkét, szavait, cselekedeteit alakító-formáló erő is”.¹

A helyszín hamarabb körvonalazódik, mint az idő. A házaspár a Mezőség egyik falujába tér haza: „Torliget hágója” az első helymegjelölés. A regényidő nehezen megfejthető, elejtett szavakból következtethet az olvasó a cselekmény előtörténetére: „Muszka lándzsa akadt a karomba” (15)² – ez az első utalás a történelmi időre. A pontos idő- és helymegjelölés egy beszámoló-levélből derül ki, melyet Varjassy nemzetes ír az édesanyjának, s a keltezése: „Mezővarjas, 1849-ik esztendő, November hó 12-én” (17) – keltezi. A levél írójának társadalmi, rendi hovatartozása is ebből derül ki: „Báró Varjassy István” – a levélíró tehát Mezővarjas falu nevét viselő főnemes.

Ugyanilyen utalásszerűen jelenik meg Kolozsvár, mint közeli helyszín, egy hírhozó hóstáti³ szekeres epizódyszerű felbukkanásával, aki beszámol a városi forradalmi eseményekről. Elbeszélése nyomán értesült az eldugott mezősegi falu népe is a történekekről, s ezek nyomán összetartozás-érzés és a gyász érzése fogta el őket: „Kicsit úgy érezték magukat, mint temetéskor az összegyűlt rokonság. Földbe tettek valakit, aki egyformán drága volt, és egyformán nélkülözhetetlen valamennyiüknek, bár csak akkor jöttek rá erre, a temetésen, amikor már betették a földbe. Azt a valakit. A magyar hazát” (18–19). A másik oldal, a román parasztok, akik a levert forradalmat követően kifosztották és megsemmisítették az urak kastélyait, „úgy érezték magukat, mintha az ördög jött volna el a lelkükért. A rablás és a tűz

¹ Takaró 2004:127.

² A hivatkozások helye: Wass 1998d:282.

³ A Hóstát (a német Hochstadt: 'felsőváros') Kolozsvár zöldségtermesztő szászoktól lakott elővárosa volt. A Szerző.

eddig nem okozott semmi gondot. [...] De most a magyar úr hazajött. Nem is a magyar úr: a gazda jött haza. [...] Egyszerű és közönséges rablássá vékonyodott a győzelmi mámor, egy gazda vagyonának az elpusztításává. S mert alapjában véve nemzetiségi kérdésen kívül mind elsősorban, és csak gazdák voltak, s zaklatni kezdte őket valami félelmetes és kellemetlen érzés...” (19)

Ebből az alaphelyzetből, a kárvallott és károkozó gazda alaphelyzetéből bontakozik ki a történet, melynek menetébe számos epizód ágyazódik. E békétlenségtől feszülő környezetben kapja feladatát a falu hajdani patrónusa, Varjassy István, hogy példás életet teremtsen.

A tanya ritmikusan egyhangú életét ismétlődő mondatok érzékeltetik: „Nem történt semmi, és mégis ezer apróság történt. Nem lehet azt mondani, hogy nem történt semmi” – e mondatok szövegbe szerkesztett újra-előfordulását egy másik mondat ellenpontoszza: „De azt sem lehet mondani, hogy történt valami” (124–126).

Az idő többrétű megközelítésben jelenül meg a regényben. Van, ahol az emberi élet mértékegységeként önálló ágenssé lép elő: „Az élet, a maga küzdelmével, zajával, a maga céljaival, izgalmával és szép szabad gondoljaival átköltözik lassan a völgy másik oldalára. Egészen lassan és észrevétlenül költözik át, olyan lassan, hogy nem is lehet meglátni majd, amikor elhagyja az udvart, amikor lemegy a kőrifasoron a kis cselédházak előtt, amikor elkanyarodik a nádas mentén. Nem is lehet meglátni majd, csak egyszer nem lesz már itt többé. Elillan csöndesen, mint az idő, mely mohával lepi a zsin-delytetőt, meggörbíti a gyümölcsfák derekát, s a küszöb fájába mély gödröt tapos. Elillan csöndesen, mint az estéli szellő” (279). Az élet az idő függvénye. Az időnek külön szerepe van a regényben, önálló szereplővé lép elő (akár korábbi novellájában, *A kenyér útjában*), s teszi a dolgát a regényesemények során: „A szekérral együtt mászott az idő is, mint nagy nyálkás, szürke csiga [...] Átmászott a délidő gerincén valahol, észrevétlenül belecsúszott mélyen a délutánba...” (9–10) A zoomorf hasonlat (az idő = csiga) antropomorf metonímiába vált (délidő gerince). Az idő érzékeltetésére kétféle módon kerül sor: egyrészt az állandó időt („S múltott a tanya élete tovább a télben” – 124), másrészt a szűkítő időt ábrázolja („Nem történt semmi, és mégis ezer apróság történt” – 125).

Az idő járását a narrátor ismétléssel, pl. Varjassy raboskodásának idejét a négy esztendő, négy év, négy tél többszöri szövegbe építésével érzékelteti. A szubjektív idő – „mégis úgy jött vissza, mintha csak azelőtt való nap ment volna el” (180) – ellentétben áll az objektív idővel: négy év. Csak az ültetett fák fejlődése igazít el az idő valóságos múlásáról („A fenyők már embermagasságig nőttek” – 182). A narrátor az időszűrités módszerével él. A tanyai élet a hátrahagyott börtönöveket irreális ködbe vonja: „Idő. Szürke és nyúlós, mint a rosszul süített rabkenyér bele” (184). „...mégis, mintha mindez nem történt volna meg soha” – a narrátor így hidalja át a rabságban eltelt időt.

A rombolás fölötti gyász a főszereplő szabad függő beszédében felidézett, gyermekkorban megfigyelt fészket vesztett fecskepár képét jeleníti meg: „Hirtelen egy kép jutott az eszébe. Haszontalan béresgyermek levertek egy fecskefészket az ökoristálló gerendájáról. A fészek helyén csak elkent tojástól sárga törmelék maradt, s a fecskepár rémült csiviteléssel röpködte körül a romokat. Ilyesmit, éppen ilyesmit érezhettek azok is akkor. Néhány napig búsan üldögéltek kettesben a gerendán, csüggedten és nagyon fáradtan. Aztán egyszer csak újra jöttek-mentek, hordták a sarat, a szalmát, s új fészket építettek az istálló másik végibe. Persze, fecskék voltak. Madarak. Oktalanok” (14).

Tusnády Mária a regény magyarság-szimbólumairól írt tanulmányt. „Gyakori szereplője a regénynek a fecske. Herman Ottó szerint azokat a madarakat szereti a magyar ember, amelyek a közelükben élnek, nem rejtőzködnek előlük.” Lerombolt fészük újjáépítése párhuzamot alkot a Varjassy házaspár otthonteremtésével, így „Erdély és a főszereplő házaspár jelképévé válik”.¹ Varjassy István lovát is elvitték az otthont feldúló falubeliek, ő viszont bátran felülkerekedik a kistílú rablókon. Fecskét egyszerűen elköti a dászkal² istállójából, finoman gúnyolódik is a román tanítónéval, aki kérdőre vonja: „– Hová viszi azt a lovat? – Viszem haza, kis gyöngyvirág. S köszönöm, hogy ilyen szépen megőrizték eddig” (59). A ló neve is a fecske-motívumot erősíti: „Varjassy lovát Fecskének hívják, valószínűleg ez nem véletlen. A fecske mint hűséges hazatérő madár párhuzamba hozható a ló gazdájához való ragaszkodásával. [...] A

¹ Tusnády 2006a:57.

² Dascâl = rom. tanító. (A Szerző)

fecske a születés és újjászületés szimbóluma lett, a görög mitológiában a termékenység és a szerelem istennőjének, Aphroditének az attribútuma. A fecskéfészek ezért szimbolizálja az egész tanyát, az egész családot és az egész magyarságot, amely megrongált hazájában akar új hazát építeni, és idegenek között akar békét és megnyugvást találni. A fecske a tavasz hírnöke¹ – írja **Tusnády Mária**. A fecske-motívumnak tehát sokrétű jelentésmezeje bomlik ki: otthon, család, haza, újjákezdés, tavasz, szerelem.

Az újrakezdésben honfoglalás-geisztus is rejlik: „[Minka asszony] tudta, hogy ami most elkezdődik, ahhoz erő kell és kitartás és könnyörtelen szorgalom. Otthont kell alapítani, kezdeni mindent előlről. Olyan előlről, mint ahogy azt valamikor az ükapák és ükanyák kezdhették vagy még azoknak is az ükapjuk és ükanyjuk, a legelső ősök, akik sok száz évvel ezelőtt először jöttek erre a földre otthont, hazát teremteni” (30). Ehhez a munkához erőt ad az a férj és apa, aki mer gyöngéd lenni, és nem szégyell elérzékenyülni a felsajgó emlékek hatása alatt, s aki mégis betölti a pater familias szerepét: „[Az asszony] érezte, hogy ami előtte áll, az hosszú és nehéz út lesz. De tudta azt is, hogy lesz ereje ehhez az úthoz. Mert akivel nekiindult ennek az életnek, azt maga választotta. S az asszony útja az ura mellett halad, könnyű s nehéz időkben egyaránt” (31). E szerepvállalást megerősíti az önkéntesség. Az asszony maga választotta párját, akire mindenkor bátran hagyatkozhat.

„Tamási Áron Ábeljének is az a mondanivalója, hogy az ember azért van a világon, hogy otthon legyen benne, hogy valamely helyet a hazájának érezhessen, ahová visszavágyik, hogyha távol kerül tőle. Az otthon bármilyen körülmények között megteremhető, ha az emberek között béke van” – írja **Tusnády Mária**. „A család otthona tanya lesz, korábbi kastélyuk helyett. A tanya távol esik mindentől, ezért az elbeszélő gyakran hasonlítja szigethez.”² **Pályi András** a **Török Gyula**-i hagyományokhoz köti Wass Albertet, művét „mitikus”-nak minősíti; a földrajzi keret „az otthonteremtés ősi mítoszához [szolgál táptalajul], az aggastyánkorig bennünk élő örök gyermekhez, aki pontosan érzi e teremtő aktus erejét és esetlegességét, a

¹ Tusnády 2006a:57.

² i.m. 56.

mágikusan megélt védettséget és kiszolgáltatottságot. Hisz e tudás [...] az ember nembeli lényegeként idézi meg a Tamási Áron-i hitigazságot: otthon lenni a világban”.¹

„Mert a legnagyobb örökség, amit adni lehet az utódnak, az az otthon – fejtegeti Varjassy István. – Egy ház, akármilyen ház. De amelyiknek falát aggodás, szeretet, gondoskodás és a jövőnek bizakodó hite emelte föl. És fák. Amiket nem azért ültetett valaki, hogy hasznukat lássa. Nem is azért, hogy önmagát mulassa velük. Hanem azért, mert szépségre és jövőre gondolt, békességre gondolt, és a lelke tele volt derűvel. (199). A fák itt az otthon fogalmának kifejezői. A regény végén ebben az eszményében csalódik az idős Varjassy – fia nem kívánja örökölni a szülők életművét: a kétkezi munkával, kitartással létrehozott otthon. A munka erkölcsiségének, emberépítő szerepének hangsúlyozása a regény egyik mondanivalója: a „miért él az ember?” kérdésre Minka asszonnyal mondat választ: „Hogy dolgozzon” (146). Varjassy életcélja az embermegtartó, győzedelmes munka: „Mert mire megnőnek a fák, kinyílik az élet is a munka alatt, mint valami nagy, szelíd, fehér virág, és békét meg szabadságot áraszt mindenkire” (193). Ilyen módon ér össze a fák jelentésmezeje az idő-élet-munka fogalmával. A szelíd, fehér virág jelentése összetett: élet, termés, termékenység, de lehet halál, gyász is – ugyanaz a sor a negatív tartományban.

Bátyoni Péternek és családjának tragikus története a regény egyik epizódja. Gyermekait és feleségét megölték a lázadók. Mintegy negatív otthonteremtési történet. Bányosi bosszút áll családja gyilkosain: három parasztembert meggyilkol, majd rájön cselekedete hiábavalóságára, és jóvá akarja tenni a bűnét. Rájön, hogy az otthon és elvontabban a haza építéséhez bátorság kell, nem kicsinyes bosszú: „Több bátorság, mint a gyilkoláshoz” (116). A cselekmény folyamán az egykor gazdag főnemes megízleli a saját kezével létrehozott otthon és gazdaság örömét.

A kemény munka közben erőt adó jelkép a „súlyos, széles, arany karikagyűrű. Az otthon, a munka, a család és a kötelesség szimbóluma. Ez a komoly, tiszteletreméltó formájú gyűrű, mely azóta átengedte helyét vékony, cifrázkodó kis karikagyűrűknek, játékosoknak,

¹ Pályi 2003:17.

mint ahogy a komoly, kötelességtudó családanyák is átadták helyüket lassacskán másféle asszonyoknak” (33). A „másféle asszonyok” pejoratív megnevezés a következő generációkra utal. A kiegyezés utáni időszak és a millennium eltereli a figyelmet az építő, megtartó munkáról, és egy hamisan értelmezett világfiság, európaiságra való törekvés veszi át a magyarságtudat helyét. A kiegyezéssel a magyar történelem elérkezik „parádés korához, s rohan a millennium álmamorába. A nagy tanulság, amit a negyvennyolcas generáció levont, nem tud örökségként szállni a fiakra”¹ – írja **Szende Aladár**. A gyűrű az asszonyok szimbóluma, a kitartó, kötelességtudó, vagy épp cifrálnakodó, gondtalan asszonyok attribútuma. Motivikus jelentése kötöttség, kötelesség, a karikagyűrű maga a házastársi lét és hűség kifejezője. A cifrálnakodó asszonyoknál a gyűrű már nem egyéb egyszerű ékszernél, dísznél, így a gyűrű jelentése a divattal és magatartásminták változásával módosul, jelentése szűkül.

A kitartó munka nyomán s a gazda felügyelete alatt az élet visszazökkent a megszokott kerékvágásba: „az újra rendezett békesség megnőtt az emberek lelkében. Dús nyugalommal borította őket, mint a jól végzett munka” (37). „A tanyán már szigorkodott az újszülött rend” (41). A megszemélyesített „rend” a szöveg stílusesezköze.

A papok mint a társadalom reprezentáns alakjai, Wassnak ebben a regényében is színes, sokféle emberi tulajdonságot, hivatásukon túl sokféle érdekeltséget képviselő figurák. Megjelenik a két nemzetiség lelkipásztora. Míg a román pópa, Muresán Indrei politikai szerepet vállal, addig a magyar lelkész súlytalan figura, tehetetlen személy. Mindkettő egyoldalú. Külön fejezetben rajzot kapunk a dobolyi református papról, Bibarc Ábrisról és feleségéről, Annuskáról. A bemutatott román szereplők között nincs egyetlen pozitív figura sem. A pópa ravasz és simulékony, a dászkál nyíltan magyargyűlölő, Mitru, a zsíros paraszt pedig bajkeverő. Ezzel szemben a Varjassy uradalom cselédei – Mihály és felesége, a kertész stb. – semleges vagy pozitív alakok.

Harcos pap viszont az új, fiatal református lelkész, Kerekes Berci. A regény egyik epizódja a magyar parasztok ortodox román hitre térítése. A regény érintőlegesen foglalkozik a román bankpolitikával, melyet a román papok ültettek gyakorlatba: az áttérőket anya-

¹ Szende 1943:5.

gi haszonban részesítették, földvásárláshoz kedvező kölcsönt adtak nekik. Az egyik fejezet egy ilyen térítés története (217–219). Szőke Gyuri tanyás átáll románnak, Seche George lesz belőle. Kerekes Berci tiszteletes elkezdí a maga harcát az áttérők ellen. „Kiverték az oláho-
kat az úrbéres legelőről”; „aztán egy embernek, aki áttért oláh hitre,
meggyulladt a háza. [...] Néhány nap múlva kigyulladt egy másik-
nak is” (230). A református pap ugyanolyan titkos és törvénytelen
eszközökhöz folyamodik, mint ellenfelei.

Egy sajátságos szereplő is megjelenik: öreg Mózsi, a tóőr. Időt-
lenségbe vesző, hűséges alakja *A titokzatos őzbak* Árszintya bácsiját
idézi, aki hasonlóképpen különc, magányos öregember volt: „S öreg
Mózsi őrizte a tavat. Kiült a ház elé napos délutánokon, és nézte kis
kék szemeivel a csillogó vizet, a lomhán hullámozó nádat, vagy kis
rozoga csolnakán a vészákat járta, s néha megállt kezében a rúd, s
csak állt a csolnakban, és nézett valamerre felakadt szemmel. [...] Úgy figyelgette onnan messziről az embereket is, ahogy váltakoz-
va fordultak erre-arra, s hullámozott fölöttük is, és bennük is a jó s a
rossz, mint ahogy a tó fölött s a világ fölött hullámozik az idő” (34).
Tusnády Mária szerint a csónak olyan, „mint Kháron ladikja, aki át-
szállítja a lelkeket a Léthe folyón. Két világ között közvetít, a folyó
pedig a felejtés vize. Amikor a regény elején az öreg Mózsi átvitte
Varjassyt a tavon, a part túloldalán minden olyan volt, mint régen.
A révész szintén két világ közötti közvetítő, „ezzel együtt a kastély
(rég volt világ) és a tanya (új, nemes világ) világa is különválik, nem
lesz, aki közvetítsen”.¹ Öreg Mózsi ezen kívül távolságtartó szemlé-
lődésével nemcsak bölcs, hanem igazságos is.

Az egyik epizód a nemesi erdő kivágásának története – akár-
csak a *Csaba* című regényben. Itt szintén rámennek a felbízottak
pórnépek a nemesi erdőre, ennek visszaszerzése, a felbízottak
megfékezése a regény hősi epizódja. Jogorvoslat nem várható
a hatóságot képviselő Prosperjeck Bezirkertől: „A császár jószívű,
erősen jószívű és szociális gondolkodású” – mossa kezeit. Így Var-
jassy István a baltásokat Mihály nevű szolgája segítségével fékezi
meg, aki maga a „közömbös hűség”. A jelenet hasonló a *Csabában*
némai Bandi úr és szolgája fellépéséhez. Az erdő **Tusnády Mária**

¹ Tusnády 2006a:58.

szerint „örök emlékek őrzőjévé képes válni”. Természetesebb, mint egy kert, és szorosan összefügg a fa-motívummal. „Az erdő léte és az erdő fái szimbolizálják az erdélyi magyarokat, akik minden körülmények között, minden bizonytalanságban állnak, és felvállalják az erdélyi sorsot.”¹

Fontos gondolatmenet, melyre tematikailag mind e regény, mind ennek folytatása (*A kastély árnyékában*), illetve a *Kard és kasza* történelmi családregegy épül: az urak és a nép egymástól való elszakadásának veszélye. **Tusnády Mária** szerint „a regényvilágon belül az igazi ellentét nem az erdélyi magyarok és erdélyi románok között van, hanem magyarok és magyarok között van feszültség”.² Azok között, akik egykor szoros egységben éltek. Ezt a feszültséget sűríti a kastély-motívum: „Mert ott kezdődött a baj [...] a kastélyoknál. Az én bajom is, a tied is, és ennek a szerencsétlen országnak a baja is. Ott, a kastélyoknál kezdődött el. Magasra épültek. Igen-igen emeletesre. Nem lehetett elég mélyen lelátni belőlük, csak mind fölfele lehetett látni. Le nem, a földre, ahol a dolgok gyökere van, ahol a nemzet gyökere van. Idegen bútor, idegen függöny, idegen szőnyeg, idegen, idegen, idegen: ez volt a kastély. Mind magasabbra került a földtől, mind messzebb, mind messzebb” (117) – fejti ki Varjassy István egy együtt töltött éjszakán gyermekkori barátjának, Bátonyi Péternek. A kastélyok építésével, berendezésével a főurak az idegen ipart és kereskedelmet támogatták, s a kastély zárt világa nem engedte magához a paraszti világot. E kettő egymástól – fizikai közelségben ugyan, de – elszigetelten élt. A kastély a néptől, a gyökerektől való elszakadás, eltávolodás jelentéshordozója. Minka asszony nyers, parancsoló hangon, olykor durván beszél a cselédekkel, tegezi őket, de felelősséget vállal értük. A regény azt sugallja, hogy a Varjassy család példája nyomán a főuraknak felelősséget kell vállalniuk a népért.

Fia esküvőjén is ezt a közösségi összetartozást, a gyökerek ápolásának kötelességét szorgalmazza Varjassy István: „A mi nemzetünk sorsa nem a gyűlések fényes csarnokaiban s nem mulatozó kastélyok termeiben dől el, hanem falvak népe között s a termőföldön, mely életet ad” (258–259).

¹ i. m. 59.

² uo.

A ház elkészül, a küzdelmes munkával folydogáló napok sorába kevés öröm is vegyül. Elhozzák a gyerekeket Kolozsvárról, azok „apjukon csüngtek. [...] Mint két fényes bőrrű, csodálatos gyümölcs kérges ágú fán” (163) – a **Petőfi** által megénekelte szülőszertetet (*Füstbe ment terv*) hasonló képben jelenül meg. A gyermekek hamar beletanulnak új állapotukba, a puliszkára fintorgó Ilonkát a bátyja rendre inti: „hallgass, szegények vagyunk” – s az anya büszke a fiára. A szegénység tudatának elfogadása nagyban elősegíti a család túlélését, s a szegénység leküzdése kitartó munkával gyarapodáshoz vezet. A megmaradást az ültetett facsemeték szimbolizálják: „a nyolc kicsi fenyő odatelepedett ünnepélyesen, s kertté avatta a pusztaságot” (167). **Tusnády Mária** szerint „a Bibliában az Éden egy központi helyen található. Varjassy kialakulóban levő kertjét is »Isten szép kertjéhez« hasonlítja az elbeszélő”¹ – mintegy kárpótlás a nélkülözésért, a megmaradás igénlése. A kert az álomszimbolikában a lélek szinonimája.

„A regényben gyakran szerepelnek a fák. A fáknak a mesékben is fontos szerepük van (pl.: Égigérő fa), mely összekötő kapocs túlvilág és evilág között. A növény gyökerei még a földbe hatolnak, de ágai az égbe törnek. A fa szimbóluma is lehetne az isteni üdvözlés irányába tartó léleknek, mely élete során folyamatosan a jóra törekszik, tehát, mint a fa: virágzik, gyümölcsöt hoz, lehullajtja leveleit, majd tavasszal újjászületik, tehát végzi dolgát. [...] A fa az embert szimbolizálja: akaraterejét, helyállását”² – írja **Tusnády Mária**.

Az asszony s a férfi közti különbséget is képesek érzékeltetni az általuk ültetett fák: „Nézte a gyümölcsfákat, és mintha az asszony lelkét látta volna bennük: a rendet és a pontosságot, a hasznot és a kötelességet, ami az életet előreviszi. Az asszony ezt adja örökségül. És ő? Ő csak haszontalan fákat. De aki alattuk jár, békés lesz és megelégedett. Aki nézi őket, megcsendesül, és csupa szépet lát majd a szeme. Szépek lesznek a fák, szépek. Mert haszontalanok. Mert nem kívánt tőlük semmit az ember, csak hogy ott legyenek, árnyékot adjanak, illatosra szűrjék a napfényt, susogjanak, madárfészkeket ringassanak, és ágaik között úgy nézzen szét a szem erre a hullámos dombvilágra, mint Isten szép kertjére, ami örömet terem” (200). A

¹ uo.

² i. m. 55.

kép a bibliai paradicsomot, az ősboldogságot, gondtalanságot idézi. A fák növekedése a jövő reménységét is magába foglalja: „Mire ezek felnőnek, más lesz a világ is” (200).

A kialakuló élet menetét egy tragikus esemény töri meg: a fennálló rend ellen a magyar főurak konspirációt készítenek elő, ám letartóztatják őket, és Kufstein vár rájuk, közöttük Varjassyra is. Családjától búcsúztatában faszimbólummal hagyatkozik – hagyatkozása a regény arany metszés-pontjában a címadást magyarázza: „...ültessetek sok fát... és mindig arra gondoljatok ültetés közben, hogy milyenek is lesznek, amikor megnőnek... [...] és ne ültessétek sorba, hanem úgy, ahogy a fák nőni szoktak, szabadon... ültessetek egy tölgyfát is, de azt egészen egyedül, mert a tölgyfa is a szabadságot szereti... [...] *A szabadságot. Mire a fák megnőnek, talán az is eljön...*” (171); (kiemelés: a Szerző). A regény arany metszés-pontjában nyer teljes jelentést az utalásszerű cím. A fák növekedése a szabadság eljöveteletét előlegezi meg.

Minka asszony magára marad, ám férje segítségével is – valószínűtlen, hőroszi magasságba emelkedve – működteti és gyarapítja a gazdaságot, felelősséget visel emberekért, gyermekeikért. Az alakoknak hősi magaslatokban való, emberfeletti lebegtetése a regény egyik gyenge pontja. A figurák nem fejlődnek, végig statikusak: „Az asszony még soványabb lett, még szigorúbb, még keményebb, mint régen. A kötelesség kettős teherrel nehezedett rá” (177).

Varjassy fia esküvőjén a pohárköszöntőjében is a fa-motívumot fejti ki: „...a virágnak, kertnek, az életnek gondozás kell, mert különben fölveri a burján meg a tövis. Mi ezelőtt húsz esztendővel csak burjánt és gatzt lertünk a kertek helyén, és lassú munkával meg Isten segedelmével, mi tudjuk csak, hogyan, kertet csináltunk belőle újra, hogy legyen nektek virágos az élet, mire felnőtök. S most ebben a kertben elengedlek benneteket, semmi egyebet nem kérek tőletek, mint hogy gondozzátok szeretettel és munkával tovább azt a földet, mely virágot és kenyeret terem az ember életéhez” (258). A fa-motívumhoz ősi bölcsességet fogalmaz meg: „Minden fának eljő az ideje, hogy teremjen” (230).

Mintegy ellenpontja a heroikus alakoknak Anton Prosperjeck Bezirker, aki a békesség híve, lemond hivataláról, egyszerű gazda lesz: „az ember úgy van az étellel, hogy csak sodródik benne erre

vagy arra, anélkül, hogy akarna valami különösebbet... minden különösebb nagyratörés nélkül... aztán az ember látja, hogy az élet nem úgy alakul, ahogy kellene... hát akkor... az ember igyekszik valahogyan kijátszani az életet ugyebár..." (189). Konfliktuskerülés, alig több vegetációnál. S bár a békesség szintén Varjassy életfilozófiájához tartozik, annak erkölcsi tartalma tanítás: „Az Isten világa békére teremt, csak az emberek *rontják*. Azok az emberek, akiknek nincsen dolguk a földdel, akiknek éppen ez a *rontás* a mesterségük. [...] Nincs más mód, mint ezeket legyőzni, [...] legyőzni a *rontókat* itt kint a mezőn, munkával és igazságos étellel győzni le őket, hogy szégyenkezzenek, és elmenjen a kedvük attól a mesterségtől, amelyhez szegődtek" (192); (kiemelés: a Szerző). Ez a tanítás Wass Albert későbbi műveinek is visszatérő motívuma (*Te és a világ: tanítások – útravalóul, A funtineli boszorkány, Erdők könyve*).

A regény az újjáépítés hősi történetesora, melynek cselekményszálát rövid rajzok és novellaformájú élettörténetek szabdadják (Anton Prosperjeck, Bátonyi Péter, Sonkoly-Krauszék, Bibarc tiszteletesék története és rajza). A történetváz poros, elavult albumra emlékeztet (**Kelemen János**), s a narrátort köti az ősök iránti kegyelet, így figurái sablonosak, alig egy-két jellemvonásukat emeli ki, cselekedeteik az unalomig kiszámíthatók.

Wass Albert a Mezőség álmos eseménytelenségének krónikása. Lírikusi vénája színes tájleírásokat szolgáltat, stílustára egyedülálló, képei szemléletesek. Szinte összes méltatója által értékelt természetleírásaiban a megszemélyesítés vissza-visszatér: „...a füzek néha felzokogtak" (41); „A diófa is kihúzta magát" (42); „a délután unalmat ásitott" (203). Szövegében nem ritka a szinesztézia („Puha, barna csönd" – 202). Monoton, megnyugtató zeneisége (ld. fent **Szende Aladár**) a mű értéke.

Motívumrendszere, a teljes életművén átvonuló fa-motívum e könyvben nyeri el sokrétű értelmét. Már fiatal költőként eljátszott a fa-motívummal (*Fenyő a hegytetőn, Kökénybokor*), és alig van műve, melyben fel ne lehetnének (gimilcsfa – *Vérben és viharban*; almafa-motívum – *Tizenhárom almafa*). A fa az ember, a megmaradás, kitartás, az otthon és a tágabb értelemben vett haza jelentéshordozója. A cím így értelmezhető: a „Mire a fák megnőnek" időhatározó mellékmondat jövőképet fest, erőt és reménységet ad a „nyomorúság"-

ban, az emberpróbáló életharcokban. Ám a fák növekedése óhatatlanul más jelentést is implikál: az idő múlását, egyrésztől a bajok elteltét, az ember és természet harmóniáját, szemet gyönyörködtető növekedést, fejlődést, másrészt halálba fordulást, öregedést. Az idő múlásának érzékeltetése a mű erénye.

A regény motívumrendszerét vizsgálva megállapítható, hogy korábban felvázolt motívumainak köre (idő-, otthon-, papok-, csónak-, rontás-, fa-motívum) újabbakkal gazdagodott: fecske-, gyűrű-, kastély-motívum, illetve újabb alakváltozatban bukkant fel és sokszínű jelentésmezővel gazdagodott a fa-motívum: kert-, illetve erdő-motívumként.

A *Mire a fák megnőnek* nem könnyű írói vállalkozás. Wass Albert kötelességének tesz eleget, amikor emléket állít harcos felmenőinek. Történetük minden bizonnyal a családi legendáriumból bomlott ki, negyvennyolc emléke még friss volt számára, harmadik generációbelinek. Élettörténetéből, vallomásaiból tudjuk, hogy nagyapja volt a szabadságharc emlékének leglelkesebb éltetője. Wass Albert regénye történelmi családregegy, mely két nemzedék – az 1848-as szabadságharc zászlóvivői, a Bach-korszakot megsínylő, ám konokul a romokon is új életet, gyermekeiknek otthont teremtő Varjassyak története. A második generáció élete *A kastély árnyékában* című regényben folytatódik.

A kastély árnyékában (1943)

„A kastély árnyéka, a régié és az újé egyaránt, a kiegyezéstől a trianoni katasztrófaig kíséri a Varjassy-család történetét”¹ – írja **Milótay István**. Egyenes folytatása a *Mire a fák megnőnek* című családregénynek, s előkészítője a *Tavaszi szél* című színdarabnak.

Három kiadást ért meg a megjelenés évében, 1943-ban: egyszer a Révai és kétszer az Erdélyi Szépmíves Céh jelenteti meg. Részlet jelent meg belőle 1944-ben az *Erdélyi Szemlé*²-ben. 1980-ban újranyomják a Révai-kiadást fotomechanikus eljárással Youngstownban

¹ Milótay 1943:1–2.

² Wass 1944a:9–10.

(Egyesült Államok), majd az utóbbi években kiadta a Mentor (1998) és a Kráter (2002). A legkorábbi recenziók 1943 őszén jelentek meg, az anyaországi és vajdasági kritika sorra számba vette a művet. A legtöbb kritikus a regény konfliktusának okait elemzi.

Szabó Richárd szerint „az oláhok földszerzése, gazdagodása, az uradalomba való bejutása a regény igazi cselekménye. A kép megdöbbentő és fájó; fájó, mert igaz. Wass Albertnek érdeme, hogy ezt a képet élesen látta, jól megfogta s pontosan rajzolta meg”.¹ A Mezőség elrománosodásának folyamatát **Szabó Richárd** a közelmúltra vetíti, holott a narrátor visszavezet régmúlt történelmi időkbe, ahol ez elkezdődött: „Fent a hegyoldalban falu látszott megint, román falu, császár nevét hordja. Császár vette el ezeket a földeket valamikor a rebellis Varjassyaktól, s telepített reá hű románokat, hogy szolgálják őt magyarok között. Ivány is így járt és sok falu még. Mert rebellisek voltak a Varjassyak mindig, tüzesek, verekedők s ritkán okosak. Nem tűrtek idegen urat maguk fölött, kaptak hát idegen cselédet” (12).

„Wass Albert regénye korának kétségtelenül egyik legjellemzőbb problémáját ragadja meg, s legsúlyosabb hibáját tárja fel. A regény számonkérés, de egyben figyelmeztetés is. A haza jó részének felszabadulása s a ránk nehezült nyomás enyhülése pillanatában a múlt példájával óv bennünket attól, hogy újból megfélemedezzünk magunkról, odaadó munka helyett henye pompázásra adjuk magunkat, nemzetépítés helyett divatos jelszavaknak hódoljunk”² – olvashatjuk a délvidéki *Kalangyában*. A cikket író **Tóth Béla** is felfigyel a korábbi történelmi folyamatok jelenbe ültetésére.

Makay Gusztáv szerint a regény „nemzetpolitikai mondanivalója tiszta, határozott, félelérthetetlen: Trianonhoz, Erdély akkori elvesztéséhez az előző félszázad bűnei juttatták az országot. A bűnök: a polgárosodás kiegyezés utáni eszménye, amely az ország minden baját orvosolni vélte azzal, hogy Európát behozza Erdélybe, ezért pártfogolta a nagybirtokot, és jövendőtlennek látta a parasztot; a szent-istváni gondolat jegyében álló nemzetiségi politika, amelynek nagy ábrándja az volt, hogy az asszimiláció két nemzedék alatt kitűnő magyarokat nevel majd a nemzetiségekből; a vezető rétegek vaksága;

¹ Szabó R. 1944:90–91.

² Tóth 1944a:140–141.

a magyar parasztság módszeres letörése. [...] Egyszóval: a kastély a vakság, hiúság és gőg jelképe, amelynek árnyékában egyre pusztul az igaz magyarság földben, vérbeli magyar népben és szellemben rejlő értékállománya [...]. Az író felfogásával legfeljebb nemzetpolitikai síkon lehetne vitába szállni”.¹ **Makay Gusztáv** csupán ott ad hangot kételyének, hogy az olyan műben, amelyben az „eszmei tartalom olyan mázsás súlyt kap, megtalálta-e az író a mondanivalójához illő szépirodalmi kifejezést, s megvan-e benne a mondanivaló és a művészi kifejezés összhangja”.²

A *Mire a fák megnőnek* című regény azt a kérdést vizsgálja, hogy a magyar főnemesség képes-e felelősséget vállalni az országért; A *kastély árnyékában* az előző regényben feltett kérdésre nemleges választ ad. A felelősséget viselő szereplők elpusztulnak, így lehetetlenné válik, hogy felelősen irányítsanak: az öreg Varjassyak meghalnak, egyetlen unokájuk, akibe átültették szellemiségüket, megbetegszik és meghal, Holló János tiszteletest idő előtt nyugdíjazják. A magyar parasztok gazdaságilag, emberileg ellehetetlenülnek, a magyarságért küzdő egyetlen figura Kovács Ferenc ügyvéd, aki a cselekmény során néhány átütő sikerű akció után eltűnik. Nem fordul pártfogásáért sem a nyugalmazott tiszteletes, sem Szűcs Ferenc kisemmizett magyar földműves – sorsuk a görög tragédiák szereplőiéhez hasonlóan elkerülhetetlen. Ez érthetetlen a szerkesztés szempontjából. A fenti szereplők egyetlen erénye a csöndes pusztulásba való méltóságteljes belenyugvás. „Sikerült a különböző fajú, műveltségű, társadalmi állású emberek helyzeti ellentétének felvázolása is, mégsem alakul ki belőle életteljes regény-cselekménynek dinamikus folyama. Néha az az érzésünk, hogy egy-egy új alak – ilyen pl. Kovács ügyvédjelölté – segítségével fog valami a Mezőségen és a regényben is megindulni, megépülni. Azonban a megkezdett fonál szinte észrevétlenül kiesik az író kezéből, s marad a stagnálás, a lassú pusztulás, öregedés és halál, aminek szinte szimbólumai az öreg Varjassyék”³ – írja **Szabó Richárd**. A szerkesztési hiányosságot, az alakok egy részének statikusságát, a cselekmény egyenetlen vonalvezetését kárpótolja viszont a tárcano-

¹ Makay 1944:51–53.

² uo.

³ Szabó R. 1944:90–91.

vella-füzér elevensége, valamint a motívumrendszer gazdagsága, különösen a fa-motívum továbbvitele és nyugvópontra helyezése.

Jelenkori kritikusa szerint „a kiegyezés utáni, kapitalizálódó Erdély korát idézi fel, azt a kort, amelyben megnőtt a távolság az úr és a pórnép között – írja **Medvigy Endre**. – A fényes báltermekből nem látszott, hogy a magyarságra milyen veszedelmet jelent a Regátból behozott olcsó és igénytelen mezőgazdasági munkás”.¹

A Varjassy család második generációjának tagja, Varjassy Gábor főispán alakja köré csoportosuló cselekmény a regény magva. A főispán korának társadalmi folyamatai képezik a cselekmény hátterét: a rendezetlen nemzetiségi és etnikai probléma, illetve a nemesség és parasztság közötti áthidalhatatlan távolság. A tudós történetírás objektivitásának nyoma sincs az események leírásában. A negyvenes évek politikai áramlata ma már vállalhatatlan eszméknek ad helyet a regényben. Pozitívum viszont, hogy Wass élő, közvetlen forrásból merített történetet ír. *A kastély árnyékában* sok fájó momentumot vázol, melyeket számon tart a jelenkori történetírás is. A deskriptív történelem eseményei és Wass történelmi regényei között feltűnőek az egyezések. A cselekmény hátterében a következő társadalmi-politikai folyamatok derengenek fel: a szabadságharc és a reformkor idején a jobbágyság felszámolása², a birtokos nemesség elszegényedése³,

¹ Medvigy 2000:44–46.

² Báró Wesselényi Miklós az 1820-as évek végén Zsibón, Erdély és Magyarország határán elsőként vezette be a váltógazdaságot. Amikor elsőként hozott cséplőgépet, nem volt, aki kezelje. „Wesselényi ugyan nem mondott le jobbágysági munkajáradékáról, de az úr–paraszti viszonyt – bérlői kapcsolat-ként értelmezve – szabályozta, és egységesítette jobbágysági szolgáltatásait, s 1831-ben megpróbálta megvalósítani régi tervét: a terméstizedből alapítványt létesített éhínség megelőzése érdekében. [...] A jobbágyság részéről nem talál megértésre, birtokostársaitól eltérő magatartását a gyengeség jelének tartják [...]. Közben a falusi túlnépesedés veszélye is jelentkezett: az egy telken élők száma megkétszereződött. Hiába szólította fel parasztjait, hogy máshol keressék kenyerüket, munkaalkalmak hiányában utasító hangú intéseinek nem lehetett foganatja”. Szász szerk. 1986:1225.

³ „A birtokos nemesség elszegényedése – a feudalizmus válságának velejárója – ekkor még inkább aggasztó perspektíva, mint valóság. Ha a városi élettel nem került szoros kapcsolatba, igényei nem voltak magasak. Öltözé-
tére költött talán a legtöbbet, amivel kiváltságos voltát kifejezésre juttatta.

a nemzeti mozgalmak¹, a nemzetiségi konfliktus²⁻³, a román papság politikai szerepvállalása⁴, a román társadalom belső integrációja⁵, a

Pénzkiadásai csekélyek voltak, és legfeljebb akkor került nagyobb összeg a kalendáriumi kiadás rovatába, ha a szalmafedeles ház ura döngölt padlójú szobájába színezüst mosdókészletet vásárolt.” Hasonlóképpen a regényben az öreg Varjassyak spártai módon éltek, ám a fiúk, ha adósságból is, de kastélyt építet. A gondatlanul kezelt gazdaság viszont nem termeli ki a kastély építésének és fenntartásának árát. Szász szerk. 1986:1229–1230.

¹ A „román nemzetiség érzésében való összeolvadás, a nemzetiség felébredése a népben és a nép közdolgozók iránti érdeklődése rendkívüli erőt kölcsönöz a román nemzeti mozgalmaknak. Az értelmiség meggyőzte a falvak népét a román közigazgatás előnyeiről [...]. Ám ennek az agitációnak tragikus következményekre vezető mozzanata lehetett az, hogy olykor-olykor vallási és nemzeti gyűlöletet keltő uszítással párosul”. Andrei Mureșanu „költészete 1849-ig kiteljesedett, s az összromán irodalom részévé lett. Erdélyi követőinek verseiben sokáig a történelmi múlt az uralkodó motívum” (Köpeczi Béla et al. szerk. 1993:520.); Muresan Andrei regényalak Wassnál a *Mire a fák megnőnek*, ill. *A funtineli boszorkány* című regényben is előfordul.

² Andrei Mureșanu költő „pogány elnyomókról” verselt, „akiknek nincs törvényük, sem Istenük”. Szász szerk. 1986:1366.

³ „A súrlódási területet növelte, hogy ebben a helyzetben a magyar földesúr és a román jobbágy konfliktusai egyre inkább nemzeti színezetet kaptak.” Szász szerk. 1986:1367.

⁴ „A románok politikai igényeiket (mint érdekképviselet, részesedés a közpénztárból) az egyházon keresztül, papjaik, egyházfőik vezetésével próbálták érvényesíteni, hiszen mint nem törvényes felekezeti tagjai érezték magukat alárendeltségbe taszítva.” Ez a körülmény magyarázza, hogy mindenfajta közéleti eseményt falun a pópák koordináltak. Szász szerk. 1986:1240.

⁵ „A román társadalom belső integrációjának egyik legfontosabb mozzanataként a műveltebb rétegek szakítani kezdtek a falu világában oly erős vallási előítéletekkel, egyre több ortodox diák jött Balázsfalvára tanulni”, a líceum rangú híres iskolába. „Balázsfalva maradt az erdélyi és magyarországi román művelődés legfontosabb felsőoktatási intézménye.” További központok Arad, Nagyszeben, Nagyvárad, Belényes. „Blázs” (románul Blaj), azaz Balázsfalva neve többször előfordul a regényben, mint a román kultúra és szellemiség központja. Szász szerk. 1986:1309.

román falvak építkezési szokásai¹, valamint a gyümölcsfa-termesztés fellendülése².

Szücsné Harkó Enikő szerint a történelem eseményei önmagukban is konfliktusforrásként szolgálnak, ezeket tetőzi a generációs ellentét: a „Wass-regények egyik meghatározó szerkesztési elve a nemzedékek, generációk életfelfogásában, történelmi gondolkodásában megjelenő, bizonyos feszültséget szító ellentét”.³ „A Varjassy család Gábor nevű fia képviseli azt a generációt, az ő életében keresi az író azokat a történéseket, ugyancsak vele kapcsolatban vonultatja fel azokat az eseményeket, amelyek az erdélyi arisztokrácia életvitelében áttételesen, de mégis kimutathatóan indukálták a trianoni döntést”.⁴ **Szücsné Harkó** szerint a családregény első részének fő tapasztalata: „Az igazi élet az, ami a világot előreviszi. A földdel járó élet” (180).⁵ Am Varjassy Gábor főszereplő nem így gondolkodik: „A kiegyezés utáni években eszmélő fiatalember, a nyugati, úgymond magasabb civilizáció erejébe vetett hitével idejétmúltak te-

¹ Míg Szász- és Székelyföldön módos házak épültek, „a megyékben sokfelé viszont a nyomorúságos lakhelyek azt a benyomást keltették, hogy nincs ország, ahol a falusi építkezések ily csekély tőkét követelnének. Alighanem joggal írta a román sajtó a falvak rendezetlenségét és a házak rossz minőségét a rendezetlen feudális viszonyok számlájára, mert a jobbágyok körében a legtöbb falusi házat maga a földesúr állítja úgy, ahogy akarja, és oda teszi, ahova akarja, vagy egyébként sem kényszeríti soha a falusit valamiféle szimmetriára. A falusi pedig, ki nem tulajdonos... egész évben készen áll, hogy elhagyja lakását, és más földesúr birtokára költözzék, nem annyira együgyű, hogy más számára jó házat tartson fenn, felesége sem, hogy a kertet ugyancsak másoknak művelje. Ahol viszont a jobbágyok nem kényszerültek költözködéssre, vagy nem hajtotta őket a költözködés láza, telkeik rakva gazdasági épületekkel, kertjeikben virágot és veteményt, gyümölcsfát lehetett látni”. A regényben a románajkú falvakat ábrázolja a narrátor szedett-vedetteknek, nyomorúságosoknak. Szász szerk. 1986:1237–1238.

² „A Határőrvidéken sok helyt a gyümölcsfatermesztés is fellendült [a reformkorban], részben az állandó oktatás eredményeként, részben azért, mert a fiatalok csak úgy kaptak engedélyt a házasságra, ha előbb egy pár gyümölcsfát ültettek”. Szász szerk. 1986:1223.

³ Szücsné Harkó [2004]:47.

⁴ i. m. 51.

⁵ Az idézetek a következő kiadásból valók: Wass 1998b.

kinti szülei életfelfogását, újból felépíti a kastélyt, valóban európai típusú gondolkodásmóddal próbál grófként is, meg képviselőként is ténykedni. Bizonyos megértő szándékkal szemléli, de követésre már alkalmatlan életformának minősíti szülei értékvilágát”.¹ A nemzedéki konfliktus mibenléte valóban szülők és fiak közötti életmódbeli különbség: „Mikor már mód lett volna újra szebb házra, jobb bútorokra, méltóbb létre. / ez volt az a pont, ahol ő s a szülei elszakadtak egymástól. [...] A két öreg sohasem tért többé vissza oda, ahonnan az élet kiborította őket. [...] Mikor már mindenük megvolt, még több mint azelőtt, mikor már módjuk lett volna, jussuk lett volna, sőt szinte kötelességük lett volna visszatérni a régi élethez, kastélyhoz, libériás inasokhoz, négylovas hintóhoz: ők akkor is megmaradtak nemzeti úrnak és nemzeti asszonynak, ott kint a tanyán. Nem építették föl újra a kastélyt, nem nyitották ki a kolozsvári házat farsang idején, bálakat nem adtak, négyes fogaton nem jártak, mint mások. Nem élesztették fel a család hírnevét, mint mások, pénzzel, szórakozással, pompával” (16).

Az úri és paraszti réteg egymástól való elszakadását Varjassy Gábor is látja, ám a két réteg közelítéséért semmit sem tesz. A román földpolitika és saját nemtörődömsége következtében földönfutóvá vált magyar parasztot polgárosodni szeretné látni, ám nézeteinek megvalósíthatatlanságát nem érzékeli. Ehhez járul még enervált személyisége: „a néha fellobbanó gróf könnyen félrevezethető, s a problémák meglátásában amúgy is szűk látókörű. Megoldásukhoz meg nincs ideje, mert az országos dolgok lekötik energiáját” – írja Szücsné Harkó. Varjassy Gábor „európai” élete zsákutcába jut. Kényelmessége és anyagi kultúrájához való ragaszkodása erőtlenné lankasztják. Nincs benne küzdőerő. Felesége személyében saját kényelmét, státusa fenntartóját, egyfajta európaiság megtestesítőjét, s egyben gyermekei anyját, azaz álmai valóra váltóinak gondozóját szereti. Épp ezért fordulópont a diplomatának szánt elsőszülött fiúk, Istvánka története, aki egy baleset következtében megbénul, majd meghal.

Az idős és fiatal Varjassyak közti lényeges különbség, hogy míg az öreg Varjassyt és feleségét síríg tartó bajtársiasság, bonthatatlan egymásrautaltság, tisztelet és meggondolt párválasztás fűzte össze,

¹ Szücsné Harkó [2004]:52.

az ifjabb Varjassy szempontjai mások: Erzsébet az európai kultúra megtestesítője – ez a gondolat artikulálódik a regény eszmei folytatásában, a *Tavaszi szél* című színműben. Bár Varjassy szereti a feleségét, aki biztosítja számára „európai létformáját”, „férfiúi természet” olykor letéríti az „európai sima út”-ról. A narrátor csak utal rá, hogy mellékutjai a hegyekbe viszik, valamifajta keleti ösztön vesz rajta erőt.

A narrátor egyetlen egyszer sem láttatja Varjassy Gábort határozottnak. Minden cselekedete, megnyilvánulása jó kedélyállapotának és komfortérzetének megőrzésére irányul. Arra sem hajlandó – szorongató lelkiismerete ellenére –, hogy meggyőződhessen arról: betartják-e apja végrendeletét a tanya állapotának megőrzéséről. A kemény kritika az erőtlen, cselekvésképtelen mágnást illeti.

Varjassy Gábor főispán tehát nemtörődöm, fia, Istvánka, a nagyszülők számára legreményteljesebb unoka – a regény dinamikájának megfelelően – meghal. A csintalan kis Gábor és a semmirevaló, rontópál Ilonka nem a nagyszülők kedvére való unokák. A nagyszülők öregek, megfáradtak, nincs türelmük a szangvinikus személyiségtípusú, energikus Gábor unokához, aki lelövi nagyapja féltett vércséjét – az öreg Varjassy és unokája kapcsolata ennek következtében törvényszerűen megromlik. A nagyapa a vércse elpusztítását korbáccsal kívánja büntetni – nem épp humánus, ám korhű módja a gyermeknevelésnek.¹ Ezután a gyermek Bács Jani társaságát keresi, aki éppoly életrevaló vagy épp semmirevaló, mint ő, s akinek közreműködésével Gábor további csínyekben vesz részt. Bács Jani számára elfogadott a cselédszerető tartása vagy a lopás. A sors is az ellenfelet segíti törekvéseiben. Az öregek szűk látókörűek, testamentumuk betartása, azaz a gazdaság megőrzése lehetetlen, a tanya „oláh pajtává” (276) válása szinte törvényszerűen fakad konokságukból. Ötletük helyességét, miszerint a tanyára és nem címeres kriptába akartak temetkezni, fájdalmasan igazolta a történelem: a grófi csontokat nem egyszer hajigálták ki a címeres sírboltokból.²

¹ Utalhatunk itt a szerző életrajzi vonatkozású epizódjára: apjával való aférijára, amikor a vadmadártojások eltöréséért apja korbáccsal verte meg (*Hagyaték*).

² Marosi 1999:109.

Érdemes megvizsgálni, mennyiben tesz eleget a mű a történelmi regény műfaji követelményeinek. **Balogh László** szerint *családregegyről* van szó, ám az író „vállalt feladata óriási. A család regényének keretében az egész Mezőség életét, a magyarság sorsát akarja ábrázolni. Az egységet megvalósítani azonban nem sikerült, a kor-kép és a családregegy egymástól csaknem független”.¹ **Kovalovszky Miklós** szerint a „regény középpontjában a román kérdés áll, s az író néha valóban merész kézzel nyúl hozzá. A célzatosság és bíráló szellem sokkal erősebb, mint az első részben, s szinte *irányregénnyé* teszi a könyvet. Ez indokolja talán a közhelyeket, a tipizálást s a kiélezett helyzeteket. De mindebből erős felelősségérzés és a magyarság féltése izzik. Ez ellensúlyozza a regény művészi fogyatkozásait”.² (Kiemelések: a Szerző.)

Egy jelenkori kritikus, **Bödöcs Pál** szerint ez a regény és az előző „zárnák le igazán perdöntően a húszas-harmincas évek fordulóján Erdélyben felcsapó »történelmi regény-vitát«. A *történelmi regény* létjogosultságát illetően megmutatták Wass Albert művei: heroikus szépelgés és stílus-romantika helyett a múlt idő kereteit mindig az adott élet teljességéhez méltóan kell megtölteni, s az igazságnak megfelelően kell elrendezni az idő haladtával formálódó, változó valóságot”. S bár **Bödöcs Pál** szerint „nemzeti tragédiánk eredményezőit már korábban feltárták Ady, Móricz, Szabó Dezső, Németh László írásai, de még az elődök, ill. a kortársak közül sem mutatta meg senki ennyire elfogulatlanul és kristálytisztan természetességgel az 1849 után érlelődő tragikus végkifejletét, amely a magyar sorsot örökre megpecsételte”.³ Bödöcs megállapítása elfogultnak tűnik, hiszen Bánffy Miklós például ugyanerről az időszakról ír trilógiájában, s csak egy részletes összehasonlító tanulmány tudná kimutatni, melyik regény sikerültebb. A történelmi regény újra felívelő időszakát egyébként Makkai, Nyirő, Bánffy és mások munkái fémjelzik.

Kritikusai tehát történelmi-, család- és irányregénynek definiálják.

¹ Balogh L. 1944:594–596.

² Kovalovszky 1943:211–212.

³ Bödöcs 1985:8.

A szerkezet tekintetében szinte minden kritikus szóvá teszi, hogy a „regénynek nincs egységes vonalvezetése, a cselekmény szétfolyó s szélesebb, jobban megmunkált és kidolgozott, hitelesebb háttérrel is csak korrajz lehetne, hiszen a Varjasy-család élettörténete sem zárul le, s nem alkot befejező egészet benne”¹ – írja **Bélteky László**. **Kovalovszky Miklós** hibaként rója fel, hogy a szerző a második regényben kénytelen visszanyúlni az első regény cselekményéhez, s a sok ismétlés „vontatottá s néhol egyhangúvá teszi a regényt. Ahol pedig csak futó utalás van, az olvasó, aki esetleg nem ismeri az első könyvet, hiányt, bizonytalanságot érez”².

Szende Aladár szerint „az író majdhogy bele nem bukott vállalkozásának anyagába: túlságosan nagy volt ez az anyag a koncepciós készség arányához mérten. A generációs regény kényelmes folyása csillogó felületű tócsákká változott: szertehullott az anyag, s csak foltjai maradtak a válság teljes és színes bemutatása helyett. A tárgy és a helyzet maga egyébként több drámai magot rejt magában, mint regény-indítékot”. A kastély és a tanya „viaskodásából szebb drámát lehetett volna írni”. A kritikus hibának tartja, hogy a szerző a főispán „lelkiismereti küzdelmét nem tudja válsággá komponálni [...]: képeket fűz egymás mellé s szilárd ötvözet helyett szertehulló novella-anyagot kapunk”.³ **Kerecsendi Kiss Márton** szerint „művészi, gondosrajzú novellák összefűzése ez a regény, s epikai egységgé csupán a mű tehertétele, az ugyancsak mesterien alkalmazott belső ritmusa teszi s az alakoknak az a levegős távlata, amely már Wass Albert első írásaiból felejthetetlen élményünk maradt”.⁴

A narrátor mesélőkedve kiapadhatatlan – „Ez a meséje annak” –, tudatosítja mesélő magatartását. Szinte minden fejezetben egy-egy epizódot beszél el: Bács János, a pópa fia tisztartó lesz; Ázik (Móric) zsidó boltot nyit, megtelepszik a faluban, néhány látogatás, az elpusztult üsző története, Muresan Indrei román pópa öngyilkossága, a jegyző, a tanító, a segédjegyző, a postáskisasszony faluba jövele, karcolatszerű jellemzése, a jegyzőné és a postáskisasszony vetélkedése, a „párba” története – ezek azok az epizódok, melyek a

¹ Bélteky 1943:9.

² Kovalovszky 1943:211–212.

³ Szende 1943:5–6.

⁴ Kerecsendi Kiss 1943:345–346.

cselekményt dúsítják. A nehezen körvonalazódó főszál Varjassy főispán és családjának élete.

A regény „alakjai erősen tipizáltak, vérszegények. Mintha egy-egy Jókai-regényből lépnének elénk, csakhogy a nagy mesternél kevesebb elhithető erővel”¹ – írja **Ágoston Julián**. **Szőnyi Kálmán** szerint az alakok „írói argumentumok”-ká válnak, így „elvesztik életszerűségüket, elhithető erejüket: tudjuk, hogy eszközei az írónak, s kételkedni kezdünk”.² **Milotay István** részletes, ironikus jellemrajzot készít a szereplőkről: „Milyen ismert, húsból, vérből gyúrt ember a főispán, a fiatal Varjassy Gábor, elveivel, életmódjával az új, szabadelvű közigazgatás nagyra néző s a kicsivel nem törődő szellemével s a haladásnak, a felvilágosodásnak Európát emlegető jelszavaival. [...] S mennyire az új világ levegőjét hozza báró Pohlenberg, a császári lovastisztból új földesúrrá asszimilálódó hazafi (a Jókai Ankerschmidt lovagjának alakja, revideált, kevésbé romantikus kiadásban). Aztán milyen titokzatos, névtelen félelmet gerjesztő a maga sötét, démoni megjelenésében, külső és belső jellemvonásaival a két román pápa [...]. S milyen megrendítő Holló Jánosnak, a református papnak, a falusi apostolnak és aszkétának látomásoktól megszállt, lázaktól gyötört, a faj pusztulását, magányát a tébolyig átérző alakja.”³

Szende Aladár⁴ szerint a szereplők Don Quijote-izmusa, realitástól való elszakadása okolható a történelmi események rosszra fordulásáért. A főispán Európát építi, s közben elrománosodik a birtoka, a református pap „magyar bibliá”-t ír, s idő előtt nyugdíjba küldik, mint bomlott eszűt. Vele állítja szembe az elbeszélő a moldvai román kalugyert meg a román pópákat, akik szegénység és tudatlanság, adott esetben hibbantás álarca mögött szívós, kitartó politikát folytatnak. Épp egy „odaátról való”, azaz moldvai szerzetessel mondat lesújtó bírálatot az Európa-hajhászó magyar urakról: „Hát mit csinálnak a magyarok? S mit csinálunk mi? Nem látod? Pénzt adunk a szegénynek, tanítatjuk a fiainkat Blázson, dolgozunk, hozzuk a pénzt kintről, készülünk, készülünk... ezt csináljuk már évek óta, s csinálni fogjuk, ameddig készen leszünk vele... félsz tán az uraktól?

¹ Ágoston J. 1943:162.

² Szőnyi 1944:143–144.

³ Milotay 1943:1–2.

⁴ Szende 1943:5–6.

Törődnek azok veled? Gondol valaki reátok, szegényekre, ebben az országban? De ahol egy román gyerek született, mi ott voltunk. Ahol segíteni kellett, mi ott voltunk. Ahol panasz volt, ahol baj volt, mi ott voltunk, szereztünk nekik földet, állatot. Segítettük, támogattuk, növeltük egymást. Esztendőök óta ezt csináljuk. [...] S vajon ezalatt mit tettek a ti uraitok? [...] Építettek egy kastélyt!” (55) A magyar úr egyetlen eredménye, hogy felépített egy kastélyt, de szüleivel ellentétben, akik gondját viselik a parasztnak, nem érdeklődik a falusiak iránt. Európa nem terjed a parasztig. **Szende Aladár** e társadalmi konfliktust a regény „nem írói érték”¹-ének tartja.

Bélteky László a transzszilvanizmus szempontjából vizsgálja a regényt: „Az erdélyi szellem, az erdélyi gondolat – bármint vitatják – élő, eleven valóság, s nemcsak a kisebbségi magyar irodalom termelte ki és fogalmazta meg olyan világosan. Ez a szellem végzetszerűen egymás mellé rendelt, egymás mellett élő és egymásra utalt népek történelmének fájdalmasan nagy tanulságaiból ered: mindenekelőtt emberiséget, humánusmot jelent; egymás hitének, meggyőződésének, egymás nyelvének, kultúrájának megbecsülését.”²

N. Pogány Albert az *Elnémult harangok* lelkészével való hasonlatosságot látja meg Holló János alakjában, aki vészharangot kongat a magyarságért, ám vészjelzését nem hallja meg senki. A narrátor eszméinek szócsöve, a fanatizmusáért idejekorán nyugdíjba küldött magyar tiszteletes szerint: „Magyarnak lenni ma annyi, mint süketnek, vaknak és némának lenni.”³ **Kovalovszky Miklós** szerint a mű „mintha tragikus tanulságot akarna jelképezni azok sorsában, akik népük védelmére kelnének: a tehetetlenné nyomorodott fiatal báró és a »magyar bibliát« író, elűzött református pap alakjában”.⁴ A szereplők valóban egysíkúak: a magyar paraszt mindig becsületes, az élheteretlenségig, a román mindig hazudik, ha érdeke úgy kívánja, s „hallgat, amiről kell”. Érdekes, ám veszélyes ebből nemzeti jellemvonásokat alkotni. Az idős Wass Albert személyesen nyilatkozik arról, hogy amikor a román munkaerő betelepítése zajlott, a román föld-

¹ Szende 1943:5–6.

² Bélteky 1943:9.

³ N. Pogány 244–245.

⁴ Kovalovszky 1943:211–212.

munkás könnyebben kezelhető volt a magyar parasztnál.¹ Az *Erdély rövid története* kézikönyv is tartalmaz hasonló megállapítást.²

Irodalmat elsősorban az esztétikum szempontjából szokásos elemezni, az etikai megfontolások ritkábbak. Épp ezért érdekes **Erdélyi Lajos** fejtegetése a könyv ideológiai mondanivalójáról: „az író a társadalmi valóságtól messze elrugaskodva, mai kétes értékű politikai nézeteit kísérli meg alátámasztani. [...] Könyvének tendenciája annak bizonyítása, hogy az életben mindenütt faji összetartás érvényesül. S a látszat az, hogy csak a magyarság szervezetlen fajilag. Román, zsidó, sváb, tót, mindegyik szervezett és faji öntudattal telített, ami végeredményben Wass Albert logikája szerint magasabbrendűséget jelent. Minthogy pedig a magyarnak hiányzik a faji öntudata, nyilvánvaló, hogy ő a leggyengébb és legelmaradottabb az itt élő népek között.” Eddig a bírálóat logikusnak hat, ám a kritikus így folytatja: „Varjassy Gábor ispánja egy Bács nevű román, a tisztartó egy Brencsák nevű tót. A falu jegyzője, Franyek, ugyancsak tót, a tanító viszont egy Aufbauer nevű sváb. A falu kereskedője természetesen zsidó, amint az úri társaságokban is egy zsidó-arisztokrata képviseli a reakciót. [...] Mindenki arra törekszik ebben a világban, hogy tönkretégye a magyarságot, s még Varjassy Gábor is liberalizmusa következtében közvetve ezeket az »idegeneket« szolgálja. [...] Nem veszi észre, hogy ez a kritika nélküli ítélete mennyire ellentmond a szabadságharcról vallott felfogásának. A 13 aradi vértanút ugyanis nem lehet elvonatkoztatni az élettől. Aulich és Leiningen éppúgy a

¹ Maksay–Tabacu szerk., rend. 2002.

² „A román népesség [...] mobilabb volt, mert szegényebb, a mostoha sors-hoz való 'alkalmazkodás' vezette a migrációk útjain, a magyarnak viszont inkább a lázadás indulata adott vándorbotot a kezébe. Amikor az 1780-as években az éhínség miatt sokan átmentek a fejedelemségekbe, [...] egy osztrák helyzetjelentés szerint a nemességnek a parasztsággal szembeni brutális bánásmódja mellett Erdély »elnéptelenedésének« másik oka az, hogy a birtokos nemesség idegenkedik az erdélyi magyar jobbágytól, mert ez nem olyan engedelmes, mint a román. Így aztán Magyarországra vagy Moldvába vándorol a magyar jobbágy. »Sok olyan helységben, ahol 40 vagy 50 éve túlnyomórészt magyar jobbágyok éltek, most a lakosságnak már fele román«”. Köpeczi szerk. 1993:370–371.

magyar szabadságért haltak meg, mint a legjobb magyarok.”¹ A logikus eszmefuttatásból egy szempont kimarad, éspedig az, hogy a magyarérzelmű Pohlenbergekből lett Aulichok és Leiningenek másfajta erkölcsiséget képviselnek a suttyomban térítgető pópákkal szemben. A románság kultúrája más, és Wass regényének egyik erénye, hogy képes rávilágítani ennek a különbözőségnek a mibenlétére. A Wass által irodalmi eszközökkel ábrázolt problematika felveti a kérdést: hogyan határozható meg egy olyan nemzeti irodalom értéke, mely a történelem pörölye alatt kovácsolódó életekről, közösségekről ír beszámolót? A magyar irodalom gyakran a történelem és a szociográfia területén jár. Ez alól Wass Albert műve sem kivétel.

Épp ezért vitatható **Erdélyi Lajos**nak az a megállapítása, hogy „a magyar parasztság sorsa, az elnyomottak élete nem érdekli Wass Albertet”. Wass Albert bizonyára kevesebbszer fordult meg parasztházban, mint **Móricz Zsigmond** vagy **Illyés Gyula**. Mégsem mondhatni, hogy nem érdekli a magyar paraszt sorsa, épp erre példa Szűcs János (az előző regényben hasonló gonddal küzd Szőke Gyurka) nevű szereplőjének a története, aki szerzési vágyból románná lesz, majd megbánva tettét, visszatér magyarnak, ám ekkor már el kell számolnia az ortodox egyháztól kapott földek árával, s tetemes kamattal kell visszafizetnie. Visszatérésének rövid története épp ezt az ellentétet fejezi ki: a román egyház vagyoni gyarapodással segíti a gyülekezetébe térőt, ám a magyarságnak nincs ilyen támogató intézménye. A magyarok képviselőiben fellépő pappal a főispán nem ért egyet, túl aggodalmaskodónak találja. Néhány intó szidalom (az előző regényben Minka asszony részéről) vagy pofon (Varjassy Istvántól) igazítja el a megszorult magyar parasztot. Kölcsönt nem kap egyetlen banktól sem, csak az uzorástól, ügyvédje szenvtelenül nézi perének folyását, s Franyek jegyző igazítja el és gúnyolja ki szerencsétlen kimenetelű boldogulási kísérletét: „Mert mi nem fizetünk. Érted? A magyar állam nem fizet az áttérésért, mert a magyar államnak egészen mindegy, hogy egy semmirevaló ember, amilyen te vagy, magyarnak hazudja-e magát, vagy nem” (228). Szűcs János kálváriáját, Szamosújvár és Varjas közötti többszöri gyalogútját, egész télen át tartó erdőirtását, egyik tehene elvetélését részletesen bemutatja a nar-

¹ Erdélyi [Jordáky] 1943:7.

rátor. Erdélyi Lajos szerint „a birtokát féltő arisztokrata felfogását fejezi ki, aki nemcsak a román paptól és a paraszttól s újarisztokrata svábtól és zsidótól félti a földjét, hanem a magyar paraszttól is”. Wass Albert épp azt a nemesembert bírálja, aki nem félti eléggé a birtokát, aki rossz gazda, aki kastélya ablakából s európaisága ködéből nem foglalkozik azzal, hogy intézője és ispánja folyamatosan meglopja, aki nem képes konfrontálódni olyan nyilvánvalóan tisztességtelen szerzési törekvésekkel, mint amilyen a Brencsáké vagy a Bács Jánosé. Tehetetlenségét kompromisszumkészségnek vagy békeszeretetnek magyarázza. Aligha közönyös az író olyan folyamatokkal szemben, melyeket generációkon keresztül folytat, és felügyel a román államegyház képviselőjében a román tanító és a pap, akiknek megbeszélése felér egy konspirációs tervvel, ám munkájukat senki nem tiltja, senki sem figyel rájuk. Épp erre a visszásságra hívja fel a figyelmet az elbeszélő. Ime a pápa és a dászkál beszélgetése: „Ezek azok, akik kölcsönt kaptak, hogy földet vegyenek. Akiket aláhúztam, azok a derék emberek. Megbízható románok, bármikor készek mindenre” – a narrátor utal a mindenre késznek lenni veszélyességére. – „Ezek nem kell megfizessék az adósságukat. Akiket kereszteltem meg, azokba hiba esett. Itt van például ez ni. Buzgó Lázár. Apja kapta a kölcsönt, amért átállott. Öt hold földet vett rajta, házat épített. Most a fia vissza akar térni a magyarokhoz. Már járt a papjuknál, csak nem meri még a pénz miatt. Egy másik kölcsönt akar kapni, hogy abból fizesse vissza. Bolond, azt hiszi, a magyar pap tud szerezni neki. [...] Ha jó románok lesznek, töröld ki innen ezt a keresztet, s húzd alá a nevüket. Tartsák meg a pénzt. Ha nem... akkor tudod, mit kell tenni... az ügyvédünk Bocán Pétra” (141). A program lényege az anyagi gyarapodás elősegítése, ezáltal szorgalmazzák a vallás- és nemzetiségcserét: „Akik nincsenek aláhúzva, azokat még figyelni kell. Itt van ez a kétkeresztes, Szűcs Juon. Ezt már perli az ügyvéd, kamatostul. Gyermekeivel együtt visszaállott magyarnak. Ez az egyetlen, mondhatom neked, amióta élek, ez az egyetlen. Rá is megy mindene” (142). Szűcs Juon, azaz Szűcs János története a regény vége felé bomlik ki és zárul le. Valóban úgy jár, ahogy a dászkál előrevetíti. S a drámai sorsszerűség, hogy amikor köszön és elhalad az Istvánkát szállító szekér mellett földönfutóvá lett családjával, Istvánka kérdésére, „Ki volt az?”, csak Erzsébet báróné felel röviden:

„Egy paraszt”. A falut végleg elhagyó magyar paraszt sorsa nem érdekli a főispánt. Ezzel szemben a román dászkál még azt is számon tartja, hogyan járnak össze a falubeliek.

Ugyancsak az ortodox államegyház térítő programjához tartozik a magyar paraszt gazdasági ellehetetlenítése. A pópa és a dászkál megbeszélése így folytatódik: „Ebben a másik könyvben a magyarok vannak. Azok, akikre idővel számítani lehet, akiknek rosszul megy. Ezekre ügyelni kell, hogy még rosszabbul menjen nekik. Ne kaphassanak semmit. Részes földet sem, munkát sem. Ügyelni kell, hogy a gazdák ne adjanak nekik. Az uradalommal rendben vagyunk ezen a téren. Ott van a fiam. Ha már nagyon puhák, akkor lehet kezdeni velük a dolgot” (142).

Mit jelent a jó román fogalma? Csak sejthetjük. Az előző regényből tudjuk, Bács Szándu úgy nevelte a fiát, hogy az gyűlölje a magyarokat. Ám a fiából nem lett nyílt magyargyűlölő, sőt inkább csendes-szívós asszimiláns, aki iskolát és nevet változtat, lélekben viszont konokul őrizi nemzetiségét: „Fekete hajú, széles vállú, középmagas fiatalember volt, erősen barna ábrázattal és egy állandó hetyke mosolygással a szája körül. Előtte román iskolába járt Balázsfalván, de aztán beállt magyarnak, megtanulta a »Talpra magyar«-t, s lelkesen szavalt minden ünnepélyen, lelkesebben, mint maguk a magyarok.” A narrátor kitűnően érzékelteti stílusával a román beszéd- és gondolkodásmódot, remek a nyelvérzéke, és jó az emberismerete, a megfigyelőképessége. Bács János története valószínűleg az ő kisleányában, az ugyancsak Alexandru Baciú nevű értelmes, jövődőlő hordozó gyermekben folytatódott volna, ha megszületik a harmadik kötet. Ám egy későbbi regény játszik el a Jonel-János témával (*Elvész a nyom*), a nemzetiségét szerencsétlenül váltogató alakjával. Míg a *Mire a fák megnőnek* Bács dászkálja sátáni figura, addig fiának asszimilációs törekvése még szimpátiát is kelthet.

Egy hasonló román ember történetét írta meg a századfordulón **Liviu Rebreanu**, regényének címe *Ion*. A földszerzés céljából érdekházasságot kiereszkoló, nincstelen oltyán parasztfiú „legfontosabb életcéljának a paraszti értékrendben misztifikált földvagon megszerzését tekinti”.¹ A regény első része, *A föld hangja* (*Glasul*

¹ Biczó 2005:376.

pământului) a Bács János karrierjéhez hasonlít. Ám a második rész, *A szerelem hangja (Glasul iubirii)* már a leszámolások története: Ion elhanyagolja érdekből elvett, gazdag feleségét, aki öngyilkos lesz, kisfiuk meghal, s apósa jogosan visszaköveteli földjét. Ám Ion negatív karrierje ezzel nem ér véget. A közben módos gazdához ment volt szerelmét, Vioricát látogatja, a férj rajtakapja őket, s meggyilkolja Iont. **Rebreanu** igazságot szolgáltat. **Biczó Gábor** a regényről írt tanulmányában¹ a földtulajdon által megváltozott státusú szereplők karrierjére is kitér. Bár **Rebreanu**hoz képest, aki a szélesebb társadalmi viszonyokra is utal, Wass eseménybonyolítása vázlatos, a szereplők belső, érzelmi élete csökevényes, regénye novella-, rajz- és publicisztika-füzér, de valóságlátása és -láttatása mégis elgondolkoztató. **Liviu Rebreanunak** az erdélyi magyar irodalommal való hasonlóságát korábban **Bözödi György** fedezte fel, aki **Nyirő Józsefnél** mutatott ki egyezéseket **Rebreanuval**.²

Az öreg Varjassy temetése társadalmi keresztmetszet – akár a *Farkasveremben* –, mely a temetésen jelenlévők kasztszerű leírása, osztályozása: „Hátul a cselédek és falusiak széles gyűrűje” (217); „A második gyűrű, ahol a kaputosok álltak” (217) – a jegyző, a román pap, Prossperjeck jogtanácsos, Kovács Ferenc ügyvéd stb. A narrátor kamera-módszerrel visz végig az egybegyűlt sokaságon a családig.

„Ott feküdt a nyitott koporsóban, fenyőágak s őszirózsák között, komolyan, kardosan, csizmásan, feketében, mint valami régi fejedelem” (208) – az öreg Varjassy temetése pogány fejedelméhez hasonlít. Az idős pátriárka képe torzzá válik egy másik nézőpontból: „Nem akarod megérteni – kérdezte a főispán a koporsót –, hogy az a helyes út, amelyiken én járok? Ez a fölfele haladás egyetlen eszköze: a civilizáció, a polgárosodás, a város és kastély, a magasabb életforma. [...] De te csak a tanyáról láttad a világot és birkaszagú parasztnak dologain keresztül. Az ország dolgai ennél magasabbak, és csak föntről láthatók tisztán, kastélyok ablakaiból. Külföld felé kell nézni, nyugat felé. A parasztnak csak parasztnak, sohasem nemzet. Az ország polgárok-ból áll. Az ország gazdagsága a polgárok gazdagsága” (221). Ezért nem érti Varjassy főispán az öreg parasztnak tisztelettevését elhunyt

¹ i. m. 371–381.

² Medvigy 2004:502.

patrónusuk előtt: „Az ispán ideges lett. Mit akarnak ezek? Mit állnak itt és mit bólogatnak? Úgy tesznek, mintha az ő halottjuk volna. Pedig senkijük, semmijük, semmi közük hozzá. Még cselédei se voltak, hogy azért jönnének, becsületből” (212). A nemzetes asszony is csatlakozik bánatukhoz: „Bizony, münk tudjuk, mit vesztettünk... münk bizony...” (213)

Kovalovszky Miklós szerint a „legeredetibb alak, talán túlzott vonásokkal való ábrázolása miatt, a román pap”.¹ Valóban a legelevenebb figura Rádu Konsztantin, aki egy-két szóval, találón jellemzi a falu népét, jó emberismerő: „A báró az főispán, sok dolga van... Magosan lakik. Magosan él. Messze tőlünk és messze a földtől. Itt van mögötte a tisztartó. Szájas ember, de számár. Az már a miénk, pedig nem is tud róla. [...] A jegyző tisztességes, jóakarátú, de rövidlátó. Nem ostoba, csak túlságosan egyszerűnek látja az életet. Azt hiszi, a világot íróasztalok mögül lehet vezetni. A tanító, az már ostoba. Nem is magyar. A jegyző sem magyar. Azt sem tudják, hogy mit akarnak. Nem veszélyesek” (142–143).

Radu pap „parintye”-i (atyai) gondoskodása agyafúrt diplomáciából áll: „Úgy tud dicsérni mindent, hogy az embernek elolvad a szíve, amikor hallja” (130) – tartották hívei, a falubeli románok. S a pópa kiváló diplomáciai érzékének megvolt a jutalma: a hívek engedelmesen adakoztak. Ezzel szemben a magyarok papja szegény volt, lelkiismeretét felesége öngyilkossága nyomasztotta, s magányosan élt. Radu pap „örökké részeg” volt, amiért is felesége mindig megverte. Ám leült inni az emberekkel, s a színészkedés és bohóckodás leple alatt kifürkészte titkaikat.

Gergő bá, a Holló tiszteletes szolgája szerint Rádu pap „tán a prikulics” (144). Ezt maga Rádu pap erősíti meg: „Oláh pappal találkozni bajt jelent” (125). A „prikulics” és a „baj” a rontás motívumára utal.

A magyar és román pap egyetlen beszélgetéséből kiderül, hogy egymással együttműködni nem fognak: „Nézze az úr! Beszéljünk egyenesen. Az úr fajtáját én nem szeretem. Nem biz én. Még ha báránybőrbe búvik, akkor sem. Az úr se szeresse az enyémet, s akkor rendben leszünk” (145) – mondja Holló János tiszteletes. Rádu pap

¹ Kovalovszky 1943:211–212.

így felel: „ami a [pap] szívében van, arról csak Isten tud. [...] Rádu pap nem büszke, Rádu pap alázatos, szerény, engedelmes, meghajlik mindenki előtt. De ... a kötelességét, az igazi kötelességét sohasem felejtí el...” (146)

A fentieknek – miszerint a román pópa a tértítoi munkát fontosabbnak tartja a kegyességi tevékenységénél – épp a regény másik román pópája, a kiöregedett és öngyilkosságot elkövető Muresán Indrei mond ellent: „Hát nem látja, báró úr, hogy itt újra és újra tűz lesz, és ameddig a világ fennáll, mindig csak tűz lesz, ha a bűnösnek örökké megbocsátanak?” (91) A prófétai magasságba emelkedő, eszelős román pap döbbsenten hallgatja Varjassy főispán tolerancia jegyében mondott beszédét: „Tisztelendő úr, ez az ország nem büntetéssel, hanem szeretettel neveli gyermekeit, emberséggel és türelemmel.” Muresán Indrei nem osztja a főispán véleményét: „– Isten országát talán lehet vezetni így... de földi országot. Azt nem lehet, báró úr... azt nem lehet bizony...” (92)

Muresán Indrei, aki a kastély felgyújtásának értelmi szerzője volt, s az új kastély felépítését isteni büntetésként fogta fel, végez magával. E kötetben a narrátor igazságot szolgáltat az előző nemzedéken esett sérelmekért. A pópa holtteste – a mereven egy pontra néző szem, a „rémületes”, vagyis az ördög látása a rontás motívumkörébe tartozik: „Muresán Indreit ott találták a belső szoba ajtaján, fölakasztva. Szája tátva volt, borzas szakállára ráfagyott a nyál. Szemei mereven egy pontra néztek, s úgy dülldedtek ki, mintha valami rémületeset látnának. Bizonyára az ördögöt látta meg halála pillanatában Muresán Indrei. Az emberek, akik koporsóba tették, legalábbis ezt suttozták egymás közt” (92). A babonának, átoknak bőven jut hely ebben a hitvilágban.

A regény cselekményidejét csak a Varjassy-gyermekek korából tudjuk megfejteni. A regény elején Istvánka hatéves, Radu pap faluba érkezésének idején kilenc, balesete tizenhét évesen következik be, s amikor utoljára feltűnik az alakja, húszéves. Ez tizennégy évnyi cselekményidő. A regény végén Szűcs János kisemmizésének dátuma 1898. március 15. Tehát a cselekmény 1884-ben indul a főispán hazakocsizásával, ám ennek a dátumnak nincs jelentősége. Elmondhatni, hogy a cselekmény valamikor a kiegyezés után indul, és a millennium előtt végződik. Az utószó gyanánt odaillesztett 1920-as év-

számú jelenet kép egy falun át vándorló fehér hajú öregről, aki talán Varjassy főispán, de ez bizonytalan (emlékeztetőül: a *Farkasverem* keretképe is vándorló ember).

A regény irodalmi értékeivel kapcsolatosan megoszlanak a vélemények: legtöbben a szerkesztését, az alakok tipizáltságát, a jellemek statikusságát kifogásolják. A regény történetek, rajzok füzére, laza szerkesztésben. A fő cselekményszál elvész a sok epizód között. A történet nem fűzhető egyetlen szála. Ezzel magyarázható, hogy a kritikusok véleménye eltér a konfliktus mibenlétét illetően (a generációs különbség vagy a történelmi-társadalmi folyamat okozza a regény bonyodalját). Minden bíráló elismeri viszont a narrátor stílusművészetét, lírai leírásainak szépségét.

„A mindvégig ízes magyarsággal megírt regény egy szomorú korszak hű képe”¹ – írja **Beke György**. **Tóth Béla** szerint „finom lírai fátyolként egységes hangulat lengi át, mely főképpen a stílusból árad felénk. Különösen a leírások hangulatosak. Az író nyelvének egyéni finomságain kívül a nagy mértéktartással alkalmazott tájszavak és szólások adnak üde zamatot és friss ízt”.² **Bődöcs Pál** szerint a regény hozzásegít ahhoz, hogy „a magyar sorsot, annak 20. századi állomásait tisztán láthassuk és értelmezhesük”.³

Szólni kell még a nevek humoráról, a beszélő nevekről. A narrátor finom gúnnyal tart távolságot, valójában egyetlen szereplőjével sem azonosul. A református pap Holló János, a falu földesurai Varjassyak. A varjú az uralkodás, az égi eredet jelképe: az öreg Varjassy pártfogolja a vércséket, amelyek szintén, mint ragadozó madarak, az uralkodást szimbolizálják. A holló viszont a gyász, a szerencsétlenség és a halál szimbólumaként ismert.⁴ Bács Jonel neve utal a család eredeti foglalkozására, a bács románul számadó juhászt jelent, hasonlóképpen a család szatócs foglalkozására utal a Sonkoly-Krausz családnév (a német Kraus pedig ‘fűszert, káposztát’ jelent, Erdélyben a ‘sonkoly’ sonkát).

Brencsák és Franyek szláv nevek, Ázik boltos ragadványnevét a falubeli emberek adták, erről anekdotikus magyarázat olvasható

¹ Beke 1944:9.

² Tóth 1944:140–141.

³ Bődöcs 1985–1986:8.

⁴ Hoppál et al. 1995:180,96.

a regény elején. Az Aufbauer – ‘építő, felépítő’ – német szó, a tanító buzgalmát, elkötelezettségét tükrözi. Kuka Berci nevéhez nem szükséges magyarázat. A református pap lova Pillangó – melynek szimbolikus jelentése hasonló a madáréhoz: a lélek jelképe –, melyre maga a pap ad magyarázatot: „Ez itt a Pillangó – mutatott Holló János a csontos, öreg lóra. – Szép neve van – bölintott Kovács Ferenc. – Szép – hagyta rá a pap –, és talál az országhoz. [...] Ezt is Magyarországnek nevezik, s mégis mindenki röpködhet benne, csak éppen a magyar nem” (110).

A regény motívumrendszerének vizsgálata során megállapítható, hogy az eddig fellelhető motívumokhoz képest most újabbak nyernek elsőbbséget. A helyszín megoszlik és polarizálódik a kastély, azaz az ifjabb Varjassy családjának lakhelye, ill. a tanya, az idősebb Varjassyak élettere között. A fa motívum itt-ott villan fel utalásként. A regényben megjelenik egy másik motívumpár, mely a Wass-életműben nincs jelen annyira pregnánsan, mint itt: a csizma és a bocskor. Mintha az előző szembeállítást duplázná: a kastély és tanya – európai és valamifajta pogány szellemiségű urak lakhelyei.

Amit a regény nem mond ki, csak feltételezhetünk: a rontás megbújik a regény arany metszés-pontjában, s elindítja Istvánka tragédiáját. Amikor Radu pap vizitálni megy a kastélyba, az udvaron a három gyermekkel találkozik, s tréfásan riogatja őket: „Embervértől vörös a szakállam, gyermekvértől vörös! Hamm, bekaplak s végeitek!”; „Van egy késem, gyermeknyúzós, van egy fogam, gyermekzúzós... van két kezem, gyermekfogós... hmmm, bekaplak, Róka Miska! – Ugrott egyet feléjük bakkecske módjára” (124). A bakkecske az ördöggel ekvivalens, a vörös róka pedig a ravaszság hordozója. Elmenőben a pap cserebogárból malmot készít nekik, melyet Istvánka állatkínzásnak minősít. „Arca elsötétült, mintha szégyellte volna magát. [...] Egy pillanatig nézte Istvánkát, aztán megfordult, és szó nélkül kiment a kerti kapun. Az útról még egyszer visszanezített. – Furcsa gyermekek vagytok [...]. – Szőrös, rőt arcában a két tűnődő szem Istvánkát nézte” (128).

A szem-motívum és a rontás itt összefonódik: a szemmel verés, megigézés, megrontás aktusa. Istvánka balesete, lebénulása, hosszas ágyhoz kötöttsége és halála ezzel a jelenettel hozható összefüggésbe. A szem lélek, az emberi gondolatok, szándékok tükré. „Varjassy

István két gyöngülő öreg szeme a dombokat nézte, ahogy a langyos napfényben fürödtek, s ezek a kék szemek tisztán és őszintén azt felelték a világnak: igen, érdemes volt. Mert szép volt. Emberhez illő, férfiúhoz illő, magyarhoz illő. Azért” (34).

„Öreg Mihály elmeresztette a szemét, mikor régi gazdait meglátta bejönni a házba. Fölállt hirtelen, s görnyedt háttal döccent előre néhány lépést” (36). Az elmeredő szem a csodálkozás kifejezője.

A messze néző szem jövőbelátás. „– Sok pénzt vettek a földre, ezért a komédiáért. Csak győzzék majd a kamatot. / Szája szigorú volt, szeme messzire nézett” (38) – rosszalta idős Varjassyné fia építkezését.

„Ilyeneket gondolt Muresán Idrei, míg ott az ablakban görnyedt, s nézte, kísértetlátó nagy szemekkel nézte, ahogy a kastélyt építeni kezdték, emelték, építették s befejezték. / A kastélyt, ugyanazt, amelyet ő egyszer, valamikor...” (46). A pópát az újraépülő kastély kergeti öngyilkosságba.

A szem az értelmi képesség mutatója. „– Nem kell itt senkitől se félni – oktatta később a dászkál [a papot], mikor már végeztek a könyvekkel –, a báró az főispán, sok dolga van...”

– Okos ember – jegyezte meg Rádu pap.

– Honnan tudod?

– Voltam nála. Láttam a szemét” (142).

„... Ázikné nem szólt a kérdéshez, mert ő zsidó asszony volt, s úgy érezte, hogy ehhez az úri vetélkedéshez semmi köze sincsen. Na meg aztán a bolt szemével nézett, és nem látott hasznot abban, ha állást foglal a segédjegyző és a jegyzőné dolgában. Így hát hallgatott.” (50) – A „bolt szemével” nézni itt az üzleti érdek, a haszon.

A nemzetes asszony „arca olyan volt, mint máskor: szikár, rancos, mosolytalanul szigorú. De a szemében, mely máskor éles volt és kemény, ha az emberre nézett: a szemében ködös fátylakat bontott valami, talán a bánat, vagy talán csak az idő, mely eltelt. A rancos szemhéjak alatt két szürke szem lapult most, két egyszerű szürke öregasszonyszem, kicsit bánatos, kicsit aggódó, kicsit messzire néző. Nem kutatott élesen az emberek arcán, nem hasított metszőn a veséig, nem villámlott és nem csillogott bátran az étellel szemközt. Olyan volt, mint minden öregasszony szeme, aki egyedül maradt, mert meghalt az ura” (212–213). Mesteri leírás. (A szürke szempár

szintén mesteri leírása a *Farkasverem* Vénasszonyát jellemezte.) A narrátor eleinte távolítja a gyász kiváltotta érzést és állapotot: „arca olyan volt, mint máskor”. A „ködös fátylak” egy összefüggés megszakadása – bánat, az eltelt idő fájlalása. Majd gondolat-ritmikusan ismétlődő tagadószóval érzékelteti, milyen volt a múltban a nemzetes asszony szeme, s milyenné tette a gyász, a magára maradottság.

A regényben mitikus jelentéssel telítődnek a fák. A kemény, időtálló kőris évszázadokig él. A kőrisfa az elpusztított Varjassy-vár helyén nőtt.

„A domb alatt összegüzsörödve lapult a falu, Ivány. Rendetlen udvaron, kis ferde képű házak zsúfolódtak az út két oldalán, fölnyúltak egészen a domb tetejéig, ahol égnek meredő csupasz ágakkal öreg kőrisfa állott. [...] Ott, ahol az a kőrisfa van, annak a lapos, nagy dombnak a tetején valamikor a Varjassyak vára állott. Régen volt az, már nyoma sincsen. Csak egyes-egyedül az a vén kőrisfa.” (11–12)

A kőrisfa több nép hiedelemvilága szerint mágikus fa, életkora több száz év lehet (Sárospatakon a várudvaron nyolcszáz éves kőrisfák állnak). A dió az egyik legkeményebb fa, értékes, időtálló bútorok készülnek fájából. A fenyő, melynek gyökerei megkapaszkodnak a mostoha talajban is – az író korábbi motívumépítkezésének megfelelően –, a helytállás jelképe.

A főispán belső monológiájában a gondolatok a fákhhoz kapcsolódnak. „Istenem, a tanya. A két öreg ott állott a diófa alatt, mikor megérkeztek. Öreg: milyen furcsa ez a szó. Talán annyi idők sem voltak éppen, mint ő mostan. Fialatok voltak, bátrak és erősek. Veszett világuk helyébe két kezükkel készültek építeni újat. Szegények. Az életnek mennyi csúf kalandja esett meg velük, s volt erejük mégis újra meg újra elkezdni mindent... mi adja az embernek ehhez az erőt?... / Sohasem felejtí el, ahogy akkor álltak ott a tanyai diófa alatt” (15).

A dió szintén a múlhatatlanságot jelképezi. Így az elpusztított diófa baljós jel, Istvánka halálának megelőlegezése: „A cselédházak mentén néhány kőrisfa hiányzott” (274). „A diófa! Hol van a diófa?!” (275) A kivágott időtálló dió helyén mégis a záróképben ott van a kitartást, helytállást jelképező fenyő: „A ház mögött egy magányos fenyő állott és néhány öreg szilvafa. Odébb a legelő lankáján, ahol két bivalyborjú legelt, még néhány kőrisfa is állott, de nyurgán és

soványan, mert ágaikat gondosan levágták, hogy ne vessen árnyékot a földre. Lentebb egy sor elvadult akác mutatta, hogy ott valamikor sövény lehetett” (280). A gondozatlan fák az elmúlást és az enyészetet jelentik.

A fa-motívum továbbvitele a kert, mely a lélek színtere, a Bibliában az elvesztett paradicsom, az ősi ártatlanság jelképe. Általánosságban az ember által leigázott természet jelképe. A negatív kert-kép a pusztulást mutatja be: „A kert fái között üres falak meredeztek az égre, piszkosak voltak és feketék. Szemük kitágult, nem szóltak semmit, csak összebújtak ketten, ő meg Ilonka. S a szekér elhaladt a régi kert mellett, mely kerítés nélkül állott és olyan volt, mint a gazdátlan szomorúság” (15).

Wass Albert számos írásában jelenik meg a tó (*Tavak könyve*). A Cegei vagy Hódos-tó egy vízfolyás kiszélesedése. „Szépségesen szép volt akkor a tó. A nádas susogott zölden, és rigók meg poszáták énekeltek benne. A kaszáló füve tele volt virággal. S nagy sárga pillangók szálltak a virágok fölött, könnyen és vidáman. A nagy víz kék volt, s fodrain csillogott a napfény” (15). Gábor és Ilonka hazaérkeznek; a részlet gyermekkori visszaemlékezés egy régmúlt idősikban.

„A tó. Térképen Hódos-tónak hívják, az emberek varjasi tónak. De ők csak úgy: a tó. Valamikor, egészen tisztán emlékszik még reá, ilyennek képzelte a tengert. Ilyen nyugalmasnak, ilyen zöldeskéknek, ilyen fodrosnak” (14). A tenger a végtelenség jelentését foglalja magába.

A bocskorral szembeállított csizma a nemzetiségi, illetve társadalmi hovatartozást jelöli. Az alábbi párbeszédben a bocskor a román nemzetiségre utal:

„Bocskoros ember állt az út szélén, s levett süveggel nagyot köszönt a főispáni szánnak.

– Szárut muná la mariásza!

A főispán bosszúsan köszönt vissza magyarul:

– Adjon Isten...

Ej, mindegy ez. Azzal, hogy magyarul köszön vissza, még nem nyert csatát” (12–13).

A párbeszédből a főispán visszafojtott indulata érződik, mivel birtokán már több a román, mint a magyar földműves.

Árnyaltabbá válik a bocskor jelentésmezeje, amikor a falut elhagyó Szűcs János a bocskor visszautasításával és a csizmához való ragaszkodásával a falutól és a paraszti létből való elhatárolódást fejezi ki: „Márpedig én bocskorban nem járok! [...] Mert az vitt bajba engem, a bocskor! Azért! Ha az ispán úr nem adja meg érte a csizmát, megadja más” (269). A második kijelentésben a bocskor ismét a nemzetiségi hovatartozásra utal. Amikor a földönfutóvá vált család elhagyja a falut, alkalmi öltözetükben ünnepi vagy inkább temetési menetre emlékeztetnek: „... akkor fordult ki a faluból egy parasztszekér. [...] A tehénkék előtt egy ember haladt, a szekér mögött egy asszony s négy kicsi gyermek. Mind a haton vadonatúj gúnya volt s vadonatúj csizma” (277). A csizma a méltósággal viselt szegénység és a családot szegénységében is büszkeséggel eltöltő magyarságtudat jelképe.

A főispán belső monológjában a csizma a kisnemesi létet jelenti, a szűklátókörűséget: „Nem értik meg [az öreg Varjassyak] a Szent István-i ország nagy gondolatát? Tudással, kultúrával, gazdagodással, meghódolásra kényszeríteni végre a gőgös nyugatot, hogy ismerje és tisztelje a magyart? / Csizmásan, istállószerű bekecsben, egy tanya udvaráról nem lehet előbbre vinni az ország dolgait” (18). Felesége, Erzsébet a nagyvilágiaság, az „európaiság” megtestesítője: „Milyen is lenne Erzsébet csizmában, bekecsben, agarászostorral? El sem lehetne képzelni. Amint béresekkal veszekedik és káromkodik...” (20)

A korábbi írásokban nem jelent meg ebben a szembeállításban a kastély és kunyhó. Hasonlóan a bocskorhoz és a csizmához, itt is társadalmi, nemzetiségi hovatartozást jelöl, illetve gazdasági pozíciót. „Ősszel egy angol miniszter járt itt. Megdicsérte a kertet, a tavat, a vidéket. A kastély ablakából. A hintóból kiszállva megcsodálta a bennszülöttek nádfödeles viskóit. Kedves volt, így mondta: bennszülöttek. Vajon a tanyai ház ablakából is szépnek látta volna a tavat? Bizonyára nem. [...] Hát ezért kellene a kastélyok. Mert Angliában is vannak, s mert mindenhol vannak, amerre civilizált emberek élnek” (19). A főispán belső monológjában azon viaskodik, hogy a kastélyok jelenléte a civilizáció fokmérője. Büszke is a sajátjára: „Igen, a kastély, ez az ő műve. S ha semmi egyebet nem is csinált többet, ez az egy, ez már túléli őt; ezért már érdemes volt megszületni (19). [...] Sok pénzbe került, az igaz, kölcsönt vettek föl a birtokra miatta, s a berendezést Erzsébet hozta” (20). A narrátor sejteti, hogy Varjas-

sy reménye, hogy a kastély múlhatatlan lesz, hiú. A fenti gondolatot máris ellenpontozza az alábbi eszme-futtatás: „A falun nem látszik meg, hogy kastély épült fölötte” (21) – a narrátor a főszereplővel mondat bírálatot saját életműve hiábavalósága fölött.

Az öreg Varjassy, aki már megélt egy kastélyelpusztítást, más-képp gondolkodik erről: „S ahogy a világ megváltozott, úgy mond-ják, jóra és magyarrá változott, ez csak annyi: épül újra a kastély. Mintha semmi sem történt volna. Vakok az emberek és süketek? Ezt nevezik új magyar föllendülés korának? A kastélyépítést? [...] Az álnok császárváros kitarta előttük megbocsájtó kapuit, s ők, mint ostoba, részeg bogarak, megvakulnak a fénytől, költik a nehezen megvédett vagyont, és bírálat nélkül tegeződnek össze azokkal a kastélyos, idegen urakkal, akik szüleik életét húsz éven keresztül sa-nyargatták” (35). Hasonlóan elítélő a moldvai román szerzetes („ka-lugyer”): „S vajon ezalatt mit tettek a ti uraitok? [...] Építettek egy kastélyt!” (55)

Wass Albert korábbi írásaiban elvétve fordul elő a tavasz-mo-tívum, hangsúlyossá viszont ebben a regényben válik, s szervező, címadó elemévé az ezt követő *Tavaszi szél* című színműnek: „Igen szép tavaszi délelőtt volt, eszüket vesztve szólottak a pacsirták, s ekék mozdultak a hegyen mindenütt, pásztorgyermekek kurjan-toztak, vizek csörögtek, tavasz volt, tavasz. Régi tavaszok jutottak az eszébe, küzdelmesek, de szépek, régi tavaszok, amik odalettek. Hova? Hát igen, a mulandóságba. [...] Érdemes volt annyi tavaszon át küzdeni, kínlódni, annyi őszön át, télen át, azért, hogy majd vál-tozzon egyet a világ, s minden eltűnjön, elenyésszen, akárha nem is lett volna soha?” (33–34) Az öreg Varjassy számadásában a tavasz az újakezdés motívuma.

Wass Albert írásában gyakran találkozunk egy misztikus, mitikus figurával, aki általában elkülönülten él a többi embertől, látó ember, múltat és jövőt együtt lát, megjósol előre eseményeket, vagy a múlt történéseit bölcsen értelmezi: Árszintya a *Titokzatos őzbakban*, a későbbi regényekben ez a motívum hangsúlyossá válik (*A funtineli boszorkány* Nucája, *Az elvész a nyom* Hiribije). Itt egy öreg magyar parasztember jelenik meg: „Öreg Mihály a kemencénél ült, mellette két unokája. Sípot faragott fűzfából nekik. Ritkás, hosszú haja hó-fehér volt Mihálynak, s fejér a bajusza is, amely állig csüngött alá.

Sovány volt és csupa ránc. Bizony öreg volt” (36). A hűséges öreg cseléd időtlenné vált alakja visszautal a *Mire a fák megnőnek* cselekményére: akkor ő hozta haza a Varjassy házaspárt az elpusztított tanyára. Ebben a regényben a főispán belső monológjában megelevenedik az egy generációval korábbi esemény: „Hallották majdnem a hóstáti szekeres dörmögő hangját s a kerekek csikordulását, a szelet, mely akkor zúgott a kőrisek csupasz ágai között...” (36) A leírásban több motívum egybefonódása figyelhető meg: a szél mint a változás, újrakezdés, a kőris mint a megmaradás, időtlenség kifejezője.

Ebben a regényben, mint történelmi tárgyú írásban, az idő motivikus jelentéssel gazdagodik, hozzájárul ehhez a tér-idő, világ-idő összefonódása. Az ágyhoz kötött Istvánka idő- és világérzékelése eltér az átlagostól: „A mozdulatlanul fekvő beteg körül valami furcsa és titokzatos átalakulás történt. A világ megnőtt. Azelőtt olyan szűk volt: néhány mezősegi dombból állott, kastélyokból, falvakból, apróbb városokból s Budapestből. De ott a betegszobában egyszerre megnőtt, kiterelvényesedett, széles lett és nagy, tág határai közé országok fértek és nemzetek, és belefért a végtelen nagy idő, mely egyszerre olyan lett, mint egy óriási tenger, se vége, se hossza. Igen, az idővel is történt valami. Tisztán és világosan emlékezett rá: ameddig benne élt, szűk volt, mint a rosszul szabott ruha. Falai voltak, korlátai, amikkel számolni kellett. Alig kezdődött, vége volt folytonosan. Olyan közel volt hozzá, hogy csak apró darabkákban láthatta, mindig csak azt a darabot, ami éppen szeme előtt volt. / Ott a betegszobában eltávolodott tőle az idő is. Már nem voltak végei: egyetlen nagy hatalmas boltozat volt, mely mozdulatlan lomhasággal ült a világ fölött, és összetartozott vele” (193–194). Az idő tárgyiasul: végtelen tengerhez hasonlóan, valamint hatalmas boltozathoz, mely mint a régi idők emberei számára az égbolt, harangként borul a tányérszerű földre.

A specifikus motívumrendszerű regény eltér a korábbi írásoktól. Bár szinte minden korábbi írásban fellelhetők a papok, a rontás, valamint a fa, mely itt kertté bővül, a lélek, a bibliai büntelenség jelentését hordozva. Több motívum rokonítja a regényt a *Farkasveremmel*: temetés, szem, idő. A temetés itt inkább szerkezeti elem, mellyel a narrátor társadalmi keresztmetszetet alkot. Újszerű viszont a tó, a tavasz és a szél motívum. Fontos visszatérő elempáros a bocskor–csizma, kastély–kunyhó.

A címalkotás is a *Farkasveremre* asszociál: ott a verem, itt az árnyék szó, mely a világ, a világosság, fény, valóság fonákja: azaz árnyék, sötétség, rontás, a spirituális létfél, az árnyoldal. A kastély árnyékában ellenőrizetlen és ellenőrizhetetlen folyamatok zajlanak: árnyékgazdálkodás, felekezeti térítés, szemmel verés, azaz fekete mágia, szövevényes társadalmi összefonódások, melyek elnyelik lassan a fényt, haladást, európaiságot. Kibomlik helyettük egy árnyékfolyamat, melyre a folyamatot felügyelni hivatott országgló urak álmukban sem gondoltak, s amely egészen más vágányra gördíti a történelem szerelvényét.

A *kastély árnyékában* című regény a *Mire a fák megnőnek* című családregegy egyenes folytatása, ám problematikáját tekintve összetettebb az előző műnél. A generációs ellentét kibontakoztatása mellett egy történelmi folyamatot is ábrázol: a *Mire a fák megnőnek* cselekménye a levert forradalom utáni önkényuralom idejét örökíti meg, *A kastély árnyékában* már a kiegyezés utáni Ausztria-Magyarország részeként létező Erdélyről ad hírt. A Monarchia ezen tartományában másfajta sorskérdésekkel kellett megküzdenie a lakosságnak. A kiegyezés utáni idegen hivatalnokréteg megpróbált ugyan elfogulatlan nemzetiségi politikát folytatni, ám intézkedéseik gyakran csak a nemzetiségi ellentéteket szították. Wass Albert viszonylag mértéktartóan mutatja be a Mezőség masszív elrománosodásának folyamatát. A már évszázadokkal korábban elkezdődött folyamatot úgy ábrázolja, mintha a közelmúltban zajlott volna, és felelősöket keres.

Tavaszi szél.

Színmű (1943) és egyéb dramatikus kísérletek

Wass Albert erdélyi korszakából egyetlen teljes színműve ismert, mely eszmei folytatása regénydilogiájának, a *Tavaszi szél*. A darabot az 1944. év karácsonyán tűzte műsorára a budapesti Nemzeti Színház, ám a bemutató a bombázások miatt elmaradt.¹ Tudunk ugyanakkor a helikoni összejövetelek jegyzőkönyvéből egy másik színműről is, amelyet méltatott és harmadik helyeztekként díjazott a

¹ Wass 2003d:6.

Helikon 1937-es drámapályázata, ám amelynek szöveggönyve mostanáig nem került elő, címe *Emberé a munka*. Fennmaradt még két töredéke: egy *Előjáték* (1942) egy meg nem írt színdarabhoz, valamint egy háromfelvonásos színmű töredékes szöveggönyve a Kolozsvári Állami Színház levéltárából: *A lélek útja*. Keletkezési éve nem ismert, feltételezhetően a negyvenes évek elején íródott.

Darabjait a Kráter jelentette meg *Tavaszi szél és más színművek*¹ címmel, ez tartalmazza a fent felsorolt színműtöredékeket, a *Karácsonyi üzenetek* (2003) című gyűjteményes kötet pedig *A temető megindul* című kórusjátékot, melyet 2003-ban a Mentor is kiadott. Tehát az erdélyi korszakban egy kórusjáték és két színdarab, illetve két színműtöredék jelzik útját. A dráma műfajához, akárcsak a lírához, visszanyúl még az emigrációban.³

¹ i. m.

² Wass 2003b:164.

³ Csicsery-Rónay István figyelőjében az emigrációban íródott egyéb színművekről is jelzést találhatunk: a *Csillag az éjszakában* című karácsonyi játéka 1953-ban jelent meg a müncheni *Új Magyar Út* című lapban. 1948-ban „írt még két színdarabot és egy hangjátékot, ezeket azonban még nem adták ki” – olvashatjuk Csicsery-Rónay István *Hírünk a világban: magyar kulturális figyelő* című periodikájában. Talán ezek közé tartozott a *Csillag az éjszakában* című karácsonyi játék. A Csicsery-Rónay által említett másik két műről nem tudunk. Ugyancsak érdekes adalék, hogy Wass Albert a hamburgi tartózkodása alatt megpróbált betörni a német irodalomba. Regényeit (*Elvész a nyom*, *A funtineli boszorkány*) és meséit (*Erdők könyve*, *Tavak könyve*) lefordították németre. Ugyancsak Hamburgban írt még német nyelven két regényt – amennyiben Csicsery-Rónay kulturális figyelője hiteles –, a *Die letzte Laterne* címűt (kézirata 2006-ban került elő a hamburgi hagyatékából, 2008-ban jelentette meg a Mentor Kiadó *Az utolsó lámpás* címmel) és a *Nuzát*. Ezzel együtt műveit megpróbálta a filmiparban is piacra dobni, így három filmforgatókönyv került ki a keze alól, szintén német nyelven – állítja Csicsery-Rónay. „Wass Albert 1949 augusztusában átköltözött Hamburgba, azzal az elgondolással, hogy ott mint író, könnyebben tud elhelyezkedni. Csalódnia kellett. A német lapok és folyóiratok szívesen közöltek tőle apróbb írásokat, de alkalmazást idegen írónak nem adnak. Így lett éjjeliőr, hogy családját eltarthassa. Hamburgban írt egy filmet (forgatókönyvet) *Ein Mensch geht vorbei...* címmel, amit Ráthonyi Ákos rendezésében forgattak ezen a nyáron [1951 nyarán] Ausztriában.

Dramatikus játékként megemlíthető Szörényi Levente *Elég volt!* című kóruskantátája, melyet 2003. augusztus 20-án az Esztergomi Nyári Játékok keretében mutattak be. A produkció adaptáció Wass Albert *Adjátok vissza a hegyeimet!* című regényének szövegrészleteire.¹

„A helikoni tanácskozások egyik állandó kérdéspontja volt az erdélyi dráma és színház kérdése. [...] a Helikon az erdélyi drámaírás serkentésére állandó drámapályázatot írt ki.”² Az 1936-os pályázatra 34 pályamunka érkezett be. „Ezek közül a kiküldött bíráló bizottság 8 olyan darabot talált, amelyek a többiek közül kiemelkedtek, és amelyekkel a bíráló bizottság kötelességének tartotta behatóan foglalkozni.”³ E nyolc közé tartozott Wass Albert *Emberé a munka* című színműve, melynek sorsa ismeretlen, noha a bírálóbizottság – erőteljes átdolgozás feltételével – előadásra ajánlotta a kolozsvári magyar színháznak.⁴

A helikoni bírálóbizottság így véleményezte a pályázati színművet: „*Emberé a munka*. Elevenen aktuális erdélyi falutéma. Minden alakja közeli ismerősünk, tendenciája egybeesik a mai magyar erdélyiség legjobb törekvéseivel. Egy veszélybe került magyar iskola felépítése körül állítja egymással szembe a régi és az új nemzedéket, amelyben az új nemzedék nagyobb lendülete és önfeláldozása meggyőzi és magával sodorja a régit [...]. Igen rokonszenves alkotás. Hibája, hogy egyes alakjaival szemben igaztalanul elfogult, rokonszenve és ellenszenve egyaránt olyan túlzásokba ragadja, hogy ezáltal a darab meggyőző ereje csökken. Néhol a durvaságig brutális, úgy-

[...] Még két filmje keres gazdát...” – írja Csicsery-Rónay. Német nyelvű színművei még a hagyatékban vannak. A Szerző.

¹ Szörényi produkciója „a történelmi Magyarország szétदारabolásával és esztदारabolás tragikus következményeivel foglalkozik. A mindössze nyolcpercnyi kóruskantáta, amelynek az író által megfogalmazott mondatait énekbeszéd formájában adja elő, összetett zenei elemekből áll. Visszatérő motívumát a kórus énekli, a közönség hamar meg tudja majd jegyezni. Akár egy himnuszt. Wass Albert rendkívül kemény mondataihoz [...] úgynevezett könnyű zenét nem lehetett írni”. In Lócsei 2003:33.

² Marosi szerk. 1979:II. 168–169.

³ i. m. 171.

⁴ Nagy P. 2002b:15.

hogy a színpadon egyenesen triviálisan hatna, és igazságai ebben az eltorzításban hazugságokká válnának. A harmadik felvonás nagyot esik. Sok helyt szónokiasságba csap át, néhol pedig feleslegesen terjedős. Hibái azonban mind olyanok, hogy avatott és lényegbevágó átdolgozás esetén kiküszöbölhetőek. Ebben az esetben pedig a darab sikerre tarthat számot.”¹

Annak ellenére, hogy a két világháború közötti erdélyi magyar kritika elsősorban biztató kézfogást jelentett az íróársaknak, a bírálóbizottság itt keményen éreztette kritikusi szellemét, amikor elfogultságot emlegetett. Egy másik díjazott pályázó, **Marton Lili**², a *Külvárosi menyegző* írója is abba a hibába esik, hogy bizonyos – többnyire negatív – alakjaival szemben elfogult. A bizottság felkínálta segítségét az átdolgozáshoz, mert „az *Emberé a munka* és a *Külvárosi menyegző* című darabok olyan értékeket árultak el, hogy a bizottság kívánatosnak tartaná e két darab előadását [...]”.³ A pályázati műből nem született előadható színdarab, témáját viszont a szerző feldolgozta később a *Csaba* című regényében.

Wass Albert *Előjáték. Részlet egy színdarabból* című drámai kísérlet-töredékét az Erdélyi Helikon közölte 1942-ben. Mindössze néhány oldalon keresztül beszéltet egy fiatal és egy öreg katonát az újonnan Magyarországhoz visszatért Erdély és Románia határán. Az idős katona hazaszeretetből és helytállásból ad leckét az ifjabb honvédnek. Olyan nincstelennek próbálja elmagyarázni, mi a hazaszeretet, akinek a szülőföldjén sincs egy talpalatnyi földje sem. Emlékek felidézésével próbál a fiatal katona érzelmeire hatni: „S mikor úgy... mondjuk a borona után haladtál szépen s a nap süttött, langyosan, jó melegen... és azok az apró küsded madarak csüvikeltek és vickándoztak;... azok a billegetők, meg pacsirták, meg egyebek... nem érezted-é... hogy valahonnan belülről... mintha úgy elindulna valami... és ... úgy szeretne kifokadni... mint a forrás... mint a ... virág a fődbül... [...] És... ahogy a föld... a föld úgy omlott a borona megett... puhán és alig... alig göröngyösen... csak úgy... nem ha-

¹ Marosi szerk. 1979:II. 172.

² i. m. 440.

³ i. m. 173.

joltál le vajegyszer... nem vetted a kezedbe... nem morzsolgattad az ujjaid között... a földet...? A langyos, puha földet...?”¹

A fenti szöveg erőltetett népieskedés. A színművet nem folytatta az író, talán azért, mert a megkezdett írásban nem látott lehetőséget egy dráma megírásához. Az *Előjátékból* ugyanis teljesen hiányzik a drámai akció, pusztán a két szereplő dialógusából áll. A színműtörédéket [*A föld és a haza*] címmel a Kráter² jelentette meg.

A *Tavaszi szél* című színművet 1944 karácsonyára tűzte műsorára a Nemzeti Színház, de premierjét az utolsó percben „a hatalom betiltotta”³ – írja Nagy Pál. A valóságban a betiltás oka Budapest ostroma, a háborús események voltak, ezért nem adták elő Wass Albert lendületes, szókimondó, izgalmas darabját. Azóta sem adták elő, de 2003-ban megjelent a Kráter gondozásában. A szöveggönyvre nem tudott reagálni a korabeli kritika.

Színpadi játék 3 felvonásban, 5 képben. Az *Előjátékban* Imrének ajánlatot tesz egy úri kisasszony: ha a szeretője lesz, urat farag belőle. Imre kész elfeledni szavát, melyet választottjának adott. Vén Imre pedig elmondja a saját életét, hogy jobb belátásra térítse a hozzá közel álló fiatalembert: ez a narrációs fonal vonul végig a három felvonásban.

A dráma látszólag az arisztotelészi klasszikus drámaséma szerint épül fel, ám nincs valódi konfliktusa, hiszen a bonyodalom valójában a főszereplő lelki színterén zajlik. A lelki bonyodalom viszont a klasszikus drámaív szerint vázolható fel: a főszereplő, Tomori Imre nemesember (az *Előjáték* Vén Imréje) nem veheti feleségül szerelmét, Bedő Anikót, aki az ispánjuk lánya. Hagyja, hogy megválasszák Marosvásárhelyen képviselőnek, majd több mint tízéves közéleti munkája után főispánnak. A csalétek egy „úri kisasszony”, aki a felesége lesz – így kapja meg apósától a főispánságot –, ám az asszony nem „élettársa”. Nem érti férje népéért való aggodalmát és a szülőföldhöz, a hegyekhez való kötődését. Így idegenek egymás számára: az asszony „európai” szelleműnek tartott nevelésével, a férj pedig nemzeti elkötelezettségével. Frigyükön nincs áldás: gyermekük sem szü-

¹ Wass 1942a:337.

² Uó. 2003d:127.

³ Nagy P. 2002b:5–16.

letik, amit Tomori Imre bűnhődésként fog fel. A külső történések a történelem sűrített eseményei.

A darab időkerete mintegy negyven év: az első felvonás ideje 1909; a másodiké 1914, tehát öt év múlva, a háború kitörésekor; a harmadik felvonás 1919-ben játszódik, tehát ismét öt év múlva, a háború végén. Az *Előjáték* és *Utójáték*, mely keretbe foglalja a színművet, egy generációval később, 1940–1944 között zajlik.

Wass Albert prózaírói vénája erősebbnek bizonyul már az *Előjátékban*: a szerzői utasítás ugyanis kisebb karcolatnak is beillik, s a tájleírással meglevenedik egy varázslatos sámáni világ, ezzel relativizálva, távolítva az események valódiságát: „Mesebeli rönkről van szó, mint ahogy a tisztás, az erdő s a hegyek színén is látni, hogy valahonnan a régi táltosok világából valók.”¹ Bár nem ritka, hogy például **Németh László** drámáiban is hasonlóan hosszú, epikus szöveget találunk színpadi utasításként, a Németh-drámákkal szemben, melyekben valódi változásokon mennek keresztül a szereplők, itt statikusak az alakok.

Lukácsi Éva szerint népe tragikus sorsát **Németh László** belerejti a főhős magányos, félreértett, osztályától elidegenedett Boda Zoltán orvos sorsába, aki bizonyos fokig önéletrajzi vonatkozású regényhős. **Németh László** a torzóban maradt embert és a megoldás-nélküliséget örökíti meg az *Emberi színjátékban*, Wass főszereplője ugyanúgy nem talál megoldást életére.²

A dráma indítása tipikus Wass Albert-i színhelyre visz: erdei tisztás, havasok, hegyek, patakok, fenyők, madarak és állatok birodalmába. A csendéletet egy puskalövés zavarja meg. Ez nyomasztó előjel, még az sem tudja feloldani a dörrenés miatti feszültséget, hogy a váratlan látogató egy fiatal hölgy, Irma, a főispán lánya. Jelentést hordoz, hogy az ifjú „Diána” a kedvenc őzet lőtte le, melyet szinte személyként tartottak számon a hivatásos vadászok: Imre és öreg Imre. Az ifjú vadászlány vörös lakkos körmeivel még ki is zsigereli a zsákmányt, tehát tárgyilagosan, érzelemmentesen viszonyul a vadászathoz. Ám a szöveg konnotatív jelentése szerint a betolakodó vendég értelmetlenül oltotta ki a vad életét, hiszen a vadászata csu-

¹ Az idézetek a Kráter-kiadás oldalszámozását követik: Wass 2003d.

² Lukácsi–Balázs 2003:5–6.

pán személyes, de szabálytalan kedvtelést szolgált. (A vadászó Irma alakja megjelenik a korai *Erna*¹ című elbeszélésben is.)

A színmű látszólag könnyed és népies kezdő jelenetéből Tamási Áron *Énekes madarának* üde hangulata árad, de a sorok mögött és a szavak gondolati szférájában mélységes fájdalom húzódik. A „kel-lekek” – a falusias idill, a dzsentrivilág, a magyar főúri társadalom dekadenciája – mind a súlyos történelmi és társadalmi sors bemutatását szolgálják. Az idős Wass Albert *Voltam* című memoárjában ír erről: „Érdekes, hogy az én nemzedékem életében miként fonódott össze mindég a szép a tragikummal.”²

Az *Előjáték* után változik a színhely, kezdődik az első felvonás, visszalépünk egy generációnyi időt a múltba, 1909-be: lent a hegyek lábánál, az emberek világában zajlik a mindennapos élet. Minden előrejelzés baljóslatú a műben. A váratlan látogatók érkezése rossz előjel Imre kedvesének, a tisztartó lányának, Anikónak. A csendes, falusi idillbe való betörésük képletesen vadászathoz hasonló: Imréért jöttek. Már ott eldől a cselekmény kimenetele, ahol az első felvonás elején az osztályabeliek közéleti szereplésre kérik fel. Ezzel „elkérik a lelkét”: szabadságát, szabad életét a természetben, az udvarháztartása személyzetével való ősi egységét és bizalmi kapcsolatát, miközben úgy festik a „haza szolgálatát”, mint általuk meg nem élt szolgálatot. Hazug szavakkal és frázisokkal rossz lelkiismeretet táplálnak, ősökkel zsarolnak, hazafiúi kötelességet szajkóznak, és mulasztás-tudatot táplálnak a havasok fiába, Imrébe.

Imre és Irma áthidalhatatlan ellentéte, a két világ kibékíthetetlen erkölcsisége már itt megmutatkozik. Az asszony európaiságot emleget, Imre pedig nemzete szeretetébe kapaszkodik. Ő az, aki figyeli a tavaszi szél zúgását, melyre megnyílik a lelke, és általa ő is megközelíthető lenne. Ám felesége ezt a vadságot nem tartja „elég európai”-nak. Imre és Irma házasságuk gyermektelensége e két világ kibékíthetlenségét sugallja. „Csalódtam! Mindenben, amit itt találtam! A munkatársaim tisztességében, a barátaim kötelességtudatában, a sokat hangoztatott magyar úri kötelességben... és a magam segítő ere-

¹ Wass 1931a:7–8.

² Wass 1990:66.

jében... Minden, amivel idecsaltak! A feleségemben, aki élettársnak ígérkezett..." (68) – kiált fel feleségével való vitája során Imre.

Lukácsi Éva szerint ezen a ponton tartalmi, konfliktusbeli hasonlat kínálkozik **Németh László** *Villámfénynél* (1936) című drámájával: mindkét színműben rádöbben a hős, hogy felesége nem valódi élettársa, és mindketten szakítanak korábbi életükkel. Nagy Imre orvos beadja a felmondását, miután „egy karcsú test villámfénynél” felismeri, hogy feleségével „nem is házasok”¹, Tomori Imre pedig a történelmi események zivatarában látja meg, hogy felesége más életfelfogású, és munkájában nem társa. Mindkét férj igazságtalan kissé, hiszen életük keretét a feleség biztosította. A színművek befejezése is rokonságot mutat. Nincs tanulság az eljövendő nemzedékek számára. Nagy Imre orvos az újságíró kérdésére – „Ezt az ifjúságnak üzeni?” –, így válaszol: „Tanulja meg a maga leckéjét, ahogy én megtanultam”.² Vén Imre szintén nem szolgál tanulsággal. Fial Imre kérdésére – „Csak azt kérdezem: ha újra elkezdhetné, hogyan csinálná?” – ezt válaszolja: „Ki tudja azt. Az ember, ha fiatal, más-képpen látja a dolgokat” (87), majd eltűnik az erdőben. Talán véletlen, de mindkét főhőst Imrének hívják.

Tusnády Mária szerint „Rádu papnak központi szerepe van a drámában. A pap lesz az a bizonyos ok, mely miatt Imre a nyugodt, békés otthon helyett a város világa mellett dönt”.³ A szomszéd falubeli román pópa – akinek még a neve is azonos az előző műben szereplővel – az elrománosító politikának megfelelően téríti a magyarokat saját felekezetébe. A betelepült román paraszt javakban gyarapodik, a magyar lakosság pedig elszegényedik, földönfutóvá lesz, és végül kénytelen elköltözni a szülőföldről, másutt – a városban vagy a tengerentúlon – keresve megélhetést. Tomori Imre abban a naiv reményben vállal közeleti tisztséget, hogy magyarjai javára visszafordíthatja a folyamatot. Elhatározását végül akkor hozza meg, amikor egy magyar parasztember szembesíti társadalmi-politikai súlytalanságával: „A román pópa mögött ott áll valami nagy bank, meg egy rakás ügyvéd, meg mit tudom én mi. Úgyis az történik, amit ő

¹ Németh László: *Villámfénynél*. In Németh 1981:71.

² i. m. 83.

³ Tusnády 2006c:46.

akar. Meginstálom a nemzetes úrfit, még ha valami hivatala lenne, ahonnan parancsolhat a bankoknak is, meg a románoknak is. De így...” (36)

A román pópa hatalma szemben áll a református magyar lelkész kiszolgáltatottságával: „Szegények és nyomorultak vagyunk, se segítőnk, se pártfogónk, igazán mintha csak megtúrt jövevények volnánk ebben az országban, melyről azt mondják, hogy Magyarország...” (37) – panaszolja a református pap, s panasza Holló János tiszteletes szavaira emlékeztet (*A kastély árnyékában*). A magyar református pap segítségért jön a főúrhoz, Imréhez. A lelkész önmagában nem képvisel legális erőt, a népe pedig teljesen ki van szolgáltatva, nem-hogy szövetségesként mögötte erőt képezne. Ezzel szemben a román pópa önállóan intézkedik, mivel a háttérben a világi hatalmasságok támogatását élvezi. A történelem folyamán a magyar egyházak előjáróinak világi pártfogók diktáltak. A papok és püspökök függő viszonyban voltak a világi hatalmasságoktól, akik jó esetben a patrónus szerepét játszották. Ennek következményeként a falu a későbbiekben nem tudta eltartani a papját, mert az emberek nem szoktak az önálló és áldozatos egyházfegyelemhez.¹ Wass Albert a saját családi élményeiből merít, mikor a papot ilyen szálnalmasan kevés hatalmúnak ábrázolja. Az ő családja tartotta el a szegény mezősegi falvak papjait. A patrónusi szerep és felelősség nyoma fellelhető a *Tavaszi szélben* is, mivel Imrére hárul a cselekvés és igazságszolgáltatás munkája.

A másik problémakör a magyar népnek a többnemzetiségű monarchián belül elfoglalt helyzetét elemzi. E kérdés feszegetését a feleletesen, önös érdekükben politizáló főurak elhárítják: „A föld legfeljebb gazdát cserél. Azért éppen úgy meghozza az adót és élteti az országot. [...] Ország és magyarság, az egy. A szentkorona, az első nagy király államalkotó lángesze összetartják azokat. Amért egyik-másik más nyelven beszél.” A vita során Imre álláspontját senki nem osztja, csak hű szolgálja, Bedő tisztartó bólogat hozzá. Harcában egyedül marad, nincs szövetségese.

A darab Erdélynek Romániához való csatolásával folytatódik a harmadik felvonásban, a megjelenített idő 1919. A román bevonulás és hivatalátvétel méltó büntetésként sújt le: az országért felelősséget

¹ Lukácsi–Balázs 2003:5–6.

hordozók, akik nem tettek eleget feladatuknak, szétszóratnak. Mindenki menekül, a saját bőrét menti, csak a kisemberek maradnak helyükön. Tomori Imre romantikus fordulattal ugyancsak a menekülés útját választja: az *Arany ember*ből ismert Jókai-fordulattal vagy Mikszáth *Különös házasság*ának főszereplője, Buttler gróf mintájára színlelt baleseti halállal tűnik el a színről, majd kiköt a „Senki szigetén”: a lelkét éltető hegyei közt. Megmenekül úgy, a társadalomból kivonulva „Vén Imre”-ként, titokban éli le hátralevő életét.

A darab az *Utójáték*ban visszatér a kerethez: a fiatal és az öreg Imre beszélgetéséhez. A megkísértett fiatal Imrét az öreg nem tudja lebeszélni arról, hogy elhagyja hegyeit, éltető elemét. A darab nyitott: nem tudjuk, hogy fiatal Imre elfogadja-e a vadászó kisasszony ajánlatát – miszerint az urat csinál belőle –, vagy mégis Anikót választja.

A színmű tehát „dráma a drámában” fogással egy *Elő-* és egy *Utójáték* keretébe foglalja egy következő generáció dilemmáját. Tomori Imre, aki „átváltozott” Vén Imrévé, az összekötő kapocs, aki a keretrészekben már nem főispánként, hanem törvényen kívül élő vadorzó öregemberként lép színpadra. Vén Imre meg akarja óvni a fiatal Imrét attól, hogy hozzá hasonlóan – az úri világba kerülve – elfojtsa szíve vágyát, ne hallja meg a tavaszi szél zúgását. A tavaszi szél mint cím és a színmű szervező eleme, a szabadságvágy szimbóluma. A magyar népdalból kiragadott sor: „Tavaszi szél vizet áraszt, minden madár társat választ” – tulajdonképpen a dráma tétele, alapszituációja.

Wass Albert színműve az arisztotelészi szabályoknak csak látszólag megfelelően felépített mű. Mindössze egyetlen komoly döntéshelyzetet, illetve fejlődési lehetőséget kínál a darab az *Előjáték*ban: fiatal Imrének döntenie kell, elfogad-e egy csábító ajánlatot, mely meghozná számára az „úr” társadalmi állását, vagy megmarad erdei szegény embernek, akire viszont boldog szerelem vár társa, Anikó oldalán. Az uraság ára a szerelemről való lemondás. Tomori Imre kényszerű döntést hoz, és végig tisztában van döntése tragikumával, saját áldozat-szerepével. Fiatal Imre elcsábulna, tehát a helytelen útra lépne, döntéshelyzetbe Vén Imre elbeszélése helyezi azáltal, hogy elgondolkozhat helyzetén. Ám a dráma vége – bár nyitott szerkezetű – arra utal, hogy mégis meghozza a „helytelen döntést”. Fiatal Imre nem gondolkodik a sorsán. A csábítás, hogy úr legyen, mindennél nagyobb. Minden jel arra utal, hogy lemond a magánéleti boldogsá-

got biztosító szerelemről, és helyette a jómódot és a társadalmi felemelkedést választja. A dráma három felvonása pedig – feláldozni a magánéleti boldogságot a társadalmi felemelkedés érdekében – annak bizonyítása, hogy a tétel hibás. A második nemzedék döntése viszont ismeretlen.

A szerző e művében is megmarad „krónikásnak”¹, mivel a prózaíró felülkerekedik a drámaírón. A darab főszereplője nem fejlődő hős, a cselekmény folyamán a jelleme nem változik. Elhatározása, hogy jókais fordulattal kilépjen a társadalomból, valójában nem dialektikus fejlődés eredménye. Tomori Imre statikus hős, mint Wass Albert regényhősei is. A drámában nem kihívásnak felel meg, mint egy fejlődő hős, hanem elviseli az előre sejtett, tudott életút nehézségeit, feláldozza a magánéletét, hogy a köznek szolgálhasson. Az egyetlen belső fordulat a lelkében zajlik, amikor rádöbben, hogy áldozata hiábavaló, másképp fogja fel hivatását, feladatát, mint azok az emberek, akik a közérdekre és társadalmi rangból fakadó kötelezettségre hivatkozással lebeszéltek a magánéleti boldogságról. A feleségével való beszélgetés egy másik lappangó különbséget tár fel, mely világnézetbeli: egy nemzetben gondolkodó hazafi, valamint egy kozmopolita álláspontját. A feleséggel való kapcsolat kínálna valódi konfliktushelyzetet – bár a darab nem a magánéleti, világnézeti problémára épül. Mégis a házaspár beszélgetése a színműben mikrokozmosza a társadalomban rejlő feszültségeknek – mintegy kulcsa is lehet a drámának. A Tomori által korábban ostromozott más nemzetiségű munkatársak így válnak a feleség által képviselt életfelfogás hordozóivá, ők mind a világpolgárrá, „európai”-vá nevelt feleség személye köré koncentrálnak. Így marad a másik pólus – Imre, Bedő tisztartó, Anikó és Jóska, a szolga – súlytalan ellentét, mely törvényszerűen elbukik a túlerővel szemben. Ám a bukás nem az egyenlőtlen erőviszonyokból következik, hanem történelmi folyamat, ami az események folyását irányítja. Kétszintes drámáról beszélhetünk, mivel a felső szint az emberek életébe belenyúló, azt meghatározó történelem. A történelem „az evilági élet mindenben meghatározó második világszintje”². A kezdet viszonyhálózatát,

¹ Wass 2002c.

² Bécsy 1996:34.

majd az események menetét a történelem alakítja, az alakok cselekvései pedig a tőlük függetlenül előálló új és új helyzetben való reagálásokkal azonosak¹.

A darab hibája, hogy sok a narratív rész (pl. a 10. oldal egynegyede szerzői utasításba burkolt leírás), de a monológokba nyúló párbeszéddek is inkább prózaíró tollára kíváncsnak. Néhány vonatkozás tisztázatlan, pl. az, hogy honnan tudja Irma a szereplők nevét, ha sem be nem mutatkoznak neki, sem el nem hangzik előtte a nevük, vagy korábról sem ismerik egymást: „IRMA: Szél, Vén Imre, érzi?” (15); „IRMA: Imre... (Sürgetőn.) Imre!” (17) Az aktuálpolitikai célzások zsurnalisztikai ízűek, és csökkentik a darab esztétikai értékét, pl. „Vajda és Maniu legutóbbi beszédei már nyíltan célozzák a román törekvéseket” (50); „1902-ben húszezer székely hagyta el az országot” (56).

A színművet az teszi izgalmassá, ahogy a történelem eseményei peregnek. A „magyar életet a közéletiség, a politika, az ideológia határozza meg”, miközben mindenki éli a magánéletét². A történelmi események a párbeszéddekből, illetve a szerzői utasításokból villannak ki – ez a társalgási dráma sajátossága.

A tavaszi szél szervező elem, visszatérő motívum: „Hallod a tavaszi szelet? Törvény, hogy zúgassa a fákat. Rügyeket bontson, vizeket áraszson, illatot kavarjon. Fákat is döntsön, korhadó fákat. Isten törvénye, egyetlen törvény. S ha ettől elszakad az ember, akkor elvétí az ösvényt és eltéved a világban...” (65) – mondja Imre. A világ fordultával, a hivatal átadásakor pedig így fogadkozik: „Tavaszi szél leszek, mely zúg a völgyeken végig! Fákat dönt és vizeket áraszt! S egy napon kibontja az alvó rügyeket, ha kell, erővel is!” (80) Mikor pedig hivatalát át kell adnia az idegen hatóságnak, így fenyegetőzik: „A láncos kutyákat eresszék szabadon! Hadd marjanak kedvükre eztán!” (84) – szabadjára engedve a vadságot jelképező kutyákat, hadd tetőzzék a káosz.

Így válik a tavaszi szél – a címben foglalt jelkép – a mű szervező motívumává. A tavaszi szél, mely „vizeket áraszt, új életeteket ser-

¹ i. m. 34–35.

² i. m. 66.

kent...” A szél egyébként – akárcsak a levegő – a világot alkotó alap-
elemek egyike, az élet jelképe. Utal a lélekre is.¹

Tusnádý Mária szerint a tavaszi szél „valójában a főszereplő lelki-
állapotát jeleníti meg, a világ és az egyén kapcsolatát. [...] A címben a
tavaszi jelző az újrakezdés lehetőségét, a tisztaságot, a jóra törekvést
és a természet ébredését kapcsolja a szélhez”. Ugyanakkor a tavaszi
szél „egyben hírvivő is, hiszen a tavaszi virágzás illatát, a világok
létezésének hírét viszi tovább. A színpadi játék végére Tomori Imre
lesz a szél mint hírhordó, a magyar nép szolgálója, segítője”.²

Egy másik motívum a teljes életműben jelen levő hegyek motívu-
ma. Ebben a drámában hangzik el először a kétségbeesett felkiáltás:
„Adjátok vissza a hegyeimet, a szabadságomat, az életem értelmét!”,
tehát az *Adjátok vissza a hegyeimet!* (1948) című későbbi mű címe
és szervező eleme itt jelenik meg először az életműben. A szerzőt
könnyen perbe foghatnák revizionizmus vádjával. Ám a főszereplő
felkiáltása egy előrevetített személyes és nemzeti tragédia jajszava:
távol a hazától az ember gyökértelen. Csak a sikerek és az értelmes
élet kárpótolhatják valamennyire – ez viszont Imrének a reménytelen
küzdeme során nem adatik meg.

Anikó a következőképpen festi le Imre létállapotát: „...nézte azt
a világot, ami ott fönt van és ami az övé... és ami olyan, amilyennek
Isten a világot akarta...! A szikla oldalán egy gyöngye nyírfa állott,
félíg a víz fölé hajolva ... és fönt fenyők... s az irtás kék a tárnicsból s
a levegő fenyőtől, víztől, málnától illatos... Ott állt és nevetett!” (32)
A hegyek itt idilli létállapot, istenközeli, paradicsomi hely.

Wass Albert írásművészetének jelképes tárgya, a puska általában
összefonódik a vadászattal. Itt egyértelműen a hatalom, az úri élet-
mód jelképe. Imrének nincs engedélye rá, csak rejteget egyet a csend-
őrkök elől. Az emberi méltóság szimbóluma a puska, hiánya a jogfosz-
tottság állapotát tükrözi: „IMRE: Puskái vannak! S joga! Úr!” (18)

További elem a furulya, a varázshangokat előcsalogató hangszer,
a művészet eszköze, mely összeköt a transzcendentálissal. Imre új
furulyájának „olyan hangjai lesznek, hogy [...] olyanok még Isten ri-
gójának a torkában sincsenek” (9). Megszólaltatni pedig csak ihletett

¹ Hoppál et al. 1995:141–142.

² Tusnádý 2006:40–41.

állapotban lehet: „A világ minden hangja benne van ebben a fában, amit ellöktél. A legszebbek és a legrútábbak is. Te vagy a hibás, ha csak a csúnyát tudod felszabadítani benne” (10) – inti Vén Imre a fiatal. A furulya a művészet eszköze, mellyel kapcsolatot létesítünk a másik világgal, miközben a létlehetőségeket széppé vagy rúttá, az életet mennyé vagy pokollá változtatjuk. „A világ minden hangja” – az összes lehetőség. „Ebben a fában” – utalás arra, hogy a furulya a misztikus-mitikus fa-motívummal kapcsolódik össze.

Az *Előjátékban* sötét este van és telehold: a furulyaszó ráirányítja a figyelmet a természet és a kozmikus erők bűvös sugárzására, mely egyszerre félelmetes és vonzó. Mintha az emberi sorsok ki lennének szolgáztatva az emberfeletti erők játékerének. A szerző a hegyi jelenetbe egyfajta transzcendens élményt rejt, mely – bár babonassággal határos, de – a természetfeletti világhoz kötődik.¹

Tusnády Mária szerint a fa „központi szimbólum”, mely „az életben maradást, a helytállást szimbolizálja, az erdélyi magyar Erdélyben maradásának fontosságát”.² A fa-motívummal Bedő ispán példálózik különféle helyzetekben: elvont fogalmakat magyaráz fa-illusztrációkkal.

A *honvágy* fogalmát például a következőképpen magyarázza: „Mint mikor a fát... a csemetefát [...] kiveszik a földből. Aztán átültetik. Olyan helyre, ahol nem neki való. [...] Előbb csak egy levele kezd sárgulni. Aztán egy-egy ág. Végül egy tavaszon nem akar kiöldülni többé...” (45)

Milyen érzés *nagyapának lenni*? „Mint amikor a fa kiterébélyesedett, oszt már egy kicsit meg is odvasodott... és abból a sok magból, amit őszönként elhullatott a földbe... Itt is... ott is egy-egy csemete kezd nőni. Fejlődik, nyurgul, éppen olyan a levele, éppen olyan a kérge, éppen úgy formálja már a kicsi koronáját... és akkor a fa elkezd vénülni – akarattal, érted, akarattal. Hogy ritkuljon a lombja, korhadjanak le rendre az ágai. Mert napfény kell a csemetéknek, hely kell nekik, hely, minél több hely! Hogy érhesse a nap és verhesse az eső” (46).

¹ Lukácsi–Balázs 2003:5–6.

² Tusnády 2006:45–46.

„Az elégedetlenség... olyan nyavalyája az embernek, mint... mi-
kor a gyümölcsfa minden látható ok nélkül egyszerre csak sárgulni
kezd, aztán sárgul, sárgul, nem terem többet... s végül is elszárad.
Bent a föld alatt, a gyökerénél van a hiba. Legtöbbször rossz földbe
ültették. [...] Megszokja? Vagy igen, vagy nem. A gyökerétől függ.
Elég erős-e, hogy áttörje azt a réteget, amelyik útját állta, vagy nem.
S ha áttörte, vajjon talál-e lentebb, az új környezetben, megfelelő ter-
mőtalajt?” (57).

A megmaradást is a fákkal példázza, beleszöve **Reményik Sán-
dor** jelszóvá vált sorát: „VÉN Imre: Éltünk. *Ahogy lehetett.* De
megmaradtunk, szépen. Nem fönt. Nem! Lent maradtunk meg. Egé-
szen lent, mert ez a fontos. A gyökér” (85).

Wass Albertnél, akárcsak a szimbolistáknál, a természet az isteni
princípium lakhelye. A darab a természet szeretetére tanít: „Tanul-
ják meg szeretni az erdőt és a földet. A madarakat, az állatokat és
majd így rendre... az embereket. El ne vigyék őket a föld mellől és
az erdő mellől, mert csak az ad erőt az ember lába alá, a föld. Tanul-
ják meg, hogy az élet csak a földdel együtt élet, és hogy mindennek
a világon gyökere van. Az embernek is, a családnak is, a nemzet-
nek is. Orvosolni nem az ágak hegyét kell, hanem a gyökeret!” (83)
Ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg az *Előjáték* című töredék-
ben (1942), valamint az *Erdők* könyvében (1947), majd a *Kard és
kaszában* (1974–1976). **Tusnady Mária** szerint „az ágak hegye a falu
(az erdő) világától eltávolodott emberek lelkét szimbolizálja, mely
lelkekre már nem lehet hatni. A falu természetközeli környezete a
gyökér, mellyel foglalkoznunk kell, kötelességünk belőle példát, tu-
dást merítenünk, mert ha nemzeti gyökereinket nem találjuk meg,
akkor hazát vesztett, kósza lelkeként fogunk az életben bolyongani,
és önmagunkat fogjuk elveszíteni.”¹

Ebben a műben nemcsak jelen van a papok-motívum, hanem a
papoknak cselekményfordító szerepe van. Eddigi írásaiban fellelhető
volt a hegyek, a természet, illetve a fa-motívum, ez utóbbit – a drá-
mai kerettől eltekintve, annak rovására – itt sokféle példával illusztrál
(a honvágy, nagyapának lenni, az elégedetlenség, a megmaradás
fogalmait fejtvé ki). A fa-motívumhoz kapcsolódik az eddigiekhez

¹ i. m. 46.

képest új furulya-motívum, illetve a tavaszi szél szervező elem. Az életmű szempontjából jelentős a fa-motívum variativitása, illetve a természethez, a hegyekhez kötődő tavaszi szél – a szabadság, lélek, emberi kiteljesedés hordozója. Erre épül a színmű. A puska mint a vadászat egyik kelléke, itt státusszimbólumot jelöl.

Romantikus múltidézés

Csaba (1940)

Az 1940-es év bővelkedik Wass-művekben: ekkor jelenik meg a *Csaba, a Jönnék!* és a *Mire a fák megnőnek*. Feltételezhető, hogy a *Csaba* már korábban készen volt, csak a megjelentetése késlekedett a kedvezőtlen kultúrpolitikai, történelmi viszonyok miatt. A keletkezés idejéről **Zimándi Pius** úgy véli, hogy „a regény jóval Kelet visszatérése előtt íródott”.¹ **Latrán Ibolya** szerint a „Csaba a bécsi döntés utáni hazafias lelkesedéstől fűtött időszakban jelent meg, ebből a szemszögből bizonyos dolgok átlényegülnek. A főhős Fileki Ferkó egy akkor már »elmúlt, letűnt« kor eszményített hőségé válik, aki a kisebbségi sorsban egy falu közösségének »lángoszlopa« lett, ahogy a szerző asszociál Móricz Matolcsy Miklósára”.² A regény megjelenésekor valóban kissé meghaladott a téma, ez is utalhat arra, hogy a mű az 1940-es impériumváltás előtt íródott.

Az 1940-es év folyamán háromszor jelent meg: kétszer kiadta a Révai Kiadó és egyszer az Erdélyi Szépművészeti Céh, mely egy évvel később újra piacra dobta. 1944-ben a Révai megismételte a kiadást. Ezt követően már csak 1981-ben jelent meg Amerikában – az eredeti Révai-kiadás hasonmásaként. 2000-ben mind a Mentor, mind a Kráter megjelentette.

A regényről szóló közel harminc ismertetés³ java része 1940–1944 között jelent meg. Két német nyelvű recenzió is napvilágot látott: az

¹ Zimándi 1940:171–172.

² Latrán 2000a:70–78

³ Balázs 2004b:18–20.

egyik -y szignóval a *Pester Lloyd*-ban¹, a másik pedig az *Ungarische Jahrbücher*² hasábjain. A legkorábbi recenziók 1940 októberében jelentek meg. (Ezért helytelen az a megállapítás, miszerint a *Csaba* hozzájárult volna a Baumgarten-díj elnyeréséhez. Ezt a díjat ugyanis 1940 januárjában osztották ki, az eseményről szóló sajtótudósítás 1940. január 19-én jelent meg a *Magyar Nemzet*-ben³, ill. olvashatunk róla **Téglás János** a Baumgarten-alapítványról szóló könyvében.⁴)

A korabeli kritika sokat foglalkozott a regénnyel, akárcsak a *Farkasveremmel*, így óhatatlanul sor került a két regény összehasonlítására. A méltatások mellett többször megfogalmazódik, hogy a *Csaba* a *Farkasverem*hez képest visszaesés. **Balogh László** úgy véli, hogy „az elmúlt kisebbségi életformát túl egyszerűen mutatja be az író, széppé idealizálja, röviden úgy summáz, hogy »Nem a valóságot adja...«”⁵ Más kritikusok szerint a *Csaba* fejlődés az írói pályára folyamán. Az *Élet*-ben név nélkül megjelent recenzió szerint „új regénye fölülmúlja mindazt a várakozást, amely Wass Albertet eddigi írói pályáján kísérte. Csaba jelkép: az embernek soha nem szabad elcsüggednie, a romokon is építeni kell. Hőse Erdély, a legigazott erdélyi magyarság”.⁶ **Borbély László** hasonlóan vélekedik: „Egy nép tragikus, nagyszerű küzdelmének regénye ez a mű, szélesen hömpölygő, robbanó erejű írás. Az erdélyi prózának azt a nemes, bátor vonalát követi, amely egyszerre követel nagy mesterségtudást és mély felelősségérzést. Az elmúlt huszont két erdélyi évnek izgalmas éposza.”⁷

„Jellegzetesen erdélyi regény, nemcsak színtere és történeti anyaga teszi azzá, hanem leginkább gondolkodásmódja, érzülete, az erdélyi életről való felfogása, erdélyi-emberi álláspontja. Megfigyelései tiszták, érzülete türelmesen, erdélyien emberies”⁸ – olvasható a *Magyar Nemzet*-ben. „A mezőség avatott lelkű írója”-ról beszél **Zimán-**

¹ - y 1940:14.

² H. L. 1942:338–339.

³ - -5 1940.

⁴ Téglás szerk. 2000:181.

⁵ Szücsné Harkó [2004]:44.

⁶ - - [Balogh László] 1941.

⁷ Borbély 1941:64.

⁸ B. A. 1941:9.

di Pius: „Ugyanaz neki ez a kedves vidék, mint Petőfinek az Alföld, Juhász Gyulának a szegedi táj.”¹ **Pogány Ö. Gábor** szerint „sok-sok fiatalember vállalta, kisebbségi Csabaként, a nemzetmentés elszánt, kitartó, munkás hivatását, mely a történelemnek ebben a változtatásban nem volt kacagányos, tejutas parádé, csupán szürke, mindennapos, önfenntartó küzdelem a létért”.²

Kolos Endre szociografikus elemzésében a következők olvashatók: „... a Mezőség református parasztságának sorvadó világát vetíti elénk. [...] Pusztuló világot, haldokló magyar életet lát maga körül Fileki Ferkó is. [...] hit, bizalom és tevékeny akarat száll szívébe, a megalázott kisebbségi ember annál dacosabban szegzi homlokát a rája kimondott pusztulásnak. Visszanyert életösztone átszáll a környező falvak népére, egymásra találnak igazságuk keresésében s az összetartásban. Feltámadt erejük szimbólumot nyer a hatóságtól bezárt felekezeti magyar iskola újjáépítésében.”³ **Zimándi Pius** szerint a *Csaba* a tolerancia jegyében íródott: „a hídépítők sorába lép: hirdeti a jóindulatot és belátást a különböző nyelvű emberek között, még az elnyomókkal szemben is. [...] A gyűlöletet, elfogultságot messze maga mögött hagyja”.⁴

Impresszionisztikus, empatikusan hangulatfestő, ám elmarasztaló ismertetést írt **Kádár Erzsébet** a *Nyugaton*: „... végig nem lobban fel váratlan fordulat. Seholy egy szó, egy indulat, amely lángba borítaná ezt a gonddal ácsolt vázat. Az élet, melyet Wass Albert a Csabában ábrázol, a valóságnál átlátszóbb, szegényebb; megtépett fa, amelyről lemetszették a kisebb ágakat is, hogy rajza egyszerűbb, érthetőbb legyen. Az író a gyerekkönyvek könnyen olvasható illusztrációinak szűk szókincsével beszél. [...] regénye túlnyesett, klorofilszegény. [...] A makacs, vakmerő fiatalság hiányzik a Csabából. Wass Albert betegszoba világítást teremtett, hangját halkra fogta, a fényeket tompította. Fátyolos hangulataival olyan az egész írás, mint egy regény háttere, melyből észrevétlenül kisétált a hős.” Véleménye szerint „ezzel a regénnyel nem jutott előbbre Wass Albert. A *Csaba* önkéntes visszahúzódás: a veretlen erő fáradt kitérése erősebb pró-

¹ Zimándi 1940:171–172.

² P[ogány] Ö. 1940:18.

³ Kolos 1940:383.

⁴ Zimándi 1940:171–172.

bák elől. Egy másik kortárs erdélyi íróval egy vonalba helyezi a szerzőt, ami pozitívum: „Tamási Áron hangja mellett ma a legbiztosabb üzenet Erdélyből.”¹ A bírálatok főleg az aránytalan szerkesztés és az erőtlen alakteremtés miatt érik a szerzőt.

Szabó Richárd a regény impresszionisztikus vonalát emeli ki. „Egy-egy kép néha meglepően reális – Kolozsvár s a Mezőség rajta, magyarok és oláhok éles fényben meglátott profiljai –, de a regény első felében nem mozgatja őket a cselekvény egységbe fűző ereje, állóképek maradnak Ferkó élményei, benyomásai. Köztük valami különös muzsikáló fluidum van: Ferkó tűnődéseinek és hangulatainak lírája.”²

Lovass Gyula szerint a Csaba-jelkép „nagyságához nem nő elég nagyra Fileki Ferkó alakja, cselekedeteit nem emeli magasba, nem teszi heroikus jelentőségűvé sem a regény meséje, sem a stílus ereje. Impresszionisztikus hangulatképek sorozata a regény, melyből tájak és mellékalakok úgy hullanak ki, mint őszi levelek a fák lombzatából. A mellékszereplők és mellékesemények, bármennyi finomsággal rajzolja is meg Wass egyik-másik alakját, valahogy nincsenek eléggé szoros kapcsolatban a regény lényegével...”³

Írói fejlődést mutat az szorosabb szerkesztés: a regény nem hull epizódokra. A *Csaba* e szempontból a *Farkasverem*hez képest összefogottabb. Nem épülnek önálló karcolatokká az egyes figurák rajzai, talán csak Reich bácsi bemutatása emelkedik ki önálló novellaként a regényből. Nem válik viszont a mű javára az a patetikusság, amely ellenpontot képez a *Farkasverem* lesújtó hangulatával. A regény végén szervesen odaragasztott rövid felhívás („Magyar Testvérem Erdély szomorú földjén!”) nem illeszkedik a műfajhoz. **Kristóf György** szerint a regényhez csatolt utószó „nyilván a hazatérés után íródott”.⁴

Bár ez a regény is a két világháború között vegetáló magyar élet krónikája – akár a *Farkasverem* –, mégsem a fájdalom és rezignáció határozza meg e mű alaphangját, inkább a remény, a kitartás, a helytállás. Fileki Ferkó élete példa arra, hogy csak kivételes tehetség

¹ Kádár 1940:516–517.

² Szabó 1941:141–142.

³ Lovass 1940:437–438.

⁴ Kristóf 1941:374–378.

gú emberek képesek fennmaradni, és közösségük érdekében, annak védelmében tevékenykedni. A regénybe beépített Csaba-mítosz ezt az emberfeletti heroizmust sugallja. „S így indul el a Csaba-álom valóság-útját keresve, míg el nem jut a lábát keményen megvető, helytálló s köz iránti kötelességét teljesítő, kisebbségi magyarhoz”¹ – olvasható a vajdasági *Kalanyában Szirmai Károlytól*.

Két meghatározó szimbólum szervezi a regényt – írja **Szücsné Harkó Enikő**: Saint-Exuperyhez hasonlóan a gyermekeknek példát nyújtó lámpagyújtó és a Csaba-mítosz. **Szücsné Harkó** szerint a Csaba a „hitadás regénye”, „e korban az egyedüli túlélési lehetőség csupán a szívós helytállás”.²

Számos irodalmi mű (Nyirő József: *Emberek a havason, Néma küzdelem*, Makkai Sándor: *Holttenger*, Wass Albert: *Farkasverem*, Böződi György: *Székely bánja*, Szabó Dezső: *Az elsodort falu*, Bánffy Miklós: *Erdélyi történet*), szociográfiai tanulmány, kortörténeti munka (Tokaji László: *Eladó ország*, Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet: V. kötet*) foglalkozik a két világháború közötti huszonkét évnyi kisebbségi léttel, az azt előkészítő időszakokkal. Kiváló tára ezeknek a műveknek **Medvigy Endre** Nyirő József *Néma küzdelem* című művéhez írt *Utószava*⁴, melyben a következőket olvashatjuk: „A kiegyezési kor magyarjainak birtokai Erdélyben egymás után kerültek dobra. [...] A román középosztály ekkor alakult meg, [...] független középirtokosok vezetik a népet, akik az ősi magyar arisztokrácia birtokait veszik meg a román bankok pénzein. Csak az 1913-at megelőző öt évben 44 000 hold szántó és 20 000 hold erdő kerül román kézre Erdélyben, az 1872-ben alakult nagyszabedényi Albina ekkor már hatmillió korona tőkével bír, és földvásárlásainál erélyesen törekszik a középirtokos és kisirtokos parasztosztály kialakítására. ...a háború kitöréséig a magyarság elleni küzdelemben 156 román pénzintézet vesz részt 54 millió tőkével...” – hivatkozik a Hóman–Szekfű-féle *Magyar történetre*.

A cselekmény a trianoni békeszerződés (1920. június 4.) következtében elcsatolt Erdélyben, pontosabban három mezősegi faluban

¹ Szirmai 1941:187–189.

² Szücsné Harkó [2004]:44.

³ Medvigy: *Utószó*. In Nyirő 2004:504–505.

⁴ i. m. 495–508.

zajlik. A reménytelen történelmi konstellációban a Csaba-mítosz re-gényyszervező motívummá nő. A Csaba-mondakör Wass Albert írói világának visszatérő témája, ihletforrása. Először a *Csaba* című re-gényben jelenik meg, majd felbukkan a *Vérben és viharban* című kisregényben, illetve a novellákban is.

„A történetírás hol elvette, hol visszaadta a hunokat a székely-nek” – írja Cs. Szabó László *Erdély* című esszéjében.¹ A székelység eredetével, hős vitézükkel, Csabával foglalkozó történetről számos tanulmány született, például *A Székelyföld története és leírása*² című

¹ Cs. Szabó [1940]:7.

² „A székely hagyományok, mondák nem a történelmi kutatások és adatok alapján magyarázzák e nép eredetét, így Orbán Balázs, a Székelyföld legna-gyobb leírója szerint is a székelyek valójában Attila hunjainak maradékai, és imígyen már jóval Árpád magyarjainak bejövetele előtt a Kárpát-medence lakói voltak. A néphit és a középkori krónikaírók a székelység eredetéről merőben más, ősbibb felfogást őriznek, amelyről gyönyörű monda is szól: amikor Attila, a világverő nagy hun király meghalt, az általa legyőzött, bi-rodalmába hajtott népek egyszerre megmozdultak. Birodalmának örökösei: fiai, Aladár és Csaba. A legyőzött népek jól tudták, hogy a vitéz hunokkal harcban nem bírnak el, csak úgy győzhetnek, ha egymás ellen fordítják az örökösöket. A két testvér egymás ellen fordult, és Csaba megölte Aladárt. A testvérharcban a hun hadak nagy része is elesett, alig maradtak maroknyi-an. Csaba úgy döntött, hogy a hunok kivonulnak a Kárpátok láncai közül, és visszamennek Szittyaországba, magyar testvéreikhez. El is indultak kelet felé, de nem mind: háromezer vitéz kivált a seregből, s letelepedett az or-szág szélén, a szép Székelyföldön. Mielőtt Csaba és népe elindult, áldoztak a tűznek, a víznek, a levegőnek és a földnek. Csaba és serege megesküdött, hogy visszatérnek még a világ végéről is, ha a székelyeket ellenség támadná. Elindultak. Elsőnek a fák jelezték: bajban van a székely, másodiknak a folyók csaptak ki medrükből, s jelezték: bajban a székely, harmadiknak a fergeteges szél adta tudtukra: bajban a székely. A hun seregek mindhárom esetben megszakítva útjukat, a szélnél, a gondolatnál is sebesebben siettek testvéreik segítségére. Amikor negyedszerre is elindultak Szittyaország felé, már nem jött üzenet a székelyektől. Békés idők jártak, a székelyek so-kasodtak, országuk is gyarapodott. Csaba királyfi mesélt a magyaroknak Attila király országáról, a gazdag Kárpát-medencéről. Az évek múltával ismét viharos idők jöttek a székelyekre: a körülöttük élő népek feltámadtak ellenük, de hiába tekintettek Szittyaország felé, nem jött segítség. Csaba királyfi már rég por és hamu volt. De a csoda mégis megtörtént: a széke-

tanulmánykötet Csaba-mítoszt tárgyaló írása. Wass Albert feltehetőleg az ebben foglalt verziót ismerhette, hiszen regényében azonos a Csaba-történet.

A *Magyar Néprajzi Lexikon* ugyancsak tartalmazza a Csaba mondakört.¹ A hunokról többek közt hírt ad **Grexa Gyula**² és **Gyórfy György**³. A *Pallas lexikon*⁴-ban is található szócikkely a Csaba-mítoszról, mely többféle elemből alakult.

A *Nyugat* 1921/9. számában **Király György** foglalkozik részletesen a „hun-mondával”.⁵ Felsorolja az addig megjelent forrásanyagokat (Anonymus, Márk barát, a Képes Krónika szerkesztője, a gót Jordanes krónikája, Kézai Simon – XIII. század, Thúróczy – XV. század, Oláh Miklós – XVI. század), irodalmi feldolgozásukat (Arany János), majd vitát indít Gombocz Zoltán, Bleyer Jakab és Riedl Frigyes nézőpontjával, valamint Négyessy László⁶ elméletével. Vitája, illetve kutatása arra irányul, honnan és hogyan kerülhetett a magyarsághoz ez a mondakör.

lyek utolsó csatájukra készülvén, éjnek idején megvilágosodott az ég, és a csillagok fénye ragyogása közben megjelent Csaba vitézeivel. A székelyek csillaga, a Szaturnusz hírül vitte nekik: bajban van a székely. A vitézek leszállottak az égből, rettentő rémület szállta meg az ellenséget, menekült a világ négy tája felé. Csaba és vitézei a harc után ismét felszállottak az égbe, visszaszánguldottak azon az úton, amelyen jöttek. Paripáik lába nyomán ragyogó fehér por verődött fel, ez el nem enyészik soha, ma is ott látszik minden csillagos éjszakán. A fehér út az égbolton: a hadak útja. Azóta is Csaba és vitézei segítik a székelyt, minden bajban, harcban, csatában.” In *A Székelyföld leírása*: <http://haromszek.8m.net/tortenet.html>

¹ „...A hun-magyar mondakörbe tartozik. A krónikások szerint Csaba királyfi az apja, Attila halála után kitört testvérháborúban csatát veszített és Bizáncba menekült. Seregének tagjai a Csigle mezőn várták visszatérését. Ezeknek utódai a székelyek. A Csaba-monda a székelyek között évszázadokig fennmaradt. Csaba királyfit a Hadak útján (Tejút) várták vissza seregével.” In *Magyar Néprajzi Lexikon: Csaba-monda*: http://php.arcanum.hu/xsl/nepjazi_lexikon/1-1176.html

² Grexa 1922.

³ Gyórfy 1948.

⁴ Pallas IV. 485.

⁵ Király 1921.

⁶ Heinrich 1882.

A *Csaba* című regény narrátora távolságtartással kezeli a monda valóságtartalmát: amikor a gyermek rákérdez a mondabeli hős életideje és a monda történésideje közötti mintegy négyszáz évre, a nagyapa nem ad egyértelmű magyarázatot arra, hogyan lehetséges a nagy időbeli szünet ellenére a mondaalak életének folytonosságá.

A regényben vendégszöveggént olvasható a nagyapa szájából elhangzó *Csaba*-monda, mely a felnövekvő gyermek világvilágának meghatározójává, későbbi magatartásának alakítójává válik. A mondaalak nevelő hatására Ferkó a két világháború közötti erdélyi magyar helytállást szimbolizáló, modern Csabává nő, aki a nemzet fenyegetettségét felismerve azonosul a hajdani mondaalakkal. Az idősíkok olykor egymásra tolódnak, összemosódnak: olykor a hajdani, honfoglaló *Csaba* alakja áttűnik Ferkóba, Ferkó pedig átlényegül a mondabéli Csabává.

A monda elmesélése szőlőszüret idejére esik. Nagyapa és Ferkó a csillagos eget figyelik, ekkor meséli el nagyapa unokájának a mondát: „Az a szalag, amit ott látsz, a Hadak Útja. Tejútnek is mondják, de már minékünk csak Hadak Útja marad. Szalagnak látszik, pedig sok kicsi csillagból van összetéve...” (47) A „minékünk” kifejezés a nemzeti, családi összetartozásra utal. A Hadak Útja csillagzatnevet csak a monda elbeszélője és annak hallgatója érti – így erősödik az összetartozás. Másoknak ez a csillagkép csak Tejút.

A gyermek unszolására – „Mesélje, Nagyapó!” – kikerekedik *Csaba* története, egy „Valóságos, igaz történet” (47), mely Attilával indul: „Hunok királya volt, nagy és hatalmas király. Csak éppen egy kicsit nagyravágyó volt, és azt akarta, hogy mindenféle nép őt szolgálja. És itt rontotta el a dolgot, látod. Mert az ember, amíg igazságos úton halad, addig bátran mehet minden veszedelemmel szemben. De mihelyt a ravaszággal, az elfogultsággal, az egyéni becsvágygal akarja magát előbbre helyezni másoknál: előbb-utóbb elbukik” (47–48).

A nevelő szándékú bevezető a mindentudó narrátor értékítéletét közvetíti: a közösségi érdek az egyéni érdek fölött áll olyannyira, hogy a magasabb erők is csak azt a hőst segítik, aki a közösségért és nem önmagáért harcol. A moralizáló elbeszélésmód viszont nem szolgálja a regényszerűséget.

„De sok ellensége volt így is a kicsi Hunországnak. Rátörtek idegen népek, rabolták, fosztogatták, alig győzte *Csaba* királyfi megvé-

deni népét. S ekkor elhatározta, hogy visszamegyen az őshazába, és segítséget hoz. Elhozza ide a többieket, akik ott maradtak volt, még Attila előtt. Kiválasztott ezer derék vitézt s elindult velük. De alig telt el egy hét, alig kettő, újra ellenség támadt az otthonmaradt népre. Felgyújtották a falvakat, öltek és pusztítottak, s úgy látszott, hogy vége van mindennek. S akkor egyszerre csak nagy fényesség támadt az égen, fényes út támadt rajta, lovak patkója szikrázott, s ott volt Csaba királyfi ezer vitézével! Szétverték az ellenséget, rendet csináltak, s már fent vágtattak újra az égen. Vissza, amerről jöttek. Így volt ez. S azóta van ott az az út, amit mi úgy nevezünk: Hadak Útja” (48).

A gyermek kérdésére – vajon ismét eljönne-e Csaba királyfi nagy baj esetén –, ezt a választ adja a nagyapa: „Az ő népének maradéki vagyunk” (48). A történet reménységet fejez ki, hogy a bajban mindig van segítség, még ha annyi hit is kell hozzá, mint egy gyermekméséhez. A teljes reménytelenséget valamifajta irracionálisan töretlen hit, remény és szeretet oldja fel. (Ezt a megingathatatlan reményt sugallja később a *Tizenhárom almafa* és az *Elvásik a veres csillag* című regény is.)

A regény végén még egy epizód emeli Ferkót a Hadak Útján járó, népét vezető Csaba királyfi erkölcsi magaslatára: a szavazás története. „Választások jönnek. Felmegy a népek ára erősen” – így indul a népszavazás története. Ferkó titkon, téli éjszaka vezeti el a szavazó magyarokat a szavazás helyszínére, hogy elkerüljék az atrocitásokat, a megfélemlítést, és egységesen megszavazzák a magyar ügyvédet képviselőjüknek.

Takaró Mihály az idő kérdését vizsgálja: „A legtöbb utalás – akár a szereplők, akár az elbeszélő részéről – az idő múlására történik. Maga a történet lineárisan felépített ugyan, de ezt árnyalja a főhős, Fileki Ferkó szubjektíve megélt emlékeinek »beépítése« az eseményekbe. Ezek adják ugyanis az elbeszélés dinamikáját, hol lassítva, hol gyorsítva az eseménytörténetet. Az állandó jelenidejűségben vagyunk ugyan, mégis a regényidőn kívülről is köt csomót az idő vonalára a Fileki Ferkó szempontú visszaemlékezés.”¹

A tizenkét fejezet mintha az év tizenkét hónapját – misztikus, teljességre utaló számot – jelölné. Az elbeszélte idő több év, s ezt az

¹ Takaró 2004:40.

időszakot a narrátor az idősrűítés technikájával rövidíti. **Takaró Mihály** szerint „a regényben konkrét időmegjelölés csak a mű első fejezetében van: 1918. december 22., illetve ezerkilencszáztizenkilenc januárius, a továbbiakban csak a történelmi eseményeket ismerő olvasónak adnak tájékozási pontot az indirekt utalások, például: »Falusi emberek jártak mellettük, odavalók, románok. Mérték a földet. Ki bánta azt, hogy megszűnt egy-egy iskola [...] a hangos vadászvacsorákon együtt nevettek régi vicceken az újdonsült urakkal.« [...] Mégsem helyezhető a cselekmény egyfajta időkeretbe. A mű zárata ugyanis egy filmszalag szakadására emlékeztet. Nincs időbeli lezárás, mert a történet sem fejeződik be. Tehát nem is megszokott cselekménybonyolítás (expozíció, bonyodalom, tetőpont, megoldás) hagyománya vezérelte Wass Albertet, hanem inkább a parabolikus üzenet: [...] »Nem regénynek akartam, hitnek, reménynek, nagy szent bizonyágtevésnek akartam«”.¹

A regény a helyszín pontos megjelölésével indul: „Csak a Külmostor-utca tájékán csattantak még egyes lövések...” (5) Az in medias res-kezdés, mely a háborús eseményeket ábrázolja, már az első sorban feszültséget teremt. Az elvétve csattanó lövések éles ellentétet vonnak a „halott” csenddel. Kiderül a cselekménykezdés évszaka: „téli alkonyatba temetkezett a város”. A „dermedt táj”, a didergő „borzolt táj”, a „szürke utca” lefojtottságra utal, a hasonlító mondat pedig – „Csak a kéményeken osont ki bujkálva a füst, mint félénk lélegzetvétel” (5) – a félelem létállapotát sugallja.

A virtuális táj földöntúli világ benyomását kelti – a leírás szervező eleme a félelem: „A mély, boltozatos kapualjakban sötét sejtelmek lapultak borzongva és félve, olyan volt az utca éppen, végtelenbe vesző néma és szürke házsoraival, mint amilyenek fáradt és nehéz álmainkban az életből kivezető utat megálmodjuk néha” (5).

Ezen a szintéren jelenik meg a lámpagyújtogató, s életet visz a halott városba. A világfordulást – „a városnak új urai vannak” (6) – az ő sorsán érzékelteti. Az új urak elbocsátják állásából, s e létfenyegetettség kozmikussá tágul: „Azért mégis ment, lámpától lámpáig,

¹ Takaró: *Az erdélyi jövőideál megteremtése. Csaba. A Csaba regénydiagnosztikáról.* In Takaró 2004:40–41.

megszokott lassú járással, s dermedt két kezében vitte tovább a lángot, mint egy fáradt, beteg, makacs Prométheusz" (6).

A narrátor nézőpontja olykor átvált egy kisgyerekére, Fileki Ferkóra, aki hamisítatlan érzelmekkel, tiszta logikával szűri át gyermekszívén környezetének történéseit, felülbírálja hozzátartozóinak kijelentéseit arról, hogy „a haza elveszett”, meg azt, hogy ki a „hazaáruló”, a „gyáva”. Gondolatait szabad függő beszéd fejezi ki, pl. amikor a narrátor a bevonuló regáti román tiszteket írja le a gyerek szemszögéből: „De ezek a tisztek mások voltak, mint Tógyerika. Vékony hangon és sietve beszéltek, mintha veszekednének, és éppen olyan úri formájuk volt, mint Apának vagy a doktor bácsinak vagy a többi bácsiknak, akiket ismert.” A személytelen nézőpont a kommentáló narrátor szemszögére vált: „Ő még ilyen románokat sohasem látott, bizonyára messziről jöhettek, vajon mit is kereshetnek itt” (12).

A románok bevonulása Erdélybe elválasztja azokat, akik korábban együtt éltek. Jelszavak hangzanak, melyekre a legtöbb gyermek és kiforratlan jellemű felnőtt fogékony. Ám a regény főszereplőjének gondolatsora, a szabad függő beszéd formájában közölt kétely távolságtartásra, nem pedig azonosulásra készítet. – „Hát hogyan lehet ez? Az egyik vidám és énekel és azt mondja, hogy vége a háborúnak, és ezentúl minden jól lesz. A másik pedig sír, és azt mondja, hogy a háború csak ezután kezdődik. Melyiknek van igaza? Melyiknek?” (10)

Hasonló okból romlik meg a két gyermek közti gyöngéd viszony is. Ferkó nem fogadja el a magyarázat nélküli fegyelmezést. Azt pedig legkevésbé, hogy Sarolta, a kis barátnője gyávának nevezze – a felnőttvilág éppoly érthetetlen tartozéka e szó, mint azok a történések, melyeknek traumatikus volta belefojtotta a magyarázatot az eseményeket elszenvedőkbe. A gyermeki világ biztonságos szigete – a törött lábú teknősbéka, a fehér huszár meg a többi állatfigura világa – látszólag nem vesz tudomást a felnőttvilágot felforgató történésekről. Ám Sarolta és Ferkó ezen a biztonságos szigeten sem játszhatnak önfeledten, bekúszik hozzájuk az ellenséges külvilág.

„– Te katona leszel, ugye?” (13) – Sarolta kérdése kijelöli a hazafias feladatot. Ám Ferkó vágya, képzelete túlmutat a hazafiasságon. Ő lámpagyújtó szeretne lenni, az egész emberiségnek szolgáló. A két

gyermek közötti konfliktus innen terjed ki az egész regényvilágra. Lámpagyújtónak – emberbarátnak, pacifistának lenni háborús időkben „gyáva dolog”, s „aki elvesztette a hazáját, az mind katona kell legyen!” – oktatja Sarolta a felnőttek hangján kis barátját. Ferkó pedig bizonyít: egy jégdarabbal vakmerőn vállon dob egy magas rangú román katonatisztet. Ám a tiszt nem bántja, csak kurtán kikéri magának, udvariasan, franciául: „Madame, jó volna, ha több gondot fordítana a gyermeknevelésre.” Majd a narrátor így kommentál: „Nem a pofonok fájtak, amiket Ilona néni rázúdított: Csak udvarias volt, csak lenéző volt, csak igaza volt.” Ferkó a hetvenkedéssel a „gyáva” megbélyegzést letörölte ugyan magáról, ám kapcsolata Saroltával visszafordíthatatlanul megromlott.

Az érettségi vizválasztó: a vizsga után megszűnik a diákösszegtartás, egy csapásra mindenki felnőtt lesz. Sarolta is felnőtt, s a városi világ elválasztotta Ferkótól: „A Révbáthory-ház szalonjában szól a zongora, Sarolta vidám foxtrottokat játszik” (82). Ez a társaság Ferkó számára felületes, unalmas, érthetetlen. Magányosan lép ki a házból, gyermekkori álmai otthonából. Egzisztenciális magányát egy koldus fokozza – itt jelenik meg ismét a lámpagyújtó: „... haldoklik Erdély s nincs, aki meggyógyítsa. Csak virrasztók vannak, kik lázas lélekkel, utcáról-utcára verődve bolyongják a sirató éjszakát” (89). Kozmikus kivetettség, otthontalanság jelenül meg, akárcsak Vajda János *A virrasztók* című szimbolikus versében: „A hideg, a téli éjben, / Csillagoltó sötétségben / Mi vagyunk még éberen.” Ezek a lírai betétek élettelenek és regényidegenek.

A lámpagyújtó fel-feltűnő alakja a regény egyik szervező szimbólumává nő. A főhős küzdelmeihez hasonló sorsot örökít meg Gárdonyi Géza *A lámpás*¹ (1894) című, önéletrajzi elemekkel átszőtt kisregénye is. A lámpás tanító-főszereplője ugyanolyan küzdelmeket folytat, mint Fileki Ferkó.

A második fejezetben ismét felsejlik a kollektív emlékezés: „Tél. Komisz, kegyetlen, régi ismerős. Titkos évezredek mélyéről emlékszem reá. Ott volt velünk a pusztán. Orromban érzem még most is a szagát, ahogy egy vékony szél az Ural felől hozta [...]. Ott volt velünk a vég nélküli harcban, csikorgó foggal, amikor mentünk év-

¹ Gárdonyi 2000:5.

századokon át, mindenkivel szemközt, véresen, rongyosan és szitkozódva, örökös viharban [...]” (28). Mintha csak a *Vérben és viharban* című regény címadó gondolatával játszana el. – „És ott volt velünk száműzetésben és a rabságban is mindig, besüvített rácsos börtönablakainkon, és a csontjainkba mart, Kufsteinban és Isztambulban egyaránt” – utalás a magyar történelem meghatározó eseményeire: a Martinovits-zendülésre vagy a százötven éves török hódoltságra. „Évezredek mélységekből hoztuk magunkkal ezt a mi telünket, akár a magányosságot is, mely megszáll mindannyiszor, valahányszor el-lepi dombjainkat a hó, és nappaljaink, mint szárnyalt varjak, korán a szürkületbe hullnak, s az égbolt kékje tőlünk messze megy” (28). A tél-motívum kapcsán a történelmi idő kozmikussá tágul.

A hosszú lírai leírás – Wass Albert madártávlatból közelítő „kameravezetési” módszerével – Mórucra visz, a Fileki-kertbe, a Fileki birtokra, majd a Csongorádra, mely szimbólummá növekszik.

A mondaszerű meseszövegbe itt-ott metalepszisként¹ egy-egy történet ágyazódik be, s a történetek közötti váltás elmosódik. Bandi úr, afféle újkori mondaalaként, XX. századi Kinizsi Pálként kiment a román pap gyerekét a megáradt folyóból. Eposzba illő cselekedetet visz véghez, melynek során a természet is segíti; isteni beavatkozás, amikor a megáradt folyó segíti küzdelmében. Bandi úr tanúbizonyosságát adhatja jószágának, rátermettségének, mondabeli hőshöz fogható fizikai erejének. A történetet a narrátor visszautalja a múlt idősíkjába: „Így volt ez akkor” (70).

Bandi úr, akinek a neve utáni „úr” is honfoglalás-kori rangra utal, minden cselekedete eposzi méretű, pl. az epizód során is, amikor megvédi tulajdonát, a Lüget nevű erdőt. Bátorsága, rendkívüli testi ereje még ellenségeinél is tiszteletet parancsol. A román jegyzővel való konfliktusa is ezt bizonyítja. Bátorságát „Endre úr”-éhoz hasonlítja, jobbágyának hűségét „Zrínyi úr” jobbágyaiéhoz. Az Endre úr, Zrínyi úr cím magyarázat a „Bandi úr” elnevezésre: királyának hű vazallusa, ám mindenki mástól független hűbérúr.

„Áll a vágottban. [...] Kenyérmezőn, este, őrgyújtáskor állhatott még így, csak akkor Kinizsi Pálnak hívták. Vagy Bizánc alatt, miután bevverte csákánnyal a kaput” (59). Az utalás a Lehel kürtjéről szóló

¹ Kálmán C. 1993:94.

mondára és Lehel erejére felmenti a narrátort története hitelességének vizsgálata alól. Ugyanúgy, mint a Csaba-monda hitelességének vizsgálata alól.

Am Bandi úr mitikus magasságból alácsúszik, amikor „kárpálódó” feleségével vitatkozik. Ez a hatalmas úr gyenge pontja: egy neurotikus asszony, aki akkor érzi magát elemében, ha nagy természetű ura megbetegszik, s ápolhatja. Ennek folytán minden kijelentése betegséggel, ideggyengeséggel kapcsolatos. S ha mitikus magasságba már nem is, de a regény végén a narrátor a megbocsátani képes ember méltóságába visszaemeli azáltal, hogy megtévedt lányát, Katókat visszafogadja szülői szeretetébe.

A narrátor Candide-szerű hősként utaztatja a kamaszodó, eszmélkedő Ferkót diáktársaival együtt. A kolozsvári diákok világnézeti útkeresője így ironikus eseménysorrá áll össze. Ez a fejlődésregénybe illő epizód előrevetíti a *Simplicissimus*-típusú szereplőket (Mártonka az *Egyedül a világ ellen* című kisregényből vagy Tánzos Csuda Mózi a *Tizenhárom almafából* meg az *Elvásik a veres csillagból*).

Ferkó apja halála után átveszi a gazdaságot, s a rászakadó gondokkal felnőtté érik. Egymaga küzd az elhanyagolt, eladósodott gazdaság felállításáért. Magára maradottságát enyhíti az ismeretség a román tanítóval és tanítónővel. A tanítónő alakját a narrátor távol-ságtartással rajzolja meg: „Anuca Onisor már a Beszterce melletti kis falucskában megtanulta, hogy a tisztaság s a rend adják meg az élet fényét, mint bútorét a politúr. [...] Onnan hozta magával a rendet s a tisztaságot Anuca, de hozott még valamit magával, amit a hegyektől kapott. A magasról nézés tudását. Hogy úgy nézze a dolgokat mindig, mintha tetőn állana, magasról és tisztán” (104–105). Anuca úgy tekint a terveire, mint már megvalósult tényekre. Ebben a hitében viszont csalódnia kell.

Anuca tanítónő igyekezete folytán Ferkónak oldódik a magánya, szíve felmelegszik rövid időre – bár minden elkötelezettség nélkül. Nincs sorsközösség, és nem elég az egymásrataltsághoz, hogy két fiatal közös életet kezdjen. Közös cél kell hozzá. Anucát és kollégáját, Breán tanítót a román karhatalom küldte Erdélybe kultúrpolitikai feladatot teljesíteni: a román kultúrát terjeszteni s a magyar ajkú falvak elrománosítását szolgálni. Onisor Anuca hiába csinos, tiszta, ápolat, alkalmazkodó, mégis kudarcot vall: konok céltudatossága, dip-

lomatikus hallgatása, célratörő hódítása nem elég ahhoz, hogy Ferkó szívét megnyissa. Fileki Ferenc eltávolodik Anucától, hiszen egymás ellen dolgoznak: Ferkó a magyarság megmaradásáért, Anuca annak megsemmisítéséért.

Mint a három évvel később írt a *Tavaszi szélben*, ugyanúgy ebben a műben is felmerül a társ, élettárs tematika. A feleség vagy társ, aki a férfi életfelfogását magáénak tudja, és életharcait is megosztja. Hasonló szembeállításra került már sor a *Mire a fák megnőnek*, ill. *A kastély árnyékában* című regényekben az idős és ifjú Varjassy házaspár bemutatásával. A *Csabában* a román Anuca és a magyar Annuska tanítónő áll szemben egymással.

Breán tanító alakja sem kelt rokonszenvet: mint kultúrkövet, az együtt élő nemzetiségek irodalmának ismerője, jóindulatúan, de hatástalanul oktat. Csámplelesz Jonika jegyzősegi írnokról, az oltországi fiatalemberrel szarkasztikus képet kapunk: „Haja az arcába lóg és zsíros, zsíros az arca is, mintha olajban fürdött volna, a kisujjain centiméteresek a körmök, hosszúak és szürkék, s a végük behajlik. Ezeket a kisujjakat tüntetőleg távolabb tartja a többi közönséges ujjtól, néha nézi is, látszik, hogy büszke rájuk, mint újdonsült menyasszony a karikagyűrűre” (151). Hasonlóképpen lesújtó a kapzsi, saját hasznát néző, szoknyavadász jegyző, Jonika hivatali felettesének ábrázolása. A naturalisztikus színezetű leírás azt sugallja, hogy az újonnan hivatalba került tisztségviselők nem állnak a helyzet magaslatán: az oltországi hivatalnok bemutatása ellenpontja a szimpátiát ébresztő epizódnak, melyet a kisgyerek Ferkóval barátkozni próbáló román katonáról olvashatunk.

Több kis epizód viszi tovább a cselekmény fonalát. Ilyen a jegyzővel való huzakodás a fegyverengedély dolgában, ami dacot, konokságot szül Ferkóban. Elhangzik a „kisebbségek” szó, kijelölve Ferkó és sorstársai helyét az újonnan berendezkedő társadalomban. A fegyverviselés így gazdagodik újabb jelentéssel ebben a regényben: a nemzetalkotó többség kiváltsága.

Ilyen epizód, mely a cselekményt a végkifejlet felé tereli, az iskolaeépítés története. Itt fonódik a cselekményszálba a hivatástudatát veszített, elfásult, a maga hasznát néző, gyülekezetét elhanyagoló pap története. Ferkó először figyelmezteti kötelességére, hogy a szomszéd faluban elmaradt istentiszteletet tartsa meg, majd panaszt tesz ellene

az esperesnél, ugyancsak eredménytelenül. Ennek a történetnek a magva megjelent korábban önálló novellaként (*A tiszteletes*, 1939).

A teológiát végzett volt iskolatárs látogatásával megoldódik az elhanyagolt gyülekezet sorsa is. Ferkó az egyházi elöljáróság megkerülésével móruci papnak kéri fel Dombi Jóskát.

Küldetése teljesítése közben Ferkó magára talál, rátalál életfeladatára. S ebben megerősíti Ferkót a szomszéd magyar falu tanítónőjével való találkozója: az Annussal való sorsközösség megmutatja életcélját. Társa küzdelmeiben megacélozza: Annuska – névazonossága Anucával elárulja helyét Ferkó mellett – az új magyar tanítónő, aki aggódik a magyar gyerekekért. A regény további része a hősiek küzdelem és összefogás története. Az iskola Ferkó lelkesítő szónoklata és példamutatása eredményeképpen felépül. Az összetartozás és sorsközösség Annuskával elmélyíti szerelmüket.

A regény vége felé öntudatos, nemzetét védő hős lesz Ferkóból. A vonaton a feliratokkal, táblákkal betiltott magyar szó tilalmát semmibe veszi. Példát statuál egy haszonleső magyar úrnak, aki birtokát románnak adja el kedvezőbb üzleti feltételek mellett, mint amilyeneket egy magyar vevő ígért. Későbbi regényeinek (*Kard és kasza*) minduntalan felhangzó figyelmeztetése: „Az ember sorsa nem a csillogokban vagyon följegyezve, hanem a telekkönyvben” (218).

Az utolsó fejezetben a narrátor számba veszi minden szereplőjét, elhelyezve őket egy küzdelmes, de értelmes élet útján, melynek jelszavai: „összetartás, békesség, munka és igazsággal meggyőzni minden veszedelmet” (237). Az újkori Csaba utolsó színre lépése a korábban íródott *Öreg János és az Isten* című novella magja: az Öregistennél panaszt tevő magyart elzavarja az Isten: menj és szolgálj te is – sugallja az anekdotává kerekedő történet, mely szintén megjelent önálló elbeszélésként (*Öreg Jóska*, 1942).

A zárókép ideje tavasz – az újrakezdés jelentéshordozója –, a tanítónő a gyerekeket az újonnan elkészült iskolában tanítja olvasni. A román jegyző alakja is feltűnik, Ferkó megköszöni, hogy kisebbséginek nevezte: hiszen ez megacélozta akaratát, hogy nemzetépítő munkáját véghezvigye: „Aki alul került, hadd érezze. Attól lesz erős. Na, Isten megáldja, jegyző úr, s ahol csak magyarral találkozik, emlegesse nekik minél gyakrabban, hogy kisebbségiek. Nehogy elfeledjék” (240).

A regény vonalvezetése helyenként töredékes. Mintha Wass Albert igyekezett volna belesűriteni ifjúkori könyvébe minden témát, ötletet, melyeket a későbbiekben egy-egy önálló művé bontott ki. A számtalan epizód – Ferkó gyermekkorra, háborús emlékei, iskoláztatása, majd felnőtté érése, a gazdaság átvétele apjától, majd a falu, tágabb értelemben véve magyar közösség vezetőjévé nőve ki magát rátalál a neki rendelt útra. Tehát fejlődésregény a *Csaba*. Életbukatók kikerülése árán megtalálja élete értelmét, egyetlen hivatását: a magyarság megtartásáért folytatott munkát, küzdelmet. Akárcsak **Goethe** *Faustja*, Fileki Ferkó is a közösségért végzett alkotómunkában találja meg élete értelmét. A küzdelem és a bátorság állandó jelszava mind Faustnak, mind Csabának: „szabadság, élet nem jár, csak azoknak, / kiknek naponta kell kivívniuk”.¹

A regény stilisztikai erénye az ízes élőbeszéd, a párbeszéd, valamint a lírai hangvétel, az epikai keretet helyenként felduzzasztó, verses fogantatású leírások, a megszemélyesített táj: „Pedig a tél már elmenőben. Lucskos a hó, a réten szennyes vizek gyűlnek. Martok mezsgyéin, délután, egy-egy pacsirta tavaszt álmodik. Aztán felhők kerekednek, alacsony, alattomos felhők. Rátelepednek a dombokra, mint zordon végrehajtók, s követelik a téltől az adót. Szegény a tél már s eladósodott. Nem tud fizetni. S a felhők megkezdik az árverést: egy hajnalon az eső megered. Aprópénzüket csörgető erek dús patakokká gazdagodnak ezen az árverésen. Tengerré pöffeszkedik milliomos-gőgjében a rét. S a felprédált tél szétszórt csontjain harmadnapra szelek marakodnak fent az északon, mint kölyökkutyák” (49–50).

Helyenként a természetleírás ritmikussága, időmértékes lüktetése kihallatszik a szövegből: „Oly csöndes a kert, s a ház elhagyott. Szürke az ég és fázik. Üres gömbje alatt kong a magányosság, mint eltévedt holló-szó, mely távoli ködökből fáradtan hull alá. Súlyos testével az este leterpeszkedik az istállók fölé, hideg csikorgása s keserű füstszaga van. A nádfedelek elnyúlnak és elvesznek benne, mint késő esti gyermekmesék az álom bágyadt végtelenségében. Az éj már ott ül ilyenkor a nappal ágya szélén, s mint fekete ruhás, halkszavú anya, álmos mondatokban ködről és sötétségről mesél” (147).

¹ Goethe 1986:490.

Pogány Ö. Gábor szerint a regény „stílusa megfelel ennek a macacs próféta-ságnak, mely nem a zengő szó bővölete, hanem a kérlelhetetlen kitartás, fáradhatatlan újrakezdés egyhangú messianizmusa. Kicsit mereven, a naplószerű hűség ridegségével érzékelteti a magyarságmentés végtelen türelmét, a leíró próza rendíthetlensége tükrözi vissza a mostohán kezelt magyarság próbálkozásainak a nehézségeit”. Műfaji meghatározással is él, nem regénynek, hanem beszámolóknak, memoárnak nevezi: „A könyv maga a kemény következetesség terméke, nem műfaj, csak emlékezés, beszámoló egy szomorú, de hősi korszakról.”¹

Ruszkabányai Elemér szerint Wass Albert „alakjai között egész sereg jól meglátott, érdekes figura szerepel, tájleírásai hangulatosak és színesen láttatók, akárha magát a képet néznénk, sajátos erdélyi zamattal telített nyelve pedig tiszta és üdítő, mint a forrásból merített víz”.² Hasonló megállapítás olvasható a *Református Életben*: „A Csaba már egyenletes, fegyelmezett munka és szép bizonyíték az író regényalkotó tehetségének fejlődésére. Ez a regénye már költői is tud lenni: így festi a természetet és a gyermeki lélek mélyét.”³

Alakjai viszont vázlatosabbak, mint első regényében; a *Farkasveremben* jobban nagyító alá veszi szereplőit. A Csaba figurái – a román szereplők ironizálón távolságtartó jellemzésén kívül – inkább csak körvonalazódnak. A *Farkasverem* lélektani ábrázolásait követően a Csaba a cselekvés regénye. Míg a *Farkasveremből* hiányzik minden heroizmus, a Csaba a hősiesség és helytállás dicsérete. A regény dinamikája folytán izgalmas olvasmány, Wass Albert későbbi lebilincselő cselekményvezetése, feszültségkeltő eszközei itt mutatkoznak meg. A Csabával új úton indít, s későbbi írásművészetében egyensúlyba kerül a csöndes, olykor rezignált önreflexió a cselekvés heroizmusával – ebben rejlik Wass Albert írásainak dualitása.

A regény motívumhálójában újszerű a lámpagyújtó, mely korábbi elbeszélésében is megjelenik (*A lámpagyújtó*, 1938), illetve későbbi német nyelvű kisregényének címében is felsejlik (*Die letzte Laterne*). Az élettárs-motívum szorosan kapcsolódik a regénydilogiához, ill. a

¹ P[ogány] Ö. 1940:18.

² Ruszkabányai 1940:210.

³ (thy) 1940:10.

későbbi *Tavaszi szél* színműhöz. Az erdő-, hegyek- és hős-motívum eddigi írásaiban is fellelhető, akárcsak a vadászat- és puska-motívum, mely itt a hatalom kifejeződése. A papok mint a társadalmi folyamatok képviselői, hordozói itt is helyt kapnak, a végsőkig kitartó hős motívuma pedig erőteljes vonalat képvisel.

Vérben és viharban (1943)

Csaba királyfi mondájával több ízben találkozunk a Wass-életműben: először a *Transsylvania felé* (1937) című elbeszélésben, másodsor pedig a *Csaba* (1940) című regényben jelenik meg epizód-szerűen. A Csaba-mítosz később önálló regény lehetőségét kínálta, így íródott a *Vérben és viharban* című kisregény.

Megjelenésének éve 1943, a háború tragikus végkifejletének fázi-sa. A korabeli politikának kapóra jöhetett mondanivalója: a háború elvesztésének hónapjaiban lelkesítő volt olyan könyvet olvasni, mely kitartásra sarkallt. Ugyanakkor a békeszerzés üzenete is szerves része a mondanivalónak.

Az 1943-as évben háromszor adták ki: a Nemzeti Könyvtár¹, a Stádium nyomda², majd ismét a Nemzeti Könyvtár³ egy másik művel együtt (**Páll András** *A magyar ipar és kereskedelem áttekintése a honfoglalástól napjainkig* című tanulmány hozzányomásával). A Jövő nyomda⁴ az 1940-es években ismét kiadta (a megjelenés pontos éve nincs a kötetben feltüntetve). Ezt követően már csak 1995-ben lát napvilágot Novi Sadban⁵ (Újvidéken) önálló kötetként. 1999-ben a budapesti Magyar Ház⁶ újryomta a Nemzeti Könyvtár kiadását **Fáy Dezső** rajzaival az *Egyedül a világ ellen* című kisregénnyel egy kötetben, **Bálint István János** utószavával. A későbbi kiadások is mind csatolnak hozzá egy-egy másik regényt: a Mentor⁷ 2002-ben

¹ Wass [1943d].

² Wass [1943e].

³ Wass [1943f].

⁴ Wass [194?].

⁵ Wass 1995.

⁶ Wass 1999:247.

⁷ Wass 2002g.

a *Hagyatékkal* együtt kétszer is megjelenteti, majd ugyanabban az évben a Kráter¹ ugyancsak az *Egyedül a világ ellent* kapcsolja össze vele.

Az ismételt megjelenések ellenére a korabeli sajtóban nem találunk a regényről szóló értékelést, mondhatni visszhangtalan maradt. Szücsné Harkó Enikő a *Magyartanításban*² írt róla ismertetőt, melyet önálló fejezetként beépít későbbi disszertációjába.³

A monda szerint Csaba királyfi a Székely Himnuszban is megörökített „csillagösvényen”⁴, azaz a Hadak Útján (a Tejúton) jön meg, amikor a székelység bajban van. A szerző a mű cselekményét romantikus fogással a régmúlt időkbe helyezi, mintegy újrateremti a honfoglalás korabeli eseményeket. A *Vérben és viharban* című kisregényben a szerző sajátos írói prizmáján át mutatja be, hogyan is élt, küzdött, hogyan vezette népét, és milyen országot hagyott hátra a mondabeli Csaba: Dengezik.

A regény elején Dengezik, aki anyai ágon a bizánci császár unokája, épp Konstantinápolyból tér haza, ahol a békés országlás tudományát tanulta. Vele jön Gertrúd, egy gót főember lánya. A fiatalok közös jövőt terveznek, ám belopakodik együttlétükbe az elválás balsors előérzete.

A hunok Dengezik vezetésével hazát lelnek Kis-Hunországban, Erdélyben. A harcosok eleinte ellenzik a letelepedést, ám sok véráldozat árán, mely megtizedeli az ellenszegülőket, rájönnek, hogy a megmaradás ára most nem a harc, hanem a védekezés: erődök építése, a szántott-bevetett területek, tenyészállatok védelme. Dengezik a letelepedéssel békét szerez népének.

A rideg politikai valóság véget vet a szerelmi románcnak, mely Dengezik és Gertrúd között fejlődött ki. Az Európa-verő hun-dicsőség leáldozott, a germánok törbe csalták Dengezik apját, Attilát. Gertrúd, féltve szerelmét, a győzedelmes hódító pozíciójából békejobbot és a kezét ajánlja fel Dengeziknek, aki nem fogadja el, és visszavonul

¹ Wass 2002h.

² Szücsné Harkó 2002:8–12.

³ Szücsné Harkó E.: *Vérben és viharban*. In Szücsné Harkó [2004]:63–71.

⁴ „Vezesd még egyszer győzelemre néped, Csaba királyfi, csillagösvényen”: *Székely Himnusz*.

Kis-Hunországba. A hunok még nem rendelkeznek István király békeszerző politikai érzékével.

Gertrúd egy expanziós politikát folytató nép lánya, aki Hunországot is vazallusának akarja tudni. Dengezik kompromisszumkész, ám országát építeni akaró, öntudatos fiatal, aki a regény során fejlődik kemény kezű uralkodóvá: „Határozottság és erő volt a hangjában, s Dengezik ezzel a hanggal volt úr a nép fölött. Ahogy egy parancsot kimondott, abban már benne volt a megalkuvás nélküli elhatározás is, hogy annak úgy kell történnie. S az úgy is történt” (45).¹

A regény egyik konfliktusa a fiatalok közös célkitűzéseinek hiánya. A párválasztás kérdését – akárcsak a *Csabában* – itt is világnézeti-politikai felfogás dönti el: a közös sors emberéleteket kovácsol össze, míg az ellenkező oldalon állás megöli a szerelmet. Itt megismétli a dilógiában (*Mire a fák megnőnek, A kastély árnyákában*), a *Tavaszi szélben*, illetve a *Csabában* kidolgozott élettárs-problematikát. Míg a *Csabában* Anucát, a román tanítónőt nem szereti Fileki Ferkó, Dengeziknek fájdalmas az elválás az idegen királylánytól, Gertrúdtól.

A nép megmaradásáért vívott küzdelem során Dengezik eszmei szövetségest talál: az események folytán Zsejke, a hun harcos lány közeledik hozzá. Gertrúd hiába követ el minden tőle telhetőt, hogy Dengeziket visszaszerezze, nincs esélye a büszke, szabadsághoz szokott hun vezérnél. Dengezik csak részben követi apja, Attila politikáját, és Gertrúdnak kompromisszumot ajánl: „Más kardja érettem ne csorbuljon. De az enyim se másért. De adót fizetek, hogy békén hagyjatok” (139). Gertrúd kérdésére – „S ez a leány sokkal különb, mint én?” (140) –, csendesesen felel: „Nézd, kicsi Ud, meg kell értsed. Te ott voltál valahol a mező végiben, s nézted, miként készülnek elpusztítani ezt a tábort, amely nekem kétévi munkám, gondom, amely nekem utolsó fedelem ezen a földön. Ha tudnád, milyen nagyszerű öröm valamit fáradtságos munka árán felépülve látni, s micsoda fájdalom, ha mások lerombolják, amit építettünk. S minden a te parancsodra történt” (140). Majd gondolatrítmussá növvő ismétlés stilisztikai alakzatára építi a Zsejke melletti érvelését: „Az a leány velem volt” – hangzik el háromszor egymás után. „A sáncokban, a küzdelemben, a várvédésben” (140) – érvel a hős. „Hun volt, hun, akárcsak

¹ Idézetek lelőhelye: Wass 1999.

én...” (141) – hangzik el a végső érv, s a bajban eggyé vált nemzet, a nemzeti összetartozás olyan, mint pecsét egybekelésükhöz. Dengezik Zsejke mellett férfiként, harcosként és országgló vezérként teljesedik ki – ugyancsak fejlődésregény ez is, akár a *Csaba*.

Az alapkonfliktushoz kapcsolódik egy másik, a bonyodalmat kiélező kérdés, amely már az első oldalakon megfogalmazódik; a narrátor a soknemzetiségű ország kohéziós erejéről elmélkedik: „Lehet-e hazája valakinek az olyan föld, amely a senkié, amely mindenkié? Ahol minden nyáron vonuló hadak tiporják el a vetéseket, és folytonfolyton csak háború van? Lehet-e hazája valakinek az olyan ország, amelyben annyiféle nép lesi féltékeny irigységgel egymást?” (9) A nemzeti egység hiánya, a belső viszály visszatérő témája irodalmunknak (pl. Katona József: *Bánk bán*, Ratkó József: *Segítsd a királyt!*).

Gertrúdnak mennie kell, hiszen harcosai Dengezik hazájára, népére törtek. Ezen a ponton Gertrúd már hiába képviseli a békés építés, a virágzó kultúra eszméjét – „Országokat tudnék a kezedbe adni, ha velem jönnél, hogy szervezz, építs, várakat emelj, kereskedelmet irányíts, művészetet teremts. Gazdag, nagy országokat, nem ilyen koldus hegyeket, mint ezek itten. S okos, jámbor népet, ahol a bölcs beszéd nem pusztai kiáltás, mint itt, a makrancosok között, kik meg se értenek, nemhogy tudnának megbecsülni” (138). A biztatás Kölcsey *Huszt* című epigrammájának utolsó sorára emlékeztet: „Hass, alkoss, gyarapíts; s a haza fényre derül!”

Dengeziknek egyféle válasza lehet – mondandóját a hegyek-motívummal támasztva alá: „Igazad van, Gertrúd, koldusok ezek a hegyek itten, s a népem nem olyan okos és jámbor, mint a tied, de makrancos, vad, fékezhetetlen. S én mégsem hagyhatom el őket. Mert ha koldusok is, de *az én hegyeim*, s ha százsorta vadabb lenne s százsorta gonoszabb: az én népem lenne akkor is, hun!” (138) A kiemelt részben egy későbbi regény címe és alapgondolata bukkan fel – akárcsak a *Tavaszi szélben: Adjátok vissza a hegyeimet!*

Ellák, Dengezik harcokhoz edzett bátyja még radikálisabb felfogású: „Hunország Hunország legyen, érted, a hunoké, csakis egyedül!” (13) A narrátor Ellák elképzeléséhez nem történelmi hitelességű háttérrel választ, hanem a saját korának erősen jobboldali felfogását. A két testvér országgló elképzelése nem közelít egymáshoz. Dengezik békeszerető Görögthonban nevelkedett, ám bátyja, Ellák harcokban

edzett hun¹. Dengezik nem akar harcolni az idegenek ellen, békét akar: „... a nemzetek igazi élete nem csupán verekedés, hanem munkálkodás, tudomány, előrelátás és sok minden, ami megalapozza valamely nemzet jövődjét. A békesség munkáját tanultam Görögföldön!...” (14–15) – képviseli halkán, de határozottan a kulturális előrehaladás álláspontját Dengezik.

Ennek köszönhetően megindul a kereskedelem is, mely a letelepedett népek közötti békés együttélését mozdítja elő, s ez már nem honfoglalás-kori, hanem középkori viszonyokra utal. A békés gyarapodás folyamata idillikus leírásban jelenül meg: „Dengezik vezér egy erős, nagy hun birodalomról álmódott ilyenkor, mely csupa bevehetetlen várakból, megközelíthetetlen sáncokból, kövér és jól művelt termőföldekből, hatalmas ménesekből, pompás gulyákból állt, tele gazdag és megelégedett néppel, tömött raktárakkal. Egy hun birodalomról álmódott, melynek népét a világ minden nemzetsége féli, tiszteli és becsüli. Melynek bányái messze földön híresek, kereskedelme vetekedik Bizánccal, és a művészete külön művészet, egyéni és sajátos” (62–63). Ez az állapot néhány száz évvel később be is következik, egy német krónikás, Freisingi Ottó püspök 1147-ben Magyarország szépségét, termékenységét paradicsomi állapotként örökíti meg. Wass leírásainak a korabeli forrásszövegekkel való egybevetése arra utal, hogy a szerző történelmi tanulmányokat folytatott a hiteles történelmi háttér ábrázolása céljából. A történelmi hitelesség viszont nem játszik szerepet a heroikus múltalkotásban, hiszen a történelem nem igazolja a Csaba-mítoszt. Attila európai hadjáratait,

¹ A hunok a világtörténelem egyik legmozgékonyabb népe, a leggyorsabb helyváltoztatásra voltak képesek a korabeli vándor népek közül: a teljes népcsoport – aggok, asszonyok, csecsemők – haladtak egyszer kelet (Ázsia), majd nyugat (Európa) felé. Miután végigsöpörték Európát, egy csoportjuk letelepszik Erdélyben. A valóságban homályos, hogy a hunok, a gótok fölötti 376. évi győzelmüket követően hol s miként rendezkedtek be Kelet-Európában. A másodfejedelem, Attila táborvárosa (orduja) 435–445 között valahol a Buzău folyó völgyében volt. A magas hegyektől körülvett, erdőségekkel borított Közép- és Dél-Erdély a hunok számára részben keleti összekötő útvonalként, részben nyári szállásként és őszi vadászterületként szolgált.

majd halálát követően a Hun Birodalom felbomlik, ezt tanúsítják a történelmi leírások is.¹⁻²⁻³

Dengezik nem zsarnok uralkodó. A békés, építő magatartás miatt a harc undorral tölti el: „A vezér a tisztás széléről nézte a vérengzést. Mellén összefont karokkal állt, és inkább undort érzett, mint örömet” (82). Alakjában írói énkép fogalmazódik meg: „...milyen furesza, hogy a világ így emberek nélkül olyan csendes és olyan békés és olyan szép. Csak éppen az ember nem akar békében élni, nem akarja a csendet, és elfut a széptől. Milyen különös is az ember. Szaladgál ide-oda a földön, mint egy nagy, kártékony féreg, óriási mérges hangya,

¹ „A hunok Kínából való elűzésük, ill. a turkesztáni és dzungáriai 2. Hun Birodalomnak a kínaiak által történő elpusztítása (Kr. e. 36–35) után nyugat felé, a délorosz sztyepp felé nyomulnak előre. [...] 441–453. Attila testvére, Bleda (Buda) eltávolítása után egyedüli uralkodó lesz, és megtámadja Bizáncot, amely kénytelen egyenjogú társnak elismerni. A Nyugat elleni támadása, 451. a catalaunumi mezőkön vívott csata után betör a Pó síkságára, majd visszavonul birodalmának központi területére (a Tisza menti síkságra), és meghal (453), anélkül, hogy a nyugati viszonyoknak megfelelő rendet a hunoknál bevezethetné (hivatalnokok, nemesek, tiszték). A germánok Arderik gót király vezetésével szétzúzzák a Hun Birodalmat.” „Nagyon nehezen, valójában csak a föderátusként letelepített nyugati gótok támogatásával tudta feltartóztatni 451-ben Catalaunumnál Aetius Attila, hun fejedelem támadását.” In: Gunst et al. szerk. 1993:28.

² Egy német kézikönyv szerint „452-ben Attila betört Itáliába, ám I. Leó pápa irányítása alatti császári küldöttségnek sikerült őt visszavonulásra készíteni. 453-ban Attila egy kelet-germán királylánnyal ünnepelt nászéjszakáján hirtelen bekövetkezett halála után (Krimhild-monda eredete) gyorsan szét hullott a hun birodalom; az uralma alá vetett germánok hamar felszabadultak függőségükből.” In: Müller 1996:23.

³ „Erdély egész történelme során ez az emberi település mélypontja: emberi lét nyomai csak a Maros, a Sebes és a Nagy-Küküllő völgyében és a szorosokhoz vezető utak mentén mutathatók ki, s még ott is csak felettebb gyeren. Észak-Erdélyben nincs hun lelet. Valamelyes központjuk, talán egy alkalmi ordu a mai Szászsebes környékén lehetett. Dél-Erdély a fél évszázados hun uralom idején elhagyott, elvadult vidékké válik. A megtelepedésre, földművelésre alkalmas terület katasztrofálisan összezsugorodik. A nagy folyóvölgyek csupán útvonalként szolgáltak, ami közülük elérhető maradt, abból hun fejedelmek és méltóságok vadászterülete lett.” In: Kinder-Hilgemann 1992:644.

mindent lerág, mindent eltapos, még a magafélét is, még önmagát is. Szaladgál le és fel a földön, mint a kerge cincér, kinek szárnyát levágták. Azt hiszi, hogy célok mozgatják ide-oda, pedig a földön nincsen céltalanabb garázda, semmi. Néha összefut sok buta bogár, hergeli egymást s összeverekszik. Sokan elhullnak, a többi hazamegy, nyög, vicsorog és jajgat, míg sebei behegednek, aztán újra csak összegyűl, tülekszik, hergelődik, s folytatja ott, hol mások abbahagyták” (16). Ugyanez a gondolat bukkan fel később az *Erdők könyve Bulámbuk*¹ című meséjében, illetve a *Kunyhó a Komárnyikonban*.

A Csaba-monda regényváltozata pedagógiai, ideológiai mondanivalókat hordoz: „A felvázolt történet a helytállás felelősségét határozza meg, mellette társadalmi funkciót is betölt, abból a szempontból, hogy a történelem ostorcsapásaitól szenvedő erdélyi magyar-ságnak hitet ad a »Hadak útja« mintaállítással. Egy olyan mondát emel be az irodalomba, amely a jelenvaló társadalomnak elmondja, hogy kik voltak országalapítói, milyen törvényeik voltak, hogyan érvényesítették a karddal hazát foglaló, kaszával hazát megtartó Wass Albert-i gondolatot” – írja **Szücsné Harkó Enikő**. – „A művet elemi iskolai oktatás részévé lehetne tenni, az ifjúsági regény minden elvárásának megfelel. Egyszerű, lineárisan vezetett történetsor, auktorialis előadásmódban. [...] Ha a gyermekirodalomban keresnénk a *Vérben és viharban* megfelelőit, Walter Scott, Dickens, Dumas vagy Mark Twain munkáira gondolhatunk, vagy Fekete István, Gárdonyi Géza műveit tekinthetjük mintának”.² Wass az amerikai emigráció idején is írt ifjúsági regényt angol nyelven (*Deadly Fog at Deadman's landing / Halálos köd Holtember partján*, 1978³).

A motívumrendszer egyik legfontosabb eleme itt is megjelenik – mint minden más Wass-regényben: a fa-motívum. Wass Albert archaizáló szóhasználatában a – jelen esetben – gimilcsfa-motívum a megmaradás és kultúra jele:

„A palotásudvar széliben kis fácskákat mutatott a vezér.

– Gimilcsfák, tavaszon tettem. Görögföldről valók.

¹ Wass 1998c:12–17.

² Szücsné Harkó [2004]:63–71.

³ Wass 1978.

Szeretettel simogatta meg őket. Kadicsa hallgatott, s nézte őket. Kis vékony satnyaságok voltak.

– Ugyan, kár volt bajlódni velük – gondolta Zsejke –, fa nem lézen, s gimilcs az erdőn vagyon elég” (72).

Nagy Károly frank királyról és császárról is feljegyezték, hogy többek közt nagy gondot fordított a gyümölcsfák nemesítésére¹ – akár csak Dengezik. Ez egyben írói énkép – a szerző maga is gazdász.

A heggyel szemben, mely a helytállást hangsúlyozza, a csillag az emberi lelket képviseli. „A vezér hanyatt feküdt, s társalkodott a csillagokkal, s a csillagok között talán Hadúrral magával” (67) – mindennapos gondok közül való felemelkedés, kapcsolat a transzcendentálissal, sámánisztikus kapcsolat a Tejút révén a háború istenségével. „Messzire elnézett a fák fölött. Hegyek lelkével beszélgetett-e, vagy a hunok Istenével, ki tudhatja azt?” (43) Egyértelmű utalás, hogy a csillag a meg nem született lelkek és az istenek lakóhelye.

Van, ahol a csillag jelentése rossz előjel, háború kitörésére utal: „[Öreg Küd] feje fölött, a tisztás fölött, az erdő fölött, magosan-magosan Hunország fölött csak elindult egy csillag s zuhant lefelé” (11) – lehet egy kialudt élet is.

A várakozás és a végsőig kitartás motívuma is jelen van a regényben. A szerző azonban nem a férfivitézséget éneкли meg, hanem Zsejke alakjában a női szerepvállalást. (Későbbi trilógiájában, *A funtineli boszorkányban* ismét felveszi e szálát: a gyermek Nuca várakozik.) Zsejke – a hun vezér majdani hitvese – eleinte dacosan ellenszegül női-asszonyi hivatásának: vadászik, harcokban vesz részt, vitézkedik; ám lassan felnő szerepéhez: amint konok kamaszlányból felnőtté válik, elfogadja a hitvesi és anyai szerepet, a helytállást, helyben maradást, halálig várakozást, kitartást, hűséget.

Dengezik „valami névtelen várakozással néz az estébe” (97), amikor feltámad a Zsejke iránti szerelme. Várakozik Zsejke is, aki korábban gyávasággal vádolta az óvatos vezért, s most bánja sértő szavait: „De a leány Kadicsatáborában ült, s nem mozdult, csak sírt. Siratta a szót, az igaztalant, a sértőt, mit akkor kimondott. [...] Haragudott, mert sajtó kötelek húzták szívét Udvarhely felé, és sírt, mert a büszkeség nem engedte menni. S a szerelem ott virrasztott Udvarhely és

¹ Ebeling–Birkenfeld 2000:138.

Kadicsatábor közt, feleúton” (97) – a narrátor megszemélyesítéssel érzékelteti a beteljesülésre váró érzés erejét.

Zsejke szótlánul veszi tudomásul férje döntését, aki küldetését teljesíti: népéért feláldozza egyéni boldogságát, és elindul Keletnek, „elhagyva asszonyt, hazát, mindent, hogy nemzetének segítséget hozzon” (158). A hitves távozásakor az asszony egy társától megfosztott állat elemi erejű kitörésével tiltakozik sorsa ellen, mely a mindhalálilig várakozást rendelte neki: „...zokogva a ló nyakára borult, lebillent a nyeregből, is és elterült, elnyúlt a fűvön a zsongó méhek és kicsi virágok között, és zokogott. Körmei belevájtak a földbe, tépte, szaggatta a gyepet, s mint magára maradt, elárvult erdei vad, behörögte fájalmát a mámoros tavaszba” (156). A „mámoros tavasz” és a „belehördült” szavak a Wass Albert-i regényvilág vadászattal, párzással kapcsolatos elemei. A vergődő asszony képe párzó vagy agonizáló szarvasbikát idéz – a lét két sarkalatos pontját. A várakozó asszony képe pedig kimerevedik: a várakozás itt nem reményteljes aktus, hanem csöndes agresszió, halálba fordulás. Zsejke, a korábbi „Diána”, Wass írói világának visszatérő vadászó nőalakja (ld. *Erna* című elbeszélés, ill. Irma alakja a *Tavaszi szélből*), aki sokáig ellenszegül az asszonyi sors vállalásának, most sorsának áldozatává válik.

Dengezik távozása után az asszony dolga a mindennapos őrt állás, vigyázás, várakozás. Öreg Küd, a hú szolgál vele várakozik – bár ő inkább várakozás közben is asszonyát ügyeli. Öreg Küd halála után, a regény záróképében szimbólummá nő és statikussá válik a férjét haza-visszaváró asszony alakja: „S az asszony azontúl egymagában állt, állt, nap nap után, év év után, reggeltől estig s a völgyhajlatot nézte. / Mert kell, hogy visszatérjen!” (158) – fejezi ki a konok reményt a reménytelenségben. Zsejke makacsul tiltakozik: nem akar beletörődni abba, hogy férjét elvesztette. Az idővel dacoló asszony kitartó várakozása „regét teremtett” (158). Ezen a ponton Wass Albert kisregénye egy sokkal későbbi műhöz kapcsolódik: várakozni és reménykedni kell a végső reménytelenségben is, hiszen egy sokkal erősebb Úr hadakozik a szorongatottakért (*Hagyaték*). A konok várakozásban felsejlik az örület motívuma: az értelmetlen cselekvés ismételtetése balladai tragédiát sejtet (ld. **Arany János** *Ágnes asszonyát*).

Örökös tanulság Wass Albertnél: élni kell tudni, nem pedig meghalni tudni. „Mihez kell több bátorság és több erő: az élet-hez-e vagy a halálhoz?” (53); „Meghalni könnyű, más is megteszi. Élni tudjatok!” (126) (A *Csaba* című regény visszatérő motívuma a bátorság.)

A regény cselekménye három és fél évet fog át, nyár végén kezdődik („a közeledő ősz ott virrasztott már” – 20), s tavasszal végződik („belehörögte fájdalmát a mámoros tavaszba” – 156). A természet ritmusa a háború és béke váltakozását érzékelteti: az építés és rombolás, a hazai földön való megállapodás és hazátlan vándorlás időszakait. A kilenc fejezetet két rövid, számozatlan lezáró rész követi, ezekben sűrűsödik a narrációs idő, a férjét váró asszony várakozását érzékeltetve: „Nyárrá virárgzott a tavasz, s a nyarat elhajtották a szelek, s az ősz bagolyszárnyakon átrepült az erdők fölött. [...] Lehullt a hó, s ők álltak a hóban, reggeltől késő estig és vártak, egyre vártak. [...] A tél tovaviharzott. Újra daloltak a pacsirták [...]. Az emberek elszéledtek újra a mezőkön, ekék csikorogtak, virágba bomlottak az erdőszéli fák, s ők ketten szóttanul álltak a tavaszban, az asszony s az öreg. [...] Nyár derekán vándor kalmárok mondták, hogy keleten egy éve döng a föld, hatalmas népek tusakodnak, országok tűnnek el, s csupa vándorló seregekkel vannak tele a puszták” (156–157). Az évszakok múlását az ellentét stilisztikai eszköze révén állítja szembe az asszony csökönyös várakozásával. Az idő múlik, a kitartó szerelem nem. „Tavaszok jöttek és őszyk teltek el, év évre borult. S minden, minden reggel, amikor a szürkületet ködös korbáccsal verte szét a hajnal, az asszony lovat nyergeltetett s indult a kerekdombhoz” (157). Az emberek pedig már szentnek, eszelősnek tartják: „A népek, ha arra vitt az útjuk, némán és hallgatva mentek mellettük el” (157). Az utolsó, szintén számozatlan zárórész az idő múlására írt költői bravúr: „Évek, évtizedek, évszázadok szárnyai suhogtak el a hegyek fölött. Viselték a békés galamb, viselték a szorgalmas fecske, viselték a büszke sas szárnya- it. De hányszor, ó hányszor jártak fekete hollószárnyakon” (158). Az idő szárnya zoomorf metonímia. A békés galamb – a békeidő, a szorgalmas fecske – a teremtő munka ideje, a büszke sas a dicsősé- get jelképezi, a fekete hollószárny pedig a gyász szimbóluma.

A madár-motívumok mellett többször visszatér, mint baljós jelzés, a bagoly alakja: „Néha az erdő mélységes mélyén felbúgott az *őregbagoly* hangja, mint titokzatos, sötét jeladás” (9); „távol egy *kuvik* visított” (9); „Valahol bent a fekete völgye közt újra felbúgott az *őregbagoly* hangja, mélyen és fájdalmasan, mintha maga a hegy nyögte volna bele panaszát az éjbe” (11); „Csikorgó nagy hideg éjszakákon hallani lehetett fent az erdőkön a nagy *baglyokat* szólani, s ember és asszony és gyermek vacogva húzódott össze ...” (42)

Wass Albert szinte minden írásában hódol annak a misztikumnak, melyet a szarvas vagy az őz testesít meg. A megfoghatatlan megfoghatóvá válik egy pillanatra, amikor a vadat leteríti a vadász, s szétfoszlik a misztikum. A *szarvasvadászat* itt is helyt kap: „Szemtől szemben álltak. A bika felemelt fejjel, mereven, hatalmasan, mint egy pompás, sötét szobor. Királyi agancsa élesen szúrta keresztül a lepermetező virradatot. S állt az ember is, mozdulatlanul, kicsit meghajolva, kezében a megfeszített íjjal s az íjon a vékony, fekete nyílveszővel. Nézték egymást. / Aztán a bika fújt egyet, megrázta a fejét haragosan s a nehézkes mozdulattal oldalt fordult, hogy meneküljön. A lapockája mögött egy pillanatra védtelenül villant meg egy tenyérszerű világos folt. / S ez alatt a pillanat alatt az íj pattanásig megfeszült a vadász kemény kezében. Nem rengett a kéz, biztos volt és nyugodt. Erre a pillanatra talán a szív verése is elállt. Aztán a nyíl süvítve szelte át a levegőt, s a sastoll ott állt feketén és harciasan annak a tenyérszerű kis foltnak a közepén. / A nagy bika felnyögött, lekapta a fejét, megrándult, hosszút, nehezet ugrott, aztán recsegve, ropogva, bokrokat törve rohant lefelé. [...] A vadász ott maradt mozdulatlanul. Lüktető halántékkal, megfeszült idegekkel, egyesegyedül a felvirradt tisztáson” (55–56).

A hosszú idézet összehasonlítható *A titokzatos őz* című elbeszélés hasonló leírásával. A többi regényben, melyben ugyancsak testet ölt ez a misztikum, rövidebbek a leírások. Mindkét helyen a halálos sebből vérző bak megsemmisítő erővel zúdul keresztül az erdőn.

Szücsné Harkó Enikő szerint „a vadászat valóságos költői toposzszá válik Wass művészetében. Minden regényében helyet kap ez a szenvedélyes vadászélmény valamilyen formában, közös vonás nem csupán a fantasztikus érzés, az a lenyűgöző vadászsláz, amely az ol-

vasót is magával ragadja, hanem az a különös tisztelet, amellyel az őzbaknak, mint méltó ellenfélnek adózik”.¹

Wass Albert keresztény hitvilágába animisztikus elemek vegyülnek, amint az megfogalmazást nyer a *Látható az Isten* című versében is, hiszen ez az Isten minden élőlényben megnyilatkozik: „S a tavasz ott szeretkezett körülöttük: fákban, virágokban, madarakban, zümmögő kicsi bogarakban, mindenben” (86); ez a germánokéra emlékeztet, akik minden bokorban, fában istenséget tiszteltek.

A mű nyelvezetében a következő sajátosságok figyelhetők meg: a honfoglaláskorra utaló, archaizáló szavak: beke, zoltán (15), kopja (4), vazall kagán: „Attila úr s vazall kagánjai hadba hívják a hunt” (15); palotásház (11, 84), kelevéz (40, 48), knyáz, dák, bona, vajákos (91); archaikus helységnevek: Netád folyó (10), Ciglamező, Udvarhelye, Tarhegy (13); dialektális sajátosságok: münk: „Ő is, meg münk is” (11) – mezősi tájszólás; megnövel (11); „Tán eszedet vesztéd?” (13); régmúlt: székely (11); surgyé fa: „...néhány surgyé-fa hajladozva mutatta az irányt” (55), fal = ‘eszik’: „Faltak” (57), lapi = ‘levél’; szitok: „Nyavalya a beleit annak a rusnya féregnek” (58), más kontextusban: „nyavalyánk vagyon mindahány hunoknak” (12); biblikus nyelvezet: „Attila úr üzent Régiudvarhelyén lakozó népeinek vezéri szót” (11); költői nyelv: „mire elsötétült, csillaggyújtásra tető állott egy vén bükkfának dőlve”; „a tisztás végiben várta be a csillagok kinyílását” (50).

Wass Albert *Vérben és viharban* című kisregénye eleget tesz az ifjúsági regény követelményeinek (auktoriális narráció, lineáris cselekmény, pedagógiai célzatú mondanivaló), a Csaba-monda feldolgozásával példát kíván állítani helytállásból. Országot csak békés munkálkodással lehet felépíteni és megtartani, a nemzeti önazonosság megőrzése mellett. A regény sokrétű motívumrendszere (hazaszeretet-helytállás, várakozás-kitartás, vadászat, idő, hegyek) a korábbi írásaiban is fellelhető. Újabb árnyalattal gazdagszik az élettárs-motívum (a hódító nép lánya nem lehet társa a népe megmaradásáért küzdő hősnek). Széles a jelentésmezeje a gyümölcsfa-motívumnak: megmaradás, élet, megállapodottság, meghonosított kultúra. Az animisztikus hitvilág átfonja a regényt. Újszerű motívumok a bagoly,

¹ Szücsné Harkó [2004]:67.

és ismét felbukkan a rontó ember, mely későbbi írásaiban (*Erdők könyve, Kunyhó a Komárnyikon*) nyer teret. Ismét elhangzik a *Csaba* című regény jelszava, a bátorság. Az archaizáló stílus és nyelvezet különös ízt kölcsönöz a regény szövegének.

A jelenkori történelem forgatagában

Jönnék! (1940)

Az *Erdélyi Helikon* 1940. szeptemberi tematikus, kétszeres terjedelmű különszámában az írók személyes élményeikre támaszkodva üdvözlik Észak-Erdélynek az anyaországához való visszatérését. Wass Albert eredetileg naplószerű elbeszélés formájában írta meg a *Jönnék!* eseményeit, majd kevés változtatással önálló könyvvé bővítette. Az *Erdélyi Helikon*ban megjelent *Két nap: krónika*¹ című elbeszélését *Jönnék! Krónika* címmel adja ki még ugyanabban az évben a Révai. Ezt követően 1993-ban, 1997-ben, 1999-ben és 2002-ben jelenteti meg a Kráter az *Adjátok vissza a hegyeimet!* társaságában, a Mentor pedig 2000-ben az *Ember az országút szélénél* együtt.

„Ezerkilencszáznegyven, szeptember tizenegy, szerda. Eljött hát végre a nap, amikor Kolozsvár hazatér! Mint a királyfi, kit gonosz hatalmak egyszer elraboltak és eladtak, ez a város is a mai napon úgy érkezik vissza az ő várakozó édesanyjához, Magyarországhoz”² – a kisebbségi szorongatás feloldódásának eufórikus érzelmi állapotát **Tamási Áron** így fejezi ki *Piros betűk a hazatérés napján* című írásában.

„Az 1940. augusztus 30-án – a német–olasz döntőbíróóság ítélete nyomán – kihirdetett második bécsi döntés folytán Észak-Erdély visszakerült Magyarországhoz, s ez természetesen a jogi és politikai méltányosság-érvényesítés, a történelmi jóvátételszerzés, a morális igazságközelítés örömeivel és reményével töltötte el a magyarságot –

¹ Wass 1940c:654–666.

² Tamási Áron: *Piros betűk a hazatérés napján*. In Tamási 2000a:142–145.

még ha a visszacsatolás felszabadulást igazán csak a közvetlen nyelvhasználat és a kultúra fejlődése terén hozott is” – olvashatjuk **Bertha Zoltán** *Az együttélés emberisége*¹ című tanulmányában, idézve az *Erdély története*² című kézikönyvből. „A fellélegzés pillanatairól sokan mások is tanúságot tesznek – folytatja **Bertha Zoltán**. – Az Erdélyi Helikon vagy a Pásztortűz ünnepi-tematikus számaiban többek között Kós Károly, Kemény János, Molter Károly, Reményik Sándor, Asztalos István, Bartók György, Tavasz Sándor, Maksay Albert, az *Üdvözlégy szabadság* (1942) című kolozsvári versantológia szerzői (Szabédi László, Jékely Zoltán, Kiss Jenő, Horváth István, Horváth Imre, Derzsi Sándor, Hegyi Endre, Varró Dezső) vagy *Erdélyben* című esszé-, útinapló-jegyzeteiben a Kolozsvárról elszármazott Cs. Szabó László: mind-mind a nemzeti elnyomatás, a nagyromán nacionalizmus-sovinizmus fojtogató terhének megszűntéről, a megkönynyebbülés élményéről vallanak. Az üde szépségű *Magyari rózsafában*³ (1941) Tamási Áron úgyszintén a hon-visszafoglalás boldogító-mámorító érzéseit foglalja kalandos meseregénybe a meggyötört, megkínzott (s oly sokak látomásában keresztre feszített) magyarság újjáéledésének apoteózisát.”

Észak-Erdély visszatérése annál kirívóbban láttatta a dél-erdélyi viszonyokat: „Egyre keményebb rendszabályokat léptettek életbe, erősen korlátozták az amúgy is csekély anyanyelvi oktatást és a sajtót, betiltották a kulturális és politikai szervezeteket, akadályozták a Magyar Népközösség munkáját – mely mint egyetlen elismert érdekképviselet próbált működni –, bevezették a munkaszolgálatot és az internálás intézményét, napirenden voltak a kiutasítások”.⁴ A román impérium alatt maradt dél-erdélyi viszonyokról tudósít **Kacsó Sándor** regénye, a *Lélekvesztőn* (1941), illetve **Méliusz József** *Sors és jelkép* című kompozíciója 1943–1944-ből. A Wass család szentgotthárdi uradalma közvetlenül a határ mentén volt, a Wass család erdőbirtokainak jó része átkerült Romániába. A román csapatok Szentgotthárdon keresztül vonulnak el, s a lakosság kitörő örömmel üdvözi a bevonuló magyar katonákat.

¹ Bertha 2002:152–168.

² Szász szerk. 1986:1945.

³ Tamási 2000b:217.

⁴ Balogh et al. szerk. 1990:157.

A korabeli politikai eseményekről az utóbbi évek történetírása számol be: „A tévedés kockázata nélkül állapíthatjuk meg, hogy a két világháború közötti Román Királyság nem volt jogállam. Általános jogbiztonság alig létezett a románság számára is, az etnikai és vallási kisebbségek életében pedig jogbiztonságról sajnos nem lehet beszélni. A román társadalom bármilyen rendű-rangú vezetői Nagy-Románia erőszakos létrehozása után a meggazdagodásra és a kisebbségek gátlástalan elnyomására szocializálódtak”¹ – írja **Raffay Ernő** Wass Albert *Munkásságának történelmi és társadalmi háttere 1918–1945*² című tanulmányában. Részletes történelmi feltárás *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989* című tanulmánykötetben olvasható: „A két világháború közötti román kisebbségi jogrendszer jogforrásai közül a gyulafehérvári határozatok, a párizsi kisebbségi szerződések és a Kisebbségi Statútum valódi értékét meghatározta az a tény, hogy ezen rendelkezések döntő többsége a gyakorlatban nem érvényesült.”³

A visszacsatolt Észak-Erdélyben fellendült az irodalmi élet: „Erdély magyar írói korábban fokozottan érezték a nagyromán nacionalizmus nyomását, minthogy saját kedvezőtlen emberi, állampolgári és írói tapasztalataik mellett átéltek az egész erdélyi magyarság kiszolgáltatottságát, s tudatában voltak annak, hogy az az elnyomó politika, melyet a jobboldali román kormányzat s különösen az 1938-ban bevezetett »királyi diktatúra« hozott, előbb-utóbb összeroppantják a kisebbségi magyarság közéletének és kultúrájának intézményeit. Ezért a felszabadulás örömeivel fogadták a döntőbírói ítéletet, majd az 1940 szeptemberében bevonult magyar honvédséget és a hamarosan felállított magyar közigazgatást” – olvashatjuk **Pomogáts Béla** *Négy esztendő szabadság, Erdély magyar irodalmi élete 1940 és 1944 között*⁴ című tanulmányában. Új életre kelt az erdélyi történelmi regény, „amely korábban, a húszas években széles körű irodalmi sikert aratott [...]; bizonyára a kisebbségi sorban felgyúlt tapaszt-

¹ In Raffay et al. 2004:82.

² i. m. 83.

³ Balogh et al. szerk. 1990:20.

⁴ Pomogáts B.: *Négy esztendő szabadság...* In Görömbei–Kenyeres szerk. 1999:147.

talatokat kívánta mintegy történelmi mélységükben is értelmezni az erdélyi regényirodalom”.¹

A *Jönnek!* bonyodalmát a történelmi események képezik, illetve ezen események által előidézett érzelmi, magatartásbeli megnyilatkozások. A román impérium megszűntével Észak-Erdély magyarsága eksztatikus állapotban várja a felszabadító magyar honvédség bevonulását. A román csapatok kivonulásának története képezi az írás fő szálát. Az előtörténet, mely huszonkét év román uralmának atrocitásairól számol be, előkészíti és motiválja a cselekményt.

„A színromán Szentgothárd községben egyedül lévén magyar [az író], önkénytelenül is állandó célpontja lett mindannak a dühnek és sötét gyűlöletnek, ami a bécsi döntés ellenhatásaként a románság részéről akkor megnyilvánult. [...] A határfaluvá lett Szentgothárdon katonaság táborozott le, fegyelmezetlen, félvad horda, melynek egyetlen gondja a fosztogatás volt. Minden mozdíthatóra rátették a kezüket, s nem kímélték még a saját fajtestvéreiket sem. Természetesen, elsősorban is az író uradalmát keresték fel, s ami lova-tehene volt az istállóban, azt mind magukkal hurcolták. [...] Az állatokat elviszik, de az izgalom ezzel még nem ért véget: újabb ezred jön, újabb fosztogatókkal, állandó rettegésben tartva így az író és háza népét. Végre aztán az utolsó román katona is elhagyja a falut, s ők kifosztva bár és holtrafáradtan, de ujjongó lélekkel fognak neki a díszkapu megácsolásához, fellobogózásához...”² – foglalja össze **Kiss Jenő** a cselekményt.

A kritikák java része rövid tartalmi ismertetés mellett műfaji meghatározással is próbálkozik. Egy részük vitatkozik a riport műfajmegjelöléssel. Az író maga *krónikának* nevezte művét. Az eredeti Révai-kiadás, valamint a többi kiadás könyvtári céduláin a „*[rajzok]*” besorolás olvasható. **Szende Zoltán** szerint „Wass Albert kitűnő meglátásai *történelmi dokumentum* gyanánt helyezkednek el az erdélyi román uralom végső fejezetében”.³ A cikkíró szerint az elbeszélő „az erdélyi bevonulás forró, lüktető, izgalmas eseményeit bocsátja át egy sor *helyszíni emlékezés* prizmáján” – érdekes módon

¹ uo.

² Kiss 1941:80–81.

³ Szende Z. 1942:127.

ötvözi a helyszíni tudósítást és az emlékiratírói magatartást egyedi műfajmegjelöléssel (kiemelések: a Szerző). **Vass László** az írói attitűdöt inkább tudósítóinak minősíti: „A boldog *szemtanú* mondja el ebben a friss színekkel ható könyvben a bécsi döntést megelőző napok izgalma, a román hadsereg szedett-vedett visszavonulását és nyomában a pompásan felszerelt alföldi és dunántúli honvédseregek megérkezését.”¹ A *Jelenkorban* megjelent ismertető a confessionális attitűdöt emeli ki, a mű „beszámoló Erdély visszatérésének nagy napjairól. [...] *Nem riport* ez a könyv, a tizennégy napnak története lenyűgöző képekben, az élmény elragadó forróságával. [...] Annak a léleknek a *vallomása* ez a mű, amely huszonnégy éven át, szenvedések és megpróbáltatások között csak erre az egy szóra várt: »Jönnek«”. A *Református Életben* „i” szignóval megjelent rövid ismertető *irodalmi riportnak* minősíti a művet: „az erdélyi visszatérés tizennégy napjának leírása élményi erővel, torkot szorító forrósággal hat”.² Talán ez áll a legközelebb a műfaji besoroláshoz.

Déchy Liane szerint a szerző „beszámolója *nem riport*, de *nem is regény*. Inkább irodalmi eszközökkel, eléggé meg nem dicsérhető tárgyilagossággal és bölcs mérséklettel megírt *tanúságtétel, kortörténeti dokumentum* Erdély nagy napjairól. A személyes élmények dinamikája fűti a forrón izgalmas sorokat”.³

A műfaj meghatározásának nehézségéről **Mezey [?]**, illetve **Kiss Jenő** ad magyarázatot. **Mezey** szerint riport a mű: „Az erdélyi bevonulás megihlette a csonkahaza és Erdély íróit. Egymásután olvasuk a *riportokat, beszámolókat* a 14 nap történelmet formáló eseményeiről. Ezek között különös figyelemmel kell végigolvasni **Wass Albert** könyvét. [...] Ő az erdélyi magyar *szemével* mondja el az eseményeket.”⁴

Kiss Jenő rávilágít arra, hogy a bécsi döntést követően „számtalan újságcikk s a szépirodalmi formák legváltozatosabb fajtái igyekeztek forgalmazni e kelendő élményeket, sokszor bizony mit se törődve az írás minőségével, csak azzal, hogy még idejében kihasználhassák a kereslet nyújtotta lehetőségeket”. **Wass Albert** az élmény

¹ V[ass László]-ó 1941:30.

² i 1941:10.

³ Déchy 1941:170.

⁴ Mezey 1941:7.

megrendítő hatása alatt maga is megalkotja saját esemény-beszámolóját, s a tudósító gyorsaságával önti irodalmi-publicisztikai formába saját élményanyagát, ám írásának minősége elkülöníti e művet a sajtóbeszámolóktól és a visszhangtalanul maradt, félirodalmi művektől. Az írók „a napi aktualitástól lemaradva, örök időszerűséggel előzték meg” az újságírókat. Wass „azt beszéli el, *miket érzett, látott és tapasztalt, s miken ment keresztül* az alatt a tíz nap alatt, ami a bécsi döntés kihirdetése után a honvédeknek a mezősegi Szentgotthárdra való bevonulásáig eltelt. [...] Alapjában *nem több egy riport anyagánál*, s természeténél fogva is *inkább egy újságikkbe kívánkozik, mint szépirodalmi műformába*. De éppen az jellemző erre a kis könyvre, hogy mivé válhat a *hangos riport-anyag* az arra hivatott kezében: hogyan telik meg *élő művészettel* s épül *olyan arányos kompozícióvá*, hogy az ember azt hinné, nem is az élet szolgáltatta, hanem írói lelemény műve az egész. Újságban bőven olvashattunk hasonló esetekről, hiszen a visszavonuló román hadsereg mindenütt kellemetlenül emlékeztetett tette nevét – de józan felháborodásnál többet egyik eset sem váltott ki belőlünk. Most ellenben, Wass Albert könyvének olvasása közben, ugyanazok az események a lelkünk mélyéig megrendítenek, és a felháborodásunk már nem csupán értelmi természetű, hanem olyan, hogy egész lényünk megreszket belé. A hatásnak ezt a különbözőségét nyilvánvalóan az a minőségi különbség okozza, ami egyrészt a *riport* s az *elbeszélés*, másrészt a *tollforgató* és az *író-művész* között oly éles választóvonalat húz meg. Mert *ami ezt a könyvet a riportból kiemeli*, és továbbzengő nagy emberi élménynyé teszi, az nem az események gazdag kavargása, humora vagy meglepő fordulatai, hanem [...], hanem amivel az író az események hézagait kitölti: az a *bölcs és meleg szemlélet*, amelynek nemes anyagába beleágyazva egyöntetű képpé állnak össze a mozaikkövek, az a gondolatokkal átszőtt, bensőséges emberi *líra*, mely hol elborul, hol fényekkel játszik [...]. Igen, annyival lett több e könyv, amennyit a művész hozzáadott, nem a tényekhez – azok egymagukban is eléggé beszélnek –, hanem ahhoz, hogy a *tények történéssé*, a történések pedig *elbeszéléssé* teljesedjék, hogy az élmény adatai a művészet súlyával és tekintélyével táruljanak az olvasó elé.”¹

¹ Kiss: 1941: 80-81.

Több, műfaji definícióhoz hozzásegítő értékelés olvasható a fenti sorokban. **Kiss Jenő** gondolatmenetét követve megállapítható, hogy Wass könyvét esztétikai értéke, az írásmű minősége elkülöníti a publicisztikai műfajoktól, bár témája – e „hangos riportanyag” – inkább újságcikk-formába kívánkozik. Ám a színes élményanyaghoz nem kell írói fikciót társítani, s az „arányos kompozíció”, melybe az élményanyagot foglalja, illetve a művészi megformálás inkább szépírói munkára vallanak. Az események hézagait kitöltő „bölc és meleg szemlélet” emeli ki a művet a riport műfajából. **Kiss Jenő** szerint inkább elbeszélés, mint irodalmi riport a *Jönnek!*

Bertha Zoltán meghatározása szerint „*vallomásos, dokumentum-riport-, naplószerű elemekkel és esszéisztikus reflexiókkal dúsitott élménybeszámoló*”, mely „azoknak az alkotásoknak a kontextusába épül, amelyek tényeket elbeszélő konkrétság és erkölcsfilozófiai távlatokat kibontó általánosítás (tárgyiasság és szubjektív – de közösségi mértékű! – hevület) egyeztetésével örökítik meg Észak-Erdély felszabadulásának napjait”. Az „elfogulatlan valóságlátás és ujjongó lelkesülés nem kioltja, hanem erősíti itt egymást. A humánus mélységeiből felfakadó méltányosság a minden irányban érvényesítendő – kiengesztelő és igaz – megoldásokat szolgálja”.¹

A „*krónika*” műfajmegjelölés inkább írói önszemléletre, öndefinícióra utal. Krónikásnak és szemtanúnak nevezi magát a családregények kapcsán (*Mire a fák megnőnek, A kastély árnyékában, Kard és kasza*). Itt viszont a krónikás józan beszámolóját fellazítja a líraiság, a feszültségkeltés, valamint a lírai betétek. A narrátor igyekszik a frissen megélt, élő történelmet rögzíteni.

Műfajelméleti megvilágításból egy novellafüzér fedezhető fel az egymás után sorakozó történetek mögött. A tizennégy rövid elbeszélés mintha tizennégy nap krónikája volna. Tizenötödiknek egy záró darab következik. Minden egyes történet önálló műként is megállna a lábán. Mindegyiknek megvan a művészi megformáltságú drámai íve: expozícióval, bonyodalommal, fordulóponttal és csattanóval. A tizennégy kis történet egyetlen cselekményívvé feszül: egy történetfüzérre, melynek minden darabja egymással harmonikus egységet képez. Egybefüggő elbeszélés-sorozat, melynek feltűnő jegye a lírai-

¹ Bertha 2002:156–157.

ság. Bőven jut mód az előtörténetszerű visszapillantásra, a huszonkét évnyi román impérium idejére való emlékezésre. Az előtörténet és a visszaemlékezés szövegbe való beleszővése indokolt, hiszen az események logikai rendjét alapozza meg. A várakozás mint állandósult létállapot, a vegetálás és a reményvesztettség érzése hirtelen megszűnik a bécsi döntéssel. A váratlan esemény drámai feszültséggel telíti már a legelején a szöveget. Az első rész szövegszervező eleme a várakozás. A középtájé a remény, majd a zárórészé a beteljesült remény és az izgalom, hogy „jönnek!”.

A mű tizenöt részének akár címeket is lehetne adni, hiszen mind-egyikben egy-egy témát dolgoz fel. Az első fejezet a „várakozás” címet is kaphatta volna, hiszen ez a szöveg szervező eleme: „A rádió mellett ültünk és *vártuk* a híreket. Sem kezünk, sem agyunk nem foglalkozott semmivel. Csak éppen ültünk és néztünk magunk elé, mint ilyenkor mindig, egy képre vagy a szőnyeg valamely mintájára akasztva tekintetünket, azzal a fásult apátiával, melyet mint vas-tag kérget aszalt lelkünk köré a fölénk súlyosodó történelem fülledt *várakozása*. *Vártunk*. Huszonkét évig észre se vettük, hogy *várunk*, hogy ezért a *várakozásért* nem haladt semmi úgy, mint kellett volna, hogy csak kapkodtunk, szinte céltalanul, ehhez és ahhoz. Huszonkét évig észre se vettük, csak ebben az utolsó évben döbbsentünk rá a valóságra: hogy *várunk*. Élünk máról holnapra és *várunk*, terv és cél nélkül visszük dolgainkat, csak éppen, hogy meg tudjunk élni ma, mert a holnap már valami furcsa *várakozás* kódéba vész, mely ha nem lenne: értelmét vesztené a létünk ezen a világon” (7)¹; (kiemelések: a Szerző).

Nem véletlenül idéztük a könyv első, indító bekezdését teljes terjedelmében. A „vár” ige és annak főnévi alakváltozatai tízszer fordulnak elő a fenti szövegben. A huszonkét év vegetálása, lefojtott életérzése fejeződik ki a monotonitást, eseménytelenséget sugalló szövegrészben. Egyedül a rádió sugároz híreket az életteljes világról, arról, ami nem a várakozókkal történik, de amire a várakozók sóvárogva figyelnek. Nemcsak sorsuk gyökeres változására várnak, hanem valamifajta feltámadásra, tevékeny, teljes, emberhez méltó életre egy szenvedésekkel, megaláztatásokkal teli, örömtelen, való-

¹ Hivatkozások helye: Wass 2000.

színűtlenül hosszúnak tűnő időszak után. Az elnyomás állapota hasonló a nem-éléshez. A szabadság az élet szinonimája. A várakozás mint toposz, az ókori irodalmakig nyúlik vissza, és biblikus homályba vész. Gyermeki szívvel reménykedve várni, már a Genézisből ismert: áldozati füst felszállására (Káin), áldásra (Éva), szövetségre (Noé), kinyilatkoztatásra (Mózes).

A rádió – a külvilág, a nem vegetálásra kárhoztatott, szabad világ szinonimája – hírekkel szolgál. Erre várnak, miközben a huszonekét év elnyomás alatt töltött idő a változás reményében „ócskasággá” zsugorodik: „küzdelem egyenlő jogokért, hajsza az igazság után, ácsorgás összeharapott fogakkal könyörtelen hivatalokban, a házkutatások” (7). A várakozás óvatossággal vegyül: még tanácskozások folynak Bécsben, s az emberek öröm és aggodalom, kétség és remény között figyelnek. Az eredmény életéről dönthet. Ezért fogadja kitörő öröm a határvonal felolvasását: „Kötegyán... Várad alatt... Gyalu alatt... Kolozsvár alatt... Kolosnál északkeletre fordul... Szentgothárd... alatt [...] Köbölkút... Bánd... Nyárádtó... Balavásár...” (9) Stiliztikai alakzat-értékű a határvonalat képező helységnevek felsorolása.

A határon kívül rekedt hozzátartozók számbavétele „fekete szárnyú baglyok”-ká változtatta a gondolatokat. Az aggodalom határozza meg e létállapotot. A bagoly, éjszakai madár lévén, szoros kapcsolatban áll az alvilággal, ill. a túl- és másvilággal, de sötétben látó szemei miatt az elrejtett ismerője, a bölcsesség jelképe is. Pallasz Athéné baglya a tudás és bölcsesség szimbóluma. A kereszténységben egyértelműen rossz ómenné lett, s a boszorkányok madaraként vált ismertté.¹

A második és harmadik rész az impériumváltozás következtében a román tisztségviselők színeváltozásáról tudósít. Kétkedve, aggodalommal, majd italba fojtott kétségbeeséssel veszik tudomásul, hogy életükről mások döntöttek. „...nem voltam rossz ember” – hangoztatják egyre-másra, miközben a narrátor távolságtartó iróniával emlékezik túlkapásaikra, cinizmusukra, gonoszkodásukra, amellyel a hozzájuk forduló magyarok ügyeit kezelték. Fölöttük egy öreg román paraszttal mondat ítéletet, aki a bécsi döntést higgadt tárgyil-

¹ Hoppál et al. szerk. 1995:31.

lagossággal veszi tudomásul: „Úgy akarták az urak Ausztriában” (15). Tudja, hogy bármilyen impérium következik, az ő életminősége nem javul: „Urak dolga. Tőlem jöhet, aki akar. Tudom, hogy sem a kaszámat, sem a gereblyémet nem veszi ki a kezemből, hogy helyettem kaszáljon és gereblyéljen” (18). Az impériumváltozás okát abban látja, hogy „a mieink csak loptak”. Erre a kijelentésre épül két rövid történet: a gumibot és az éhező román katona rajza. A főszereplő-narrátor egy gumibotot vásárol 100 lejért egy román tiszttól, aki egyszerűen elveszi azt egy közkatonától. Az „elvesztését” kirótt 80 lejt alighanem a katona fogja fizetni. A román hivatalnokok, előjárók túlkapásai, felelőtlensége, önzése a saját alárendeltjeiket sem kíméli. A hadsereg magas rangú tisztjei fejedelmi fizetést kapnak, a közkatonáktól különböző címen elveszik a zsoldot. A katonaság éhezik: egy katona napraforgóval csillapítja éhségét. A narrátor megbocsátó kommentárral zár: „Arra gondoltam, hogy az emberi jóság még mindig csak olyan, mint a haszontalan gyermeké. Pálcát kell neki mutatni, hogy előbújjon” (35).

A jegyző színéváltozásáról az ötödik rész tudósít távolságtartó iróniával, aki a román világban jó esetben csak elharapott „...zua...”¹ -val fogadta a magyar instanciázók köszönését, s most hirtelen magyarul is „tud”: „Á, alázatos szolgája, méltóztassék parancsolni, örvendek a szerencsének” (22). A személyes elbeszélő eltűnődik, hogy „micsoda nyelvtelhetséggel áldotta meg az Isten az ilyen embereket, mint amilyen nálunk a jegyző, a bíró meg az adószedő. Néhány nappal ezelőtt még nem tudtak egy szót sem magyarul, s ma már úgy beszélnek, mintha egész életükben azt tették volna” (23).

A megyeháza „úgy nyüzsgött a sok fürge embertől, mintha egy nagy sereg kurtakígyót szabadítottak volna bele egy kalapba. Kiabáltak, veszekedtek, panaszkodtak, de mindenki csak a magáét mondta, és senki nem hallgatta meg azt, amit a másik akart mondani. Olyan volt az egész, mintha egy zsványbandának azt mondta volna a vezére: nyakunkon a csendőrség, szaladjon ki-ki ahová akar, vigyen magával, amit elbír” (36). A felbomló rendszer képviselőit a narrátor gúnyos jelzőkkel illeti: „sok fürge ember”, „zsványbanda”, „nemes társaság”. A menekülés óráiban is a zsákmányolásra figyelő román

¹ Bună ziua! Román: 'Jó napot!'

tisztviselők társasága éles ellentétben áll az Isten jelenléte és a munka által megszentelődött magyar parasztok közösségével.

A jelen eseményeit a múltbeli idősíkok szabdalják fel. Ilyen visszaemlékezés a hatodik rész: könyvnapkor a főszereplő Budapestre szeretett volna utazni. Szám szerint húsz papírt kellett volna ehhez beszereznie. Az utolsó kettő már nehezen ment, ennek a történetét meséli el. A hivatali ügyintézés során elszenvedett megaláztatás – értelmetlen várakoztatás, semmibe vétel, megsarcolás – a hatalomgyakorlás eszköze, mely egyetlen kisebbséget sem kímél.

A negyedik rész szervező eleme ismét a várakozás: „Hát igaz-e? Gyűnnek a mieink?” – kérdik a falu mágnását – a narrátort – a falubeli magyar parasztok, akik kétségek közt vergődnek: „izgatottan rázták felém lelkük tarisznyáit, mely tele volt vágyakozással, reménységgel, kétséggel és aggodalommal” (17). A várakozás egyetlen nemzetséggé, egyetlen nagy családdá kovácsolja össze őket: „mintha egy apának gyermekei lettünk volna” (18). A kaszáló, mely a munka, a várakozás és a felfűtött nemzeti érzelmek folytán a földművesek számára istentisztelet helyszínévé lényegül át (akár a korábbi versekben az erdő, melyben – szimbolista hatásra – transzcendentális erő lakozik). A szakralitás egy múltbeli idősíkot idéz meg, a falu papját szuronyos román katonák lökdösték fel a szószékre, hogy kihirdesse Nagyromániát, és áldást adjon rá. Az emlékkép szétfoszlik, mint rémálom, s bibliai szavak hangzanak az angyali üdvözlés sorait idézve: „Ne féljete. Velünk van az Isten.” A bibliai szavak hallatán nyugalom és biztonság érzése árad szét a falubeli magyarok közt. Kalapjukat visszateszik a fejükre, s folytatják a munkát, mint szakrális cselekvést. „Tudtuk, hogy az Isten egy pillanatra ottan állt közöttünk” (21) – zárul e rész a megszentelődés aktusával.

A bécsi döntés után a román világban lefoglalt puszkák visszaigényelhetők. Erre épül az egyik epizód. Désre, Szolnok-Doboka megye székhelyére kell utazni értük. A puszkák visszaszerzésének története anekdotikussá válik az elbeszélte tartalom groteszk minősége folytán. A román ezredes, aki az ügyet intézi, egy puszkát szeretne „emlékbe” kapni. „...hamar felfogtam a helyzetet. Vagy csak egy vész el, vagy az összes” (37). A főszereplő-narrátor beleegyezik, hogy „emlékbe ad” egy puszkát, de ahhoz a feltételhez köti, hogy ő választja ki. A vadőr oldja meg a konfliktust: javaslatára otthagyják az ócs-

ka csőszpuskát, így szerencsésen megmenekítik a családi örökségnek számító többi. A puska itt az önrendelkezés és emberi méltóság szimbóluma.

A nyolcadik rész szervező eleme a remény, mely ellenpontját képezi a megbolydult, groteszk világnak: a fiatalok már nem tudják a magyar himnuszt, s a várakozás közben, míg menekülteket fogadnak Dél-Erdélyből, lopva a himnuszt tanulják egy öreg bakától. „Aztán fiatalok jöttek, most serdült legények, akik nem akartak Románia katonái lenni. Úgy jöttek ezek a fiatalok, gyalog, kis batyuval a kezükben, de fürtösen és vígan csüngött bennük a reménység a fölénk-hajló magyar haza gondolatán. Jókedvűek voltak, pedig igazán nem volt rá semmi okuk, hiszen hajléktalanok voltak és vagyontalanok, elhagytak családot és munkát, csak éppen a ruha volt a testükön, batyuban egy rend változó és frissen mosott remény. De a reményből nem hoztak változót. Amelyik elrongyolódik ezen az őszön, az télen fázni fog” (41). A ruha, „változó” – az emberi méltóság szimbóluma. A „tisza ruha” e költői szövegészben a reményt jelképezi.

A haza- és nemzetszeretet jelképe a himnusz. A himnusz imádság, s a Dél-Erdélyből menekült fiatalok, akik a himnuszt tanulják, teljes mélységében átérzik e fohász szakralitását, hiszen megtapasztalták a hazátlanságot és a nemzettesttől való megfosztottságot. A himnusztanulás aktusában Isten jelenléte érezhető: „Úgy álltak ott körben a fiatalok, levett sapkával, imádkozó arccal, mint templomban, ha úrvacsorát oszt nekik a pap. S egy öreg magyar osztotta a szót: a himnusz szavait. Átvették tőle egyenként a szót, és ették, mintha úrvacsorai szent kenyér lett volna, s itták reá a dallamot: részegítő borát mély magyar érzéseknek” (42); (kiemelés: a Szerző). A szó – vagy Szó – az Ige szinonimája. A lírai szövegrészben mintha istentiszteleti ceremónia szavait idézné a narrátor: „Lassan botorkált torkukban a szó, s az ének, a szemük könnyes volt, és az arcuk piros. Lábujjhegyen osontam el a kerítés mellől, és úgy éreztem magam, mintha fenn jártam volna az olajfák hegyén.” A narrátor viszonya az elbeszélte történethez megváltozik: egyszerű krónikásból a szakrális közösség inkognitóban járó főszereplője lesz, messiási szereputatot és szerepvállalást közvetít. Azonosul az imádságban várakozó magyar paraszttal, míg a menekülő román tisztségviselőktől iróniával határolja el magát.

A szöveg a himnuszstanulás és a mezei munka, majd az istentisztelet leírásakor emelkedik himnikus magasságba. Kölcsey óta aligha volt írónk, költőnk, aki a himnusz mibenlétét képes lett volna úgy megragadni, mint Wass Albert. A magyar himnusz imádság, melyben isten áldását kéri a nemzetre. Nemzet és haza viszonyát a fohászkodás fúzi szorosra. Ezt a megrendítő viszonyt érzékelteti a narrátor. A himnuszból szóló rész a szöveg tetőpontja, mely a felfokozott várakozást, eksztatikus ünneplést mutatja be.

Az elvonuló, fosztogató román csapatok letelepedtek „a falu alatt, a közeli házak kerítéseiből hatalmas tüzeket gyújtottak, leszedték a kertekből a kukoricát, ami sarjút a réten találtak, azt lovaiknak adták, s úgy viselkedtek egészen, mintha övék lett volna a falu” (45). A helyi lakosoknak panasztételre nincs lehetőségük, durván elhallgattatják és leszidják őket a román tisztek. Az udvarház népe is megsínyli az elvonulást. Bár életveszélyben vannak, mégis komikummal telítődik a megelevenedő történelem: a kivonulás és zabrálás története. Az udvarházat kirabolják, az állatokat szinte mind elhajtják. Csak pénzosztogatással menthető meg egy kis részük. A feleség halált megvető bátorsággal védi lovait, miközben egy rámeredő puskacsőbe néz. Az események felgyorsulnak, az éjszaka folyamán román katonák dülnek, a háznép védi magát s vagyonát. Mintha ebben a három órában az elmúlt huszonnégy év minden szenvedése tömörülne.

A ló a mozgás, mobilitás jelképe. Meneküléskor életet menthet, érthető hát, hogy elvonulók és maradók egyaránt ragaszkodnak hozzá.

A tizenharmadik fejezet címe akár „Zsoltár és trombitaszó” is lehetne. Vasárnap van, s a rablás ellenére az udvarházba gyűlnek a magyarok istentiszteletre. Épp a Miatyánkba hasít bele egy trombitaszó. A narrátor szövege zsoltáros magasságokba emelkedik: „Zsoltár és trombitaszó: ez kíséri az ember útját végig a világon, és mindig a trombitaszó a hangosabb. De mélyebbről jön a zsoltár és erősebb, még akkor is, ha nem hallatszik kívül a falakon. Mert a trombitát egy torok fújja, a többi csak engedelmeskedik neki vakon, de a zsoltárt, ha halkak is: százezrek éneklik. S kezük fegyvertelen és békességre kulcsolódott. Homlokuk emelt és tiszta, és munkának gondjai lakoznak mögötte, mely lassan és biztosan megtermi a jövőt” (52). A

zsoltárt éneklők éjszakára őrt állnak: bibliai allúzió a várakozás és őrködés.

Az abszurd és groteszk stílusjegyét mutatja a jóvátétel története. Egy magas rangú, istenfélő Rosior¹ ezredes jegyzőkönyvbe veszi a panaszokat, és visszajuttatja a kifosztottaknak javaik egy részét. A folyton becsületszavát hangoztató és olykor keresztet vető tiszt az udvarház ura előtt menti a mundér és nemzete becsületét: „Higgyék el nekem, becsületszavamra mondom, ez az első panasz, amit hallok. Az első panasz, becsületszavamra, Szatmártól idáig” (55). Egy öreg román paraszt is felbátorodik, és kétszáz lej értékű káráról tesz panaszt, mire az ezredes őt is kártalanítja, és neki is becsületszavát adja, hogy megkeríti a javait. „– Na, ezt se hittem volna” (57) – döbben meg a paraszt. A narrátor vele mondat ítéletet a korábbi évtizedek viszonyai felett.

Az utolsó rész a magyar honvédek fogadtatásának története. A készülődés és a szép szónoklatok, a megbocsátó ironiával ábrázolt penitenciázók – a román pap és Pétra, a besúgó – buzgólkodása mind meghíúsul. Az elkészített díszkapu alatt bevonuló magyar honvédséget egy végsőkéig felfokozott érzelmi állapotú, ujjongó, zokogó csoport üdvözli. Elmaradnak a díszbeszéddek, el a szavalatok és az éneklés. „És nem csináltunk semmit, csak álltunk ostobán és gyámoltalanul, tátogott a száánk, szemünkből könnyek folytak, s a szívünk izzott pirosan, mint tűzből született pünkösdi rózsza” (61). A „tűzből született” gondolat főnix-utalás, református szimbólum. A pünkösdi rózsza a tavasz, a megújulás, a felfokozott érzelmi állapot jelképe.

Az utolsó rész, mely már nem a cselekmény szerves része, egyfajta intelem és áldás: „Az jöjjön csak ide, aki testvért keres, nem pedig kocot, akit ennek a földnek szeretete vonz, s nem a megmaradt zsírja. Sokat szenvedett föld ez az ország, áhítattal tegye lábát reá, aki messziről jön” (62). A *Két nap* című beszámoló 1940 szeptemberében jelent meg, a *Jönnek!* utolsó részének keltezése: „VasasSzentgothárd, 1940. november hó”. Tehát ez a didaktikus, retorikus szöveg később keletkezett.

A „bajvívó magyarok”-hoz intézett beszéd a szónoklat műfajába tereli a szöveget: „S szólok hozzátok, testvéreim, Erdély bajvívó

¹ Rosior: román katonai alakulat, Wass Albert is szolgált náluk.

magyarjai. Ne szédítsen el benneteket a fény, nézzetek néha magatokba is, s a határokon túlra, ahol sötétség van. [...] Dolgozzatok! Kevés szóval, sok cselekedettel. Tegyétek félre magatokban az átélt rosszat emlékeztetőnek, jólfog az a könnyű örömök napjaiban, hogy súlyosabb legyen tőle a lélek.” Majd összefogásra buzdít. „Mindenkire egyért, egy mindenkiért” (63). A narrátor az ároni áldást is beleszővi prédikációra emlékeztető szónoklatába – „Áldjon meg téged az Úr és őrizzen meg téged [...]” –, majd ószövetségi átokkal fenyegeti azt, aki „elfelejti a nemzet törvényeit, mit huszonnégy éven át vérrel s kínnal tanult” (63). A krónikási-memoárárói szerepből kilépő narrátor parainesszerű szövege a később megírt *Te és a világ. Tanítások útravalónak* című kötetre emlékeztet.

A *Jönnék!* című irodalmi riport erős érzelmi töltésű, melyet épp a narrátor jelenléte, illetve a líraiság emel ki a publicisztikai műfajcsaládból. Miközben a személyes elbeszélő ironiával határolódik el a szereplői egy részétől – a kivonuló román hadsereg figuráitól –, az ujjongó magyar parasztokkal sorsközösséget vállal. Ez az elbeszélői magatartás a narratív perspektíva váltakoztatásával jön létre. Helyenként szabad függő beszédet alkalmaz, nem tudni, meddig terjed az elbeszélő s a szereplő tudata.¹ Szelektáló mindentudó narrátori szerepe összeolvad a személyes nézőponttal: általában egy beszűkített nézőpont jellemző. A narrátor tanúként és szereplőként lép fel, olykor a publicisztikai műfajcsaládra – a tudósításra – jellemző magatartás figyelhető meg. Az elbeszélés ideje – a szimultán idejű párbeszéd részét kivételével – utóidejű. Ez a klasszikus elbeszélés sajátossága. A narrátor státusát vizsgálva megállapítható, hogy az elbeszélés első szintjének narrátora saját történetét meséli el.²

A szabályos szerkezetű, jól megformált mű egybefüggő történetek füzére. A szereplők megjelenítése mély emberismereten alapszik, ám villanásnyi, egy-egy epizódnyi felbukkanásuk során inkább tárcanovella- vagy krokiszzerű a megjelenítésük. A cselekmény nem igényli egy-egy szereplő tartós jelenlétét: hirtelen eltűnésük, majd visszatérésük a világ változását illusztrálja. A regényekhez képest a *Jönnék!*

¹ Pl. „Már vette is a kalapját, s több szót nem vesztegetett rám. Szóval a prefektus úr nem ad. Egye meg a fene a prefektus urat.” (29)

² Dobos I.: *Az elbeszélés elméleti kérdései. Narratológiai vázlat*. In Dobos 2002:119–134.

ből hiányzanak a terjedelmesebb személy-, ill. természetleírások. A lírai szöveg olykor bibliikus, himnikus magasságokba emelkedik. Wass Albert írásának feszültségkeltő hatását a személyes élmények és a mély átélés teremti. A mű dokumentumértéke vitathatatlan. Egy falu életén, néhány nap történetén egy történelmi kort mutat be koncentrálnival. Stílusa, megfigyelőképessége, feszültségteremtő készsége a mű legfőbb erényei.

Motívumrendszere annyiban tér el előző írásaitól, amennyiben a mű sem szokványos az életmű egészén belül. A legfontosabb motívum a várakozás, ehhez kapcsolódnak szorosan a változás, rádió, bagoly-motívumok, illetve a remény-motívum. Szokatlan a Szó (mint bibliai Ige), illetve a ló-motívum. A zsoltár vagy himnusz jelenléte átfogja a teljes szöveget.

Erdélyi Simplicissimus

Egyedül a világ ellen (1943)

Az *Egyedül a világ ellen* című kisregény első fejezete *Mártonka jussa*¹ címen elbeszélésként jelent meg 1942-ben a *Termésben*. A következő évben, 1943-ban az elbeszélést hat fejezetre kibővítve, önálló könyvként, *Egyedül a világ ellen* címmel jelenteti meg a budapesti Nemzeti Könyvtár² és a Stádium Nyomda³ **Jeges Ernő** rajzaival. Évszám és a kiadás helyének megjelölése nélkül lát napvilágot az *Érdekes könyvek*⁴ sorozatban. Majd jó félévszázad múltán, 1999-ben a Magyar Ház⁵ újrainyomja a Nemzeti Könyvtár kiadását a korabeli illusztrációkkal, a *Vérben és viharban* című regénnyel együtt. Ezt követően megjelenteti a Mentor⁶ 2001-ben a *Magukrahagyottakkal*

¹ Wass 1942b.

² Wass [1943a].

³ Wass [1943b].

⁴ Wass [194?a].

⁵ Wass 1999.

⁶ Wass 2001b.

együtt és a Kráter¹ 2002-ben önállóan. A kisregényről nem találtunk korabeli recenziót.

Az elbeszélés annak történetét meséli el, ahogy egy árva havasi fiú, akinek idős nevelőapja is távozik az élők sorából, hogyan küzd egy abszurd feladat végrehajtásáért: nevelője, Andorás 42 évvel korábban otthagytott a bírónál egy báránybőr sipkát, mely a jussa lett volna a pakurár szolgálatért. Andorás ezt hagyja neveltjére, s a feladatot, hogy a juszt megszerezze. A havasban minden dolog más értékű, s a világgal kapcsolatos hírek is másfajta megvilágításban jutnak el oda. Már nem az a bíró és nem az a közigazgatási rend várja Mártonkát a faluban, amikor a jussáért megy, amelyre Andorás emlékezett. „Románország” van, s a román bíró haragosan fogadja, majdnem csendőrkézre adja a követelőzőt. Mártonka keserű tapasztalattal távozik a faluból: „Ilyent ne mondjon” – méltatlankodott, amikor a bíró kétségbe vonta állítását, miszerint ilyen nevű pakurárjuk lett volna, „mert ha ő azt mondotta, hogy vót, akkor vót. Negyvenkét évvel ezelőtt, azt is megmondotta. A sapka pedig azért maradt el, mert nem volt készen a szücsnél. Azt mondták neki maguk, hogy jöjjön később érette. Hát most eljöttem én, mivelhogy Andorás meghalt” (171)².

A konfliktus – mely során két különböző világ értékrendje ütközik – értelmetlenné tűnő helyzetből fakad. A „juss” már rég elévült ennyi évtized távlatából, így a Mártonkára bízott feladat nem sok sikerrel kecsegtet. A régi világban talán még jó negyven év múltán is kiadták volna a juszt – bár efelől a narrátor kétséget hagy, ez adja a helyzet abszurditását. „Amióta Románia van, azóta én vagyok itt a bíró! S amióta én vagyok itt a bíró, semmiféle pakurárnak semmiféle sapkával adósai nem maradtunk” (171) – igazítja el Mártonkát a bíró. **Tusnády Mária** szerint „Andorás »végrendeletéből« valami olyasfélét is sejthetünk, hogy talán az idős férfi Márton és az emberek kapcsolatát kívánja létrehozni, tehát a fiú jövőjét szeretné biztosítani. [...] A sapka segítene abban is, hogy Márton valahová tartozzon”.³

¹ Wass 2002b.

² Idézetek helye: Wass 1999.

³ Tusnády 2006b:54.

Cselekményének ideje néhány nap. Évszám nem derül ki – a román impérium ideje alatt történik az esemény, tehát 1920–1940 között. Ősz van: „Kint nyers őszi szél verdeste a havasi estét, besüvített a fenyőgerendák között, esőnek s magányosságának szagát hozta a tűz mellé, a végtelen, sötét hegyoldalaknak a szagát, melyekre már ránehezült az ősz.” (163) A helyszín a havas, Istenszéke, s egy boronaház, melyben Andorás és Mártonka lakik.

Andorást eltemetik a hegyi népek, pap nélkül: „A gödör szélén valaki elmondotta a Miatyánkot, úgy, ahogy éppen az eszébe jutott, kicsit zötyögve, mert bizony havasi ember ritkán találkozik össze az imádsággal. Ott fönt, ahol él, olyan közel él Istenhez, hogy nincs is szükség szavakra, ha beszélni akar vele” (167).

A juss szó értéke pontosan körvonalazódik: „Nem tudott másra gondolni többet, csak a sapkára. S arra a szóra, mely olyan nagy és olyan komoly, hogy valósággal helyet szab az ember számára a világban: jussom. Mártonkának még soha nem volt jussa. Voltak jó és rossz napjai ott fent a hegyen, voltak örömei és bánatai, volt éhezése és volt jóllakása. Fázása is volt, izzadása is. Sok minden volt kurta kis élete alatt. De jussa még soha. Furcsa zenéje volt ennek a szónak. Íze és illata volt és valami nagy-nagy komolysága. Jussom. Emberek. Falu. Élet. Világ. Érezte, hogy ezek a szavak is hozzá tartoznak mind ahhoz az elsőhöz, hogy jussom. S neki jussa van az emberek között. Jussa van a faluból, a világból, az életből. Azon a fekete bárányszőrű sapkán keresztül” (169). A „juss” utat jelent a társadalomba, melyből mindeddig kirekesztve élt.

A havason időtlenség, békebeli világ uralkodik, legalábbis a narrátor ennek az illúzióját kelti. Isten közelsége megnyilatkozik azáltal, hogy kevés anyagi eszközzel, az alapvető életfeltételekkel ellátja az ott élőket. Andorás vadászó – „élt a máséból” (198) –, rója fel Rébék néne.

A hegyen megáll az idő, az anyagi világ jelentőségét veszíti. Ebből az időtlen, más értékrendű világból indul el gyanútlanul Mártonka a „juss”-ért. Összeütközése a bíróval, csendőrőrmesterrel szinte elkerülhetetlen. A pap is megrója, hiszen megkeresztelve sincs, és nem akar beállni szolgálni: „Nem szegődök olyan világhoz, amelyik nem adja meg azt, ami az enyém” (176).

A „csavargóformájú suhanc” (175) mégis úgy megy vissza a havasra: „Egyforma lépéssel, fölemelt fejjel s nagyon komolyan. S éhesen is, fáradtan is, rongyos gúnyában és szétfoszló bocskorban is, úgy éppen, mintha királyfi volna” (177). Egy leheletnyi illúzió: aki a világnak nem szolgál, megőrizheti méltóságát, akár egy királyfi. Nincs szüksége alázatra az emberek között.

A második részben megjelenik Mártonka szállásán két rabló: Piri-kóp és Furcifer. Mártonka velük folytatott humoros évődése Tamási *Ábelféből* (1932) *Surgyélán* és *Fuszulán* alakját idézi, azzal a különbséggel, hogy Wass főszereplője bátrabb és kevésbé kiszolgáltatott a rablóknak. Furcifer, néhai nevén Furci Ferenc „nagy volt, kövér és otromba, mint egy öreg medve, orra dagadt pityókaforma és vörös, szája tele sárga lófogakkal. Ábrázatán vastag, koloncos fekete szőrzet. Nehezeket szuszogott, ahogy előregörnyedve nagy szőrös mancsaiban a puskát szorongatta. [...] Foltozott condraharisnya a lábán s akkora két bocskor, amekkorát Mártonka még álmában sem látott” (181). Cinkostársa, Pirikóp, valamikori Pirikó Pál „apró volt és sovány, s öregebbnek is látszott, mert az arcát egészen világos színű sörték borították, s olyan gyéren, mint ahogy irtásban állnak a fák. Madárcarcából hegyes pofacsontok ütköztek elő, a szája körül néhány szál fityegő bajusz éktelenkedett, s a legborzasztóbb volt ennél az embernél, hogy egyszerűen csak két fekete lyuk tátongott, s körülötte pirosan és ragyásan éktelenkedett valami régi sebhely” (181). Tamási figuráihoz hasonlóan ők is lelketlenül eleszik a fiú szegényes vacsoráját. Pirikóp „vérbeli profi”, és tízéves kora óta rablással „javítja a világot”, Furcifer csak „amatőr” (196), hiszen korábban kocsmáros volt. Elhatározásuk szerint „harcba szállnak ez ellen a világ ellen, mert ez a világ nem olyan világ, amilyennek egy rendes világnak lennie kell” (187). „Még messze van attól, hogy tökéletes legyen” (189). A két „irdatlanul csúnya” rabló kinézete a cselekményben többször nyelvi humor forrását képezi: „még magát is meg tudom különböztetni a disznótól. De csak nappal s ha erősen gondolkozom” (192) – évődik Furciferrel Mártonka. Túl a hegyekről jöttek, régi Romániából. Mártonkát ők is felvilágosítják, hogy „most ez is Románia” (196).

A harmadik és negyedik fejezet eposzparódia, egy meghíusult rablóhadjárat története. Mártonka csellel megakadályozza, hogy be-

törjenek egy szegény családhoz a Piperiken, s elvezeti őket Fileházára, a bíró házához. Ott hátrahagyva a rablókat, bemegy, eltulajdonítja a bírónak az ő jussához hasonló bőrsapkáját, s közben felriasztja a szolgálólányt, Ilonkát. Ott is megakadályozza a betörést, majd végignézi, hogy a két útonálló hogyan foszt ki és vetkőztet le egy vásáros embert, s akkor megszökik tőlük. A rabló világban csak rablók tudnak érvényesülni – sugallja a „juss” megszerzésének története.

Ilonka, a szolgálólány, aki megdobogtatja Mártonka szívét, változást hoz a fiú életébe. Neve „olyan éppen, mintha egy virágnak volna a neve. Valami olyan kicsi fehér virágnak, amelyik fenyő alatt nő. De lehetne kék is...” (212) – vizualizálja szabad függő beszéddel Mártonka gondolatait idézve a narrátor az Ilonka nevet; „hallott csilingelni egy nevet, valahol az álom partjain túl, s olyan volt éppen, mintha virágok nyíltak volna, s kicsike csermelyek szaladtak volna le az Istenszékiről kora tavasszal” (226). A fehér virág *A temető megin-dul*, ill. a *Virágtemetés* című művek jellemző motívuma, mint gyász, győzelem jelentésű motívum. Itt az ártatlanság, intuíció jele. Később *A funtineli boszorkányban* fordul elő.

A sapka, kalap mint fontos ruházati kellék az emberi méltóság, önértéktudat kifejezője. A sapka – a „juss” – birtokában megerősödik Mártonka öntudata, Tuszány Mária szerint „a sapka egyfajta világljáró út motívuma: az ismeretlen környezet felfedezését jelenti”¹. Az ötödik fejezet az önálló élet elkezdésének története a havason. Mártonka számba veszi a vagyonát – a csapdákat, a puskát és a hozzávalót –, s vadászni kezd, hogy fenntartsa magát. „Ahogy Andorás kincseit szemlélgette a tűz mellett, valami csöndes, jóleső, gazdag érzés terjedt el benne. Hogy lám, egyszerre milyen sok mindene van: kunyhója, baltája, tüze, puskája, csapdáái, puskapor, csepű, ólom... és mindezek tetejében a sapka, amit egy pillanatra sem vett volna le a fejéről. A sapka, Andorás utolsó földi jussa, amit mégiscsak megszerzett ettől a gonosz világtól” (218).

Ebben a regényben is módját ejti a narrátor, hogy egy szarvasvadászatról beszéljen: „A szarvasbika, egy csontos, öreg állat, ott állott egy szederrel benőtt kis tisztáson, a bükkerdő szelídre gömbölyödött gerincén, és mély, hörgő hangján alábőgött a völgybe. Nem

¹ i. m. 55.

volt haragos az öreg, csak éppen kedvtelésből lökdöste ki gégéjéből a kövér hanggyűrűket, melyek sebesen terjedtek szét a csöndben, s megrezegtették azt, megcsapdosták a fákat és a szikrákat, s fölvert hullámaik a távoli gerincekig értek. Előrenyújtotta a nyakát, szájából szürke pára omlott, szemét félig lehunyta, és játszott a hangjával” (219). Majd leírja a lest, a lövést, az állat hiábavaló menekülését, ezután az agóniáját. Hasonló jelenettel találkozhatunk *A titokzatos őz* óta szinte minden Wasss-regényben.

A megszemélyesített havas, a gyönyörködtető természet vigaszt nyújt: „a bükkösoldal vörösén izzott a fényben, s az ég világoskék harangja nagy, szelíd leányszem gyanánt mosolygott Mártonkára” (217). A csillagok, „mintha megannyi szem lett volna, mely a földet nézi”, „sűrűn-sűrűn álltak az égen” (224). Andorás mesélte, hogy a csillagok „megholt emberek szemei, kik visszatekintenek arra, ami kedves volt nekik ebben az életben. S valahányszor egy ember meghal idelent, egy csillaggal több gyúl ki odafönt, s valahányszor egy ember születik, egy csillag leszalad a földre” (225). „Vajon mindenkinél lejött egy ilyen csillag? – mélézik Mártonka. – Vajon Furcifernél is?” (226) Az embertelen kinézetű emberrel szemben szánakozó-megbocsátó magatartást tanúsít a főszereplő.

Mártonka Andorás emlékének áldozik: a szarvasbika agancsát a sírjára helyezi, és kövekkel elássa. Megelégedetten észleli, hogy „fentről egy csillag kíséri útját, s a csillag mögött látta Andorást is, ahogy sovány, szakállas arcával mosolyog” (226). Az elejtett szarvas húsának egy részét Rébék nénénél sóra, málélisztre, egyéb ennivalóra cseréli, s tovább vadászik.

Az utolsó fejezetben az idő télbe fordul: „telt már az ősz, az éjszakának foga nőtt, néha napokon át zúgott a szél, havat kavart éjszakánként, s a hó megülte a gerinceket, és nem takarodott el többé. A nap mind lentebb oldalgott az ég alja táján, alig volt melege, s ahogy kelt, már le is nyugodott. A völgyekben kék lett az árnyék, és a köd nem száradt föl a fákról soha” (230). Másutt az ember lelkivilágát tükrözi a táj: „Különösen csúnya nap volt. Verte a szél a nagy szürke felhőket a tisztáson keresztül, az erdő fái csikorogtak, a patak vize szennyes volt, s az egész hegy rosszkedvű, mint a csorbaszájú özvegyember, akit köszvény sanyargat” (231).

Egyszer – akár Toldi Miklós a nádasban – egy farkassal küzd meg, aztán egy sebesült mókusra talál. A mókus, mely a *Megismerkedem Napsugárral*¹ című elbeszélés nyestjéhez hasonlóan megszelídül, a reményt jelképezi, a világ megjavításába, az élet jóra fordulásába vetett reménységet. „Olyan szép, puha kis állat volt, fekete és hosszú lombos farkú. Olyan játékra termett, vidámságra termett kicsi állat” (230). Mártonka megkeresi a mókussal Ilonkát, s neki ajándékozza. A mókus így szövetségük, szerelmük záloga, a kis állat jelentése rokon a madáréval: az emberi lélekre asszociál.

Közben odalent fordult a világ: a két rabló a faluban uraskodik, az egyikük adószedőként, a másik fináncként sanyargatja a falu népét. Valaki a papot is feljelentette, mert épp a csendőrök hurcolták el. Ilonkát is nála találja. „Szükség van ma minden magyar emberre, egy se bújhatik el Isten elől, s a felelősség elől. Amit mindenkinek egyformán hordoznia kell” (238) – oktatja Mártonkát a pap. – „Úgy áldjon meg az Isten, ahogy szolgálod azokat, akikhez tartozol” (239). A pap szavai nyomán összetartozás-érzés ébred Mártonkában. Ott marad a papi lakban, dolgozni kezd, s Ilonkának évődve mondja: „Bujdosó királyfi vagyok, nem tudtad? Akiról a mese szól. S ment tovább felemelt fejvel, rongyos harisnyájában, nyers bőrből készült puha bocskorában, de magakészítette szarvasbőr mellénnyel s maga szerezte sapkával a fején, jussával, amit visszanyert a világtól. [...] olyan volt éppen, akár egy királyfi” (242). A narrátor a mesésen titokzatos királyfi mezébe burkolja a részlegesen szocializált, félvad fiú alakját.

A kisregény szétágazó történetei ellenére kerek egészet alkot. Az *Egyedül a világ ellen* valójában három történet összefonódása: a juss, a rablóhadjárat és a mókus története. Stílusa népies, amikor a szereplőket beszélgeti a narrátor, akinek mesélőkedve elapadhatatlan. Wass Albert ebben az írásában áll a legközelebb **Tamási Áron**hoz, stílusához, témájához; a rablók története akár az *Ábel a rengetegben* rablóinak történetére írt variációnak is tekinthető. Ám ha az epizód számos párhuzamot mutat is, mégis önálló, egyéni műnek tekinthető. A kisregény nyelvi- és helyzetkomikuma, az évődések és a rablók

¹ Wass 1944b:493–503.

kijátszásának történetei üde, szórakoztató olvasmányt nyújtanak. A humoros és komoly részek arányosan fonódnak össze a regényben.

A rövid fejlődés- vagy nevelődésregény során Mártonkában fel-támad a tulajdonosi szemlélet az öreg Andorás hagyatéka nyomán, s ezzel együtt az emberi méltóság, éntudat. A pap szavai nyomán a néphez való tartozás, közösségi összetartozás, melyet az Ilonka iránt érzett szerelem erősít. Ennek folytán a vadorzást – a „máséból élés”-t – letelepedett gazdálkodó életre cseréli. A félvad fiú a felvilágosodás-kori **Voltaire** *Candide*-jét vagy **Grimmelshausen** *Simplicissimus*-át mintázza – különösen az utóbbi, ahol az erdőben egy remete által nevelt ifjú a társadalomba kerülve minden nevelői segítség és út-mutatás nélkül saját kárán – számos mulatságos-szánivaló epizód során – szocializálódik. Mindkét műben az érintetlen, istenközeli ter-mészet ellentétben áll a romlott, képmutató, csörtető társadalommal. Míg **Grimmelshausen** hőse nevelődése során a társadalom paródi-áját adja, Wass regényének mondanivalója, hogy e természetközeli tisztasággal érdemes élni az emberek között is.

A regény motívumrendszere is egyrészt ezt a természetközeli ál-lapotot tükrözi a hegy-, fehér virág-, vadászat-, csillag-, természet- és mókus motívumok által; másrészt a társadalomhoz való kapcsolódást az emberi méltóságot kifejező sapka-motívum által, illetve a mesei szerkezetet idéző királyfi- és mesefigura-motívumok segítségével.

UTÓSZÓ

Wass Albert talán a mai napig az egyik legellentmondásosabban megítélt magyar író. Az utóbbi évtizedekben óriási a kultusza, ugyanakkor művei esztétikai értékét sokan csekélynek tartják. Objektív értékelését, elhelyezését irodalmunkon belül és azon kívül a politikatörténet kezdeményezte.¹

Az életmű tárgyilagos esztétikai értékelése és elhelyezése irodalmunk folyamatában időszerű feladat. A fenti téma ezért állítja szerzőjét nehéz, ugyanakkor szerencsés feladat elé a Wass Albert re- és dekanonizáció idején. A nemzeti kánon vonatkozásában Wass Albert erdélyi korszakában keletkezett műveire leginkább az a törekvés jellemző, minek értelmében a kisebbségivé vált romániai magyar irodalom a húszas évek végére valósággal átjárja az össznemzeti irodalmi hagyományunkat, megelőzve, hogy más elvárásokból felépülő többségi kánokokat kényszerítsenek rájuk², így a kánon vonatkozásában Wass Albert erdélyi korszaka – vagy akár a teljes életmű – nem más, mint önvédelem.

A tanulmány írását megelőző filológiai munka során gazdag keletkezés- és recepciótörténeti háttéranyag tárult fel, ezt bevontuk vizsgálódásunk körébe, vállalva akár az ellentétes kortársi és korabeli vélemények ütköztetését is.

Erdélyi korszakának munkásságát összefoglalva megállapítható, hogy Wass Albertet ígéretes tehetségként tartotta számon a két világháború közötti erdélyi magyar irodalomtörténet és kritika.

Lapokban megjelent zsenjei és két verseskötete útkeresés. Wass Albert ifjúkori költészete a szimbolizmus, impresszionizmus jegyében fogant. Kötetlenül építkezett mások formakincséből, magába olvasztva különböző hatásokat. E versötletek a két világháború közötti erdélyi írókat is foglalkoztatták, s a korabeli társadalmi, kulturális konszenzus részeként bekerültek a közgondolkodásba.

¹ Balázs 2009:91–96.

² Végh 2000:81.

Zsengéi tehát divatos, a saját korára jellemző gondolatokat, érzéseket közvetítenek. Beleilleszti verseit egy sajátosan mélabús, borongós világba, mely a későbbiekben teljes írásművészetét is meghatározza. XIX. század végi elődei mintájára felfedezi a belső lelki tájat, a lélek mélységeit, figyelme befelé fordul, önmagára reflektál. A belső élet összefüggéseit, a lelki folyamatokat, emlékeket csak homályosan gomolygó sejtések, hangulatok jelzik. Az általa többször használt „hangulat” szó utal erre.

Verseiben kristályosodik ki motívumrendszere: a kék hegyek-motívum, a romboló ember, a csónak-, (vezér)csillag-, fenyő-, fa-, tető-, templom- és harang-motívum, valamint a látó ember és krónikás mint írói szerepvállalás, önkifejezés. Akad néhány eredeti, szép darab is a pályakezdő Wass Albert versei között. Ide tartozik a *Búcsú elégia* és a *Hulló csillagok* a zsengek közül, a *Látható az Isten* az első verseskötetből, valamint a *Kökénybokor*, a *Prófétafa* és *A toll* címűek a másodikból.

A műfajváltás küszöbén kórusjátékot ír *A temető megindul* címmel. Erőteljesen kódolt szövegét a magyar irodalom jeleseinek szövegismeretében alkotja: **Ady**, **Vörösmarty**, **Petőfi** képeit, fordulatait kölcsönzi egy-egy sorához. Olykor vallásos énekszöveg vagy a Biblia szavai szövődnek nyelvébe.

Noha művészi eszközei még fejletlenek, a darab mégis számos (világ)irodalmi reminiszcenciát ébreszt: olyan művekre emlékeztet, melyek a világégés témájával foglalkoznak. Nyelve még a verselő Wass Albert kölcsön-eszközein játszik, néhol egy-egy szép versbe-téttel gazdagítja irodalmunkat. Egészében véve a mű ugyancsak formai útkeresés.

Motívumai, írásművészetének alapvető elemei elbeszéléseiben, regényeiben bukkannak fel ismét – sokkal erőteljesebben, kidolgozottabban, mint a korai művekben. Elbeszélései a századforduló rövidpróza-hagyományának jegyében fogantak. A század végi novella felvirágzásában szerepet játszott az ugrásszerűen fejlődésnek induló hírlap- és folyóirat-kiadás. A századfordulón megjelenő havi-, heti- és napilapok java része irodalmi lap volt, vagy rendszeresen közölt szépirodalmat is. Wass Albert is több lap munkatársa volt. Rövidprózáit több erdélyi és anyaországi lap közölte – még német nyelven is.

Rövidprózái lélekrajzi reflexiók, helyzetjelentések egy-egy hangulatról, melyet az otthon, a mezőségi táj és az elmúlás gondolata ébreszt. 1931-től szinte csak rövidprózai műveket ír. 1936-tól a helikoni munkaközösség tagja, s az *Erdélyi Helikon*ban publikált elbeszélései már az érett író jegyeit mutatják.

Rövidprózáinak széles skálájú a tematikája, és változatos a motívumrendszere. Az idő múlása, az évszakok váltakozása, a lélekábrázolás és transzcendencia éppúgy helyt kap elbeszéléseiben, mint a mágikus rontás-motívum. A havasi emberek élete éppúgy ihlető forrás, mint az otthon, szülőföld, helytállás, az ehhez kapcsolható fa-motívum és az emberi méltóságot, önrendelkezést kifejező puska-motívum. A hétköznapi gondjait humorral feloldó anekdotizálás ugyanúgy jellemzik Wass Albert rövidprózáit, mint a háború és a történelem eseményei által meghatározott életsorsok tragédiája.

A *titokzatos őzbak* című elbeszéléskötete keltette fel leginkább a korabeli olvasó és kritikus figyelmét. Kontemplációra, a természet titkainak feltárására és egyben mélyebb önismeretre, önreflexióra késztet. Természetjárásának eredményét sűríti e lírai novel-lákba, melyek önéletrajzi vonatkozású tablót festenek impresszionista, könnyed ecsetvonásokkal, olykor pregnáns őszi színekkel. Életművének szervező elemét, a vadászatot és az őz-motívumot helyezi fókuszba.

A *Tavak könyve* a magyar gyermekirodalom értékes darabjaihoz sorolható, s egyben felnőttek által is olvasható, filozófiai mélységű könyv. Különös alkotása a Wass-életműnek. Egy gyakorló pedagógus biztonságával és oktató, nevelő szándékával írja, célja ráirányítani az olvasó figyelmét a természet szépségeire, gazdagságára. Az író képzett gazdász és vadászó ember, akinek széles körű és elkápráztató a természetismerete. Gazdag élővilága folytán a különös, első látásra jelentéktelennek, egyhangúnak tűnő Mezőség e könyv révén a magyar irodalom helyszíneit gazdagítja.

Műfajilag a novella és mese között jár. Szövegeit líraiság szövi át, s e mesekönyvben is megszólal a lírikus. Meseszövése gördülékeny, stílusa az élőbeszédhez közeli, gyakran él a gyermekek által kedvelt ismétlés stíluseszközével. Mondatainak ritmusa, lüktetése, a mesebeli helyszín lebegése, szereplőinek utalásszerű, lényegretörő jellemzése kiforrott alkotóra vallanak, aki bátran vállalja a megmérettetést

az eddig sikert hozó regény és elbeszélés műfajától eltérő keretben: a novellisztikus mese köntösében.

A két világháború közötti erdélyi magyar irodalom rövidprózái között a *Sorsvállalás*, a *Vaddisznós Jákob*, az *Udvarház a dombon*, *A kenyér útja* című elbeszélések, valamint *A titokzatos őzbak* című kötet darabjai jeles alkotások.

Regényeit tematikus csoportokra osztva vizsgáltuk. Az első egység *Az erdélyi arisztokrácia múltja, jelene: a Farkasverem*, a *Mire a fák megnőnek*, *A kastély árnyékában* című regények, illetve egy, az utóbbiakhoz tematikusan kapcsolódó színmű, a *Tavaszi szél* tartozik ide.

A *Farkasverem* figyelemreméltó teljesítmény. A fiatal regényíró korát meghazudtoló emberismeretét, a világ dolgainak megfigyelés útján felhalmozott tudását közvetíti. Wass érti, helyesen érzékeli e világot, s olyannak láttatja, amilyen: olykor értelmetlennek, sivárnak, ám egy szinte irracionális jövőábránd mindent megszínesít. A Mezőség egy iszapban fuldokló ember, a főhős Rápolthy Jenő metaforája. *A Farkasverem* cím pedig egy életcsapda metaforája.

A *Mire a fák megnőnek* nem könnyű írói vállalkozás. Wass Albert kötelességének tesz eleget, amikor emléket állít harcos felmenőinek. Élettörténetéből, vallomásaiból tudjuk, hogy nagyapja a szabadságharc emlékének lelkes életetője volt. Wass Albert regénye történelmi családregegy, mely két nemzedék – az 1848-as szabadságharc zászlóvivői, majd a Bach-korszakot megsínylő, ám konokul a romokon is új életet, gyermekeiknek otthont teremtő Varjassyak története. A második generáció élete *A kastély árnyékában* című kötetben folytatódik. *A Mire a fák megnőnek* cselekménye a leverett forradalom utáni önkényuralom idejét örökíti meg, *A kastély árnyékában* már a kiegyezés utáni Ausztria–Magyarország részeként létező Erdélyről ad hírt. A Monarchiának ebben a tartományában másfajta sorskérdésekkel kellett megküzdenie a lakosságnak. A kiegyezés után betelepített idegen hivatalnokréteg megpróbált ugyan elfogulatlan nemzetiségi politikát folytatni, ám intézkedéseik gyakran csak a nemzetiségi elmentéket szították. Wass Albert viszonylag mértéktartóan mutatja be a Mezőség masszív elrománosodásának folyamatát. A már évszázadokkal korábban elkezdődött folyamatot úgy ábrázolja, mintha a közelmúltban zajlott volna, és felelősöket keres. Mindkét regényében

azt vizsgálja, hogy a nemesség alkalmas-e országot irányítani. Nemleges válaszát a történelem eseményeivel támasztja alá.

Wass Albert erdélyi korszakából egyetlen teljes színműve ismert, mely eszmei folytatása regénydilogiájának: a *Tavaszi szél*, melyben a szerző széles társadalmi, történelmi képet fest. Művét átítatja népe iránti szeretete, féltése. Jól szerkesztett, ám az arisztotelészi szabályoknak csak látszólag megfelelő mű, hiszen főszereplője nem fejlődő hős. A színmű csak egyetlen komoly döntéshelyzetet, illetve fejlődési lehetőséget kínál: fiatal Imrének döntenie kell, elfogad-e egy csábító ajánlatot, amely egy magasabb társadalmi osztályba léptetné, vagy megmarad erdei szegény embernek, akire viszont boldog szerelem vár. A cselekmény kimenetelét nem ismerjük, a mű nyitott.

A regények második csoportja a *Romantikus múltidézés* címet kapta: ide tartozik a *Csaba* és a *Vérben és viharban* című regény.

A *Csaba* új utat jelöl ki. A *Farkasverem* lélektani ábrázolásait követően a cselekvés regénye. Dinamikája folytán izgalmas olvasmány, Wass Albert későbbi lebilincselő cselekményvezetése, feszültségkel-tő eszközei ebben a regényben mutatkoznak meg először. Vendég-szöveggként és regényszervező elemként megjelenik benne a Csabamonda. A *Csabával* új úton indít, hogy későbbi írásművészetében egyensúlyba kerüljön a csendes, olykor rezignált önreflexió a cselekvés heroizmusával – Wass Albert írásainak dualitása így fogalmazható meg.

A *Vérben és viharban* című kisregény a Csabamonda feldolgozásával helytállásból mutat példát. Országot csak békés munkálkodással lehet felépíteni és megtartani, a nemzeti önazonosság megőrzése mellett. A regény gazdag motívumrendszere (gyümölcsfa, várakozás, vadászat) mondanivalóinak kifejtésében fontos szerepet játszik. Az archaizáló stílus és nyelvezet különös ízt kölcsönöz a regény szövegének.

A *jelenkori történelem forgatagában* alcím alatt a műfajilag sokat vitatott irodalmi riportkönyv, a *Jönnek!* kerül bemutatásra. Erős érzelmi töltésű mű, melyet a narrátor folytonos jelenléte, illetve a líraiság emel ki a publicisztikai műfajcsaládból. Két nap egybefüggő történeteinek füzére: a románok kivonulása Erdélyből és a magyar csapatok bevonulása, miközben a tudósító saját faluja, Szentgothárd lakosságáról is beszámol. A személyes elbeszélő iróniával határoló-

dik el szereplői egy részétől – a kivonuló román katonákról hivatalnokokról –, ám az eufórikus hangulatban várakozó magyar paraszttal sorsközösséget vállal.

Feszültségkeltő hatását a személyes élmények és a mély átélés teremti. A líraiság olykor biblikus, himnikus magasságokba emeli a szöveget. A mű dokumentumértéke vitathatatlan. Egy falu életén, néhány nap történetén egy történelmi kort mutat be koncentrálnva. Stílusa, megfigyelőképessége a mű legfőbb erői.

Utolsóként tárgyalt kisregénye, az *Egyedül a világ ellen* nevelődés- és fejlődésregény, akárha *Grimmelshausen Simplicissimusa* kelne életre erdélyi keretben. Mindkét műben az érintetlen, istenközeli természet áll ellentétben a romlott, képmutató társadalommal. Míg az ugyancsak vadonban nevelkedett Simplex a társadalom paródiáját adja, Wass regényhőse, Mártonka történetének mondanivalója, hogy csak természetközeli tisztasággal érdemes élni az emberek között.

A kutatás eredményeként megállapítható, hogy Wass Albert erdélyi korszakában prózaíróként alkotott maradandót. A *Farkasverem* erőteljes nyitány a regényírói pályán, mondanivalójára, lélektani ábrázolásaira felkapták fejüket kora kritikusai. Az 1940 januárjában a szerzőnek ítelt Baumgarten-díj is e műnek és rövidprózáinak köszönhető. *A titokzatos őzbak* című kötetében megalkotja sajátos hangulatú, sejtelmes-borongós írói világát. *A Jönnek!* mély átélésű, dokumentumértékű mű, a *Mire a fák megnőnek* a nyolcszázas évek világába vezet – e műveket emeljük ki a tárgyalt erdélyi korszak jeleseiként, s egyúttal ezek jelölik ki mérföldkőként az író útját, melyet a későbbi emigrációban koronáz meg olyan művekkel, mint *A funteli boszorkány*, a *Kard és kasza*, *Te és a világ*.

Wass Albert a romániai magyar, valamint az emigrációs magyar irodalom kiemelkedő alakja, s az egyetemes magyar irodalom feltétlenül megismerésre méltó képviselője.

(A kutatás lezárult 2008 áprilisában.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

ABAFÁY GUSZTÁV

1937 *Új erdélyi írók*. In Abafáy–Jancsó–I. Szemlér szerk.
1937:171–174.

ABAFÁY GUSZTÁV – JANCSÓ ELEMÉR – I. SZEMLÉR FERENC szerk.

1937 *Új erdélyi antológia*. [Cluj – Kolozsvár], Minerva, 177.

A. JÁSZÓ ANNA

2002–2003 Wass Albert prózai műveinek stílusa. In *PoLíSz*, 68.
(2002. december – 2003. január.) 55–72.

ADY ENDRE

1925 *Versek*. (Debrecen, 1899). Budapest, Athenaeum R.T.

ÁGOSTON JULIÁN

1943 Wass Albert: A kastély árnyékában. Regény. Révai. In *Magyar Kultúra*, II. (1943). 162.

ÁGOSTON VILMOS

2007 *A kisajátított tér. A nemzeti képzelet Doru Munteanu és Wass Albert műveiben*. Budapest, EÖK!K (Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány).

ALBERT GÁBOR

1998 Tükörszobában. In „*Nem fáj az a kőnek...*” *Ezredvégi krónika*. Pécs, Pro Pannonia, 161–163.

ANDRÁS KÁROLY

1942 *Vlcèi pelech (Farkasverem)*, Praga. In *Új Élet*, I. (1942. április) 31.

B. A.

1941 Wass Albert: Csaba. Regény. Révai-kiadás. In *Magyar Nemzet*, IV/111. (1941. május 16.) 9.

A Székelyföld leírása

<http://haromszek.8m.net/tortenet.html>

BAHR, HERMANN

1981 *Az expresszionizmus*. In Koczogh 1981:179–198.

B[ALLA] B[ORISZ?]

1944 Wass Albert: Tavak könyve. Révai, 87. o. In *Katolikus Szemle*, LVIII/3. (1944) 91–92.

- B[ARÓTHI] G[ÉZA?]
 1944 Wass Albert: Tavak könyve. In *Élet*, XXXV/7. (1944. február 13.) 137.
- BAKÓ ENDRE
 2002 Wass Albert debreceni évei (1928–1931). In *Könyv és könyvtár. A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának közleményei*, XXIV / 232. Debrecen, 6.
- BAKOS FERENC
 1982 *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Budapest, Akadémiai.
- BALÁZS FERENC – JANCSÓ BÉLA szerk.
 1923 *Versek, elbeszélések, tanulmányok tizenegy fiatal erdélyi írótól erdélyi művészek rajzaival*. Kolozsvár.
- BALÁZS ILDIKÓ
 1996 Egy értelmezési lehetőség. Sütő András: Advent a Hargitán drámájának motívumrendszere. In *Iskolakultúra*, VI/6–7. (1996. június–július). Szerk.: Géczy János. 66–74.
 2003a *Két levél [...]*. Ld. *Wass Albert magánlevele Balázs Ildikónak*.
 2003b Wass Albert istenkeresése. In *Confessio*, szerk.: Tenke Sándor, 2. sz. (2003) 22–36.; rövidített másodközlés: *Új Kezdet. Református folyóirat* (Marosvásárhely), szerk. Fülöp G. Dénes, IV/8. (2003. augusztus) 5–7.
 2004a Változatok az erdélyi román földosztásra Wass Albert és Berde Mária regényvilágában. In *Partium*, XIII. (2004. tavasz) Szerk.: Babosi László et al. 41–52.
 2004b *Wass Albert életmű-bibliográfia 1923–2003*. Előszó: Bajnok Lászlóné. Pomáz, Kráter.
 2009 Egy kutatás hozadéka – Ágoston Vilmos A kisajátított tér című könyvéről. In *PoLiSz*, 126. (2009. ősz) 91–96.
- BALÁZS ILDIKÓ – LUKÁCSI ÉVA
 2003 Műsorról levett nemzeti fájdalom. Wass Albert: Tavasz szél. In *PoLiSz*, 73. (2003. október–november) 41–45.; rövidített másodközlés: *Múzsza: Népujságmelléklet* (Marosvásárhely), 614. (2003. november 1.) 5–6.

BÁLINT ISTVÁN JÁNOS

1998 Elment az utolsó erdélyi bölény. In *Magyar Demokrata*, 10. (1998) 25–26.

1999 Utószó. Gróf czegei Wass Albert emlékezete. In Wass Albert: *Vérben és viharban. Egyedül a világ ellen*. Budapest, Magyar Ház, 243–247.

BALOGH EDGÁR szerk.

1981 *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon I*. Bukarest, Kriterion.

BALOGH ILONA S. – DIÓSZEGI LÁSZLÓ – R. SÜLE ANDREA szerk.

1990 *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989*. Budapest, Magyarországtudató Intézet.

BALOGH LÁSZLÓ

1944 Wass Albert regényei [Farkasverem, A titokzatos őzbak, Csaba, Mire a fák megnőnek, A kastély árnyékában]. In *Sorsunk*, IV/10. (1944. október) 594–596.

BÁNFY MIKLÓS

[é. n.]a *Darabokra szaggattatol*. Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh.

[é. n.]b *Farkasok*. [h. n.], SZEFE–Révai.

[é. n.]c *Megszámláltattál... Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh*.

1943 *És híjjával találtattál... Erdélyi történet*. Budapest, Révai.

BÁRSONY ISTVÁN

[é. n.] *Vadásztörténetek*. Budapest, Lampel Róbert – Wodianer F. és fiai.

BARTIS FERENC

2003 Wass Albert „koronatanúja”. In *A Céh*, (2003. nyár). 45–46.

BÉCSY TAMÁS

1987 *Mi a dráma?* Budapest, Akadémiai.

1988 *A dráma esztétikája. A dráma műneme és műfajai*. [h. n.], Kossuth.

1996 *Kalandok a drámával. Magyar drámák 1945–1989*. Budapest, Balassi.

2002 *Drámák és elemzések. (Tanulmányok)*. Budapest–Pécs, Dialóg–Campus.

BEKE GYÖRGY

1944 Wass Albert két regénye: „Mire a fák megnőnek” és „A kastély árnyékában”. In *Erdélyi Szemle* (Kolozsvár), XXIX/2. (1944) 9.

- BÉLÁDI MIKLÓS szerk.
1981 *Vándorének. Nyugateurópai és tengerentúli magyar költők.* Budapest, Szépirodalmi.
- BÉLTEKY LÁSZLÓ
1943 Az erdélyi szellem... [Wass Albert: A kastély árnyékában, Révai]. In *Magyar Nemzet*, 205. (1943. szeptember 11.) 9.
- BENEDEK ELEK szerk.
1924 *Erdélyi történetek.* Budapest.
- BENEDEK MARCELL szerk.
1965 *Magyar Irodalmi Lexikon III. köt. S–Z.* Budapest, Akadémiai.
- BÉNYEI PÉTER
2004 Regény és történelem (A 19. századi történelmi regény lehetőségei a múlt reprezentációjában). In *Tiszatáj*, LVIII/11. (2004. november) Szerk.: Olasz Sándor. 51–74.
- BERDE MÁRIA
1930 *Földindulás I–II.* [h. n.], Erdélyi Szépművészeti Céh.
- [BERECZ DEZSŐ]
1942 Lelkes ünnepléssel fogadta Sopron az erdélyi írókat. In *Soproni Hírlap*, (1942. április 14.) 4.
- B[ERTALAN] I[STVÁN]
1935 Erdélyi könyvek: Erdélyi csillagok – Wass Albert: Farkasverem. In *Budapesti Hírlap*, LV/125. (1935. június 2.) 18.
- BERTHA ZOLTÁN
2002 Az együttélés emberisége. Wass Albert és a háborús fordulatok. In *PoLíSz*, 63. (2002. február–március) 152–168.
2003 *Sorsbeszéd.* Pomáz, Kráter Műhely Egyesület.
2008 *Wass Albert irodalmi jelentősége:* előadás. (Sárospatak, 2008. január 8.)
- BICZÓ GÁBOR
2005 *A népköltészethagyomány funkcióváltása egy erdélyi származású román író életművében – Liviu Rebreanu Ion és A tánc című regényeinek etnonarratológiai elemzése.* In *Szemerkényi* 2005:371–381.
- BÍRÓ BÉLA
2008 Kultusz és ellenkultusz. In *Múltunk.* Politikatörténeti folyóirat, 2008/2. 275–283.

BÓKA, LADISLAUS

1941 Adalberto Wass: A titokzatos őzbak (Il capriolo misterioso). In *Corvina*, (1941) 821–822.

BORBÉLY LÁSZLÓ

1941 [Csaba]. In *Magyar Protestánsok Lapja*, XV/8. (1941. augusztus) 64.

BÖDŐCS PÁL

1985–1986 Wass Albert írói munkássága 925-ig. [A funtineli bozsorkány című regényről (1959).] In *Nemzetőr*, (1985. december – 1986. január) 8.

2000 *Észak beszél. Jegyzetek Knut Hamsun regényeiről*. [h. n.] Kairosz.

2003 Jegyzetek Wass Albert írói munkásságáról. In *A magyar nyelv szelleme. Esszék a magyar irodalomról*. [h. n.] Kairosz, 149–173.

BÖLÖNI DOMOKOS

2001 Wass Albert – marad. In *Szászrégen és Vidéke* (Románia), III/8. (2001. augusztus) 15. Hivatkozás a következőkre: Czigány Zoltán: *Wass Albert utolsó levele első halála előtt*; másodközlés in *A Hét* (Bukarest), XXIV/10. (1993. július 2.); harmadközlés in Czigány Z.: *Zendülés az idő ellen*. Szekszárd, Babits, 1995.; második kiadás: Budapest, Határon Túli Magyarok Hivatala, 1996. 158–161.; negyedközlés in *Új Magyarország*, V/295. (1995. december 16.) 15.

BÖZÖDI GYÖRGY

1941 Wass Albert: A titokzatos őzbak. In *Egyedül vagyunk*, IV/22. (1941. november) 33.

1985 *Székely bánja*. Budapest, Magvető.

BRACHFELD, SIGFRIED

1971 *Deutsche Literatur im Pester Lloyd zwischen 1933 und 1944*. Budapest, ELTE.

BÜJTI LÁSZLÓ

1941 Wass Albert: A titokzatos őzbak. – Révai. Budapest, 1941. In *Új Élet*, 11. (1941) 335.

CZINE MIHÁLY

1981 *Nép és irodalom II*. Budapest, Szépirodalmi.

- CSAJKA ZSUZSA
 1935 Vass Albert: Farkasverem. 1935. In *Új Élet*, 9–10. (1935). 519–520.
- CS. GYÍMESI ÉVA
 1993 *Honvág a hazában. Esszék, interjúk, publicisztikai írások.* Budapest, Pesti Szalon.
- CS. SZABÓ LÁSZLÓ
 [1940] *Erdélyben. [Útleírás.]* [Budapest], Nyugat.
- [CSUKA ZOLTÁN]
 1933 Vass Albert gróf pacifista kórusdrámája Marosvásárhelyen. In *Láthatár*, I/3. (1933. december) 7.
- DALOS GYÖRGY
 2005 Az erdélyi magyar irodalom a német nyelvterületen. In *Korunk*, III. folyam, XVI/7. (2005. július) 26–28.
- DANIS ISTVÁN szerk.
 2008 *Czegei és szentgyeydi gróf Wass Albert gimnáziumi tanuló és vadász [...] zsengei és egyéb szakmai irományai.* [Kézirat 9 példányban.]
- DÉCHY LIANE
 1941 Vass Albert: Jönnék! (Révai kiadás.) In *Vigilia*, VII. (1941). 170.
- DÉKÁNY ANDRÁS
 1935 Vass Albert: Farkasverem. Révai-kiadás. In *Új Magyarország*, 110. (1935. május 15.) 6.
- DOBOS ISTVÁN
 1995 *Alaktan és értelmezéstörténet. Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában.* Szerk.: Bitskey István – Görömbei András. Debrecen, Kossuth Egyetemi.
 2002 *Az irodalomértés formái.* Debrecen, Csokonai.
- DOMOKOS MÁTYÁS – LATOR LÁSZLÓ
 1982 *Versekről, költőkkel.* Budapest, Szépirodalmi.
- DSIDA JENŐ
 1929 Fenyő a hegytetőn. Versek. Minerva Rt. kiadása, Kolozsvár. In *Pásztortűz*, XV. (1929) 189.
 1932 Új arcvonal. Tizenkilenc fiatal erdélyi író antológiája. In *Erdélyi Fiatalok*, 1932/5. 95–97.
 1934a A nemzedék árulói. In *Pásztortűz*, 1934/21. 430–431.

- 1934b Lesz-e irodalmi utánpótlás Erdélyben? In *Pásztortűz*, XX/16. (1934. augusztus 31.)
- EBELING, HANS – BIRKENFELD, WOLFGANG
2000 *Die Reise in die Vergangenheit. Ein geschichtliches Arbeitsbuch. Band 1.* Braunschweig, Westermann.
- EIVEN-EISLER EUGEN – MOLNÁR SÁNDOR szerk.
1921 *Erdélyi Könyv.* Petrozsény, [k. n.].
- EGRY GÁBOR
2008 Wass Albert, Erdély és a magyar nacionalizmus – kritika szemszögből. In *Múltunk.* Politikatörténeti folyóirat, 2008/2. 267–275.
- ERDÉLYI ERZSÉBET – NOBEL IVÁN
1993 *Én otthon vagyok költő... 18 disputa határon túli alkotókkal verseikről, novelláikról.* Oktatási segédlet a magyar irodalom tanulásához 14–18 éveseknek. Budapest, Tárogató.
1994 *De azért itthon is maradni... 15 beszélgetés határon túli alkotókkal verseikről, novelláikról.* Budapest, Tárogató.
- Erdélyi köszöntő.*
1938 [Budapest], Révai.
- ERDÉLYI [JORDÁKY] LAJOS
1943 Erdélyi történelmi regények [Nagy Jenő: Sárkányfogak között, I-II; Wass Albert: A kastély árnyékában; Kovács László: Gábor Áron]. In *Népszava*, LXXI/244. (1943. október 28.) 7.
- FAZEKAS, TIBORC
1999 *Bibliographie der in selbständigen Bänden erschienenen Werke der ungarischen Literatur in deutscher Übersetzung (1774–1999).* Hamburg, Fazekas Tiborc.
- FÉJA GÉZA
1941 Két új regény. Wass Albert: A titokzatos őzbak; Tatay Sándor: Zápor. In *Híd*, II/45. (1941. október 28.) 20.
- FÖLDESSY [DÉNES]
1998 Virágtemetés: Emlékezés Wass Albertre. In *Napi Magyarorszag*, (1998. április 10.) 13.
- FRÁTER OLIVÉR
1999 Tündöklő csillagunk: Wass Albert életpályája. In *Hunnia*, 10. (1999. október 25.) 4–11.; másodközlés: Wass Albert

életpályája a kezdetektől az emigrációba kényszerülésig. In *PoLíSz*. 63. (2002. február–március) 41–46.; Wass Albert életpályája az emigrációba kényszerüléstől haláláig. In *PoLíSz*, 64. (2002. április–május) 31–36.

FREY, NORTHROP

1996 *Kettős tükör. A biblia és az irodalom*. Budapest, Európa.

GÁL JÁNOS

1927 Gróf Wass Albert: Virágtemetés. In *Napkelet*, X. köt., 6–13. (1927. június–december) 563.

GÁL MÁRIA

1996 *D.O. (Kényszerlakhely). Az erdélyi föld és földbirtokosság sorsa a második világháború után*. Kolozsvár, Minerva.

GOETHE, JOHANN WOLFGANG VON

1986 *Faust*. Budapest, Európa.

G-1. [GOSZTONYI LAJOS]

1942 Mire a fák megnőnek. In *Népszava*, LXX/293. (1942. december 29.) 6.

GÖRÖMBEI ANDRÁS

2001 *Kisebbségi magyar irodalmak (1945–2000)*. Debrecen, Kossuth Egyetemi.

GÖRÖMBEI ANDRÁS – KENYERES ZOLTÁN szerk.

1999 *In honorem Czine Mihály*. Debrecen, Kossuth Egyetemi.

GREXA GYULA

1922 *A Csaba-monda és a székely hun-hagyomány*. Budapest.

GUDENUS JÁNOS JÓZSEF – SZENTIRMAY LÁSZLÓ

1989 *Összetört címerek: a magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások: bevezetés egy szociológiai vizsgálathoz*. Budapest, Mozaik.

GUNST PÉTER ET AL. szerk.

1993 *Európa története*. Debrecen, Csokonai.

GYALUI PÁL

1929 Wass Albert: Fenyő a hegytetőn. Versek. In *Vadász Újság*, VIII/2. (1929. február 1.) 36.

GYÁNI GÁBOR

2004 *Történelem és regény: a történelmi regény*. In *Tiszatáj*, LVIII/4. (2004. április) Szerk.: Olasz Sándor. 78–92.

- GYÖRFFY GYÖRGY
1948 *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest.
- GYÖRI FERENC
1927 Virágtemetés: Wass Albert verskötete. In *Ifjú Erdély*, Kolozsvár, V. (1927. június 10.) 195.
- GYULAI PÁL
2004 *Egy régi udvarház utolsó gazdája*. Budapest, Osiris.
- HAAG, HERBERT
1989 *Bibliai lexikon*. Budapest, Apostoli Szentszék Kvk.-ja.
- HAANPÄÄ, PENTTI
1976 Bűnök. In Haanpää, Pentti: *A megélhetés furfangjai* [Elbeszélések]. Budapest, Európa, 232–237.
- HAJNAL LÁSZLÓ GÁBOR
1992 „...De a kő marad!” In „Ábrándok tengerén”. Magyar írók túl a tengeren. In *Délsziget*, 22. (1992) 1–2.
- HAMSUN, KNUT
1920 *Az anyaföld áldása*. Budapest, Athenaeum.
[é. n.] *New-Funland zátonyain. Elbeszélések*. Budapest, Athenaeum.
[é. n.] *Pán. Glahn hadnagy följegyzéseiből*. [Budapest], Fővárosi.
- HEINRICH GUSZTÁV
1882 *Etzelburg és a magyar húnmonda*. [h. n.], M. T. Akadémia–Hiv.
- Herman Ottó
1983 *Arany, Tompa, Petőfi és a népköltés madárvilága*. Budapest, Szépirodalmi.
- HITES SÁNDOR
2004 *A múltnak kútja. Tanulmányok a történelmi elbeszélések köréből*. Budapest, József Attila Kör – Ulpius-ház.
- H. L.
1942 Csaba. In *Ungarische Jahrbücher*, (1942) 338–339.
- HONTI JÁNOS
1962 *A mese világa*. Budapest, Magvető.
- HOPPÁL MIHÁLY – JANKOVICS MARCELL – NAGY ANDRÁS – SZEMADÁM GYÖRGY
[1995] *Jelképtár*. [Gyula], Helikon.

HUNYADI CSABA szerk.

2002 *A havas dicsérete. Erdélyi magyar írók novellái. Erdélyi antológia.* Szeged, Lazi, 259. [Wass Albert: Csalódás. 208–220.; Életrajzi jegyzetek: Wass Albert, 260.]

HUXLEY, ALDOUS

1983 *Pont és ellenpont.* Budapest, Európa.

I.

1941 Wass Albert: Jönnek! In *Református Élet*, VIII/1. (1941. január 11.) 10.

I. GY. L.

1941 Wass Albert: A titokzatos őzbak. (Révai kiadás). In *Református Élet*, VIII/35. (1941. október 4.) 10.

ILOSVAY FERENC

1992 *Megfordul a szél. Elbeszélések.* Budapest, Püski.

1995 *Tizenkét ösvény. Egy vadászév regénye.* Pozsony / Bratislava – Bécs, Madách-Posonium – Sodalitas.

INÁMI ZSÓFIA

1998 A láthatatlan lobogó zászlótartója. Wass Albert 90 éve. In *Magyartanítás*, XXXIX/3. (1998. május 3.) 8.

JANCSÓ ELEMÉR

1932 *Az erdélyi irodalom útjai 1918–1931.* In Jancsó szerk. 1932:78.

1934 *Az erdélyi magyar líra tizenöt éve.* Kolozsvár, Grafica.

JANCSÓ ELEMÉR szerk.

1932 *Új arcvonal: tizenkilenc fiatal erdélyi író antológiája.* Előszó: Jancsó Elemér. [Kolozsvár, Erdélyi Fiatalok Köre, 1931.] / Kolozsvár, [k. n.], 1932. 172–176.

JANKOVICS MARCELL

1991 *A fa mitológiája.* Debrecen, Csokonai.

2004 *A szarvas könyve.* Debrecen, Csokonai.

JÁNOSI ZOLTÁN

2004 Ilosvay Ferenc portréjához. In *Az Ilosvayak.* Szerk. Lakatos Sarolta. A Jósza András Múzeum Kiadványai, 56. sz. Nyíregyháza.

JA [JANOVICS ANDRÁS]

1935 Wass Albert: Farkasverem. In *Pesti Napló*, LXXXVI/108. (1935. május 12.) 38.

JAUSS, HANS ROBERT

1997 *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok.* Budapest, Osiris.

JUNG, CARL GUSTAV et al.

[é. n.] *Az ember és szimbólumai.* [Győr], Göncöl.

K.1

1929 Fenyő a hegytetőn: versek: írta Wass Albert (Minerva kiadása. Kolozsvár). In *Vasárnap*, Arad, XII/1. (1929. január 6.) 16.

K.2

1940 Wass Albert. In *Erdélyi Helikon*, Kolozsvár, XIII/1. (1940). 121.

K. E.

1927 Gr. Wass Albert: Virágtemetés. In *Pásztortűz*, 1927/XIII. 215.

KELEMEN JÁNOS

1942 Wass Albert: Mire a fák megnőnek (Révai-kiadás). In *Jelenkor*, 23. (1942) 11–12.

K[ÓS KÁROLY]

1940 Wass Albert. *Erdélyi Helikon*, 1940/2. 121.

KABDEBŐ LÓRÁNT – KULCSÁR SZABÓ ERNŐ

1993 *Szintézis nélküli évek. Nyelv, elbeszélés és világkép a harmincas évek epikájában.* Pécs, Janus Pannonius Egyetemi.

KÁDÁR ERZSÉBET

1940 Csaba: Wass Albert regénye – Révai. In *Nyugat*, XXXIII/2. (1940. november 1.) 516–517.; újraközlés in Kádár Erzsébet: *Ritka madár.* Budapest, Nyilvánosság Klub – Századvég, 1993. 47–49.

1941 Három erdélyi író: Nyirő József, Tamási Áron, Wass Albert új könyvei [A titokzatos őzbak]. In *Nyugat*, 1941/1. 556–559.; újraközlés in Kádár E.: *Ritka madár.* Budapest, Nyilvánosság Klub – Századvég, 1993. 58–63.

1993 *Ritka madár.* Budapest, Nyilvánosság Klub – Századvég.

KÁLI ISTVÁN

2001 Wass Albert. In *Erdélyi panteon. Művelődéstörténeti vázlatok 3.* Szerk. Jánosházy György. Marosvásárhely, Mentor, 188–194.

- KÁLMÁN BÉLA
1989 *A nevek világa*. Debrecen, Csokonai.
- KÁLMÁN C. GYÖRGY
1993 A harmincas évek elbeszélő szövegei: terminológia és tipológia. In: Kabdebó–Kulcsár Szabó szerk. 1993:82–101.
- ID. KÁNTOR LAJOS
1938 Czegei Gróf Wass Otilia az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagy jótevője. Szerk. György Lajos. *Erdélyi Tudományos Füzetek*, 1938/96. Cluj, E.M.E., 22.
- KÁNTOR LAJOS
[1992] *Itt valami más van. Erdélyi krónika 1911–1959*. [Budapest], Héttorony.
- KANYAR JÓZSEF
1999 Wass Albert: A bujdosó imája: összegyűjtött versek. Püski Kiadó, 1998. In *Confessio*, 3. (1999) 116–118.
- [KARDOS TIBOR]
1941 Wass Albert: A titokzatos őzbak. (Révai.) In *Diárium*, XI/12. (1941. december) 319.
- KÉKY LAJOS
1944 Egy elpusztított erdélyi udvarház újjáépítése. Wass Albert: Mire a fák megnőnek. Regény. Budapest, Révai, é. n. 302 l. In *Budapesti Szemle*, 267. köt. (1944. szeptember) 152–155.
- KEMENES GÉFIN LÁSZLÓ szerk.
1980 *Nyugati Magyar Költők Antológiája*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- KEMÉNY JÁNOS
1963 *Farkasvölgy*. Bukarest, Irodalmi.
1990 *Víziboszorkány*. Bukarest, Kriterion.
- KERECSENDI KISS MÁRTON
1943 Mire a fák megnőnek. Wass Albert regénye. (Révai, Budapest, 1942). In *Sorsunk*, III/4. (1943. április) 345–346.
- KERTÉSZ ÁKOS – GHERASIM, EMIL szerk.
1936. *Cot la cot – Vállvetve. Culegeri literare române și maghiare...* Előszó: Antalffy Endre – Dandea, Emil. Târgu-Mureș, Pax.
- KIBÉDI VARGA ÁRON
2004 Történelem, történet, regény. In *Tiszatáj*, LVIII/4. (2004. április) Szerk.: Olasz Sándor. 93–97.

- KINDER, HERMANN – HILGEMANN, WERNER
1992 *SH atlasz. Világtörténelem.* Budapest et. al.,
Springer–Hungarica.
- KIRÁLY GYÖRGY
1921 A magyar hun-monda. *Nyugat*, 9. szám (1921).
- KIRÁLY ISTVÁN szerk.
1979 *Világirodalmi lexikon VI. Kamc–Lane.* Budapest,
Akadémiai.
- KISANTAL TAMÁS
2004 Az irodalmi alkotás mint történelmi szöveg. In *Tiszatáj*,
58/11. (2004. november) Szerk.: Olasz Sándor. 75–101.
- KISS JENŐ
1935 Farkasverem. Wass Albert regénye, Erdélyi Szépmíves
Céh kiadása, 1935. In *Erdélyi Helikon* (Kolozsvár), VIII/5.
(1935) 361–364.
1941 Wass Albert: Jönnek! Révai-kiadás, 1940. In *Erdélyi Helikon*,
XIV/1. (1941) 80–81.
- KLAUDY KINGA – SALÁNKI ÁGNES
2000 *Német-magyar fordítástechnika. A fordítás lexikája és gram-
matikája I.* Budapest, Nemzeti Tankönyvk.
- KOCZOGH ÁKOS szerk.
1981 *Az expresszionizmus.* Szerk., vál., ford.: Koczogh Ákos. Bu-
dapest, Gondolat.
- KOCSIS RÓZSA
1973 *Igen és nem. A magyar avantgárd színháték története.* Bu-
dapest, Magvető.
- KOLOS ENDRE
1940 Wass Albert: Farkasverem... Csaba... In *Pannonhalmi
Szemle*, XV/5. (1940). 383.
- KÖS KÁROLY
[é. n.] *Varju-nemzetség.* Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh.
1983 *Az országépítő.* Budapest, Helikon.
- KOVÁCS FERENC
1991 Wass Albert-redivivus. In *Korunk* (Kolozsvár), 3. folyam,
II/8. (1991. augusztus) 1040–1042.
- KOVÁCS LÁSZLÓ szerk.
1934 *Erdélyi Helikon íróinak anthológiája.* Kolozsvár.

- 1940 *Séta bölcsőhelyem körül. Erdélyi képeskönyv.* Budapest, Révai.
- KOVALOVSZKY MIKLÓS
 1943a A kastély árnyékában. In *Diárium*, VI. (XIII)/9. (1943. szeptember) 211–212.
 1943b Wass Albert: Mire a fák megnőnek. (Révai.) In *Fiatal Magyarország*, XIII/24. (1943. június 17.) 4.
- KÖPECZI BÉLA ET AL. szerk.
 1993. *Erdély rövid története.* Budapest, Akadémiai.
- KÓRÖSSI P. JÓZSEF
 2008 Kőrössi P. József hangos interjúja Ágoston Vilmostal. Ki-sajátított terek. [Törzsasztal]. In *Várad*, VII/10. (50.) (2008/10.)
- KRISTÓF GYÖRGY
 1941 Két erdélyi nemzedék két idegen uralom alatt két erdélyi regényben. Makkai Sándor: Mi Ernyeiek. Regény. ...; Wass Albert: Csaba. Regény 339 l. Mindkettő Révai kiadás. In *Budapesti Szemle*, 206. köt. (1941). 374–378.
- KRISTÓF GYÖRGY előszó
 1924 *Erdélyi Költők.* Berlin, Voggenreiter.
- KULCSÁR SZABÓ ERNŐ
 1994 *A magyar irodalom története 1945–1991.* Budapest, Argumentum.
- KUNSTÁR CSABA
 2005 Szimpátia a sötétséggel. Wass Albert: Erdély, emigráció, irodalom. In *Élet és Irodalom*, XLIX/5. (2005. február 4.) 5–6.
- LAGERLÖF, SELMA
 [1920] *Gösta Berling.* Ford. Benedek Marcell. Budapest, Franklin Társulat.
- LÁNG GUSZTÁV
 1998 *Kivándorló irodalom. Kísérletek.* Kolozsvár, Komp-Press – Korunk Baráti Társaság.
 2005 Wass Albert, a regényíró. In *Korunk*, III. folyam, XVI/7. (2005. július) 18–25.
- LÁNG ZSOLT
 2008 Beragadva a nemzeti képzeletbe. In *Élet és Irodalom*, LII/4. (2008. január 25.)

LATRÁN IBOLYA

- 2000a A Mezőség írója: Wass Albert Csaba című regényéről. In *Tiszatáj*, 54/5. (2000. május) 70–78.
2000b A táj mint csapda? Wass Albert Farkasverem című regényéről. In *Hitel*, XIII/5. (2000. május) 96–103.

LÉNARD A. SÁNDOR

- 1969 *Egy nap a láthatatlan házban*. Budapest, Magvető.
1973 *Völgy a világ végén s más történetek*. Budapest, Magvető.

L. DALA MÁRIA – LOTHRINGER MIKLÓS szerk.

- [2001] *Szeress engem, Istenem: versek a magyar irodalomból*. Vál., szerk.: L. Dala Mária; Lothringer Miklós (...) Somogyváry Gyula. Budapest, Auktor.
2002 *Ó, örök Isten: versek a magyar irodalomból*. Budapest, Auktor.

LIGETI ERNŐ

- [1941] *Súly alatt a pálma: egy nemzedék szellemi élete 22 eszendő kisebbségi sorsban*. Kolozsvár, Fraternitas R.T.

[LOKODI IMRE]

- 2003 (Iokodi): Kemény Zsigmond Társaság: Szerkesztő az író sorsáról, hegyekről és rágalmakról. In *Népújság* (Marosvásárhely), LV/49. (2003. február 28.) 2.

LOVASS GYULA

- 1940 Két erdélyi regény. Wass Albert: Csaba. – Karácsony Benő: Utazás a szürke folyón. (Erdélyi Szépművés Céh és Révai.) In *Vigília*, VI. (1940. október) 437–438.

LŐCSEI GABRIELLA

- 1998a „Pusztuló gyümölcsfák vagyunk...”: Wass Albert örökre elbujdosott. In *Magyar Nemzet*, LXI/44. (1998. február 21.)
1998b A bujdosó hazatér. Szülőföldjén, Erdélyben helyezik végző nyugalomra Wass Albert hamvait. In *Magyar Nemzet*, LXI/185. (1998. augusztus 8.) 18.
2003 Perben a hegyekért: Szörényi-ősbemutatók Szent István ünnepén Esztergomban. [Elég volt! kóruskantáta] In *Magyar Nemzet*, (2003. augusztus 16.) 33.

LUKÁCS CSABA

- 2006 Kiadatlan Wass Albert-drámákra bukkantak. In *Erdély Ma*, (2006. március 2.) Forrás: Magyar Nemzet.

LUKÁCS GYÖRGY

1977 *A történelmi regény*. Budapest, Magvető.

LUKACSI, EVA

2002 *Theology of Proclamation as Evangelization*. Doktori disszertáció. Miami.

MAETERLINCK, MAURICE

1991 *A kék madár. Költői mesejáték*. [Kálmán Jenő átdolgozásában]. Budapest, Montázs.

Magyar Néprajzi Lexikon: Csaba-monda: http://php.arcanum.hu/xsl/nepjazi_lexikon/1-1176.html

MAJTHÉNYI GYÖRGY

1929 Wass Albert: Fenyő a hegytetőn. In *Napkelet*, VII/11. (1929. június 1.) 861.

MAKAY GUSZTÁV

1944 A kastély árnyékában. Wass Albert könyve – Révai. In *Magyar Csillag*, IV. (1944) 51–53.

MAKKAI SÁNDOR

1927 *Magyar fa sorsa. A vádlott Ady költészete*. Budapest, Soli Deo Gloria.

MAKSAY ÁGNES – TABACU MARIUS szerk., rend.

2002 *A látó ember: portré Wass Albertről*. Szerkesztő-riporter: Maksay Ágnes, rendező: Tabacu, Marius. Vetítési idő: 50 perc. Duna Televízió videotár.

MARÉK ANTAL szerk.

[1941] *Erdélyi elbeszélők*. Kolozsvár–Budapest, Erdélyi Szépművéses Céh – Révai.

[1942] *Erdélyi elbeszélők válogatott munkái*. Bev. Molter Károly. Budapest, Magyar Népművelők Társasága.

MÁRKUS BÉLA

2005 Monográfiából első [Szücsné Harkó Ágnes, Wass Albert írói pályaképe]. In *Tiszatáj*, 59/7. (2005) 94–98.

2008 Kitagadás és tisztelgés. Újabb könyvek Wass Albert világáról. [Váradai Péter Pál – Lőwey Lilla: Erdély. Kelemen-Görgegy. Wass Albert havasai. PéterPál Kiad, Bp., 2007; Ágoston Vilmos: A kisajátított tér. Európai Összehasonlító Ki-sebbségkutatások Közalapítvány, Bp., 2007]. In *Irodalmi*

Jelen, VIII/76. (2008. február) <http://ij.nyugati-jelen.com/archiv/2008/2008%20februar/ij3.html>

MAROSI ILDIKÓ

- 1977 *Kis/Bán/Ffy Könyv: Bonchidai Prospero*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia.
- 1999 *Örökbe hagyott beszélgetés gróf Teleki Mihállyal*. Budapest, Argumentum.
- 2003 *Kis/Nyíró/Könyv: Úz Bence esetei*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia.
- 2004 *Kis/Helikon/Könyv: Versailles-i repkény*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia.

MAROSI ILDIKÓ szerk.

- 1979 *A Helikon és az Erdélyi Szépműves Céh levelesládája (1924–1944)*. I–II. Bukarest, Kriterion.
- 2001 *Molter Károly levelezése II. 1927–1932*. Budapest–Kolozsvár, Argumentum–Polis.

MEDVIGY ENDRE

- 1999 *Wass Albert*. In *Trianon Kalendárium 2000. Magyar olvasókönyv*. Szerk.: Kiss Dénes. Budapest, Trianon Társaság, 193–196.
- 2000 *Wass Albert életműve*. In *Confessio*, XXIV/3. (2000) 44–46.
- 2004 *Utószó*. In *Nyíró József: Néma küzdelem*. [h. n.], Kairosz.

MEDVIGY ENDRE szerk.

- 1997 *Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag: a forradalom és a szabadságharc olvasókönyve*. Előszó: Pozsgay Imre. Budapest, Püski.

MEKIS D. JÁNOS

- 2002 *Az önéletrajz mintázatai – a magyar irodalmi modernség hagyományában*. Budapest, Fiatal Írók Szövetsége.

MÉRŐ MIHÁLY

- 1941 *Wass Albert: A titokzatos őzbak*. Révai. In *Magyar Kultúra*, XXVIII/22. (1941. november 20.) 160.

MÉSZ LÁSZLÓNÉ

- [é. n.] *Mai magyar drámák*. Budapest, Tankönyvk.

MEZEY [?]

- 1941 *Jönnék!* In *Piarista Öregdiák*, 1. (1941. január 15.) 7.

MILOTAY ISTVÁN

1943 A kastély árnyékában. In *Új Magyarország*, X/229. (1943. október 10.) 1–2.

MÜLLER, HELMUT M.

1996 *Schlaglichter der deutschen Geschichte*. Mannheim, Bibliographisches Institut – F. A. Brockhaus AG.

NAGY DÁNIEL

1967 *Cirkusz. Novellák*. Bukarest, Irodalmi.

NAGY LÁSZLÓ

2006 Wass Albert és a hungarizmus. In *Eszmélet*, 72. sz. (2006. tél) Szerk.: Andor László et al. 175–190.

NAGY PÁL

1997 Az emlékezet ösvényein: a mindig hazanéző Wass Albert. In *Nyugati Magyarország*, (Montreal–Budapest), XV/5. (1997. május) 10.; másodközlés: *Múzsza: Népszerűség melléklet* (Marosvásárhely), (1997. május 23.); harmadközlés: *Magyarok Vasárnapja*, (1998. április) 7.; negyediközlés: *Kelet Népe*, (1998. május).

2002a *A kiadásról (utószó)*. In Wass 2002e:389–390.

2002b *Hűség bilincseiben – otthon* [előszó]. In Wass 2002d:5–16.

2003 Wass Albert versei [Nagypénteki sirató]. In *Múzsza: Népszerűség melléklet* (Marosvásárhely), 574. (2003. január 18.) 2.

NAGY PÁL szerk.

1998 *Szigetek a holttengerben: mezőségi antológia*. Vál., előszó: Nagy Pál, Marosvásárhely, Mentor.

2004 *Erdélyi elbeszélők*. [h. n.], Palatinus, 588. [Wass Albert: *A titokzatos őzbak*, jegyzetek: 564.]

NÉMETH LÁSZLÓ

1981 *Válogatott művei III. Drámák, életrajzi írások*. Budapest, Szépirodalmi.

N. POGÁNY ALBERT

1944 Wass Albert: A kastély árnyékában. In *Forrás*, II/2. (1944. február) 244–245.

(-NYI)

1933 A Kemény Zsigmond Társaság nagy estje. In *Székelyföld*, XXXV/47. (1933. november 19.) 2.

NYIRÓ JÓZSEF

1936 *Havasok könyve*. Budapest, Révai.

2004 *Néma küzdelem*. Szerk., utószó: Medvigy Endre. [h. n.], Kairosz.

OROSZ MAGDOLNA

2003 *„Az elbeszélés fonala”*. Narráció, intertextualitás, intermedialitás. Budapest, Gondolat.

Pallas Nagy Lexikona IV. 585. Csaba-mítosz szócikk.

PÁL JÓZSEF – ÚJVÁRI EDIT szerk.

1999 *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest, Balassi, 532.

PÁLYI ANDRÁS

2003 Wass Albert: Mire a fák megnőnek. In *Élet és Irodalom*, 44/9. (2003. március 3.) 17.

PAP GÁBOR szerk.

1944 *Csodakút: tanulmányok a népmeséről*. Budapest, Pontifex.

PÁPAI SZABÓ GYÖRGY

1997 Gróf Wass Albert művei újra itthon. In *Szózat*, VII/1. (1997. január).

PARÁSZKA BORÓKA

2007 Wass, a közös tabu – Ágoston Vilmos könyve ürügyén. In *Magyar Narancs*, XIX/44. (2007. november 1.)

PILINSZKY JÁNOS

1941 A csodálatos őzbak. In *Piarista Öregdiák*, (1941. november 15.)

P[OGÁNY] Ö. G[ÁBOR]

1940 Csaba. In *Kelet Népe*, 21. 18.

POMOGÁTS BÉLA

1984 *A nemzetiségi irodalom hősora*. In *Záhony 1984*:20.

1993 *Messzi kert embere, Erdély hűségében*. Wass Albertről. In *Világszövetség*, 14. (1993. július 6.) 31.

1996 *Politika és poétika. Tanulmányok a népi irodalomról*. Miskolc, Felsőmagyarország.

1998 Erdély krónikása. Emlékezés Wass Albertre. [Elhangzott a Wass Albert emlékére rendezett ünnepségen 1998. április 25-én]. In *Helikon*, IX/11. (1998. június 10.) 4.

2002 *Erdély hűségében*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia.

- PROPP, VLAGYIMIR JAKOVLEVICS
 1995 *A mese morfológiája*. Budapest, Osiris–Századvég.
- RAFFAY ERNŐ – TAKARÓ MIHÁLY – VEKOV KÁROLY
 2004 *A gróf emigrált, az író otthon maradt. Wass Albert igazsága*. Balázs Ildikó és Lukácsi Éva tanulmányával. [Budapest], Szabad Tér – Czegei Wass Foundation.
- RÁKOSI VIKTOR
 1991 *Elnémult harangok*. Budapest, Református Zsinati Iroda.
- RASS KÁROLY
 1935 Wass Albert: Farkasverem. In *Vasárnap* (Arad), XVIII/23. 451–452.
 1936 Wass Albert: Farkasverem. In *A mi regényirodalmunk* [tanulmány]. In *Erdélyi Múzeum*, 256–257.
- REBREANU, LIVIU
 1981 *Ion*. București, Dacia.
Református egyházi énekeskönyv a kolozsvári református egyházkerület használatára.
 [é. n.] Cluj-Napoca, [Kolozsvári Református Egyházkerület].
- REMÉNYIK SÁNDOR
 1931 Szentgyörgyi István [nekrológ]. In *Erdélyi Helikon*, 665–666.
- REVICZKY GYULA
 1996 *Összes költeményei*. Budapest, Unikornis.
- RÓNAY GYÖRGY
 1978 *Balassitól Adyig*. Budapest, Magvető.
- RÓNAY LÁSZLÓ
 1997 A hazaszeretet versei. Wass Albert költészetéről. In *Somogy*, XXV/4. (1997. július–augusztus) 367–371.
- RUSZKABÁNYAI ELEMÉR
 1940 Wass Albert: Csaba. (Révai.) In *Diárium*, I. (X.)/9. (1940. november) 210.
- SAINT-EXUPERY, ANTOINE DE
 1994 *A kis herceg*. [h. n.], Móra Ferenc Ifjúsági Kvk.
- SÁNDOR IVÁN
 2004 Daniellával a vonaton (3.) (Egy [történelmi] regény műhelynaplója. In *Tiszatáj*, LVIII/6. (2004. június) Szerk.: Olasz Sándor. 59–64.

SCHLOSSER, CHRISTINE

1999 *Bibliographie lieferbare ungarische Bücher*. Budapest, Corvina.

SCHÖPFLIN ALADÁR

1935 Erdélyi irodalom [Kemény János: Kutyakomédia, Wass Albert: Farkasverem, Székely Mózes: Zátony, Csütörtök]. In *Nyugat*, 7–12.

SCHWEIKERT, WERNER

2000 *Bibliographie der ungarischen Literatur des 20. Jahrhunderts in deutscher Sprache*. Flein bei Heilbronn, Werner Schweikert.

SÉNYI LÁSZLÓ szerk.

1942 *Erdélyi hírmondók. Emlékkönyv a Marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság országos vendégszerpléséről az 1942. év tavaszán*. Marosvásárhely, Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság választmánya.

SIEMERS ILONA

1999 *Wass-kor*. Marosvásárhely, Mentor.

SIMÓ MÁRTON

1999 Egy emlékezetes kezdeményezés előzményei. (Erdélyi Erzsébet és Nobel Iván interjúkötetei határon túli magyar írókkal). In *Erdélyi Napló*, (1999. szeptember 7.)

STĂNESCU, C[ONSTANTIN]

2000 „Trecutul nu se întoarce niciodată”. In *Adevărul*, Bukarest, (2000. október 14–15.) 3.

SZABÉDI LÁSZLÓ

1934 Wass Albert: A temető megindul: kórus-játék, kórusra átdolgozta Z. Szentgyörgyi Mária. In *Pásztortűz*, XX/10. (1934. május 31.) 215.

1935 Farkasverem. Wass Albert regénye. Erdélyi Szépművés Céh. 1935. In *Pásztortűz* (Kolozsvár), XXI/9. (1935. május 15.) 208–209.

SZABÓ FERENC szerk.

1971 *Ismertek minket?: költői anthologia*. London, Harsona.

SZABÓ RICHÁRD

1941 Két regény (Wass Albert: Csaba. – Karácsony Benő: Utazás a szürke folyón. Révai kiadás). In *Protestáns Szemle*, L/5. (1941. május) 141–142.

- 1944 Wass Albert: A kastély árnyékában (Regény. Révai-kiadás.)
In *Protestáns Szemle*, LIII/3. (1944. március) 90–91.
- SZABÓ T. ÁDÁM
- 1994 Erdélytől Bajorerdőig. Beszélgetés Czegei és Szentegyhedi Wass Albertné szül. Siemers Éva grófnéval (1914–1991) otthonában, Hamburg hanzavárosában. In *Studia Nova = Új Tanulmányok*, I/1. (1994) 199–215.; újraközlés in: *Töretlen hittel ember és magyar. Wass Albert élete a sajtó tükrében*. Szerk.: Turcsány Péter. Pomáz, Kráter, 2004.
- SZAKÁCS ISTVÁN PÉTER
- 2007 „...egyedül érted üzen az erdő”. A transzszilvanizmus táj- szemlélete Wass Albert epikájában. In *PoLíSz*, 101. (2007. február).
- SZAKÁCS ISTVÁN PÉTER szerk.
- 2002 „A vádlott neve: Wass Albert”: dokumentumok és Önéletrajz a Wass Albert-dossziéból. Székelyudvarhely, Litera; másodközlés: *PoLíSz*, 69. (2003. február–március), Melléklet, 1–16.
- SZAKOLCZAY LAJOS
- 2002 Pokolra szállás nélkül? Wass Albert költészetéről. In *Hitel*, XV/2. (2002. február) 115–118.
- SZALAY RÓBERT, IFJ.
- 1995 *Fenyőktől a pálmafákig: beszélgetés Wass Albert íróval (hangfoszlányok egy készülő portréfilmből)*.
- SZÁSZ ZOLTÁN szerk.
- 1986 *Erdély története 1830-tól napjainkig*. Budapest, Akadémiai.
- SZÉKELY MÓZES
- 1930 *Zátony*. Budapest, Genius.
- SZEMERKÉNYI ÁGNES szerk.
- 2005 *Folklór és irodalom. Folklór a magyar művelődéstörténetben*. Budapest, Akadémiai.
- SZEMLÉR FERENC szerk.
- 1973 *Az Erdélyi Helikon költői (1928–1944)*. Bukarest, Kriterion.
- SZÉNÁSI SÁNDOR
- 1999 „Dalol a honvág”. In *Reformátusok Lapja*, XXXXIII/12. (1999. március 21.) 21.

SZENDE ALADÁR

1943 Jókai népi köntösben. Wass Albert két regénye: Mire a fák megnőnek és A kastély árnyékában (Révai kiadás). In *Magyar Út*, XII/44. (1943. november 4.) 5–6.

SZENDE ZOLTÁN

1942 Jönnek... (Révai.) In *Diárium*, IX/5. (1942. március) 127.

SZEPES ÉRIKA – SZERDAHELYI ISTVÁN

[é. n.] *Verstan*. [h. n.], Tárogató.

SZIRMAI KÁROLY

1941 Csaba. Wass Albert regénye. – Révai kiadás. In *Kalangya*, X/3. (1941. március) 187–189.

SZOMBATHY VIKTOR

1944 Wass Albert: Tavak könyve. Révai. In *Forrás*, II/3. (1944. március) 372–373.

SZŐNYI KÁLMÁN

1944 Wass Albert: A kastély árnyékában. Révai kiadása. In *Kalanga*, 143–144.

SZÜCSNÉ HARKÓ ENIKŐ

2002 Könyvajánló: Wass Albert: Vérben és viharban. In *Magyar-tanítás*, XLIII/1. (2002. január–február) 8–12.

[2004] *Wass Albert írói pályaképe*. Dunaújváros, Meritum Text.

SZÜCSNÉ HARKÓ ÁGNES ENIKŐ

2005 *Wass Albert írói pályaképe* (2. kiadás). Târgu-Secuiesc/Kézdivásárhely, Havas.

TABÉRY GÉZA

1989 *Szarvasbika*. Bukarest, Kriterion.

TAKÁCS FERENC

2002 Mózsi a vérzivatarban. Wass Albert: Elvásik a veres csillag. In *Népszabadság*, (2002. december 31.).

TAKARÓ MIHÁLY

2004 *Wass Albert regényeinek világa*. Budapest, Masszi.

TAMÁSI ÁRON

1959 *Czímeresek: regényes korrajz*. [Budapest], Szépirodalmi.

2000a *Aranyos tekergők. Elfeledett írások*. Szerk.: Urbán V. László. Budapest, Kertek.

2000b *Magyari rózsafa*. Utószó: Bertha Zoltán. [Budapest], Kairosz.

TANDORI DEZSŐ

2004 A feladhatatlan lecke (A történelmi regényről, s hogy miért nem?). In *Tiszatáj*, LVIII/6. (2004. június) Szerk.: Olasz Sándor. 78–84.

TÉGLÁS JÁNOS szerk.

2000 *A Baumgarten-alapítvány ünnepei. Beszéddek, megemlékezések.* [Budapest], Argumentum–Palatinus.

THOMKA BEÁTA szerk.

1996. *Az irodalom elméletei II.* Pécs, Jelenkor – JPT.

THURZÓ GÁBOR

1935 Wass Albert: Farkasverem. In *Élet*, 33.

1942 Mire a fák megnőnek: Wass Albert regénye. Révai. In *Magyar Csillag*, II/14. (1942. december 15.) 486–488.

(THY)

1940 Wass Albert: Csaba (Révai kiadás). In *Református Élet*, VII/37. (1940. október 19.) 10.

TOLNAI GÁBOR

1933 *Erdély magyar irodalmi élete.* Szeged, Magyar Irodalomtörténeti Intézet.

TÓTH BÉLA

1943 Wass Albert: Mire a fák megnőnek. (Regény, Révai-kiadás). In *Protestáns Szemle*, LII/1. (1943. január) 32.

1944a Wass Albert két regénye. (Mire a fák megnőnek. – A kastély árnyékában). In *Kalangya*, 140–141. Lábjegyzetben: Tóth B.: Wass Albert két regénye [...]. 1944.

1944b Wass Albert: Tavak könyve. (Kilenc mese. Hincz Gyula rajzaival. Révai-kiadás. H. és é. n.) In *Protestáns Szemle*, 10. 256. Lábjegyzetben: Tóth B.: *Tavak könyve.* 1944.

TURCSÁNY PÉTER

2003 *Karácsonyos lélekkel.* In Wass 2003b:V.

2008 *Wass Albert, a boldog szomorúember – kétkezes élet(mű)rajz.* Pomáz, Kráter.

TURGENYEV, IVAN SZERGEJEVICS

1953 *Egy vadász feljegyzései.* Ford. Áprily Lajos. Budapest, Új Magyar Kvk.

TURÓCZI-TROSTLER, JOSEF

1935 Albert Wass: Wolfsgrube (Farkasverem, Budapest, 1935). In *Pester Lloyd* (esti), LXXXII/145. (1935. június 28.) 4.

TUSNÁDY MÁRIA

2006a Wass Albert: Mire a fák megnőnek című regényének magyarság-szimbólumai. In *PoLiSz*, 94. (2006. május) 54–59.

2006b A meseiség és a gyermeki tisztaság megjelenése Wass Albert *Egyedül a világ ellen* című regényében. In *PoLiSz*, 96. (2006. július–augusztus) 54–58.

2006c Két világ között az ellentét feloldásának lehetetlensége Wass Albert *Tavaszi szél* című színpadi játékában. In *PoLiSz*, 97. (2006. szeptember) 40–47.

VALLASEK JÚLIA

2004 *Elváltozott világ. Az erdélyi magyar irodalom 1940–1944 között*. Debrecen, Kossuth Egyetemi – Debreceni Egyetem.

VALUSKA LÁSZLÓ

Wass Albert a mítoszgyárban.

In <http://index.hu/kultur/klassz/wass0517/>

VÁNYI FERENC ET AL. szerk.

[1926] *Magyar Irodalmi Lexikon*. Budapest, Kassák–Studium reprint kiadása.

VÁRADY IMRE

1954 Wass Albert I. Az Erdők könyvétől a Tizenhárom almafáig. In *Katolikus Szemle*, VI/1. (1954) 3–7.

VÁRDY-HUSZÁR ÁGNES

1993 Nemzettudat a nyugati magyar költészetben, 1945–1955. In *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II.* [A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Szeged, 1991. augusztus 12–16. elhangzott előadások]. Szerk.: Békési Imre et al. Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft., 939–953.

VARRÓ DEZSŐ

1929 Wass Albert: Fenyő a hegytetőn: versek. (Minerva kiadása.) In *Ifjú Erdély*, Kolozsvár, VII. (1929. május 9.) 213.

V[ASS LÁSZLÓ]-Ó

1941 Jönnek! In *Egyedül Vagyunk*, IV/2. (1941. február) 30.

VÉGH BALÁZS

2000 Kanonizáció a húszas évek erdélyi magyar irodalmában. In *Hitel*, 2000. január. 81–89.

VIDONYI ZOLTÁN

1941 A titokzatos őzbak. In *Nimród Vadászlap* (1941. augusztus 1.) 352.

WALTER GYULA

1938 Fiatalok antológiája [Abafáy Gusztáv – Jancsó Elemér – Szemlér Ferenc: „Új ardeali antológia“]. In *Erdélyi Szemle*, XXIII/5.

WASS ALBERT

1924a Az emlékek. In *Vadász Újság*, III/7. (1924. július 1.) 98–100.

1924b Zörög az avar. In *Vadász Újság*, III/11. (1924. november 1.) 167–168.

1927 *Virágtemetés*. [Gróf Wass Albert versei]. Kolozsvár, Minerva.

1928a *Fenyő a hegytetőn: versek*. Cluj–Kolozsvár, Minerva.

1928b Kegyelem. In *Vasárnap*, XI/11. (1928. május 27.) 224.

1928c Tavaszodik (Lomha szelek...). In *Vasárnap*, XI/7. (1928. április 1.) 144. In *Ifjú Erdély*, (1928. március).

1928–1929 A ló, mint igaerő: tanulmány. In *A Debreceni M[agyar] K[irályi] Gazdasági Akadémia Ifjúsága „Széchenyi” Gazdasági Osztályának évkönyve*. Debrecen, Magyar Nemzeti Könyv- és Lapk., 46–50.

1931a Erna. In *Ellenzék*, LII/227. 7–8.

1931b Nyolcszáz szarka egy nap alatt! In *Magyar Vadászújság* (szerk. Takách Gyula). Gyöngyhalászi, XXI/14. (1931. május 10.) 170.

1932 Anyám meg én: vers. In *Színházi Élet*, 30. (1932. július 17.) 101.

1935 *Farkasverem*. Cluj, Erdélyi Szépmíves Céh.

[193?] *Vlcèia jama [Farkasverem]*: szlovák. Ford. Lukáš, Emil Boleslav.

1936 Tavaszodik (Van a koratavaszbán...). In *Erdélyi Helikon*, IX/1. (1936). 6–10; In *Az erdélyi gazda naptára*. LXVIII. évf.

- Szerk.: Teleki Ádám – Török Bálint. Cluj–Kolozsvár, Erdélyi Gazdasági Egylet, 1938. 212–213.
- 1938 Mélység fölött. In *Erdélyi köszöntő*. 1938:99–118.
- 1940a Egységes magyarság IV. In *Nyugat*, XXXIII/12. (1940. december) 531–532.
- [1940b] *Jönnék!*: [rajzok]. [Budapest], Révai, 108.
- 1940c Két nap: krónika. In *Erdélyi Helikon*, 13. 654–666.
- 1940d *Mire a fák megnőnek*. Kolozsvár – [Budapest], Erdélyi Szépművészeti Céh – Révai.
- 1941a *A titokzatos őzbak: történetek egy ember életéből*. Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh.
- 1941b Elkésett levél, Reményik Sándorhoz. In *Erdélyi Helikon*, 14. 802–804.
- 1941c *Vlčei pelech [Farkasverem]*: cseh. Ford. Kutny', Prelozil Pavel. Praha, Volesky.
- 1942a Előjáték. In *Erdélyi Helikon*, 15. 337.
- 1942b Mártonka jussa. In *Termés*, I/ősz. 31–39.
- 1942c *Öreg Jóska; János története*. In Sényi szerk. 1942:69–82.
- [1943a] *Egyedül a világ ellen*. Budapest, Nemzeti Könyvtár.
- [1943b] *Egyedül a világ ellen*: regény. / Rajzok: Jeges Ernő / [Budapest]: Stádium ny.
- 1943c *Tavak könyve: kilenc mese*. Hincz Gyula rajzaival. Budapest, Révai.
- [1943d] *Vérben és viharban*: regény. / Szövegrajzok: Fáy Dezső / Budapest, Nemzeti Könyvtár [Stádium ny.].
- [1943e] *Vérben és viharban*: regény. / Fáy Dezső / [Budapest], [Stádium ny.]
- [1943f] *Vérben és viharban*: regény. [Budapest, Nemzeti Könyvtár]. / Hozzányomva: *A magyar ipar és kereskedelem áttekintése a honfoglalástól napjainkig*. Páll András.
- [1947a] *Egyedül a világ ellen*: regény. [h. n.], Érdekes könyvek.
- [1947b] *Vérben és viharban*: regény. Budapest, [Jövő ny.]
- 1943–1944 Jóskaék ünnepelnek. In *Magyar Irodalompartoló Társaság. A - - 1943–1944. évi évkönyve*. Jövő ny. [Budapest, 1943–1944]. II: 278.
- 1944a A kastély árnyékában: részlet. In *Erdélyi Szemle*, XXIX/2. 9–10.

- 1944b Megismerkedem Napsugárral. In *Erdélyi Helikon*, XVII/9. 493–503.
- [1946] Wass, Albert, Czege von: *Die Welt ist schön: Märchen vom Wald; Ein Buch zum Vorlesen [Erdők könyve]*: német. Karlsruhe, Stahlberg.
- 1947a *A láthatatlan lobogó*: versek. [h. n.], Bethlen
- 1947b *Erdők könyve*. München, [Faragó Miklós].
- 1948 *A láthatatlan lobogó*: versek. München, Amerikai Magyar.
- 1949 *Adjátok vissza a hegyeimet!* regény. Bad Wörishofen, Hungária.
- [1952] *Elvész a nyom*. Cleveland, Kossuth Publishing Co.
- 1958 *Az Antikrisztus és a pásztorok*. Buenos Aires, Kárpát.
- 1959 *A funtineli boszorkány*. Cleveland, Ohio, Kárpát.
- [1968] Wass, Albert, Czege von: *Märchen vom See [Tavak könyve]*: német. Ford. Wass Eva, Czege von. (Ill. Lauterborn, Liesel). [Hamburg], Matari.
- 1969a *A láthatatlan lobogó*: versek. Astor Park, Florida, Amerikai Magyar Szépmíves Czéh.
- 1969b *A láthatatlan lobogó*: versek. Astor Ville, Florida, Danubian Press.
- 1970 *Valaki tévedett: elbeszélések, 1945–1950*. Astor Park, Florida, Amerikai Magyar Szépmíves Czéh.
- 1974–1976 *Kard és kasza. I: Krónikás írás. II: Szemtanúság*. Astor Park, Florida, Amerikai Magyar Szépmíves Czéh.
- 1978 *Halálos köd Holtember partján: regény*. Astor, FL, Amerikai Magyar Szépmíves Czéh.
- 1989 *A költő és a macska: kiadatlan elbeszélések, 1945–1989*. Vál., előszó: Dunai Ákos. Boardman, Ohio – Toronto, Ontario, Hazánk – Pannonia Books.
- 1990 Már csak arról szólok, ami jó volt: előszó Voltam című utolsó könyvemhez. In *A Katolikus Magyarok Vasárnapja 1990-es évkönyve*. 66.
- 1994 *Hagyaték: a szerző válogatása életművéből*. Budapest–Ungvár, Tri kolor–Intermix.
- 1995 *A hadak útján: vérben és viharban*. Novi Sad, Pandora.
- 1996 *Wass Albert magánlevele Balázs Ildikónak*. Daytona Beach, Florida, 1996. május 1.; közölve: Balázs Ildikó: Két levél.

- Adalék egy készülő Wass monográfiához. In *PoLiSz*, 69. (2003. február–március) 653–666.; Wass Albert levele volt gazdatisztje, Balázs András leányához. In Wass Albert 2003e:437–438.
- 1998a *A bujdosó imája*. Budapest, Püski.
- 1998b *A kastély árnyékában*. Marosvásárhely, Mentor.
- 1998c *Erdők könyve: elbeszélések*. Budapest, Dinasztia.
- 1998d *Mire a fák megnőnek: regény*. Marosvásárhely, Mentor.
- 1998e *Tavak könyve*. Szerk.: Adamikné Jászó Anna – Horváth Il-dikó. Budapest, Dinasztia.
- 1999 *Vérben és viharban. Egyedül a világ ellen*. Vál., szerk., utószó: Bálint István János; [ill. Fáy Dezső és Jeges Ernő]. Bu-dapest, Magyar Ház.
- 2000 *Jönnek. Ember az országút szélén*. Marosvásárhely, Mentor.
- 2001a *A titokzatos őzbak. Történetek egy ember életéből*. Pomáz, Kráter.
- 2001b *Egyedül a világ ellen. Magukrahagyottak: két regény egy kötetben*. Marosvásárhely, Mentor.
- 2001c *Magyar örökségünk*. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület.
- 2001d *Összegyűjtött versek*. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület.
- 2002a *A rézkigyó. Hagyaték*. Pomáz, Kráter.
- 2002b *Egyedül a világ ellen: regény*. Pomáz, Kráter.
- 2002c „Erdélyt nem lehet elfelejteni”. [részletek *A látó ember* című portréfilm forgatókönyvéből, Maksay Ágnes és Ta-bacu Marius Wass Albert-filmjéből, *A látó emberből*]. In *Korunk online*, (2002. december).
- 2002d *Hűség bilincseiben. Elbeszélések, novellák, karcolatok, em-lékezések. I. 1928–1938. II. 1938–1944*. Szerk., előszó: Nagy Pál. Marosvásárhely, Mentor.
- 2002d *Józan magyar szemmel: közéleti írások 1934–1994*. Pomáz, Kráter.
- 2002e *Nagypénteki sirató: kiadott és hagyatékban maradt versek*. Marosvásárhely, Mentor.
- 2002g *Vérben és viharban. Hagyaték: két mű egy kötetben*. Ma-rosvásárhely, Mentor, 2002; *Vérben és viharban. Hagyaték*. regény. 2. kiad. Marosvásárhely, Mentor, 2002.

- 2002h *Vérben és viharban. Egyedül a világ ellen.* Két regény egy kötetben. Pomáz, Kráter.
- 2003a *Wass Albert minden verse.* Szerk.: Turcsány Péter. Pomáz, Kráter.
- 2003b *Ötven erdélyi gyermek levele a Jézuskához. A Temező megindul: kórusjáték. Karácsonyi üzenetek: válogatás Wass Albert karácsonyi írásaiból.* Szerk.: Turcsány Péter. Pomáz, Kráter, 164.
- 2003c *Rövid önéletrajz. 1979.* In Szakács 2003. Melléklet, 1–16.
- 2003d *Tavaszi szél és más színművek.* Pomáz, Kráter Műhely Egyesület.
- 2003e *Zsoltár és trombitaszó: novellák, közéleti írások és levelek 1927–1997. Örökösök: kisregény.* Pomáz, Kráter.
- 2004 *Magyar pólus.* Pomáz, Kráter Műhely Egyesület.
- 2005a *Csillag az éjszakában.* Marosvásárhely, Mentor.
- 2005b *Valaki tévedett.* III. Hagyatékban maradt és kiadatlan novellák, elbeszélések. Marosvásárhely, Mentor.

WASS ALBERT előszó

- 1941 *Ötven erdélyi gyermek levele a Jézuskához.* Gróf Wass Albert előszavával. Dés, [Szolnok-Doboka vármegye Közjóléti Szövetkezete], 9–66.

Wass Albert. In Csicsery-Rónai István: *Hírünk a világban: Magyar Kulturális Figyelő*, (1951. november. 11.); W1/C: 9. jelű irattartó anyaga, Vasváry-gyűjtemény, Szeged, Somogyi-könyvtár.

WASS ENDRÉNÉ, GRÓF

- 2002 Gróf Wass Endréné naplójából [folytatásban]. In *Szászrégen és Vidéke*, IV/3–12. (2002. március–december).

WELLEK, RENÉ – WARREN, AUSTIN

- 1972 *Az irodalom elmélete.* Budapest, Gondolat.

ZÁHONY ÉVA

- 1984 *Romániai magyar szépirodalom a két világháború között 1919–1944. Válogatott bibliográfia és irodalmi repertórium. I.: Önálló művek, írások és kritikák. II: Írások és kritikák.* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.

ZIMÁNDI PIUS

1940 Wass Albert: Csaba. Regény. Révai. In *Magyar Kultúra*, XXVII/23. (1940. december 5.) 171–172.

ZMEGAC, VIKTOR

1996 *Történeti regénypoétika*. In *Az irodalom elméletei I.* Szerk: Thomka Beáta. Pécs, Jelenkor–JPTE, 99–170.

- Y

1940 Wass Albert: Csaba, Budapest, Révai, 1940. In *Pester Lloyd*, 234. (1940. október 13.) 14.

1942 Albert Wass: Mire a fák megnőnek (Bis die Bäume gewachsen sind) Budapest, Révai. 1942. In *Pester Lloyd* (esti), LXX-XIX/269. (1942. november 27.) 6.

--

1933a A Kemény Zsigmond Társaság... In *Székelyföld* (Marosvásárhely), XXXV/45. (1933. november 5.) 7.

1933b A Kemény Zsigmond Társaság szerzőavató estéje... In *Székelyföld* (Marosvásárhely), XXXV/46. (1933. november 12.) 1.

1933c A temető megindul [Színház rovat]. In *Hétfő Reggel*, Târgu-Mureș, I/2. (1933. november 13.) 4.

1933d Wass Albert misztériumát óriási sikerrel mutatták be Marosvásárhelyen. In *Székelyföld* (Marosvásárhely), XXXV/47. (1933. november 19.).

- -1.

1942 Egy este Erdély virágoskertjében. In *Zemplén*, (1942. február 11.) 2.

- -2.

1942 „Marosvásárhely beledobta a Hortobágy tengerébe hírmondó palackját...”. Marosvásárhelyi írók, költők Debrecenben. In *Debreczen. Keletmagyarországi Napló*, XIX/84. (1942. április 15.) 4.

- -3.

1941a A titokzatos őzbak. Wass Albert regényes vallomása. In *Esti Kurír*, 223. (1941. szeptember 30.)

1942b Wass Albert: A titokzatos őzbak. In *Nemzeti Újság*, XXIII/226. (1941. október 4.) 9.

1942c Wass Albert: A titokzatos őzbak. In *Új Nemzedék*, XXIII/251. (1941. november 4.) 6.

1942d Wass Albert: A titokzatos őzbak. In *Újság*, VII/217. (1941. szeptember 24.) 10.

- -4

1935 Wass Albert: Farkasverem (Wolfsgrube, Rom.). Cluj–Kolozsvár, Erd. Szépmiv. Céh, 1935. 227 S; R. Berde Mária: Szent-ségvivők...; Székely Mózes: Csütörtök... In *Ungarische Jahrbücher*, XV/2–3. (1935. augusztus) 332–333.

- -5

1940 Kiosztották a Baumgarten-díjakat. In *Magyar Nemzet*, III/14. (1940. január 19.)

- - [BALOGH LÁSZLÓ]

1941 [Wass Albert: Csaba] In *Élet*, XXXII/3. (1941. február 23.) 155.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A SZERZŐNEK AZ ÉRTEKEZÉS TÁRGYÁBÓL MEGJELENT PUBLIKÁCIÓI¹

Önálló kötet:

BALÁZS Ildikó: *Wass Albert életmű-bibliográfia*. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2004. www.krater.hu

- -: Balázs Ildikó. *Wass Albert életmű-bibliográfia, 1923–2003*. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2004. 208 p. 20 cm. In *Új könyvek: könyvtárak állománygyarapítási tájékoztatója*. Budapest, Könyvtár-ellátó, 2004/15. 122.

BALÁZS Ildikó: *Wass Albert életmű-bibliográfia*. In *Wass Albert Életműve DVD*. Arcanum Műhely Kft. – Kráter Műhely Egyesület, 2005², www.krater.hu

Társzerző önálló kötetben:

A nagy íróvá érés kora – Az otthon kötelékében 1924–1944. In: RAFFAY Ernő – TAKARÓ Mihály – VEKOV Károly: *A gróf emigrált, az író otthon maradt. Wass Albert igazsága*. [h. n.], Szabad Tér – Czegei Wass Foundation, 2004. 93–145.

Pósa Zoltán: *A gróf emigrált, az író otthon maradt*. In *Magyar Nemzet*, LXVIII/16. (2005. január 18.)

- -: Könyv Wass Albert igazságáról. In *Magyar Nemzet online*, (2005. január 19.)

Nagy Katalin: Könyv Wass Albertről. In *Magyar Rádió online*, (2005. január 19.)

Nagy Katalin: *Wass Albertről történész szemmel – új tanulmánykötet az erdélyi íróról*. In *Magyar Rádió online*, (2005. január 19.)

¹ A monográfiához évszámkiemelő bibliográfiát készítettünk, mert ezt meggyőződésünk szerint könnyebb használni, emellett a Mentor Kiadó kötetében bevett irodalomjegyzék-forma; a publikációs listánál úgy döntöttünk, meghagyjuk a Szerző által eredetileg javasolt formát, mivel így könnyebben összevethető az életmű-bibliográfiával. *Szerk. megj.*

² Megjegyzés: a Szerző nem tudta kideríteni, hogy megjelent-e – engedélye megtagadása ellenére. Recenzióból értesült róla: www.krater.hu

Bagoly Zsolt: Trianon revíziója és Wass Albert átértékelése. Beszélgetés Raffay Ernő Trianon-kutató történésszel. In *Erdélyi Napló*, XV/4. (2005. január 25.); másodközlés: Raffay Ernő: Nem zárható ki Trianon revíziójának elképzelése. Beszélgetés a történészprofesszorral Trianonról és Wass Albert-ről. In *erdely.ma – Múltidéző*, (2005. január 26.)

Makkay József: A közöttünk élő Wass Albert. In *Erdélyi Napló*, XV/6. (2005. február 8.)

Márkus Béla: Két könyv Wass Albert emlékezetére. In *Irodalmi Jelen* (Arad), szerk.: Orbán János Dénes, (2005. augusztus).

www.ij.nyugatijelen.com

Adjátok vissza a hegyeimet!; Két levél; Minden csillag Zágon felé mutat; Wass Albert-domborművet avattak Debrecenben; Wass Albert élő emléke Miamiban [társszerző: Lukácsi Éva]; Várdy Béla történész professzor Wass Albertre emlékezik; Hol áll a Wass Albert-ügy? In: Wass Albert utóélete. Isten kenyere. A sajtó tükrében 1998. február – 2004. október. Szerk. TURCSÁNY Péter. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2004. 107–111; 119–125; 153–155; 181–184; 284–293; 293–199; 358–362.; korábbi közlések ld. fent.

Sylvester Lajos: Nagy emberek nagy vihart kavarnak. Wass Albert utóélete – a sajtó tükrében. In *PoLisZ*, 80. (2004. december – 2005. január). 36–38.

Márkus Béla: Hozsanna néked, Wass Albert? – Két dokumentumkötet margójára. In *Kortárs*, 49/3. (2005) 114–128.

Változatok az erdélyi román földosztásra; Wass Albert első pályaszakaszának elbeszélései; Adjátok vissza a hegyeimet!; „Jó és érdekes életem volt”; Wass Albert istenkeresése; Zsoltár és trombitaszó mellett; Hol „lakott” a funtineli boszorkány?; Wass Albert külhoni visszhangja; Műsorról levett nemzeti fájdalom [társszerző: LUKÁCSI Éva]. In *Wass Albert emlékezetére: a kő marad...* Szerk.: TURCSÁNY Péter. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2004. 44–60; 81–152; 271–275; 296–300; 307–331; 337–344; 395–412; 413–419; 522–528.; korábbi közlések ld. fent.

Wass Albert antológiákban (1940–1944). In *Wass Albert. Sors és pálya*. Szerk.: NAGY Pál. Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat, 2005. 62–71.; korábbi közlés in *PoLisZ*, 75. (2003. február–március) Szerk.: TURCSÁNY Péter. 67–73.

Az erdélyi arisztokrácia múltja, jelene; Wass Albert német nyelvű elbeszélései a Pester Lloydban. In *és lészen csillagfordulás. Örök-*

ségünk Wass Albert. Centenáriumi írások 1908–2008. Szerk.: TURCSÁNY Péter, Pomáz, Kráter, 2009. 129–183; 207–211.

Tanulmányok időszakos kiadványokban:

Két levél: adalék egy készülő Wass-monográfiához. In *PoLíSz*, szerk.: TURCSÁNY Péter, 69. sz. (2003. február–március) 63–66.; másodközlés: *Múzsza*, 592. sz.: Népújságmelléklet (Marosvásárhely), LV/124. (2003. május 31.) 2.; *Múzsza*, 593. sz. LV/130. (2003. június 7.) 2–3.

Hol „lakott” a funtineli boszorkány? A Kunyhó a Komárnyikon című regény nyelvi világa. In *PoLíSz*, szerk.: TURCSÁNY Péter, 70. sz. (2003. április–május). 61–72.; www.krater.hu

Wass Albert istenkeresése. In *Confessio*, szerk.: TENKE Sándor, 2. sz. (2003). 22–36.; rövidített másodközlés: *Új Kezdet. Református folyóirat* (Marosvásárhely), szerk.: FÜLÖP G. Dénes, IV/8. (2003. augusztus) 5–7.; www.krater.hu

Sorsvállalás: Wass Albert első pályaszakaszának elbeszélései antológiákban (1931–1940). In *PoLíSz*, 73. (2003. október–november). Szerk.: TURCSÁNY Péter. 55–68.; www.krater.hu

Hűség bilincseiben: Wass Albert első pályaszakaszának elbeszélései (1928–1944). In *Confessio*, szerk.: TENKE Sándor, 4. (2003) 51–72.

Sorsvállalás 2.: Wass Albert antológiákban – a háború idején (1940–1944). In *PoLíSz*, 75. (2003. február–március). Szerk.: TURCSÁNY Péter. 67–73.; újraközlés: Wass Albert antológiákban (1940–1944). In *Wass Albert. Sors és pálya*. Szerk.: NAGY Pál. Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat, 2005. 62–71.

Részletek Wass Albert portréjához: beszélgetés Várdy Béla pittsburghi történészprofesszorral. In *Nyelvünk és Kultúránk*, XX-XIII/130. Szerk.: POMOGÁTS Béla. (2003/6. november–december). 100–104.

Változatok az erdélyi román földosztásra Wass Albert és Berde Mária regényvilágában. In *Partium*, XIII. (2004. tavasz). Szerk.: BAMBOSI László et al. 41–51.

Változatok a Trianon utáni vallásos-gondolati lírára. Wass Albert versei első pályaszakaszában (1924–1944). In *Confessio*, XXVIII/2. (2004) Szerk.: TENKE Sándor et al. 53–86.

A versíró Wass Albert három zsenigéje. In *Magyartanítás*, XLV/2. (2004). Szerk.: A. JÁSZÓ Anna. 8–14.

Wass Albert idegen nyelveken. Fordítástörténeti vázlat, külhoni visszhang. In *Széphalom 14. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 2004*. Szerk.: KOVÁTS Dániel. Sátoraljaújhely, 2004. 149–156.

- -: *Széphalom 14*. Hírlevél. A Kazinczy Ferenc Társaság tájékoztatója. 39. (2004. december) 6.

Wass Albert: Tavak könyve. In: *Széphalom 15. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 2005*. Szerk.: KOVÁTS Dániel. Sátoraljaújhely, 2005. 139–148.

Jönnék! In *PoLiSz*, 96. (2006. július–augusztus). Szerk.: TURCSÁNY Péter. 43–54.; www.krater.hu

Wass Albert: Egyedül a világ ellen című kisregénye. In *PoLiSz*, 97. (2006. szeptember) Szerk.: TURCSÁNY Péter. 47–51.; www.krater.hu

Wass Albert német nyelvű elbeszélései a Pester Lloydban. In *PoLiSz*, 115. (2008. június) Szerk.: TURCSÁNY Péter. 18–21.; másodközlés in *és léssen csillagfordulás. Örökségünk Wass Albert. Centenáriumi írások 1908–2008*. Szerk.: TURCSÁNY Péter. Pomáz, Kráter, 2009. 207–211.

A jelenkori történelem forгатagában. Wass Albert: Jönnék! (1940). In *Széphalom 18, a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 2008*. Szerk.: KOVÁTS Dániel. 211–220.

Az erdélyi arisztokrácia múltja, jelene – Farkasverem 1934. In *PoLiSz*, 123. (2009. április) Szerk.: TURCSÁNY Péter. 25–39.; www.krater.hu

Az erdélyi arisztokrácia múltja, jelene II. – Mire a fák megnőnek (1940). In *PoLiSz*, 124. (2009. május) Szerk.: TURCSÁNY Péter. 29–40.; www.krater.hu

A Csaba-mítosz Wass Albert regényeiben. In *Zempléni Múzsá*, IX/1. (2009. tavasz) Szerk.: BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor. 21–34.

Az erdélyi arisztokrácia múltja, jelene [Farkasverem, Mire a fák megnőnek, A kastély árnyékában]. In *és léssen csillagfordulás. Örökségünk Wass Albert. Centenáriumi írások 1908–2008*. Szerk.: TURCSÁNY Péter. Pomáz, Kráter, 2009. 129–183.

Wass Albert erdélyi korszaka 1923–1944. In *Széphalom 19. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 2009*. Szerk.: KOVÁTS Dániel. Sátoraljaújhely, 2009. 413–420.

Folyóirat-kutatás, szójegyzék-készítés:

WASS Albert: *Zsoltár és trombitaszó: novellák, közéleti írások és levelek 1927–1997. Örökösök: kisregény*. Pomáz, Kráter, 2003. Folyóirat-kutatás: 6–11, 70–73, 149–158, 437–438; jegyzék-összeállítás: 520–522.

WASS Albert: *Magyar pólus: újabban föl kutatott versek, novellák, tárcák, közéleti írások, interjúk és levelek*. Pomáz, Kráter, 2004. Folyóirat-kutatás: 12–25.

Töretlen hittel ember és magyar. Wass Albert élete a sajtó tükrében. Szerk.: TURCSÁNY Péter. Pomáz, Kráter, 2004. Folyóirat-kutatás: 21–22, 29, 31–33, 37, 43, 48–49, 88–91, 138–154.

Wass Albert emlékezetére. A kő marad... Szerk.: TURCSÁNY Péter. Pomáz, Kráter, 2004. Folyóirat-kutatás: 4.; fordítás: 454.

Előadások:

Wass Albert nyelvi világa. XIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Nyelvészet és anyanyelvoktatás szekció, Győr, 2003. április 14–16.; rezümé: In *XIII. MANYE: A többnyelvű Európa: összefoglalók kötete*. Szerk.: BAKONYI István. Győr, Széchenyi István Egyetem, 2003. 49.; teljes előadás: In *Stílus és anyanyelv. Tanulmányok a XII. és XIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásaiból*. Szerk.: GALGÓCZI László – VASS László. Szeged, Juhasz Gyula Felsőoktatási, 2004. 257–266.

A Wass Albert-bibliográfia bemutatása. Kárpátaljai Magyar Könyvtári Kollégium, Beregszász (Ukrajna), 2003. november 8.

A verselő Wass Albert első pályaszakasza. A Magyar Tudomány Napja, Irodalomtudományi Szekció, Nyíregyháza, 2003. november 11.

Wass Albert művei idegen nyelveken: szlovák, cseh, német, angol, spanyol, román regényfordítások. XII. (helyesen: XIV.) Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. Nyíregyháza, 2004. április 4–6; rezümé: *Nyelvek és nyelvvoktatás Európa és a Kárpát-medence*

régióiban: összefoglalók kötete. Szerk.: CS. JÓNÁS Erzsébet. Nyíregyháza, Bessenyei György Kvk., 2004. 37–38.

A Wass Albert életmű-bibliográfia bemutatása. Budapest, Magyarok Háza, 2005. január 18.

Die deutschen Texte von Albert Wass aus seiner siebenbürgischen Periode (1923–1944). A Magyar Tudomány Napja, Germanisztikai Szekció, Nyíregyháza, 2007. november 13.

Wass Albert mezőszégi világa. Papok Wass Albert írásaiban. Wass Albert Olvasókör. Sárospatak, 2008. március 11.; www.sarospatak.hu, www.zemplentv.hu

Wass Albert erdélyi korszaka: előszó egy doktori disszertációhoz. Debreceni Wass Albert Napok, 2008. június 27(–29).

Recenziók:

Adjátok vissza a hegyeimet!: Wass Albert regényei. In *Erdélyi Napló (Nagyvárad)*, XI/491. (2001. február 20.) 13.

Egy forgatásra váró forgatókönyv: [Wass Albert: Az Antikrisztus és a pásztorok]. In *Erdélyi Napló (Nagyvárad)*, XII/35. (2002. szeptember 3.) 13.; www.krater.hu

Elvész a nyom: Wass Albert istenkeresése. In *Erdélyi Napló (Nagyvárad)*, XII/38. (2002. szeptember 24.) 13.; www.krater.hu

Wass Albert derűs-borús írói világa. In *Múzsza: Népújságmelléklet (Marosvásárhely)*, 559. sz. (2002. október 5.) 2–3.

Hová tűnt az erdélyi arisztokrácia? Marosi Ildikó örökbe kapott beszélgetései [Marosi Ildikó: Örökbe hagyott beszélgetés gróf Teleki Mihállyal]. In *Múzsza: Népújságmelléklet (Marosvásárhely)*, 561. sz. (2002. október 19.) 2.

A vasárnapi ige mellé: Wass Albert Hagyatéka. In *Erdélyi Napló (Nagyvárad)*, XII/50. (2002. december 17.) 13.

Műsorról levett nemzeti fájdalom. Wass Albert: Tavaszi szél [társszerző: LUKÁCSI Éva]. In *PoLisz*, 73. (2003. október–november) Szerk.: TURCSÁNY Péter. 41–45.

Egy kutatás hozadéka – Ágoston Vilmos *A kisajátított tér* című könyvéről. In *PoLisz*, 126. (2009. ősz) 91–96.

Esszé:

Mi a titka? Gondolatok a Wass Albert-díj átvételét követően. In *PoLiSz*, 82. Szerk.: TURCSÁNY Péter, (2005. március) 65–66.

Díjak:

Wass Albert-díj (Budapest, Kráter Műhely Egyesület, 2005. január 19.)

--: A Wass Albert-díj átadása. In *Duna Televízió*, (2005. január 20.)

--: Átadták a Wass Albert-díjakat. A Kráter Műhely Kondor Katalint is kitüntette. In *Magyar Nemzet Online*, (2005. január 20.)

--: *Wass Albert-díjak ismertetése a TV2 Napi Mozaik című műsorában.*

www.krater.hu

--: *Wass Albert-díjak másodszor.* www.krater.hu

(barta) [Boglárka]: Wass Albert éltetői. In *Magyar Demokrata*, IX/4. (2005. január 27.) 75.

Balázs Ildikó: *Gondolatok a Wass Albert-díj átvételét követően.* www.krater.hu

Benkei Ildikó: Wass Albert-díjak a Kráter Műhelytől. In *Magyar Rádió online*, (2005. január 20.).

Farkas Boglárka: „*Velünk van Wass Albert...*” www.gondola.hu (2005. január 20.)

Lengyel Anna: Wass Albert-díjat kapott Kondor Katalin. In *Magyar Rádió online*, (2005. január 20.).

Pósa Zoltán: Wass Albert-díj tisztességes helytállásért. In *Magyar Nemzet*, LXVIII/18. (2005. január 20.).

A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtárának Wass Albert-pályázatán *Wass Albert erdélyi korszakában keletkezett elbeszéléseinek tematikája, motívumrendszere (1924–1944)* című művel a Tanulmány, esszé kategóriában elért I. díja (2008. január 8.).

A szerzővel készült interjú:

FÁBIÁN Tibor: Akinek Wass Albert több mint olvasmány... Balázs Ildikó főiskolai tanár a vasasszentgotthárdi gazdatisztról, az erdélyi útkeresésről, az olvasói magatartásokról és az író irodalomtudományi megítéléséről. In *Erdélyi Napló* (Nagyvárad), XV/17. (2005. április 26.).

Hivatkozások:

--: A Wass Albert-díj átadása. In *Duna Televízió*, (2005. január 20.).

--: Átadták a Wass Albert-díjakat. A Kráter Műhely Kondor Katalint is kitüntette. In *Magyar Nemzet Online*, (2005. január 20.).

--: *Wass Albert-díjak ismertetése a TV2 Napi Mozaik című műsorában*. In www.krater.hu

--: *Wass Albert-díjak másodszor*. In www.krater.hu

(barta) [Boglárka]: Wass Albert éltetői. In *Magyar Demokrata*, IX/4. (2005. január 27.) 75.

A Nyíregyházi Főiskola Évkönyve 2000–2004. Szerk.: SZABÓ Géza. Nyíregyházi Főiskola Bessenyei György Kvk.-ja, Nyíregyháza, 2005. (Bibliográfia: BALÁZS Ildikó). 118–120.

Ablonczy László: *Nehéz álom. Sütő András 75 éve*. Budapest, 2002. 363–364.

Ágoston Vilmos: EÖK!K (Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány), Budapest, 2007. [bibliográfia: 105, 165.; Wass Albert-díj: 112].

Bagoly Zsolt: Trianon revíziója és Wass Albert átértékelése. Beszélgetés Raffay Ernő Trianon-kutató történésszel. In *Erdélyi Napló*, XV/4. (2005. január 25.); másodközlés: Raffay Ernő: Nem zárható ki Trianon revíziójának elképzelése. Beszélgetés a történészprofesszorral Trianonról és Wass Albertről. In *erdely.ma – Múltidéző*, (2005. január 26.).

Benkei Ildikó: Wass Albert-díjak a Kráter Műhelytől. In *Magyar Rádió online*, (2005. január 20.).

és leszen csillagfordulás. Örökségünk Wass Albert. Centenáriumi írások 1908–2008. Szerk.: Turcsány Péter. Pomáz, Kráter, 2009. (3 hivatkozás: 81, 109, 111).

Farkas Boglárka: „*Velünk van Wass Albert...*” www.gondola.hu (2005. január 20.).

Feldmájer Benjámín: Wass Albertől olvasok. In *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*. Szerk.: CSÖRSZ RUMEN István et al. Budapest, rec. iti, 2009. 359–366. (7 hivatkozás: 363, 364, 365).

Hegedűs Lóránt: Wass Albert életműve kereszt(y)én(y) teológiai szempontból. In *PoLiSz*, 113. (2008. április) Szerk.: TURCSÁNY Péter. (1 hivatkozás: 20).

Lengyel Anna: Wass Albert-díjat kapott Kondor Katalin. In *Magyar Rádió online*, (2005. január 20.).

Makkay József: A közöttünk élő Wass Albert. In *Erdélyi Napló*, XV/6. (2005. február 8.)

Márkus Béla: „Wass Albert kezében lesz feladata a tollnak” – bírálatok, méltatások a két világháború között. In *PoLiSz*, 113. (2008. április) Szerk.: TURCSÁNY Péter. (2 hivatkozás: 28, 29).

Márkus Béla: Hozsanna néked, Wass Albert? – Két dokumentumkötet margójára. In *Kortárs*, 49/3. (2005) 114–128. (5 hivatkozás)

Márkus Béla: Két könyv Wass Albert emlékezetére. In *Irodalmi Jelen* (Arad). Szerk.: ORBÁN János Dénes, (2005. augusztus) www.ij.nyugati jelen.com (3 hivatkozás).

Nagy Zsuzsanna: A világ első Wass Albert-monográfiája. Interjú dr. Szücsné Harkó Enikővel. In *Marosvásárhelyi Rádió*, 2005. május 28.

Pósa Zoltán: Wass Albert-díj tisztes helytállásért. In *Magyar Nemzet*, LXVIII/18. (2005. január 20.).

Pótkötet a „Bibliográfia a nyíregyházi főiskola oktatóinak kiadványaiból 2000–2003 – válogatás” című kiadványhoz. Könyvtári Füzetek 9. Szerk.: BAJNOK Lászlóné. Nyíregyháza, Bessenyei György Kvk., 2006. *Bibliográfia: BALÁZS Ildikó*: 30; hivatkozás: 13, 83.

Turcsány Péter: A visszahúzódó diák (részlet T. P. Wass Albert, a boldog szomorúember című élet/mű/rajzából). In *PoLiSz*, 114, (2008. május). Szerk.: TURCSÁNY Péter. (2 hivatkozás: 27, 45).

Turcsány Péter: *Wass Albert, a boldog szomorúember. I.* Pomáz, Kráter, 2008. (7 hivatkozás: 43, 69, 73, 141, 219, 582, 655).

NÉVMUTATÓ

- Abafáy Gusztáv 85, 295, 320,
337
- Adamikné Jászó Anna 58, 90,
134, 137, 138, 323, 337
- Ady Endre v. Andreas 5, 17, 18,
20, 29, 33, 36, 41, 42, 43, 46,
47, 54, 57, 60, 61, 62, 63, 78,
87, 91, 111, 148, 202, 290,
295, 310, 353
- Ágoston Julián 204, 295, 337
- Andersen, Hans Christian 136,
140, 144
- András Károly 152
- Anonymus 242
- Antalfy Endre 51, 54
- Áprily Lajos 25, 26, 27, 28, 40,
66, 72, 82, 95, 128, 318
- Arany János 94, 95, 121, 242,
262
- Asztalos István 84, 87, 88, 89,
267
- Attila király 241
- Bársony István 120
- Balla Borisz 135
- Balogh László 176, 202, 237
- Baudelaire, Charles Pierre 37
- Beke György 176, 213
- Bélteky László 203, 205
- B[ertalan] I[stván] 159
- Babits Mihály v. Michael 61
- Bahr, Hermann 50
- Bakó Endre 20
- Balázs András 7
- Balázs Ferenc 82
- Balázs Ildikó 74, 78
- Bálint István János 254
- Bánffy Miklós 67, 86, 87, 95, 149,
176, 180, 181, 202, 240
- Baróthi Géza 120, 135
- Barth, Karl 58
- Bartis Ferenc 84
- Bartók Béla 121
- Bartók György 267
- Benedek Elek 82
- Benedek Marcell 67, 115
- Berde Mária 88, 155, 176, 180
- Bertha Zoltán 267, 272
- Biczó Gábor 210
- Bleyer Jakab 242
- Bóka László v. Ladislaus 119,
120, 123
- Borbély László 237
- Borchert, Wolfgang 60
- Bödöcs Pál 70, 202, 213
- Bözödi György 84, 123, 156, 210,
240
- Brachfeld, Sigfried 78, 79, 178
- Brunner, Emil 58
- Büjti László 122
- Chinezu, Ion 84
- Claudius, Eugen ld. Kerpel Jenő
- Csaba királyfi 103, 241, 242, 243,
244, 254, 255
- Csajka Zsuzsa 159
- Csathó Kálmán 121
- Csehov, Anton 66, 159

- Cs. Gyimesi Éva 25
 Csighy Sándor 15
 Cs. Szabó László 241, 267
 Csuka Zoltán 54, 55

 Dalos György 75, 152
 Dandea, Emil 83
 Danis István 21, 71, 79
 Deák András 7
 Déchy Liane 270
 Dékány András 174
 Derzsi Sándor 267
 Dsida Jenő 18, 41, 42, 83, 86, 118,
 148, 156
 Dunai Ákos 322

 Eötvös József 149
 Erdélyi [[Jordáky] Lajos 301
 Erdélyi Kiss Mihály 58

 Fábián Gyula 17
 Fáy Dezső 254, 321, 323
 Fáy Ferenc 15
 Fazekas Tiborc 75
 Féja Géza 119, 120, 122, 155
 Fekete István 126, 148, 260
 Fenyvessy Jeromos 15
 Ferdinandy György 121
 Flórián Tibor 15
 Fráter Olivér 17, 66
 Gagyi László 87, 88
 Gál János 34
 Gárdonyi Géza 65, 247, 260
 Goethe, Johann Wolfgang 26,
 252
 Gombocz Zoltán 242
 Goncsarov 66, 158

 Gosztonyi Lajos 177
 Gozdsu Elek 65
 Grandpierre Emil 83
 Grexa Gyula 242
 Grimmelshausen 288, 294
 Gulácsy Irén 87
 Gyallay Domokos 88
 Gyalui Pál 42
 Győrffy György 242
 Györi Ferenc 33
 Gyulai Pál 112, 149

 Hajnal László Gábor 16
 Hamsun, Knut 5, 65, 68, 69, 70,
 71, 128, 148, 159, 161
 Hamvas Béla 70
 Hegyi Endre 267
 Herceg, Franz 78
 Heszke Béla 88
 Hincz Gyula 133, 135, 318, 321
 Horváth Imre 267
 Horváth István 267
 Hunyady Sándor 87, 95

 Illyés Gyula 207
 Ilosvay Ferenc 121, 145
 Inámi Zsófia 15, 16

 Jancsó Elemér 82, 83, 85, 89
 Janovics András 174
 Jeges Ernő 281, 321, 323
 Jékely Zoltán 31, 267
 Jókai Mór 149
 Jordáky Lajos lásd Erdélyi Lajos
 207
 Jordanes 242
 Jósika Miklós 149

- József Attila 130
 Juhász Ferenc 121, 238, 331
- Kacsó Sándor 87, 267
 Kádár Erzsébet 118, 119, 124, 238
 Káli István 305
 Kannás Alajos 16
 Kántor Lajos 129
 Kanyar József 17, 18, 34
 Karácsony Benő 66, 80, 82, 87
 Kardos Tibor 122, 124
 Karinthy, Friedrich 78
 Károly, Nagy, király 261
 Katona Jenő 84, 257
 Kéky Lajos 178
 Kelemen János 177, 193
 Kemény János v. Johann 87, 88, 95, 127, 133, 155, 267
 Kemény Zsigmond 8, 10, 51, 52, 54, 88, 149, 325
 Kerecsendi Kiss Márton 203
 Keresztury, Desiderius v. Dezső 79, 178
 Kerpel Jenő 79
 Kézai Simon 242
 Kipling, Rudyard 100
 Király György 242
 Kiss Jenő 118, 172, 267, 269, 270, 272
 Kocsis Rózsa 50
 Kolos Endre 157, 238
 Kós Károly 86, 87, 88, 95, 149, 267
 Kótay Pál 88
 Kovács György 83, 84
 Kovács László 86, 87
- Kovalovszky Miklós 182, 202, 203, 205, 211
 Kovács László 86–87
 Kölcsey Ferenc 257, 278
 Kövér Erzsébet 33
 Kristóf György 82, 239
 Kuncz Aladár 87, 88, 114
 Kunstár Csaba 73
 Kutny', Prelozil Pavel 152
- Lagerlöf, Selma 5, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 113, 127, 148
 Láng Gusztáv 150, 155, 156, 175, 180
 Latrán Ibolya 151, 154, 160, 236
 Lauterborn, Liesel 134
 Ligeti Ernő 65, 83, 84, 85
 Lovass Gyula 239
 Lovik Károly 65, 121
 Lőcsei Gabriella
 Lukaš, Emil Boleslaw 152
 Lukács György 57, 72
 Lukácsi Éva 52, 58, 72, 226, 228, 229, 234
 Maeterlinck, Maurice 132
 Majthényi György 42
 Makay Gusztáv 195, 196
 Makkai Sándor 43, 86, 87, 88, 180, 240
 Maksay Albert 87, 206, 267
 Marék Antal 87
 Márk barát 242
 Markovits Rodion 114
 Márkus Béla 8, 328, 335
 Marosi Ildikó 36, 54, 86, 96, 115, 133, 151, 157, 201, 223, 224
 Marton Lili 224

- Mécs László 15, 29
 Medvigy Endre 17, 18, 66, 197, 210, 240
 Méliusz József 83, 267
 Mérő Mihály 119, 123–124
 Mezey [?] 270
 Mikszáth Kálmán 94
 Milotay István 194, 204
 Molter Károly 36, 54, 55, 82, 87, 88, 96, 267
 Móricz Zsigmond 78, 98, 114, 148, 152, 155, 158, 165, 202, 207, 236
 Nagy Dániel 61
 Nagy László 121
 Nagy Pál 15, 21, 54, 74, 116, 225,
 Négyessy László 242
 Németh László v. Ladislaus 78, 202, 226, 228
 N. Pogány Albert 205
 Nyirő József 82, 86–88, 111, 118, 133, 148, 152, 155, 180, 202, 210, 240
 Oláh Miklós 242
 Olosz Lajos 82
 Ősz János 28, 39, 46, 72, 88, 283
 Palágyi Ferenc 113
 Páll András 254
 Pályi András 186–187
 Pápay Szabó György 16
 Petelei István 65
 Petőfi Sándor 18, 27, 30, 61, 63, 191, 290
 Pilinszky János 118, 119
 Pogány Albert 205, 238, 253
 Pogány Ö. Gábor 238, 253
 Pomogáts Béla 16, 65, 66, 72, 180, 268
 Proust, Marcel 106
 Pukánszky Béla 79
 Radnóti Miklós 48, 130, 148
 Raffay Ernő 268
 Rákosi Viktor 111
 Rass Károly 156, 157
 Ravasz László 89
 Rebreanu, Liviu 209, 210
 Reményik Sándor 5, 17, 18, 19, 30, 31, 33, 35, 36, 42, 46, 65, 66, 80, 82, 87, 98, 129, 148, 235, 267
 Reviczky Gyula 40, 48
 Riedl Frigyes 242
 Rónay László 16, 222, 223
 Ruzskabányai Elemér 253
 Salten, Felix 100
 Schöpflin Aladár 152, 153, 154, 160, 174
 Sényi László 52, 53, 54, 88, 89
 Siemers Ilona 10, 20, 153, 160, 161, 162
 Sipos Domokos 87, 88, 148
 Stănescu, Constantin 123–124
 Sütő András 10, 128
 Szabédi László 55, 56, 58, 118, 157, 175, 267
 Szabó Dezső 61, 114, 152, 202, 240
 Szabó Richárd 195, 196, 239
 Szabó T. Ádám 160, 162
 Szakács István Péter 35

- Szakolczay Lajos 18
 Székely Mózes 155
 Szemplér Ferenc, I. 83, 156
 Szénási Sándor 17
 Szenczei László 84, 87
 Szenczi Molnár Albert 121
 Szende Aladár 176, 182, 188,
 193, 203, 204, 205
 Szende Zoltán 269
 Szentimrei Jenő 46, 82
 Szirmai Károly 240
 Szitnyai Zoltán 16
 Szombati Szabó István 82
 Szombathy Viktor 137
 Szőnyi Kálmán 204
 Szörényi Levente 223
 Szücsné Harkó Enikő 66, 91, 122,
 175, 181, 199, 200, 237, 240,
 255, 260, 264, 265
 Tabéry Géza 88, 121, 122, 148,
 180
 Takaró Mihály 183, 244, 245
 Tamási Áron 12, 61, 78, 82, 86,
 87, 88, 94, 114, 133, 148,
 186, 187, 227, 239, 266, 267,
 284, 287
 Tavaszy Sándor 267
 Téglás János 237
 Thury Zsuzsa 83
 Thurzó Gábor v. Gabriel 78, 159,
 177, 178
 Tolnai Gábor 88
 Tompa László 66, 82, 87, 89
 Tóth-Kurucz Mária 15
 Török Gyula 186
 Turcsány Péter 21, 51, 74
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 5,
 65, 120, 148, 158
 Turóczi-Trostler, Joseph 79, 158,
 179, 180
 Tusnady Mária 120, 123, 185,
 186, 189, 190, 191, 228, 233,
 234, 235, 282, 285
 Vajda János 32, 38, 40, 247
 Vallasek Júlia 180, 181
 Várdy-Huszár Ágnes 15
 Varró Dezső 42, 83, 267
 Vas István 48
 Vass György 160, 163
 Vass László 270
 Vidonyi Zoltán 120
 Voltaire 288
 Vörösmarty Mihály 54, 57, 63,
 106, 290
 Walter Gyula 85, 260
 Wass Eva, Czege von *szül.* Eva
 Siemers 10, 20
 Wass Huba 72
 Zilahi Farnos Eszter 15
 Zimándi Pius 236, 237, 238
 Zola, Emile 166

REZUMAT

În prezentul volum, istoricul literar Balázs Ildikó cercetează prima etapă a activității scriitoricești a lui Wass Albert. Ca o concluzie la activitatea perioadei transilvănene, reiese că Wass Albert era considerat de istoria literară și critica maghiară interbelică un talent promițător.

Primul capitol (*Poezii*) prezintă scrierile din tinerețe, apărute în reviste, și două volume de poezie (**Prohodul florilor** – *Virágtemetés*, **Brad pe pisc** – *Fenyő a hegytetőn*). În perioada trecerii la genul epic, scrie corala intitulată *Pornește cimitirul* (*A temető megindul*).

Motivele, elementele fundamentale ale artei sale sunt reluate în nuvele și romane. Povestirile au fost concepute în nota tradițională a prozei scurte de la cumpăna veacurilor. Din 1936, este membru al grupării helikoniste, iar povestirile publicate în *Erdélyi Helikon* dezvăluie deja marca unui scriitor matur. Îndeosebi volumul de povestiri *Căpriorul enigmatic* (*A titokzatos őzbak*) a trezit interesul cititorilor contemporani și a criticii. *Cartea lacurilor* (*Tavak könyve*) se poate include între operele valoaroase ale literaturii maghiare pentru copii, fiind totodată o carte profund filosofică, pe care și maturii o citesc cu interes.

Romanele sale le-am cercetat împărțite pe grupe tematice. Prima categorie, *Trecutul, prezentul aristocrației transilvănene*: aici se pot include romanele *Hruba lupilor* (*Farkasverem*), *Până cresc arborii* (*Mire a fák megnőnek*), *În umbra castelului* (*A kastély árnyékában*), respectiv o piesă de teatru, legată tematic de acestea, *Adiere de primăvară* (*Tavaszi szél*).

A doua grupă de romane a primit titlul generic *Evocarea romantică a trecutului*: în această categorie intră romanele *Csaba* și *În sânge și furtună* (*Vérben és viharban*).

Sub subtitlul *În vârtejul istoriei contemporane* este prezentat mult controversatul gen al reportajului literar din cartea *Vin!* (*Jönnek!*).

Ultimul în această analiză este micro-romanul educației și formării, *Singur împotriva lumii* (*Egyedül a világ ellen*), ce pare a reînvia

în cadru transilvan universul din *Simplicius simplicissimus* al lui Grimmelshausen.

Ca rezultat al cercetării, se poate conchide că în perioada transilvăneană Wass Albert a creat o operă durabilă ca prozator. Ca adevărate borne, proza marchează parcursul său de scriitor, care ulterior, în emigrație, se încoronează cu opere precum *Vrăjitoarea din Fântânele* (A funtineli boszorkány), *Sabie și coasă* (Kard és kassa), *Tu și lumea* (Te és a világ).

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ABSTRACT

In the 1930–40s, Albert Wass was acknowledged as one of the most promising talents of the Romanian Hungarian literature. The values of his writings were pointed out by his very first critics.

The three chapters of Balazs Ildiko's treatise titled as *Versek* (Poems), 1924–1934, *Elbeszélések* (Short Stories), 1923–1944 and *Regények* (Novels), 1935–1944 explore Albert Wass's Transylvanian period.

His poems (the early pieces and his two volumes of poetry titled as *Virágtemetés* – The Burial of Flowers – and *Fenyő a hegytetőn* – Pinetree on the Mountains) – have melancholic and gloomy overtones. In these pieces the ruling motives and the constitutive elements of his style appear, namely the motives of the blue mountains, the destructive man, the small boat, the guiding star, pine, tree, roof, church building and bell, as well as the visionary, the chronicler, representing his pledge in his role as a writer and also denoting his self-expression.

Switching from poetry to prose, he composes a chorus play entitled *A temető megindul* (The Cemetery Gets Moving).

His short stories are inspired by the short prose traditions of the *fin de siècle*. They are psychological reflections and presentations of various moods awakened by the home, the region called Mezőség and by mortality. After 1931 he mainly composes short prose. From 1936 he becomes a member of a literary circle, Helikon, and, the characteristics of a mature writer appear in his short stories published in the journal *Erdélyi Helikon*. In the volume *A titokzatos őzbak* (The Mysterious Roebuck) he creates his special enigmatic world of a mysterious and a melancholic mood. The lyrical short novels have autobiographic references. The organizing element of his life work, namely, the hunter and the deer motives are put into the focus. *Tavak könyve* (The Book of the Lakes) is children's literature, however, its philosophical flavor addresses adults, too. He draws the readers' attention to the beauties and the riches of Nature.

Through this book, his native land, Mezőség, is added to the scenes in Hungarian literature.

His novels are explored in thematic division. The first unit is titled *Az erdélyi arisztokrácia múltja, jelene* (The past and the present of the aristocracy in Transylvania) treats his novels *Farkasverem* (Wolf Pit), *Mire a fák megnőnek* (Till the Trees Grow), *A kastély árnyékában* (In the Shadow of the Castle) and his play *Tavaszi szél* (The Spring Wind) showing similarity in theme. The second group of his novels is titled as *Romantikus múltidézés* (Romantic Evocation of the Past) containing his novels *Csaba* and *Vérben és viharban* (In Blood and Storm), both elaborating the legend of Prince Csaba of Transylvania. The next unit, titled *A jelenkori történelem forgatagában* (In the Whirlwind of the Contemporary History) explores his book titled *Jönnek!* (They are coming!). This work has a strong emotional atmosphere and it becomes an outstanding piece of political journalism. The last examined small novel is *Egyedül a világ ellen* (Lonely Over Against the World).

In his Transylvanian epoch, Albert Wass accomplished lasting works as a prose writer.

ABSTRAKT

Albert Wass hat man für eines der vielversprechenden Talente der ungarischen Literatur aus Siebenbürgen zwischen den zwei Weltkriegen gehalten. Auf den Wert seines Werks haben sogar seine ersten Kritiker die Aufmerksamkeit gelenkt.

Die Dissertation präsentiert in drei Kapiteln die Werke der siebenbürgischer Periode: *Gedichte (1924–1934)*, *Erzählungen (1923–1944)* und *Romane (1935–1944)*.

Seine Gedichte (die frühen und die zwei Gedichtbände) haben eine melancholische Atmosphäre. In diesen zeigt sich schon sein Motivsystem und die organisatorischen Elemente seines Werks: das Motiv des blauen Gebirges, des Zerstörers, das Boot-, Stern-, Tannen-, Berggipfel-, Kirchen- und Glockenmotiv, sowie der Hellseher und Chronist, als schriftstellerische Rollenhaltung und Selbsta Ausdruck.

Beim Übergang von der Lyrik zur Prosa schreibt Wass ein Chorspiel.

Seine Erzählungen sind im Zeichen der Kurzprosa-Tradition der Jahrhundertwende entstanden. Sie sind psychologische Reflexionen, Berichte über eine Stimmung, die von dem Gedanken der Heimat, der Gegend aus Mezőség und dem des Vergehens geweckt werden. Ab 1931 schreibt er fast ausschließlich Kurzprosa. Ab 1936 ist er Mitglied der Arbeitsgemeinschaft der Helikon; seine in der Zeitschrift *Erdélyi Helikon* erschienenen Erzählungen zeigen schon den Charakter des reifen Schriftstellers. Seine Kurzprosa wurde von mehreren Zeitschriften aus Siebenbürgen und aus dem Mutterland veröffentlicht - sogar in deutscher Sprache. Ein Paar Kurprosastücke von ihm (*Sorsvállalás*, *Vaddisznós Jákob*, *Udvarház a dombon*, *A kenyér útja*) sind hervorragende Werke.

In seinem Buch *Der geheimnisvolle Rehbock* schafft er seine ahnungsvoll-trübe schrittstellerische Welt mit eigenartiger Atmosphäre. Diese lyrischen Novellen haben einen autobiographischen Bezug. Sie stellen das organisatorische Element seines Lebenswerks, die Jagd und das Rehmotiv in den Fokus.

Märchen vom See gehört zu den wertvollen Stücken der ungarischen Kinderliteratur, und ist ein Buch von philosophischer Tiefe auch für Erwachsene. Es lenkt die Aufmerksamkeit des Lesers auf die Schönheit und den Reichtum der Natur. Die Gegend Mezőség bereichert durch dieses Buch die Schauplätze der ungarischen Literatur.

Seine Romane haben wir in thematischen Gruppen untersucht. Die erste Einheit bildet das Kapitel *Die Vergangenheit und Gegenwart der siebenbürgischen Aristokratie*: die Romane *Wolfsgrube*, *Bis die Bäume gewachsen sind* und *Im Schatten des Schlosses* gehören hierhin mitsamt sein Drama, das an diese Romanen thematisch anknüpft.

Der Roman *Wolfsgrube* bringt dem jungen Schriftsteller die Anerkennung. Die Mezőség ist ein sich im Schlamm tränkender Mensch – die Metapher des Haupthelden. Der Titel *Wolfsgrube* symbolisiert eine Lebensfalle.

Die Romane *Bis die Bäume gewachsen sind* und *Im Schatten des Schlosses* bilden eine historische Familiendilogie, die durch zwei Generationen dem Weg der Familie Varjassy folgt. Die Handlung des ersten Romans stellt die Zeit der Willkürherrschaft nach der niedergeschlagenen Revolution von 1948-1949 dar. Der zweite Roman berichtet schon über Siebenbürgen nach dem Ausgleich (1867), als Teil von Österreich-Ungarn. In beiden Romanen untersucht der Schriftsteller, ob der Adel zur Regierung des Landes fähig ist. Die negative Antwort untermauert er mit den Ereignissen der Geschichte.

Ein einziges vollständiges Drama ist aus seiner siebenbürgischen Periode bekannt, das die thematische Fortsetzung seiner Romanendilogie ist: *Frühlingswind*. Darin malt Wass eine breite gesellschaftliche und historische Tableau. Die Liebe und Angst für sein Volk durchdringt dieses Werk.

Die zweite Gruppe der Romane trägt den Kapiteltitle *Romanische Vergangenheitsbeschwörung*: Hierhin gehören die Romane *Csaba* und *In Blut und Sturm*, beide verarbeiten die Csaba-Sage. Der Roman *Csaba* nimmt eine neue Bahn, die entfesselnde Handlungsführung, die spannungserregenden Mittel von Albert Wass zeigen sich zum ersten Mal in diesem Roman. Der Kurzroman *In Blut und Sturm* gibt ein Beispiel für das Ausharren.

Unter dem Untertitel *Im Wirbel der gegenwärtigen Geschichte* wird das Reportagenbuch *Es kommen!* behandelt. Ein stark gefühl-orientiertes Werk, das sich durch die ständige Präsenz des Nar-rators, bzw. die lyrische Ausdrucksweise aus der publizistischen Gattungsfamilie hervorhebt. Zwei Tage – eine zusammenhängende Geschichtskette: der Marsch der Rumänen aus Siebenbürgen und der Einmarsch der ungarischen Truppen, indem der Narrator auch über sein Heimatdorf Szentgotthárd berichtet.

Sein letztbehandelter Kurzroman, *Allein gegen die Welt* ist ein Erziehungs- und Bildungsroman, als ob Simplizissimus von Grim-melshausen in siebenbürgischem Rahmen wiedergebäre.

Albert Wass schuf in seiner siebenbürgischen Periode als Prosaist Unsterbliches. *Wolfsgrube* ist ein starker Auftakt auf der Bahn des Romanciers. Der ihm im Januar 1940 zugewiesene Baumgarten-Preis ist auch diesem Werk und einigen Kurprosatexten zu danken. *Der geheimnisvolle Rehbock*, *Es kommen!* und *Bis die Bäume gewachsen sind* heben wir als ausgezeichnete Werke aus der siebenbürgischer Zeit hervor. Albert Wass ist eine hervorragende Gestalt der ungarischen Literatur aus Rumänien und aus der Emigration, und eine zum Kennenlernen würdige Figur der ungarischen Gesamtliteratur.

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Mentor Kiadó

540493 Marosvásárhely, Moldovei u. 4A/5.

Tel/Fax: +40-265-258 001

E-mail: office@mentorkiado.ro

Honlap: www.mentorkiado.ro

Adminisztráció

540520 Marosvásárhely, Páltiniş u. 4.

Tel/Fax: +40-265-256 975

Szerkesztette és a szöveget gondozta Gálfalvi Ágnes

A borítót Orbán László tervezte

Számítógépes tördelés: Fekete István

A kiadásért felel Káli Király István, ügyvezető

Megjelent 22 nyomdai ív terjedelemben

Készült a Mentor Kiadó nyomdájában, Marosvásárhelyt

ISBN 978-973-599-425-9

Balázs Hidikó Wass Albert Erdélyi Korzalka 1923—1944

Hiánypótló monográfia, amely a szerző első alkotói korszakáról nyújt részletes elemzést.

Ennek nyomán egy olyan író arcképe rajzolódik ki, akit a két világháború közötti irodalmi köztudat jelentős ígéretként tartott számon. A korabeli recepció megoszlott az udvarias érdeklődéstől és némileg elfogult lelkesedéstől az elmarasztaló kritikáig terjedő skálán.

Napjainkban – pár tanulmánytól, illetve két kevésbé átfogó monográfiától eltekintve – jobbra csak publicisztikák jelentek meg Wass életművéről, melyek meg sem próbálják írásait szövegközpontú módszerekkel vizsgálni; ehelyett közéleti jelenségnek tekintik, és ebbéli szerepét boncolgatják. Ezekhez képest ígéretes paradigmaváltás Balázs Ildikó műve, amely végre elindíthatja azt az irodalomkritikai vitát, melynek nyomán kialakulhat egy minél reálisabb kép Wass Albert írásairól.

ISBN 978-973-599-429-7

9 789735 994297

2730-2